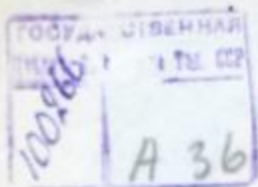

Содружество
АИНО

ХАЙАТИ ТАХРИРИЯ:

*С. Умаров, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, Х. Айни,
Х. Невматуллоев*

*Ба ҷоп тайёркунандагон: К. Айни ва Р. Ходилода
Мударрир А. Деҳотӣ*

Аз ҳаёати таҳририҷ

Қуллӣети Садриддин Айний дар асоси қарори Совети Вазирони РСС Тоҷикистон аз 15-уми январӣ соли 1955, рақами 12, ҷон карда мешавад.

Аз рӯи қорҳои таъйинӣ, ки ҳаёати таҳририҷи пешакӣ бурд, мероси адабии нависандаро ба 15 ҷилд тақсим кардан лозим меояд. Дар тақсими асарҳо ба ҷилдҳо асосан принципи хронологӣ, яъне тартиби пасуи пешии солҳои таълифи онҳо риоя карда шуд. Аммо азбаски эҷодиёти муаллиф ҳама аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр инкишоф ва нашъунамо ёфта, асарҳои бузургтаринаш дар замонҳои советӣ ба вуҷуд омаданд, ҷилди якуми Қуллӣетро бевосита аз навиштаҷоти ҳамин давра сар кардан муносиб ҷида шуд.

Асарҳои гуногуни дохилии ниёзонӣ ҷилд ҳам аз рӯи тартиби санаи таълифиашон гузошта мешаванд. Бинобар ин ки муаллиф асосан ба сифати нарисавис шӯҳрат ёфтааст ва осори назми ӯ ба нисбат ба насриаш кам аст, тамоми ашъори дар замонҳои гуногун навиштаи ӯро дар як ҷилд ҷой гирифта, онҳоро ба ду давра: пеш аз Октябр ва пас аз Октябр ҷудо кардан лозим меояд.

Тартиб ва мундариҷаи ҷилдҳои Қуллӣёт ба тариқи зерин лоҳад шуд.

- Ҷилди якум: 1. Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам. 2. Ҷалодони Бухоро. 3. Одина;
- Ҷилди дуввум: Дохунда.
- Ҷилди сеюм: Фуломон.
- Ҷилди чорум: 1. Марги судхӯр; 2. Ятим.

Ман дар соли 1878 дар вилояти Бухоро, дар райони Гичдувон, дар кишлоқи Соктаре дар оилаи дехкон зоида шудаам¹. Падарам ду таноб замин дошт, ки ҳосили ин замин оилаашро сер намекард. Бинобар ин барои пушоки хонаводаи худ бофандагӣ ва барои фурӯш чархисниётарошӣ ҳам мекард. Ресмони чизҳои бофтаниро модарам ришта, калоба, ранг, зағута ва нойча карда меод.

¹ Падарам хату савод дошта, дар вақтҳои ҷавониаш чанд сол дар мадрасаҳои Бухоро истикомат карда будааст. Аммо баъд аз он ки падараш ўро хондор кардааст, ў маҷбур шудааст, ки мадрасаро тамома накарда ба сахро барояд. Лекин муҳаббати илму донишро ҳеҷ аз хотир набаровардааст. Дар аввалҳои хонадориаш, ки фақат ду сар будаанд ва дар деҳаи Маҳаллаи Болон райони Шофирком—деҳаи тағонҳоям меистодааст (чунки дар он тарафҳо устоҳои чархисниётарошӣ кам буда, ин касб фоидаи хуб меодааст), чанде аз дехқонбачагонро, аз ин ҷумла тағони калони худамро, ки Мулло Дехқон ном дошт, ба сурати ихтиёрӣ хату саводинок карда ба Бухоро бурда дар мадраса мондааст.

Падарам дар мадраса кам истода бошад ҳам, дар адабиёт, дар масъалаҳои ҷузъӣ, дар ҳисоб ва, аз ин ҷумла, дар ҳисоби абҷад каме шуғл карда будааст ва ба воситаи ин донишҳо ба муллоҳои кишлоқ, ки

аксарашон бесавод буда, ҳисоб ва дигар чизхоро ҳеч намедонистанд, галаба мекард, дар мунозираҳо онҳо — ро мағлуб ва шарманда карда мепартофт ва аксар муллоҳои кишлоқ аз вай мекебиданд.

* * *

✓ Дар вақтҳои, ки ман ба синни мактаби расидам, дастӣ падарам намерасид, ки маро шахсан хононад. Бинобар ин маро дар мактаби пеши масҷиди кишлоқи худамон—кишлоқи Соктаре гузошт. Чун ман дар он мактаб чизеро наёмӯхтам, маро аз он ҷо гирифта ба пеши зами имомии кишлоқ, ки мактаби духтараконана дошт ва инсбат ба мактабдори мард бехтар буд, гузошт ва дар ин миён абҷад ва ҳисоби абҷадро² ба ман ёд дода ба кушода шудани зехнам сабаб шуд (ман давраи ҳаёти мактабии худамро дар «Мактаби Кӯҳна»³ ном очерки худам батафсил навиштаам).

✓ 2. Ман дар пеши бибахалифа⁴ (мактаби загона) Ҳофиз, чанд ҷузъ аз Бедил⁵ ва чанд ҷузъ аз ғазалиёти Соиб⁶ (дар мактабҳои он замон соибҳои расм набошад ҳам, падарам, ки Соибро дӯст медошт ва чанд ғазали ӯро аз кучо навишта гирифта будааст, бо ман ба бибахалифа фиристод, ки ҳамон ғазалхоро ҳам ба ман хононад) хонда, дар даҳсолагии мактабро тамома карда баромадам. Лекин ҳанӯз савод надоштам, чизҳои дар мактаб хондагнамро хонда талонам ҳам, чизҳои дигар ва аз он пеш нахондаамро хонда наметавонистам.

• Аммо шеърхоро дӯст медоштам, ҳар чанд маъниҳои онҳоро дуруст нафаҳмам ҳам, оҳанги онҳо ба ман гуворо менамуд ва ба ёд карда хонда гаштаи баъзе шеърҳо кӯшиш мекардам. Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил, Соиб, Навоӣ ва Фузулӣ барин шеърҳои гузаштаре «валӣ» медонистам. Ва шеърҳои онҳоро аз думлаи каромати онҳо мешумурдам.

Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидани маро зеро забар кард.

Як рӯзи тобистон буд, падарам аз сари дӯкони чархтарошиаш хеста барои намози пешини таҳорат кард (падарам саҳт диндор буда, аз намозҳои ҷамоат — масҷид ҳеч намедонд) ва баромада ба масҷид

рафт. Ман ҳам аз паси падарам баромада, дар хавли берун, ки аз он ҷо ҷӯй мегузашт, ҷӯйчабозӣ карда нишастам. Падарам зуд ва шитобкорона баргашта омад ва маро бардошта бар болои деворчае, ки дар миёнаи хавлии мо ва чорбоғи масҷид кашида шуда буд, рост гузошт ва гуфт:

— Хозир аз мадраса як кас баромада ба хучра меравад, ўро хуб зеҳн монда бин. Ў домуллои акаат мебошад (акаам аз ман ҳафт сол калон буда, ҳамон вақтҳо дар Бухоро мехонд), ў шоир аст, ки шеърҳои бисъёр хуб дорад...

Дар ҳамин вақт аз мадрасачаи қишлоқ (хозир ҷои он мадрасача идораи «Колхозии Коммунизм»⁷ аст) чанд кас баромад, пеш-пешӣ онҳо имом ва дар паҳлуи имом як одами баландқомати камгӯшти камриш буд, ки дар ришаш торҳои сафед менамуд. Дар тани ин одам як ҷомаи суф буда, саллааш аз саллаи имоми мо хеле хурд буд.

• Падарам ана ҳамин одамро ба ман нишон дода: — Ҳамин аст домуллои акаат, баъди аз намоз омаданам шеърҳои ўро ба ту хонда медиҳам,—гуфт ва маро аз деворча фуруварда монда, худ ба масҷид рафт. -

Дар вақте ки падарам аз масҷид баргашта омад, ман дар рӯи даричаи хавли, дар зери дарахтони зардолу бо Хайбар ном сағи худ бозӣ мекардам. Падарам маро ҷеғ зада оварда, ҳамроҳи худ ба хона дэровард ва аз тоқчаи хона як маҷмӯаеро, ки дар вай қизҳои гуногун навиштагӣ буд, гирифт ва аз охири он маҷмӯа чанд варақро кушод, ки дар онҳо падарам чанд ғазали Исо⁸ ном шоирро навишта монда будааст ва он ғазалҳоро ба ман нишон дода:

— Ҳаминҳост шеърҳое, ки аз шеърҳои домуллои акаат навишта гирифтаам. Номини кас Исо-махдум ва таҳаллусаш «Исо» аст,—гуфт (ман он шеърҳоро аз он маҷмӯа дар зери номи Исо-Махдум дар «Намунаи адабиёти тоҷик»⁹ кӯчондаам) ва он ғазалҳоро ягон-ягон ба ман хонда дода, маъниҳояшонро ба тарзе, ки худ мефаҳмид, ба ман эзоҳ дод ва аз он ғазалҳо ин байтро:

То ба кай зи бекорӣ бо фасурдагӣ мурдан,
Нусхае ба каф дори, чамъ созу аҷзо кун!

такрор хонда, гуфт:

— Одамони донишманд мардумро ба кор чеғ мезананд, бекориро бо мурдан баробар медонанд. Муллоҳои дигар бошанд, бо вучуди ин ки худашон дар моли дунёе ғӯтида рафтаанд, мардумро «тарки дунёе кунед!» меғӯянд. Яъне меҳоянд, ки мардум дунёро тарк кунанд ва ҳамаашро худӣ онҳо (муллоҳо) ғундошта гиранд...

Баъд аз он падарам аз тоқчаи хона ҷанд варақ ғазалҳои Соибро гирифта аз байни онҳо ин матлаъро¹⁰ ба ман хонда дод:

Ба дӯши таваккул манех бори худро!
Валинеъматӣ хеш кун кори худро!

ва гуфт:

— Мебинӣ, ки одамони калон ҷӣ гуна ба якдигар ҳамфикранд. Бобо Соиб (падарам Соибӣ исфаҳониро аз ҷиҳати эҳтиром «Бобо Соиб» меғуфт), ки 250 сол пеш аз замони мо гузаштааст ва Исо, ки одами замони мост, ҳар ду ба як мазмун гап мезананд ва мардумро аз бекорӣ ва аз таваккул ба тарафи кор мекашанд.

Ман бо дидани Исо ва шунидани шеърҳои ӯ аз ақидан аввалинам баргашта, дар ҳар замон ва аз ғайри вали будан дар имконияти шеърғӯӣ бовар карда бошам ҳам, хостам, ки ин ақидани дуввӯми худро аз падарам тасдиқ кунонам ва пурсидам:

— Магар дар замони мо ва аз ғайри вали будан ҳам шеър гуфтан мумкин аст?

— Албатта, барои шеър гуфтан на замон шарт аст ва на вали будан. Ман ҳам дар таърихи бинои нави айвони масҷиди ҳудамон як шеъри таърихӣ гуфтаам,—ғӯён ин байтро хонд:

Ба соли «мурғ» ин айвон биво шуд,
Бидех бо мурғи ӯ ту «об»-у «дона».

ва гуфт:

— Агар калимаи «мурғ»-ро бо ҳисоби абҷад ҳисоб карда, ба вай шумораи ҳарфҳои «об»-у «дона»-ро

зам кунӣ, санаи 1303 (1886) мебарояд, ки соли бинои ин айвон аст¹¹.

Ман, ки ҳисоби абҷадро ёд гирифтагӣ будам, ин гапҳои падарамро ба зудӣ ва осонӣ фаҳмидам ва ҳам ҳисоб карда дида, дар амал дуруст будани он қавлро донистам.

— Шеърҳои дигар ҳам гуфтаед? — ман пурсидам.

— Не,—гуфт падарам,—як байти дигар дар таърих гуфтаам, ки дар мавриди дигар ба ту хонда медиҳам. Ҳар чанд кӯшиш карда бошам ҳам, шеъри дигар гуфта натавонистам. Аммо ту кӯшиш кунӣ ва чизи бисёр хонӣ, шоир мешавӣ.

Ин мусоҳиба дар ҳаёти ман—дар ҳаёти адабӣ ва ҳам дар ҳаёти қордӯстии ман бисёр таъсири қалон кард. Ман аз аввал зиёдтар ба шеърҳои ва шеърёдукуни шуғл кардам ва дар ин зимн саводам ҳам баромад. Ман мехостам, ки шеърҳои дида ва шунидаамро навишта гирам, аммо бехатиам ба ин мақсад монё буд.

Ман ин мақсади худро ба падарам гуфтам. Ӯ маро ба писари амакбачан худаш, ки ҳамроҳи акаам дар Бухоро мехонд ва дар хушхатӣ машҳур буд, шоғирд кард, ки ӯ ба ман хатнависиро ёд диҳад (падарам ва акаам бадхат буданд). Ҳамон сол ба ман асбоби китобат ҳам ҳарида дод, ки аз онҳо нишона як қаламдон ҳанӯз дар дасти ман боқист (ва дар сари ин қаламдон як фалокат рӯй дода буд, ки ягон вақт он воқеаро хоҳам навишт)¹².

Домуллои хушхати ман дар майданависӣ хати ҳоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ¹³, ки барои таълими навмашқон даркор аст, моҳир набудааст. Ӯ ҳарфҳои ҷудоғонаро ба тарзи сарҳати ҷали (қалон-қалон) менавишт ва ҷоҳои қачшудан он ҳарфҳоро бо нуки қордҷаш аз дандонаш ҷирк тарошида гирифта, ба рӯи онҳо молида, тарошида мегирифт ва баъд аз он бо нуки қалам дубора пур карда мувофиқи қоида мекард.

Ӯ як хатро ба ман навишта дода вазифа меод. ки то рӯзи дигар ба ӯ нигоҳ карда машқ кунам ва ҳар гоҳ, ки мисли ӯ навишта тавонистам, ӯ маро ба сарҳати дигар хоҳад гузаронид.

Ман пеш аз омӯхтани хатнависӣ, аз муаллими хусни хатти худ фиребгариро омӯхтам; ман ҳам мисли ӯ чоҳон қачшудан ҳарфхоро бо чирки дандон та-рошида гирифта дуруст кардан гирифтам. Ба ҳамин тариқа, ман дар андак вақт тамоми сархатхоро гу-зашта, ҳам мураккабқунии ҳарфхоро ёд гирифтам. Аммо азбаски ҳеҷ машқ накарда будам, тамоман бад-хат мондам. Ман шеърҳои дӯстдоштаамро дар қоғаз-пораҳо навишта мегиррифтам. Аммо як қисми онҳоро баъд аз кӯҳна шудан ҳатто худам ҳам хонда наме-тавонистам.

Ман дар ин зимн дар пеши имоми қишлоқ «Би-дон»¹⁴ ном сарфи арабиро, ки дар забони тоҷикӣ тар-тиб ёфтааст, мехондам ва баъд аз вай «Муиззӣ»¹⁵ ва «Занҷонӣ»¹⁶ ном сарфи арабии дар забони арабӣ тар-тибшударо ҳам хондам. Ҳар чанд дарсхоро ба ман ба тоҷикӣ тарҷима карда меоданд, ман чизеро намефаҳмидам ва дилгирии аз ин дарсҳо пайдошударо бо шеърҳои бартараф мекардам.

* * *

Падарам як сол пеш аз вафоташ маро ба Бухоро бурда, ба пеши акаам монд, ки ман дар он ҷо тар-тиби истиқомати мадрасаро ёд гирам ва дар соли оянда барои ба хондан рафтан тайёр шавам. Дар ҳамон сол ман бо акаам як моҳ зиёдтар дар мадраса мондам. Дар ин як моҳ азоби аввалини мадраса-ро дидам.

Акаам он сол дар мадрасани Мири Араб бо ҳеш-бачаи падарам, ки домуллои сархати ман буд, дар як хучра менстоданд. Ман ба пеши онҳо шахси сар-вӯм шуда даромадам. Ин хучра дар ошёнани болони мадраса буда, хеле васеъ, аммо тамоман торик буд. Бинобар ин он хучра аз бошандагонии он мадраса «девхона» лақаб ёфта буд.

Лекин мо дар ин хучра дер намондем. Дар миё-нан зимистон, дар вақти сармон саҳт ва барфи ба-ланд соҳиби хучра моро аз хучрааш баровард. Ака-ам бо кӯшиши бисёр аз Бозори Хӯча ном сари бо-зори Бухоро аз болон боми баққолий як болохонача ёфт, ки мо ба он ҷо кӯчида рафтем (воқеан кӯч-кӯчи

мо ҳам хеле ачиб аст, ки дар ягон вақти муносиб хоҳам навишт).

Чои дуввуми мо бисъёр бад буд: як болохонаи чўбкорӣ буда, деворҳои ба иморате намераванд. Бинобар ин бисъёр сард буд. Як дари даромад дошт, ки дар айни замон рўшнӣ ҳам бояд аз ҳамон дар мебаромад. Хар чанд мо дар он дар коғазгир шинонда бошем ҳам, барои манъи даромадани хунук рўзона ҳам дарро пушонда менишастем ва дар он вақт он болохона шакли як гўри торикро мегирифт.

Ин болохона чунон танг буд, ки баъд аз баъзе-ми¹⁷ Бухоро кашбардор (хидматгор) шуда рафта ни хешбаччан падарам ҳам, мо ду нафар ака-ука баъзур мехобидем. Чои дасту рўйшўнаш дар пойгаҳаш буд, ки дар он ҷо об ҷа мебафт. Бинобар ин мо дар кўча баромада дасту рўй мешустанем ва барои дигар корҳои инсонӣ ба мадрасаи Тўпчибўшӣ, ки дар рў ба рўи ҷои мо буда, дар он тарафи кўча буд, ме-рафтем.

Мо ба ин саҳтӣ тоб наёварда пеш аз баҳор—пеш аз тамои шудани таҳсил ба кишлоқ рафтем. Ман он сол дар Бухоро ҷизе нахондам. Фақат аз акаам ошпазиро омўхтам: ман палавпазӣ, кичирӣ ва мошобапазӣ, ҳам шўрбо ва ширчойпазиро ёд гирифтам.

Баъд аз гарм шудани ҳаво акаам барои хондани дарсҳои мондагони дубора Бухоро рафт ва ман дар пеши падарам мондам.

• • •

Дар пеши падарам масъалан дар соли онҷа Бухоро рафта хондани ман истода буд. У аз ман пурсид:

— Соли онҷа барои хондан Бухоро меравӣ?

— Агар фиристонед, меравам.

— Имсол ман туро барои таҷриба фиристода будам, ки донам, ҷа қадар харҷи барзиёд лозим аст. Маълум шуд, ки дар як моҳ панҷ танга (75 тин) барзиёд харҷ карданам даркор мешудааст. Ғайр аз ин барои ту китоб лозим аст, ифтихона (пуле, ки ба тарзи ҳадя дар вақти дарссаркуни ба домолло — ҳақи таълим дода мешавад), лозим аст. Ва либосатро

аз либоси сахро бехтар кардан лозим аст, ки ҳамаи инҳо пул мецоҳад. Таҷрибаи имсола нишон дод, ки ман барои дун шумоҳо харҷ карда наметавонам. Бинобар ин худат ҳам ягон кор карда як микдор пул ёфтаиат даркор аст.

— Ман чӣ кор карда пул ёфта метавонам?— гуфтам бо таачҷуб.

— Ман нишон медиҳам—гӯён падарам аз чоияш хест ва ба рӯи суфа баромада майдони пойни суфари, ки он чоро ба тозагӣ зардолузори карда буд, ба ман нишон дод ва гуфт:

— Дар ин чо чуфт даровардан мумкин нест, чунки ниҳолҳо зада мешаванд. Ба ту як каландча гирифта медиҳам. Ана ҳамин чоро хуб каландгардон мекунӣ, палавқаду мекорӣ ва ба бозор мефурушӣ. Хар чанд пуле, ки аз ин кор ёбӣ, барои хароҷоти худ бо худ Бухоро мебарӣ.

Ман қабул кардам. Каланд тайёр шуд. Кор сар кардам. Дар понздаҳ рӯз ман ин замиро се бор каландгардон кардам. Дар ҳар бор як қад каландча аз тактар мегардондам. Дар се бор се қад каландчагардонда шуд. Бо нишондоди падарам дар замин пори ва хокҳои пӯсида рехтам ва боз як бори дигар каландгардон карда порухоро ба хок омехтам.

Ақун мола зада замиро ҳамвор кардан даркор буд. Барои ин худам як қизи тозае ёфтам: як табақи дарро мола сохтам. Фақат молаи ман сик надошт ва ба сикмола (данона) эҳтиёҷ ҳам надоштам, чунки кулӯхҳои калони замиро дар вақти гардондан бо мӯхраву неши каланд зада маҳин карда будам. Молаи худро ба Хайбар, ки сағи калони ҷунонӣ буд, бастам ва худам бар болон мола рост истода сағро ба кашидан фармон додам. Сағ дар як-ду бор рафтуомад молакаширо ёд гирифт.

Замин тайёр шуд, падарам кишта дод. Хишоба ва обдориашро ҳам бо нишондоди падарам худам кардам.

• • •

Падарам ҳам он сол дар деҳқонӣ аз ҳарсола зиёдтар меҳнат кард, чунки дар Зарафшон обхез шуда.

осиёҳои ба дарӣ наздик ва ҷӯйҳои осӣҳоро об бурда, ба ҷархи осӣ талаб кам монда буд.

Падарам як таноб (чорьяки гектар) замиро ғӯза кишта ва як таноб замиро ҷуворӣ (ҷуворини сафеди маҳаллӣ) кишт.

Мо, албатта, барои ду таноб замин гови корӣ надоштем. Падарам заминоҳояшро бо гови касона мекишт. Дехқонони миёнаҳои ҷуфтиговдор, ки заминашон кам буд, ҷуфти говашонро ба киро медоданд. Пули киро ҳам арзон буд. Барои дураҳа рондани як таноб замин ба як ҷуфт гов як калла кунҷола додан даркор буд, ки вай дар ҳамон вақтҳо ду танга (30 тин) меистод.

Ҳарчи ҳам бошад, бо ҷуфти гови касона замиро мувофиқи табъ рондан мумкин намешавад. Бинобар ин падарам баъд аз ҷуфтронӣ, замиро як-ду бор каландгардонӣ ҳам мекард.

Ман бар болои он сол дар замини ғӯза ҷӣ навъ кор кардани падарам намеистам. Чунки ғӯзапоя хушк шуда меҳнати падарам тамоман сӯхт. Аммо дар болои кори ҷуворӣ меистам, ки ҳосили вай он сол моро аз ҳалокат раҳонид.

Падарам ба нияти ҷуворӣ киштан замиро тирамоҳ шудгор карда, нури рехта, қавсоб ва чиллаоб¹⁸ дода монда буд. Дар баҳорон бо расидани замин ҷуфт баста замиро ронд ва дар вай калла ба калла хоки офтобхӯрда рехт ва боз як бори дигар ронда кишт.

Ҷуворӣ бисёр ҳолӣ баромад, дар ҳар як қадам як бех ҷуворӣ менамуд. Дехқонони ҳамсоя ба падарам маслиҳат доданд, ки киштро вайрон карда дубора корад. Ӯ қабул накард, «ғӯза каландрав, ҷуворӣ уштурдав» (яъне ғӯзаро ҳамин тавр бояд кишт, ки дар миёнаҳои буттаҳо каланд бо осонӣ гунҷад ва дар миёнаҳои ҷуворипояҳо бояд шутур давида гашта тавонад) гуфтаанд» гуфт ва корҳои дигари ҷувориро ҳам мувофиқи қонди деҳқонӣ ва таҷрибаи худаш ба хубӣ адо кард. Падарам умед дошт, ки он сол аз он як таноб ҷуворӣ 30 ман (240 пунт) ҳосил гирад.

Дар он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳамаро зеру забар кард: ин вабон умумӣ буд.

Дар аввалҳои тобистони соли 1906 хичрӣ (дар моҳҳои июни соли 1889) дар Бухоро вабо пайдо шуда, мурмури сар шуд. Акаам бемор шуда ба кишлоқ баргашт, тағоимуллоҳ, ки хатми дарс карда буд ва дар шаҳр дарсгӯӣ мекард, мурд ва мурдан ӯро ба кишлоқаш оварданд.

Дар андак вақт дар кишлоқҳо ҳам вабо паҳн шуд. Модарам дар сари мурдан бародараш бемор шуд. Ман ӯро ба хона овардам, ки ду бародари хурдам ҳам дар қатори акаам бемор шуда хобиданд ва аз миёнаи чанд рӯз нагузашта падарам ҳам ғалтид. Ақиб хонаи мо ранги як беморхонаро гирифт, ки дар он ҷо ҳам доктор, ҳам фельдшер, ҳам сестра ва ҳам санитарка ман будам. Дар як хонаи ҳафтболор панҷ бемор қатор хобиданд, ман ба навбат ба ҳар кадоми онҳо обҷӯш меодам, мағасашонро мерондам ва дар берунравнашон ёри мерасондам.

Дар байни як ҳафта ҳамаи хонаҳои кишлоқи мо ва кишлоқҳои ҳамсоя ба ранги хонаи мо гардиданд. Аз кишлоқи мо, ки тахминан сесад хонавор дошт, ҳар рӯз як-ду қаноза мебаромад.

Ман он вақт намедонистам ва то ҳол ҳам муайян накардаам, ки беморони ман чӣ дард доштанд. Дар он вақтҳо дар кишлоқҳо доктор набуд ва дар кишлоқи мо бошад, ҳамон табиби кӯҳна ҳам набуд, ки хасу хошоке ҷӯшонда дода беморон ва бемордоронро тасалло диҳад.

Аз миёни беморони ман ахволи падарам бисёр бад буд. Ӯ қариб ҳамеша беҳуш буд. Танҳо об менӯшид ва ба гармии баданаш даст расонда намешуд. Ӯ ҳар боре, ки чашм мекушод, ба ман нигоҳ карда:

— Ба ҷузурӣ дубора об додӣ? — гуфта мепурсид (оби аввалро худаш дода буд).

— Не, — мегуфтам ман.

— Дар оби аввал чанд рӯз шуд?

— Даҳ рӯз шуд (масалан).

— Хуб, холо ба об наёмадааст, — мегуфт ва боз чашм мепӯшид.

Ин саволи падарам рӯзе чанд бор такрор меёфт. Охир як рӯз дар саволи худ аз ман ҷавоби «бист рӯз шуд»-ро гирифта буд, ки гуфт:

— Ба об омадааст. Кулӯхи офтобхӯрда бисъёр андохтаам. Агар тавонӣ, як об деҳ, вагарна нобуд мешавад.

Ман ба ёбон баромада бо осонӣ чувориро об додам, чунки об бисъёр буд ва мардум бемор буданд ва аз лаби ҷӯи калон обро кушодам, худааш омада замиро пур кард.

Баъд аз ягон соати аз обдорӣ омаданам, падарам чашм кушода пурсид:

— Об додӣ?

— Додам!

— Баракалло! — боз чашм пӯшид.

Дар рӯзи чилӯми бемориаш падарам арақ карда тамоман хушъёр шуда шир талаб кард: додам, хӯрд. Дар рӯзи саввӯм асозанон ба пой худ берун баромад. Мо ҳама шодмон шудем, ки ӯ халос шуд. Аммо дар рӯзи дахӯми аз беморӣ сар бардоштаниаш дубора галтид.

Ҳидоятхӯча ном амакбачаи падарам буд, ки аз ӯ калонсолтар буд. Ӯ бемори сабук буд ва аҳли хонаводааш ҳамагӣ бемор буданд. Бо вучуди ин рӯзе як-ду бор омада аз падарам хабар мегирифт. Дар бемории аввали падарам ӯ моро «ҳеҷ воқеа нест, арақ кунад, нағз мешавад» гуфта тасалло меод. Аммо дар бемории дуввӯм ӯ ин гуна тасалло намедод. Лекин ба фикри ман, бемории дуввӯми падарам аз аввалиаш сабуктар буд, чунки оромтар буд. Рӯзи ҳафтӯми бемории дуввӯми падарам, Ҳидоятхӯча омада дид ва ба ман гуфт:

— Агар ҳолаш бад шавад, маро хабардор кун. Агар дар хона бемор намедоштам, ин ҷо меҳобидам.

— Ман ҷӣ навъ мефаҳмам, ки ҳолаш бадтар аст ё беҳтар? — гуфтам ман, дар ҳолате, ки дар чашмонам об ҷарх мезад.

— Гирья накун, мард бош! Писари падарат шав, ки одами сахтибардор аст! Ахволаш хеле сахт аст, аммо барои дар ташвиш навидохтани шумоён худро ором нигоҳ медорад. Ахволаш бад шавад, гулӯяш хашшоқ мезанад ва нафасаш тангӣ мекунад. Ман равам, ки ахволи янғаат бад буд.

Шаб шуд. Ман ҷароғи сиёхро даргиронда бар бо-

лон чароғпояи чўбин мондам. Ғайр аз ман ҳама масти хоби беморӣ буданд. Ханӯз аввали шаб буд, ки падарам нафасхон сахт кашидан гирифт ва баъд гулӯиш хир-хир кард. Амакамро чег задам. Ӯ омада ба гулӯи бемор бо пахта об чаконид. Бемор чашмонашро кушода, аввал ба ман нигоҳ кард ва баъд аз он ба амак нигоҳ карда:

— Зиёдтар об диҳед! — гуфт.

Амак ин дафъа бо қошуқ ба даҳони бемор об рехт. Ӯ «бас» гуфт ва ба ман ишора қарда ба гап даромад:

— Хон, дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам, хон одам шав! Лекин қозӣ, раис¹⁹ ва имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат! — чашмонашро пӯшид. Баъд аз ягон дақиқа на ин ки бо хаш-хаш, балки бо хар-хар нафас кашидан гирифт. Дар ин миён якбора дар чо-яш қад рост кард, чашмонаш калон кушода шуданд, аммо берун буданд, ба ҳар тараф чашм дӯхт, дубора галтид. Дасту пояш сахт чунбиш хӯрданду баъд аз он ором гирифтанд. Ин оромии абадӣ буд...

* * *

Дар ҳамсояқишлоқи мо Йўллош бой ном савдогар буд. Дар вақти вабо дар кафан ва йиртишфурӯшӣ бозори ӯ ривоч гирифта буд. Барои мурдан падари ман ҳам, ӯ кафану йиртиш дода, моро сад танга қарздор кард. Амак мегуфт: «Агар пули нақд медоштем, ҳамин чизхоро аз бозор ба 25 танга гирифтани мумкин буд».

Барои харҷи нақли мурда ҳам 20 танга даркор шуд, ки аз бон мазкур ба ваъдан бисту панҷ танга қарда додан қарз гирифтём. Барои бегоҳи чумъа ва душанбе²⁰ ҳам аз одамони гуногун бисту панҷ танга қарздор шудем. Ба ҳамин тариқа, ман мурдан падарамро бо харҷи як саду панҷоҳ танга (бисту ду сўму панҷоҳ тин) қарз бардошта гуронидам.

Баъд аз рӯзҳои азодории падарам, гови чўшой дар як шаб дам қарда мурд. Модарам, ки бемор меҳобид:

— Хар балое, ки омадааст, ба ҳамин гов занад, кошкӣ пеш аз падарат мемурд, ки шояд ӯ зинда мемонд. Гўсолаашро ҳам барои садақан сари худхотон

бурда ба Хонхӯча дех! (Хонхӯча як одами маиб барчомонда буд, ки бо садақан мардум зиндагӣ мекард.)

Ман гӯсоларо ба Хонхӯча бурдам. У қабул накард ва:

— Худи шумоён баъд аз мурдани падаратон аз ман мӯхтоҷтар шудед. Ман ҳар чӣ бошам, бо садақа рӯз мегузаронам. Аммо шумо ба садақахӯрӣ одат накардаед, — гуфт.

Аммо модарам дубора гӯсоларо фиристод. Ин дафъа ба зӯр қабул кард. Ман дар он вақт фаҳмидам, ки Хонхӯчаи маиб аз имоми қишлоқи мо боинсофтар будааст. Имоми қишлоқ ки панҷоҳ ман (400 пут) гандум ва бисту панҷ ман (200 пут) чав дошт ва чӣ қадар пули нақд доштанаширо намедонистам, даҳ таңгаеро, ки ба вай дар мурдан падарам доданд, бе ҳеҷ «слозим нест» гуфтаи гирифт. Ҳатто додарзодани ӯ Мулло Набот «ба домулло кам дода шуд» гуфт. Аммо Хонхӯча аввал қабул накард ва дубора ба зӯр ва барои хотири модарам қабул кард. Имоми мо дарвозӣ буд ва Мулло Набот ба ӯ кафшбардорӣ мекард. (Ман образ ва характери инҳоро дар қисми аввали «Дохунда» дар сари беморӣ ва мурдан додари Бозор—Сафарнишон додаам)²¹.

II

Мо аз падар чор нафар мондем: акаам Муҳиддинхӯча ном дошта, аз ман ҳашт сол калон буд, ман ёздаҳ-дувоздаҳсола будам, додари калонам Сирочиддин ном дошта, 9 сола буд, додари хурдиам Киромиддин ном дошта, чорсола буд.

Ғайр аз ман ҳамаи онҳо (бо модарам) бемор буданд. Ахволи модарам рӯз то рӯз вазнинтар мешуд. Бародаронам бехтар ва, ба қавли мӯйсафедон, аз бими мурдан гузашта бошанд ҳам, ба пой хеста озодона гашта наметавонистанд. Ҳамаи вазнинӣ дар гардани ман буд. Ман мурғовро ягон-ягон кушта ба беморони бехтаршуда шӯрбо пухта меодам. Модарам чизе на-мехӯрд. Ба болон ин ҷуворӣ сафед шуда омада буд.

вайро аз хучуми паррандагон ниғахдорӣ кардан даркор буд. Аммо ман наметавонистам, ки модарамро ба он ҳол монда ба «ҷуворихойгӯй!» равам.

Дар ин миён яке аз тағонҳоиам, ки аз беморӣ нав хеста будааст, барои дидани модарам бо яке аз ҳамдеҳаҳоиам омад. У аҳволи модарамро вазнини диди бурданӣ шуд ва:

— Харчи бошад ҳам, дар он ҷо падару модараш, пиру бемор ҳам бошанд, зиндаанд, ба пешини онҳо барам — гуфт.

Ман розӣ шудам, онҳо ду ҷӯбро сароча (нардбон барин) сохта, беморро бар рӯи вай хобонда ба ду харбор карда гирифта бурданд.

Аз рафтани модарам ҷӣ гуна ва ба ҷӣ дараҷа мутаассир шудани бародаронамро наметонам. Аммо дили ман бисёр вайрон шуд, мехостам бо ҳой-ҳой гирья кунам, аммо барои ташвиш надодани бемор аз овозбарорӣ худдорӣ кардам. Лекин аз ҷашмонам мисли шишаи сӯрохшуда об мерафт. Ҷашмам ба ҷашми модарам афтод. Аз ҷашмони ниммурданӣ ӯ ҳам қатраҳои бисёр хурди сиришк бар рӯи заб-зард шуда бориқ гардидарафтааш мешорид. Дар ин ҳол бо овози хафиф:

— Ба ҳазор дарой! — гуфт...

Онҳо рафтанд. Ман «ӯ ҳоло наемеирад, на ин ки аз падару модарам якбора ҷудо шавам» гӯён худро тасалло меодам.

* * *

Бештарин вақти ман дар ёбон мегузашт. Бо маслиҳати деҳқонони таҷрибадор сарҳон сафедшудан ҷувориро ягон-ягон шикаста бароварда, дар як ҷо хирман кардан гирифтам. Барои посбонии ҷуворин тайёр ба сари хирман хобидан даркор шуд. Аз ҷуворинояҳо як чайла ҳам сохтам. Шабҳо дар пешини ман Икромхӯча ном писари мӯнани амакбаччан падарам, ки модар надошт, мехобид.

Вақте ки қираи рехта киштхоро хунок зад, ман ҳамин ҷувориро гуи кардам. Сарҳон нимрас (кӯнбошҳо)-ро дар як тараф ҷудо карда монда, сарҳон сафедро

барои кӯфтан тайёр кардам. Бо ёрии дехконбачагон хару аспу гов гуи карда, хӯп баста дар ду рӯз кӯфтем.

Чанде аз дехконбачагон ҳам шабҳо пеши мо мехобиданд. Як шаб яке аз он дехконбачагон, ки ба бозори Гичдувон рафта будааст, дертар омад ва ба ман нигоҳ карда:

— Хӯш, ту барои «во бибемгӯӣ» нарафтӣ? — гуфт.

Ман масъаларо фаҳмидам — модарам мурда будааст, ки ӯ аз ягон ҳамдеҳаҳои тағоиҳоям шунида омадааст. Аммо гирьяам наёмад. Гӯё оташе бар сарам рехта буд, ки хама чои баданамро сӯхта обҳои чашмамро хушконда фиристода буд.

Ман чизе нагуфтам, дигарон ҳам лаб намекушонданд. Баъд аз чанд дақиқа Икромхӯча гуфт:

— Ман ҳам модар надорам. — Ин ягона тасалло буд, ки ба ман дар ин мусибат дода шуда буд...

* * *

Чуворино бод карда галбер карда чош кардем. Ба сари хирман Йӯлдошбой бо чуволҳо ва ароба хозир шуд. Миёнаравон ҳар як ман (8 пӯт) чуворино даҳ танга (як сӯму панҷоҳ тин) нарх карданд. Дар бозор чуворино 12 танга бошад ҳам, киҳои бардошта бурдан, ба Йӯлдошбой ду танга кам карданд. Понздаҳ ман (120 пӯт) чуворино 150 танга ҳисоб карда ба бой баркашида додем. Қарзҳои майдарио ҳам ӯ додани шуд.

Боз тахминан панҷ ман чуворино сафед монд, ки вайро барои хӯрокворино ба хона кашондам. Ғайр аз ин кӯкбоши (сарҳои нимраси) бисъёре ҳам баромад, ки ман онҳоро ба хона кашондам.

Ба қавли дехқонон, ин ҳосиле буд, ки мислашро дар он даври пеш ҳеч надида буданд. «Агар аз паррандагон ниғаҳдорино карда метавонистӣ, чил ман чуворино сафед мегирифтӣ», мегуфтанд.

Баъд аз гуноҷини чуворино тағоиям, ки модарамро бурда буд омад. Ӯ барои мурдан модарам моро сад танга қарздор карда будааст: «Аз касе қарз гирифтаам, зудтар ёфта додан даркор аст», гуфт. Миёнаравон кӯкбошҳоро ҳар ман панҷ танга (75 тин) нарх карда ба ӯ бист ман (160 пӯт) баркашида доданд. Ӯ

ҳам пеш-пеш худ кашонда бурд. Боз кӯкбоши бисъёре монд, ки дар зимистон ҳар бӯ серно пурӣ хӯрд.

Мӯйсафедон ба ман меғуфтанд: «Ин қадар ҳосили хуб додани замин ҳосият надорад. Хамин ҳосили аз одат зиёд аст, ки сари падаратро хӯрд».

Ман бо вучуди хурдсолнам ба ин гап розӣ шуда наметавонистам. Ман фикр мекардам: «Ғӯза тамоман пояхушк шуд ва меҳнати яксолаи падарам сӯхт. Аммо ин ҳодиса умри ӯро зиёд накард. Чаро як қадар зиёд шудани ҳосили ҷуворӣ умри ӯро кам мекардааст?»

Палавқаду ҳам, ки бевосита аввалин ҳосили меҳнати деҳқонии ман буд, аз одат берун ҳосил дод (ҳарчи вай «сари маро нахӯрд»). Палавқадуҳои пухта зардшударо дар дӯкониҳои бофандагии падарам чидам, аз замин то ба шифт пур шуд. Ман ҳоло дар хотир надорам, ки чанд дона ҳосил гирифтаам, аммо хамин қадарашро медонам, ки ҳафтае ду рӯз — дар рӯзҳои бозори Ғичдувон як ҷувол-як ҷувол ба ҳар бор карда ба бозор бурда мефурухтаам, дар бозор 5—6 тин ҳарч мекардам. Ин ҳол аз тирамоҳ то баҳор давом карда, аз пули фуруш дусад танга (сӣ сӯм) даромад шуд.

Мо ҳар қадом бародарон аз пули қаду барои худҳомон якдонагӣ курта-лозимӣ кардем (ин аввалин либос буд, ки онлаи мо аз бозор харид) ва дар бақияи пул дар баҳор як гӯсфанди оча-бача барои парво кардан харидам.

Ман нисол дар онлаамон ҳам ба ҷои падар, ҳам ба ҷои модар кор кардам. Модарам як ҷуволча тутмавиз хушконида монда буд. Яке аз кампирон ба ман ёд дод, ки як миқдор тутмавизро ҷӯшонда шира кашонида халвоитар пазам, таоми хубест.

Ман дар ҳар се ё чор рӯз аз шираи тутмавиз бо ордбиръёни ҷуворӣ халвоитар мепухтам, ки бо зағора (нони орди ҷуворӣ) меҳӯрдем. Аз ҷуворини сафед кашак ҳам мепухтам, дар вай ба ҷои ҷуғрот қурут меандохтам, ки модарам хушконида монда буд (ман кашакпазиро дар «Ғуломон» тасвир кардаам)²²; ҷомашӯиро ҳам худам мекардам. Ҷувориро ба оснӣ бурда худ орд мекашондам. Танҳо ҳафтае як бор як кампир барои мо зағора пухта меод.

Дар миёнаҳои зимистон акаам қувват гирифт. Лекин ӯ дар хона намонд ва барои хароҷоти соли ояндаи таҳсилашро ёфтаи имомати кофта баромада рафт. Ӯ аз як кишлоқи дур аз мо имомати ёфт ва дар он ҷо монд. Рӯзе пеши мо омада гуфт: «Ман хароҷоти худро меёбам ва барои хондан меравам. Аммо ту ҳозир аз хондан мемонӣ, чунки ба додарҳо нигоҳубин карданат даркор аст».

Ман ҳам, албатта, қабул кардам. Аввал ин ки барои истиқомати Бухоро умеди пул надоштам, дуввум ин ки додари хурдам хурдсол буд ва калониаш бисёр заифбадан буд. Бе нигоҳубини ман онҳо зидагӣ карда наметавонистанд.

Ман дар баҳорон мешу барра харида ба парво кардани онҳо даромадам. Заминчан порсоларо боз каду киштам. Лекин ман ду таноб заминро кишт карда наметавонистам. Ба ман маслиҳат доданд — якеашро ҷави баҳорӣ, дигарашро алафи юнучка коронам, ки ҳардуи ин киштҳо ҳам бисёр меҳнатталаб нестанд.

Лекин ба ҷои тухми ҷави баҳорӣ, тухми ҷави тирамоҳӣ пошида шуда будааст, ки аз замин рӯида мисли ачириқ паҳи шуда монда қад ва сар нақашид. Алафи юнучка ҳам беоб монда дар офтоб сӯхт ва ҳосил накард. Каду ҳам ҳосил накард (ман он вақтҳо дар як замин дуруст набудани пайдарҳам киштани як киштро наметавонистам). Хулоса, кори деҳқониам имсол тамоман барбод шуд, танҳо як ҷуволча тутмавиз ва як ҷувол ғулунг хушконида тавонистам.

Бештарин умри ман имсол ба ғусфандчаронӣ гузашт. Ман ғусфандонамро бештарин ба сари мазор меҷаронидам (дар «Колхозии Коммунизм» ном очерки худ ин ҳолро тасвир кардаам)²³. Гоҳо ба ҷўпонбачагони кишлоқ ҳамроҳ шуда ғусфанди худро ба дарёёбод ҳам мебурдам. Дар он ҷо коллективона лўбиешўрак пухта меҳўрдем (ман лўбиешўракпазиро дар қисми дуввуми романи «Ғуломон» тасвир кардаам)²⁴.

Он сол дар пеши мо як кори зўр истода буд, барои вай бисёр пул даркор мешуд: мо бояд аз рӯи одати умумии онвақта, барои падару модари мархумамон оши сол меоддем, ҳам ду додарамонро тўи хатна ме-

кардем. Мо барои ин кор як хавлиро, ки дар қишлоқи тағоиҳомо доштем, фуруҳтем ва он корро ҳам ба анҷом расондем.

* * *

Дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман барои хондан Бухоро рафтани шудам: модаркалон ва бобои модариам ба ман хабар фиристоданд, ки додарҳоро гирифта пеши онҳо барам, онҳо «дар охири умрашон» моро як бор дида монанд.

Ман бо додарҳо харро секаса савор шуда ба хонан онҳо, ки аз деҳан мо шонздаҳ километр дурӣ дошт, рафтем. Дар он рӯз дар ҳамсояқишлоқи онҳо дар хавлии Мулло Абдусалом ном домуллои кунҷакни²⁵ (домуллои хурди) акаам аз Бухоро меҳмон омадааст, акаамро барои хизмати меҳмонон ба он ҷо ҷеғ зада бурда будаанд. Ба он ҷо рафтани маро шунида, маро ҳам он ҷо барои хизмат ҷеғ заданд.

Ман рафтам. Ба ман ду самовори калони ҷойхонагиро супурданд, ки доим ҷӯшонда истам. Дар вақте ки ман дар сари самовор будам, аз меҳмонхона як писарбачан хурдсол, ки бо ман ҳамқад буд, баромада пеши ман омад. Аммо ба ман нигоҳ накарда ҳамъёзае кашид ва худ ба худ ғунг-ғунг кард:

— Сахро ба дил зад. Дар ин ҷо як бачан кӯрҷбуро нест, ки лоақал кас бо ӯ байтбарак кунад.

— Байтбарак ҷист? — ман аз ӯ пурсидам.

У баъд аз он ки ба ман бо диққат нигоҳ кард:

— Савод дорӣ? — гуфта пурсид.

— Қаме хонда метавонам.

— Аз ёд байт медонӣ?

— Якчанд байт медонам.

— Байтбарак ҳамин аст, ки ман як байт аз ёд меконам, охири он байт бо кадом ҳарф, ки тамои шавад, ту дар ҷавоб байте меҳонӣ, ки аввали он бо он ҳарф сар шавад ва баъд аз он ман ба ту ҷавоб медиҳам. Ҳар кас, ки ҷавоб дода натавонад, банд шудагӣ — бой додагӣ ҳисоб меёбад.

— Ин тавр бошад, сар кувед.

У хонд ва ман хондам, тахминан 50—60 байт бо ҳам баҳсу ҷавоб кардем. У дар охир дар «ж» банд

шуд. Ҳарфи «ж»-ро «ч» карда ҷавоб гардонданӣ шуд. Ман қабул накардам. Ҷанҷол сар шуд. Дар вақти мунозираи мо аз меҳмонхона як одами миёнсоли як ҷашмаш кӯр баромада пеши мо омада истода гӯш дод ва боз ба меҳмонхона рафт. Аз паси ӯ ин бача ҳам рафт. Баъд аз як дақиқа маро ба меҳмонхона ҷеғ заданд. Ман рафтам.

Дар пешгоҳи хона як ҷавони навриши тахминан 25—26-сола менишаст, ки ӯ сармеҳмон буд. Ман ба ӯ салом додам.

— Гапи ту дуруст, — гуфт ӯ ба ман ва ба акаам, ки ҷой кашида нишаста буд, нигоҳ карда: — ин бачаро барои хондан ба шаҳр бурдан даркор аст, қобилиятнок менамояд, — гуфт. Домуллои акаам — соҳибхона ҳам гапи ӯро таъкид карда:

— Албатта, бурдан даркор аст, — гуфт.

Меҳмон Шарифҷон-маҳдум²⁶ ном яке аз калонзодагони Бухоро буд, падараш дар вақташ дар Бухоро қозикалон будааст²⁷. Таҳсин ёфтани қобилияти худам аз тарафи ӯ маро тарғиб кард, ки коре карда барои хондан Бухоро равам (он бача Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим²⁸ буд, ки дар он вақт ба Шарифҷон-маҳдум хизматгор будааст. Ӯ дар охири умраш дар Сталинобод кор мекард ва дар соли 1934 вафот кард. То охири умраш бо ман дӯст буд).

Баъд аз рафтани меҳмони ман масъалаи Бухоро рафтаи ба пеши акаам катъӣ карда мондам. Мулло Абдусалом тарафи маро гирифт, «знидагӣ як навъ мегузарад, худо подшоҳ», гуфт.

Охир қарор доданд, ки додарҳоро ба модаркалон супорем ва акаам маро ҳамроҳи худ Бухоро барад.

* * *

Ман гӯсфандхоро фурухта барои худ ва додарҳо як қатор либосҳо кардам ва аз пули гӯсфанд панҷ танга (75 тин) боқӣ монд, ки барои эҳтиёт дар қиса тугун карда мондам. Додарҳоро бо тутмавиз ва ғулунг ба модаркалон бурда додам. Харро акаам фурухта гирифт, ки дар шаҳр барои дуямон харч кунад.

Дар соли 1306 ҳиҷрӣ (дар моҳи сентябри соли 1890) ман ба Бухоро барои хондан рафтам. Акаам дар

Бухоро дар мадраси Мирӣ Араб дар ошъёнаи чорӯм хучрачае ёфта будааст, ки ман ҳам дар он хучра ҷойгир шудам.

Акаам бо пули хар ва даромади имоматни худаш як миқдор хӯрокворӣ ва сӯзишворӣ тайёр кард. Лекин агар ин хӯроквориро мо харду сарф мекардем, дар миёнаи таҳсил тамом мешуд. Бинобар ин кӯшиш кард, ки хӯроки ман аз ягон ҷои дигар таъмин шавад. Ин ҳам ёфт шуд.

Домуллои кунҷакни акаам — Мулло Абдусалом, ки барои Бухоро рафтани ман тарафдорӣ карда буд, маро ба ҳамошони (коллективи ошхӯрии) худ ошпаз кард. Онҳо се нафар шарикон буданд, ки ман ҳар рӯз ба навбат дар хучраи яке аз онҳо ош мепухтам. Хучраҳои онҳоро рӯфта меодам ва рӯзҳои таътил ҷомашӯиҳошонро ҳам карда меодам. Ҳаққи хизмати ман ин буд, ки оши пухтаамро ҳамроҳи онҳо мехӯрдм. Ҷои пагоҳонӣ ва шабонаро дар хучраи акаам менӯшидам. Ман бо ҳамин хурсанд будам, ки барои хондан дар Бухоро роҳе ёфтам.

Аммо он сол аз хондан баҳра набурдам: ман се дарс мехондам, китобҳои дарсӣ арабӣ буд. Домуллоҳо ба тоҷикӣ тарҷима карда меодаданд, аммо фаҳмонда наметавонистанд ва амр мекарданд, ки иборати китобро бо тарҷимааш ёд кунам.

Хайрият ки ин вазифаи додағнашонро назорат намекарданд. Бо вучуди ин ман ба ёд кардан кӯшиш мекардам.

Ман бо муллобачагонӣ навадас шабҳо дар рӯи сахни мадраса дарс такрор мекардем. Ҳаво ҷӣ қадар сард, ҳатто барф бошад ҳам, мо ин корро тарк намекардем. Баъзан ҷунин воқеъ мешуд, ки барфи рӯи сагро бо остини ҷома рӯфта дар он ҷо нишаста дарс такрор мекардем. Домуллоҳо ба мо «хар ҷӣ қадар кас дар роҳи илм риёзат (сахтӣ, азоб) кашад, ҳамон қадар хуб мулло мешавад» гуфта таълим меодаданд.

Ман як ҷомаи пахтанок доштам, ки вайро пӯшида худро ба вай мепечондам. Он вақт дар Бухоро, хусусан дар мадраса, камзӯл ва бурук пӯшидан расм набуд. Ман масҳӣ ҳам надоштам. Бо пӯи бараҳна, бо кафши булғори маҳаллидӯхт дар барфу лой мегаш-

там, ки поҳоям мекафиданд. Қафидагиҳои пойро аз шамъи даргирифта истодагӣ равшан чаконда даво мекардам.

* * *

Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдатар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдям, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад. Хӯчанҳои ман дар шабҳои таътил (дар мадрасаҳои Бухоро ҳафтае чор рӯз—рӯзҳои шанбе, якшанбе, душанбе ва сешанбе дарс ва боқимонда се рӯз таътил буд) дар як хучра гун шуда менишастанд ва ман то вақти хоб ба онҳо хизмат мекардам—ош мепухтам, ҷой меҷӯшондам. Лекин аз сӯхбати онҳо ҳеҷ баҳра намебурдам. Чунки онҳо бештарин дар болои вақф, мансабҳои илмӣ, ба мансабҳои илмӣ ҳақ ё ноҳақ расидани муллоҳои ҷудогона гап мезаданд. Гоҳо дар болои масъалаҳои фалсафаи Юнони қадим—мисли ин ки олам қадим аст ё ҳодис—мунозира мекарданд, ки ман аз онҳо чизе намефаҳмидам. Агар китобҳои кунанд, китобҳоеро, ки дар маноқиби шайхҳо ва мӯъҷизаи пайғамбарон оид аст, мехонданд, ки онҳо ҳам ба гуши ман як афсонаи дилнокаш барин мерасид. (Ман дар қишлоқ афсонаи кампиронро бисёр шунида будам, ки онҳо хеле дилкаш буданд. Аммо ин китобҳо хеле вазнин ва дилгиркунанда буданд).

Аҳмад-маҳдуми муҳандиси Дониш, ки ўро Аҳмади Қалла²⁹ мегуфтанд, дар он мадраса хучра дошт. Ҳафтае як шаб аз ҳавлӣ ба хучрааш меомад, муллоҳо ўро шоир ва донишманд мегуфтанд. Лекин ўро кофир ва бедин медонистанд. Дилам мехост, ки бо ин одам шинос шавам, аммо хурдсолнам ба ин мақсад монеъ буд) таассуроте, ки дар он вақт дар хусуси Аҳмади Қалла пайдо кардаам дуру дароз аст, дар ягон ҷои муносиб хоҳам навишт)²⁹.

Як рӯз як китобчи барон худам хеле муҳимро дар ин мадраса ба даст даровардам. Дар он мадраса Мулло Абдулҳаким ном кӯлобӣ буд, ки дар рӯзҳои таътил ба бозори китоб рафта китобчаллобӣ мекард. Рӯзе ў чанд китобро аз бозор оварда дар пеши дарвозаи мадраса ба муллоҳо муҳим ва пурқимат будани он

— Хуб кардетон, ки ин бачаро ба хондан овардетон, — гуфт.

Ин меҳмонон мисли хўҷаниҳои ман набуданд, инҳо одамони зиндадил, хушчақ-чақ буданд, шеър мехонданд ва латифаҳо мегуфтанд. Ман аввалин бор буд, ки дар Бухоро ин гуна одамони зиндадил ва адабиётчиро дида истода будам.

Маҷлис то соати яки шаб қашол шуд, дар вақти пароканда шуда истодани меҳмонон Шарифҷон-маҳдум ва Мулло Абдусалом нигоҳ карда:

— Агар ин бача дар пеши акааш тағ мешуда бошад, ба ҳавлии мо бурда монед, дар он ҷо хизмат карда, хонда мегардад, — гуфт.

Мулло Абдусалом «хуб!» гуфт ва ман фардон он шаб дар гузари Чорхароси Бухоро ба ҳавлии Шарифҷон-маҳдум хизматгор шуда рафтам. Ман хеле шодмон будам, ки аз даруни мурдагон баромада ба доран зиндадилон мебароям.

* * *

Шарифҷон-маҳдум ҳавлии калоне дошт. Дар ҳавлии берун дар як хонаи дахлез ва мадондор худ менишаст, дар як хона додараш ва як хонаи дигар буд, ки дар вай хизматгори аспбон (саис) менишаст. Дар пушти хонаи нишастӣ берун айвон ва рӯи ҳавлии васеъ буд, ки дар он ҷо ду аспро ҷой дода буданд. Дар ҳавлии дарун ҳам хонаҳои бисёре буданд, ки дар он ҷо модари Шарифҷон-маҳдум, зан ва дигар ҳешовандони наздикаш менишастанд.

Хизматгорҳои берун: саис, Мирзо Бадеъ ном якҷашма, ки ӯ вакили харҷ (завҳоз), Мирзо Абдулвоҳид ва ман будам.

Хонаи Шарифҷон-маҳдум барои ман ҳам нағз буд, ҳам бад. Нағз аз он ҷиҳат буд, ки ҳар ҳафта се шаби тағтил шонрон ва хушғайони шахр дар он ҷо ҷамъ мешуданд, шеърҳои ва латифагӯӣ мекарданд. Одатан дар он гуна сўҳбатҳо хизмати даруни меҳмонхона — ҷойқашӣ, дастархонандозӣ ва дигарҳоро ман ва Мирзо Абдулвоҳид мекардем. Ман аз он сўҳбатҳо қомилан истифода мекардам. Ман метавонам гӯям, ки материалҳои муҳимми адабии худро аз он ҳавлӣ ҷамъ

кардаам. Ман бо Мулло Назруллои Лутфӣ, Абдулма-
чиди Зӯфунун, Содикхӯҷаи Гулшанӣ, Хомидбеки Хо-
мид, Абдуллохӯҷаи Таҳсин, Корӣ Абдулкарими Офа-
рини Дузахӣ ва Мирзо Азими Сомӣ, Мирзо Ҳанти
Саҳбо³² ва дигарҳо дар он чо шинос ва ҳолдон шудам.
Ҳар чанд инҳо аз ҷиҳати савияи фикрӣ аз ҳамасронии
худ кам фарқ доштанд, аммо ҳамеша як навъ ҳара-
катҳои оппозиционӣ нишон медоданд.

Дар он маҷлисҳо аз Аҳмади Қалла ҳам гап мешуд.
Аммо онҳо мисли муллоҳои мадраса ӯро дашном на-
медоданд, балки бо эҳтиром ва тақдир ном мебуданд.

Худи Шарифҷон-маҳдум дар вақтҳои таҷво мон-
данаи бисёр шеър ва асарҳои адабӣ мехонд ва чо-
ҳои завқоварашро баланд хонда, ба ман ва Мирзо Аб-
дулвоҳид эзоҳ карда медод. Гоҳо «Шоҳнома» барин
баъзе китобхоро ба мо хононда худ гӯш медод, чоҳон
ғалатхондаи моро тасҳеҳ мекард ва чоҳон мо нафаҳ-
мидагиро эзоҳ медод.

Бо ҳамаи ин, хизмати ин ҳавлӣ барои ман бисёр
вазнин буд. Бори вазнин ва кори зӯри ин ҳавлии сер-
одам бештарин ба гардани ман буд. Ман хона ва рӯи-
ҳавлиҳоро мерӯфтам, баъзан саис таки аспро ҳам ба
ман мерӯбонид, ҳезуми таки оташдони ин ҳавлии ка-
лоиро ман кафонда меодам, аз бозор вакили харҷ
ҳар чӣ харад, ман бардошта меодам. Пошо биби
(модари хӯҷаин) ҳар рӯз маро ба чанд ҷой ба чиз-
бардоштабарӣ ё ба чизбардоштабиёри мефиристод.

Баъдҳо ман фаҳмидам, ки ҳамаи хизматгорҳо дар
ин чо бе музд ва бе либос кор мекардаанд. Вакили
харҷ барои он бе музд кор мекардааст, ки рӯзе хӯҷаин
қозӣ мешавад ва аз сояи давлати вай бисёр пул хо-
ҳад ёфт. Мирзо Абдулвоҳид мисли ман бе падару мо-
дар ва бе хешованд будааст. Як нафар кадрони па-
дараш ӯро ба ин чо оварда мондааст, ки дар кӯчаҳо
сар-сарӣ нагардад, дар ин чо ягон чиз ёд мегирад. Би-
нобар ин ӯ барои дар сянда мирзои қозихона шудан,
иншо, мукотибот ва васоик³³ машқ мекард. Либосаш-
ро аз мероси падараш, ки ба касе супурда монда бу-
даанд, тайёр менамуд. Саис як одами саҳроӣ буд. Акан
ӯ бо Шарифҷон-маҳдум шарик будааст ва ӯ мехоста-
аст, ки ба воситани маҳдум даҳъяк (муқофоти илмӣ)

гирад. Бинобар ин барои хушомад додари худро дар ин ҷо санс карда монда будааст, вақте ки даҳьяк гирифт, додарааш ҳам аз ин ҷо рафт, мисли болои мурда сад ҷӯб, нигохубини ду асп ҳам ба гардани ман бор шуд).

Таиҳо ман будам, ки дар ин ҷо бе ҳеҷ мақсад (факат барои шикам сер карда хондан) кор мекардам. Дуруст аст, ки ман ин ҷо бисъёр чиз ёд гирифта истода будам. Лекин кор зӯр ва танам бараҳна буд.

Ман таиҳо як чома ва як курта-лозимӣ доштам, ки онҳо ҳам кӯҳна шуда дарида буданд. Вақте ки ҳама ба ҷое раванд ва касе намонад, ман ба тарафи аспхона гузашта куртаамро мешустам. Баъд аз хушконида пӯшидани он, дар навбати дигар лозимнамро кашиди мешустам.

Холо ҳам бемасҳӣ будам, кафши булғорам тамоман даридагӣ буд ва бо ин кафш дар даруни лою барфи хавлӣ ва кӯча мегаштам.

Боре хӯҷани ба кафши ман нигоҳ карда:

— Кафшат даридааст, зохиран, кафши дигар надорӣ. Ана ин кафши маро пӯш, — гуён кафши кӯҳнаи худро ба ман дод. Аммо ӯ фикр накард, ки он кафш ба пон ман рост намеояд. Ман он кафшро ба акаам додам ва худ бо ӯ ҳамон кафши даридани худ мегаштам.

Як вақт зани хӯҷани зонд ва хӯҷани мо хизматгориноро ягон-ягон ба ошноҳои худ барои муждарасонӣ фиристод. Аз ин ҷумла маро ба Ҳоҷӣ Султон ном касе фиристод. Ӯ ба ман як чомаи алоҷани ресмонии абра-астар дод, ки худаш пӯшида мегашт. Ман он чомаро оварда ба хӯҷани додам. Аммо ӯ нагирифт:

— Хоҳӣ, мефурӯшӣ хоҳӣ, мефурӯшӣ, — гуфт.

Албатта, ман он чомаро пӯшида наметавонистам, чунки қадаш аз қадӣ ман ду баробар зиёд буд. Аммо ба фурӯхтаи ҳам дилам нашуд, ки арзон мерафт—вайро ҳам ба акаам додам.

Ана ҳамин ду чиз буд музди хизмати шашмоҳан ман.

Ин шароит ба ман бисъёр сахтӣ кард. Рӯзе ба пеш акаам рафта шикоят кардам (акаам он вақт дар мадрасаи Олимҷон бо укаам менстод) ва аз ӯ ёрмандӣ

пурсидам, ки маро дар ҷое хизматгор монад, ки ба ман либос ҳам диҳад. Дар ҳамон вақт дар пеши акам Мирсолеҳ-махдум ном шарикаш буд. Ӯ дар гузари Чорхарос ҳавлӣ ва дар ҳамон гузар дар мадрасаи Олимҷон хучра дошт.

Ӯ ба ман ваъда дод, ки маро дар мадрасаи Олимҷон фаррош (руфтурубчӣ) кунад.

— Лекин ду моҳ сабр кардан даркор аст, ҳозир як муллобачаи кӯлобӣ фаррош аст. Ӯ баъд аз ду моҳ ба Кӯлоб меравад ва ман туро ба ҷои ӯ мегузаронам, — гуфт.

Ман ду моҳи дигар дандон ба дандон монда дар ҳавлии Шарифҷон-махдум истодам ва дар сари ваъда ба фаррошии мадрасаи Олимҷон таъин шуда, бе хабар додан ба хӯчаин ва рухсат гирифта аз ӯ ба он ҷо рафтам.

Рӯзе аз кӯчаи Чорхарос мегузаштам, ки Шарифҷон-махдум пеши дарвозааш будааст ва маро дида ҷеғ зад. Ман рафтам.

— Бесабрӣ карда аз хонаи мо рафтӣ, ман барон ту либос тайёр кунанда истода будам. Аз нӯгаш як яктаҳ (ҷоман беастар) тайёр шуда буд. Биё, гирифта бурда пӯш, — гуфт ва маро ба ҳавлӣ дароварда аз меҳмонхона як яктаҳро бароварда ба ман дод.

Ман ба мадраса оварда вайро пӯшида дидам, ки аз қади ман як ваҷаб дароз аст. Ин буд ҳисоби охиринамон бо хӯчаин.

III

Мадрасаи Олимҷон дар аввал барон мадраса бино карда нашуда будааст. Олимҷон ном касе ҳавлии худро мадраса сохта будааст. Дар он ҷо болою поин ҳаммагӣ даҳ дар хучра буд, ки онҳо аз хонаҳои тайёрро девор кашаида тақсим намудан тайёр шуда буданд. Рӯи мадраса танг ва хучраҳо бетартиб буд.

Дар ин мадраса як сарои вақф³⁴ буд, ки дар он ҷо ҳиндуҳои судхӯри ҳиндустонӣ менишастанд. Аз вақфи мадраса ба саҳми фаррош ҳар моҳ даҳ танга (як сӯму панҷоҳ тин) мерасид.

Акаам ба сахро рафт ва ман дар он ҷо ба хучрае, ки ӯ менишаст, бо укаам ҷой гирифтам. Хизмати асосии фаррошӣ он қадар зӯр набуд—рӯзе як бор рӯфтани як мадрасаи танг ва дар вақти барф пок кардани боми он ба монанди ман як ҷавоии коркӯфта он қадар душворӣ намекард. Лекин хизмати иловагии фаррошӣ аз ҳад зиёд буд, ки маро аз тайёр кардани дарс ва машғул шудан ба адабиёт бозмедошт.

Дар ду хучраи аз даҳ хучра яке ман, дигаре муаззин (сӯфии мадраса) ориятнишин²⁵ буда, дар ҳашт хучраи дигар муллоҳое менишастанд, ки хучраашон мулки хусусӣ ва зархариди худхашон буд ва ҳамаи инҳо бухорӣ буда, тобистон ва зимистон дар мадраса буданд. Яке аз инҳо, ки шарикдарси ман буд ва дар дарс-фаҳмӣ ман аз ӯ беҳтар будам, ба ман кор намефармуд; дигаре шарикӣ акаам — Мирсолех-махдум буд, ки ӯ бе музд кор намефармуд ва ҳатто аз ғайри хизмати ман ҳам, ӯ ҳамеша ба ман бо ҷой, нон ва либоси кӯҳна ёрмандӣ карда менстод. Боқимонда шаш нафар ба ман чунон муомила мекарданд, ки гуё ман гуломи падари онҳо бошам. Ман хучраи онҳоро рӯфта меодам, тарошаашонро шикаста меодам ва ҳамаи онҳо ҳавлидор ҳам буданд, ки барфрӯбӣ ва тарошакафонии ҳавлихошонро ҳам ба ман мефармуданд. Бо ҳамаи ин бо ягон бурда ғон ва ягон пиёла ҷой ёрмандӣ намекарданд.

Мутавалли²⁶ мадраса бесавод буд. Даҳъяки (даҳ процент) ҳамаи вақфи мадрасаро барои вазифаи мутаваллигӣ ӯ меҳурд. Ӯ дар ҳавлиаш менишаст, лекин ҳар вақт дар ҳавлиаш ягон кори зӯр барояд, маро ҷеғзада бурда, кардани он корро мефармуд.

Дар айёми тобистон сарои вақфи мадрасаро ремонт карданд. Мутавалли маро ба болон иморат бурда ба сифати саркорӣ кор фармуд ва рӯйхати хароҷотро ҳам ба ман менависонд. Ман дар он ҷо дар гармии майнасӯзи Бухоро, дар миёни лою хок ду моҳ кор кардам. Аммо ба ман як пул ҳам ҳаққи хизмати иловагӣ (ғайри моҳонаи фаррошӣ) надод.

Хучрадорон, ҳам имом ва мударрисӣ мадраса ба ман таъин карданд, ки пинҳонӣ хароҷоти ҳақиқии ремонтро тафтиш карда истам, мабодо мутавалли дуз-

дӣ накунад. Ман барои иҷрои ин вазифаи пинҳонӣ аз мардикоре пурсидам, ки «имрӯз туро ба чанд пул қарор карда овард?». Ӯ «мо ҳамагӣ даҳ нафарро як тангагӣ (15-тинӣ) қарор карда овард» гуфт. Ва ҳол он ки мутаваллӣ дар рӯйхати хароҷот даҳ мардикорро дутангагӣ (30-тинӣ) бист танга нависонд.

Лекин мутаваллӣ дар байни мардикорон ҷосус доштааст, ки ба воситаи ӯ тафтиши пинҳонии маро фаҳмидааст ва маро ба гӯшае бурда гуфт: «Ту аз паси тафтиш кардани хароҷоти иморат нагард. Ман медонам, ки ин корро аҳолии мадраса ба ту таъин кардаанд. Агар ман хоҳам, туро дар як рӯз аз фаррошӣ беқор мекунам ва он калонон ҳеҷ қор карда наметавонанд».

Ман ин ҳодисаро ба Мирсолеҳ-махдум, ки ҳомини ман буд, гуфтам. Ӯ гуфт:

— Мутаваллӣ рост мегӯяд. Дар паси тафтиши кори ӯ нагард. Дуздии мардумро мову ту бартараф карда наметавонем — ҳама дузданд. Агар яке аз ин одамонро, ки дуздии мутаваллиро тафтиш кардан мехоҳанд ба болои иморат монанд, даҳ баробари мутаваллӣ дуздӣ мекунад.

Ман ҳам дигар дар пай тафтиши хароҷот нагаштам. Чунон ки дар боло гуфтам, дар он сарой ҳиндуҳои судхӯр менишастанд. Ман материали бобҳои «Қарзи ҳинду» ва «Ҳиндуи салланок»-и «Доҳунда»-ро (қисми дуввӯми боби 16 ва 17) дар он вақт омӯхтаам.

* * *

Укаам дар мактаби қишлоқ чанд сол хонда бошад ҳам, ҳанӯз бесавод буд. Дар вақте ки бо акаам дар мадраса буд, ба вай ёрие нарасондааст. Маҷбур будам, ки саводи ӯро барорам. Бинобар ин дар ҳар шабу рӯз ду соат вақти худро ба таълими ӯ сарф мекардам.

Дар соли таҳсили 1892 — 93 ман «Шарҳи Мулло»-хон* шудам. Ақун аз ғайри домуллоҳои майда ба ягон мударриси калон ҳам хондан дарқор буд. Ба до-

* Асари Абдурахмони Чомист, ки „Кофия“ ном китоберо, ки дар бораи нахви арабист, шарҳ додааст.

мулло Икром, ки аз машхуртарин мударрисони он замон буд ва акаам ҳам ба ӯ мехонд (Исо-маҳдуми шоир дар соли вабо мурда буд), шогирд шудам. Дар пеши ӯ ҷамоати мо (группаи синф) 60—70 нафар буд. Қорин ҷамоат додари Шарифҷон-маҳдум буд (дар Бухоро мисли як қоида қорин ҷамоат ҳамеша аз маҳдумони калон — муллозодагонӣ калон — таъин мешуд). Ӯ ҳам мисли бештарин маҳдумони калони Бухоро бесавод буд. Ӯ маро, ки дар он замон бештарини шариконам будам (ба фаҳми аҳли он замон) таъин кард, ки ҳар рӯз пеш аз дарс ба хонаи ӯ равам ва дарс муқолима (тайёр) кунем.

Ман қабул кардам. Аммо дар миёнаи ману ӯ ҳеҷ гуна қор, муқолима ва дарстайёркуни намегузашт. Ман ба ӯ иборати дарси хондашуданиро калима-калима ёд меодам. Ӯ ҳам тӯтивор такрор мекард ва аз рӯи аз ман ёд гирифтагиаш ба пеши домумло мехонд.

Ба ин муносибат ман ҳар рӯз як бор боз ба ҳавлии Шарифҷон-маҳдум мерафтагӣ шудам. Ӯ дар вақти вохӯрдан як қадар маро ҳурмат мекардагӣ шуд. Ӯ як навъ шарм мекардагӣ барин менамуд, ки додари ӯ бо вучуди қозикалонзода будан аз ҷиҳати илм ба як сахрой (мардуми Бухоро муллобачагонӣ қишлоқ ва умуман мардуми қишлоқро «сахрой» гуфта таҳқир мекарданд) мӯхтоҷ аст.

Аммо додариаш ҳеҷ шарм намекард, бо вучуди ин ки ба ман мӯхтоҷ буд, ҳоло ҳам гоҳо хонаи худро ба ман мерӯбонид.

* * *

Дар тобиҷони соли 1893 (1310 ҳиҷрӣ) дар Бухоро боз вабо пайдо шуд. Мардум мегуфтанд, ки ин вабо аз вабои соли 1889 сахттар аст.

Ман бо додари худ ҳар рӯз шӯрбон нахӯд харида оварда меҳӯрем, ки як таоми бисъёр арзон буд. Бо одати муқаррарӣ, як рӯз пагоҳонӣ нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдём ва баъд аз хӯрдани вай ба ман як гаронӣ рӯй дод. Хоб пахш кард, хобидам. Як вақт бедор шудам, ки дилам бечост. Ба рӯи мадраса баромада бо ҳамон дилбечой афтадам. Дигар ҷизеро хабар надорам. Ин воқеа дар моҳҳои июль буд.

Як рӯз чашм кушода дидам, ки дар рохрави ҳавлии Мирсолеҳ махдум нишастаам ва доманам пур аз кулӯхпора аст. Додарам зорӣ карда аз ман хоҳиш мекунад, ки кулӯхпораҳоро аз доманам резам (ман дар он вақт доманамро бо ду даст маҳкам печонда гирифта будам), чун хушбӯр шудам, шарм кардам, ки чаро ба домани худ кулӯхпора бардоштам. Рехтам, аммо боз аз хуш рафтам.

Як рӯз аввали пагоҳӣ буд, ки чашм кушодам. Дар пахлуям додарам мехобид. Хона мехмонхонаи Мирсолеҳ-махдум буд. Падари ӯ, ки як марди ҳафтодсола буд, дар чаздикии ман нишаста буд ва китобат мекард. Вақте ки ман ба ӯ нигоҳ кардам, ӯ ба ман:

— Муборак шавад, халос шудӣ, — гуфт ва дарҳол яке аз писарони худро ҷеғ зада фармуд, ки дар хона ширчой пазанд.

Дар ним соат ширчой тайёр шуд. Пиракӣ ба ман аз оби ширчой як пиёла нӯшонд ва:

— То пешин чизе намехӯрӣ, — гуфт.

Ман мехостам нон хӯрам. Аммо ӯ саҳт манъ кард. Пешин ҳам ба ман ширчой дод. Рӯзи дигар дар ширчой нон пора кард, аммо намонд, ки нонашро хӯрам.

— Имрӯз оби нонолуд ва мазаи нон кифоя аст, — гуфт.

Рӯзи саввум оби шӯрборо бо қадаре нони тунук хӯронид.

Аз рӯи ҳисоби онҳо ман 29 рӯз беҳуш хобида будаам ва баъд аз гузаштани бӯҳрон боз як моҳи дигар дар ин ҷо хобидам, ки он пирмард маро падарвор тарбия кард ва додарамро ҳам сер карда истод.

Падари Мирсолеҳ-махдум Миризом ном дошт, падари ӯ аз муллоёни Ҷротеппа буда, Миролим ном доштааст. Аммо Миризом баъд аз қадре дар мадраса хондан соҳаи муллоиро тарк карда ба навкарӣ — аскарӣ амир Музаффар³⁷ даромадааст. Дар ҷанги байни амир ва подшоҳи рус³⁸ панҷаи дасти рӯсташ бурида шудааст.

Баъд аз Ҷротеппаро гирифтани аскарӣ рус, Миролим бо хонаводааш ба Бухоро кӯчидааст. Амир бинобар маҷрӯҳи ҳарбӣ будан Миризомро қаровулбегӣ³⁹ кардааст, ки аз ин амал сола сесад ё чорсад танга

мулло Икром, ки аз машхуртарин мударрисони он замон буд ва акаам ҳам ба ӯ мехонд (Исо-махдуми шоир дар соли вабо мурда буд), шогирд шудам. Дар пеши ӯ ҷамоати мо (группаи синф) 60—70 нафар буд. Қорин ҷамоа додари Шарифҷон-махдум буд (дар Бухоро мисли як қонда қорин ҷамоа ҳамеша аз махдумони калон — муллозодагони калон — таъин мешуд). Ӯ ҳам мисли бештарин махдумони калони Бухоро бесавод буд. Ӯ маро, ки дар он замон бештарини шариконам будам (ба фахми аҳли он замон) таъин кард, ки ҳар рӯз пеш аз дарс ба хонаи ӯ равам ва дарс муқолима (тайёр) кунам.

Ман қабул кардам. Аммо дар миёнаи ману ӯ ҳеч гуна қор, муқолима ва дарстайёркунии намегузашт. Ман ба ӯ иборати дарси хондашуданиро калима-калима ёд меодам. Ӯ ҳам тўтивор такрор мекард ва аз рӯи аз ман ёд гирифтагӣ ба пеши домуро мехонд.

Ба ин муносибат ман ҳар рӯз як бор боз ба ҳавлии Шарифҷон-махдум мерафтагӣ шудам. Ӯ дар вақти вохӯрдан як қадар маро ҳурмат мекардагӣ шуд. Ӯ як навъ шарм мекардагӣ барин менамуд, ки додари ӯ бо вучуди қозикалонзода будан аз ҷиҳати илм ба як сахрой (мардуми Бухоро муллобачагони қишлоқ ва умуман мардуми қишлоқро «сахрой» гуфта таҳқир мекарданд) мўхтоҷ аст.

Аммо додараш ҳеч шарм намекард, бо вучуди ин ки ба ман мўхтоҷ буд, холо ҳам гоҳо хонаи худро ба ман мерубонид.

* * *

Дар тобистони соли 1893 (1310 ҳиҷрӣ) дар Бухоро боз вабо пайдо шуд. Мардум мегуфтанд, ки ин вабо аз вабони соли 1889 сахттар аст.

Ман бо додари худ ҳар рӯз шўрбон нахўд харида оварда мехўрем, ки як таоми бисъёр арзон буд. Бо одати муқаррарӣ, як рӯз нагоҳонӣ нахўдшўрбо овардам, хўрдем ва баъд аз хўрдани вай ба ман як гаронӣ рўй дод. Хоб пахш кард, хобидам. Як вақт бедор шудам, ки дилам бечост. Ба рӯи мадраса баромада бо ҳамон дилбечой афтадам. Дигар ҷизеро хабар наларам. Ин воқеа дар моҳи июль буд.

Як рӯз чашм кушода дидам, ки дар роҳрави ҳавлии Мирсолеҳ махдум нишастаам ва доманам пур аз кулӯхпора аст. Додарам зорӣ карда аз ман хоҳиш мекунад, ки кулӯхпораҳоро аз доманам резам (ман дар он вақт доманамро бо ду даст маҳкам печонда гирифта будам), чун хушӯр шудам, шарм кардам, ки чаро ба домани худ кулӯхпора бардоштам. Рехтам, аммо боз аз хуш рафтам.

Як рӯз аввали пагоҳӣ буд, ки чашм кушодам. Дар пахлуям додарам меҳобид. Хона меҳмонхонаи Мирсолеҳ-махдум буд. Падари ӯ, ки як марди ҳафтодсола буд, дар ҷаздикии ман нишаста буд ва китобат мекард. Вакте ки ман ба ӯ нигоҳ кардам, ӯ ба ман:

— Муборак шавад, халос шудӣ, — гуфт ва дарҳол яке аз писарони худро ҷеғ зада фармуд, ки дар хона ширчой пазанд.

Дар ним соат ширчой тайёр шуд. Пиракӣ ба ман аз оби ширчой як пиёла нӯшонд ва:

— То пешин ҷизе намехӯрӣ, — гуфт.

Ман меҳостаам нон хӯрам. Аммо ӯ саҳт манъ кард. Пешин ҳам ба ман ширчой дод. Рӯзи дигар дар ширчой нон пора кард, аммо намонд, ки нонашро хӯрам.

— Имрӯз оби нонолуд ва мазаи нон кифоя аст, — гуфт.

Рӯзи саввӯм оби шӯрборо бо қадаре нони тунук хӯронид.

Аз рӯи ҳисоби онҳо ман 29 рӯз беҳуш хобида будаам ва баъд аз гузаштани бӯҳрон боз як моҳи дигар дар ин ҷо хобидам, ки он пирмард маро падарвор тарбия кард ва додарамро ҳам сер карда истод.

Падари Мирсолеҳ-махдум Миризом ном дошт, падари ӯ аз муллоёни Уротеппа буда, Миролим ном доштааст. Аммо Миризом баъд аз қадре дар мадраса хондан соҳан муллоиро тарк карда ба навкарӣ — аскарин амир Музаффар³⁷ даромадааст. Дар ҷанги байни амир ва подшоҳи рус³⁸ панҷаи дасти рostaш бурида шудааст.

Баъд аз Уротеппаро гирифтани аскарин рус, Миролим бо хонаводааш ба Бухоро кӯчидааст. Амир бинобар маҷрӯҳи ҳарбӣ будан Миризомро қаровулбегӣ³⁹ кардааст, ки аз ин амал сола сесад ӯ чорсад танга

(45—60 сӯм) даромад дошт. Ду писараш ба мирзохонаи⁴⁰ кушбегӣ⁴¹ қотиби дараҷан паст буданд, писари саввӯмаш Мирсолеҳ, дар мадраса мехонд ва писари аз ҳама хурдаш Мирҳикмат дар хона хизмат мекард.

Худи ин пирмард, баъд аз бурида шудани ангушти-ни дасти росташ, бо дасти чап хатнависиро машқ кардааст. Як моҳ, ки ман дар меҳмонхонаи ӯ ва дар пешини ӯ будам, ҳамеша бо дасти чап китобат (нусхабардорни китобҳо) мекард, ӯ хеле хушхат буд ва китобҳои араби-ро хеле рост ҳам менавишт.

— Ман пир шуда бошам ҳам, бори худро ба гардани писарон намеандозам. Ҳар моҳ панҷоҳ-шаст таи-га аз китобат меёбам, ки харҷамро мебардорам.—ме-гуфт.

* * *

Ман баъд аз ба пой хестан аз бемории фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин бемории саҳт ба он кори зӯр қувватам намерасид; аз тарафи дигар, дарсам бисёртар ва зӯртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир қардан ва азхуд қардани онҳо монеъ мешуд.

Соли таҳсили 1892 — 93 акаам дар мадрасан Бадалбеки нав, ки дар гушаи шимоли ғарбии масҷиди калони Бухоро буд, истиқомат мекард. Дар соли 1893—94 акаам он хучраро ба ман ва бародарам дода, худаш боз ба мадрасан Мирӣ Араб кӯчид.

Дар мадрасан Бадалбек хучрае, ки мо ҷойгир шудем, сағонашакл буда, вусъаташ ҳам аз сағонаҳои муқаррарӣ ду баробар меомад. Харҷи укаам ба ҳавлии Қозичон ном кас хизматгор шуда рафт ва ман дар он сағона танҳо мондам. Дар мадрасан Бадалбек ман ба ошпази Зухур-маҳдум ном шарикӣ акаам даромадам, ки ӯ дар он мадраса ду хучра дошт ва дар ду хучра ду бародар зиндагӣ мекарданд. Додараш сил буд. Ман ба зами ошпазӣ ва ҷомашӯии ин ду бародар ба бемории сил ҳам нигоҳубин мекардам.

Дар тобиғии соли 1894 бемории ӯ вазнинтар шуд, ки ӯро барои ҳавогирӣ ба як қишлоқ бароварданд. Дар он ҷо ҳам ошпаз ва сестраи тиббии он бемор ман будам. Мо ду моҳ дар он деҳа дар боғе истодем. Хар ҷанд

хавон сахро ба бемор он қадар фоидаи намоён нарасонда бошад ҳам, ба ман фоидаи калон дод — ман аз бемории порсолаам то ҳол дуруст ба қувват наёмада будам, аммо дар он ду моҳ хуб фарбеҳ шуда аз аввалинам боқувваттар шуда ба шаҳр баргаштам.

Дар тирамоҳи он сол он бемор мурд, ки манаҳи ўро ҳам ман бастам (ин қондаро дар сари мурдаи падарам ёд гирифта будам). Баъд аз дафни ў акааш хонадор шуда аз мадраса ба ҳавлӣ кўчид.

Зухур-махдум вақте ки ба ҳавлӣ мекўчид ва кўчакшонии ўро ҳам ман мекардам, ба ман:

— Аз чомаҳо ё аз китобҳои додарам барои ёдгории якеашро хоста гир, — гуфт.

Ман дар байни китобҳои ў як девони Соибро дида будам, ки вайро хоста гирифтам.

Зухур-махдум ба ин интиҳоби ман тааҷҷуб карда:
— Чаро ягон чизи қиматбаҳотарро нагирифти? Агар ин китобро ба бозор фурӯши панҷ танга намегиранд, — гуфт.

— Ман инро намефурӯшам, аммо барои худам аз ҳама чиз қиматбаҳотар аст, — гуфтам.

— Хуб, майлат. Дар дасти мо бекор истода буд, на ман ва на додарам инро намехондем. Шояд ту мехонда боши. Китоб ба тасбеҳ мебарояд (ин девони Соиб то ҳол дар дасти ман ҳаст).

* * *

Дар соли таҳсили 1894—95 Фафур-махдум, ки қорини ҷамоаи мо буд, дусола дарсро якбора партофта «пешқадам шуд» (барои зудтар хатм карда қозӣ шудан). Дар ҷамоаи мо дигар махдуми намоёне набуд. Бинобар ин Мулло Иброҳим ном яке аз бойбачагони Бухоро қорӣ шуд.

Иброҳим саводи форсӣ-тоҷикӣ дошт, дўстдори адабиёт буд, ҳатто ҳудаш шеър ҳам машқ мекард. Аммо саводи арабӣ надошт. Бинобар ин ў маро барои худ дарстайёркунанда кард. Ман ҳар рӯз иборати дарсро ба ў дуруст ёд меодам, ки ба пеши домолло ва шарикон шарманда нашавад.

Иброҳим бепадару модар буд, бо мероси аз падар мондааш зиндагӣ мекард. Додараш савдогар буд. Ў ба

хавлин дарун ва Иброҳим ба болохонаи берун меистоданд. Пухтупазу чомашӯнаш дар хавлин додарааш мешуд.

Иброҳим шеър машқ мекард ва Осим таҳаллус дошт⁴². Мулло Холӣ ном як шоири Ҷротеппағӣ дар шеър ба ӯ муаллимӣ мекард. Аммо дараҷан устод ва шогирд қариб баробар буд.

Ман ҳам он вақтҳо гоҳ-гоҳ шеър менавиштам. Аммо ба касе нишон наметодам. Ҳар шеъри навиштаамро борҳо хонда медидам. Баъд аз понздаҳ рӯз ё як моҳ бемаънӣ будани вай ба худам маълум мешуд ва пеш аз он ки касе дида бошад, сӯхта нест мекардам.

Он сол хӯрок ва пӯшоки ман аз хонаи Иброҳим шуд. Хонаи ӯ мисли хонаи Шарифҷон-маҳдум набошад ҳам, аз адабиёт ҳолӣ набуд. Азбаски бойбачча буд, дастархони кушодае дошт, баъзе шоирон ва мусиқанавозон ба он ҷо омада мерафтанд.

Дар сари тобиғони соли 1895 Иброҳим Осим ба мақсади сзэхат ба ҳаҷ рафт (зикри Осим дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ҳаст) ва дар вақти рафтаниаш ба ман як девони ҷопанӣ Ҷомиро ёдгорӣ дод, ки ханӯз дар дасти ман ҳаст.

Дар он тобиғон ман дар мадрасани Бадалбек будам, ошпазӣ ва чомашӯии ҳар касро мекардам. Аммо дар миёнаҳои тобиғон дар мадраса касе намонд ва ҷое набуд, ки ман ошпазӣ ва чомашӯӣ карда шиками худро сер кунам.

Як рӯз тамоман ҷизе нахӯрдам. Рӯзи дуввӯм салтан муллобачагиро партофта ва ба киёфан мардикорбачагон даромада, ба бозори мардикор рафтам ва дар катори мардикорони харидорталаб нишастам. Ҳар кас ҳар касро савдо карда мебуд ва ба ман (шояд аз ҷиҳати хурдсолӣам бошад) харидоре муроҷиат намекард.

Дар ҳамин вақт як харидор ба бозори мардикор омад, ки ӯро ман мешинохтам. Ӯ дар мадрасани мо—дар мадрасани Бадалбек истиқомат мекард. Ба ӯ ҳар кас «Маҳдуми ҳазорағӣ» гуфта хитоб мекард.

Ин одам маро дар ин ҷо дида:

— Барои кӣ мардикор мебарӣ? — гуфта пурсид.

— Ман ба ин ҷо барои мардикор бурдан наёмадам, — гуфта ба ӯ ҷавоб додам.

— Магар худат ба мардикорӣ рафтаи мехоҳӣ?.. Ин кор барои муллобача айб аст!

— Барои муллобача магар аз гуруснагӣ мурдан ё ин ки гадоӣ кардан айб нест?

У ба ин гапӣ ман ҷавоб гуфта натавонист, ҳиҷолат кашид, сурх шуд ва шармгинона гуфт:

— Хуб, ин тавр бошад, ҳамин ҷо ист, ман ду мардикор мегирам ва туро ҳам дар қатори онҳо ба иморати як ошноӣ худ мебарам. Хӯҷани одами хубест, қадри мулло ва муллобачаро медонад. Ба ҷои бегона нарав!

Зотан барои ман ягон харидори бегонае набаромада буд. Ночор ӯро нигарон шуда нишастам.

У баъд аз савдо ва талоши бисъере ду мардикорро ҳар қадом дутангагӣ (30 тинӣ) савдо карда овард ва моро гирифта ба гузари Лаби ҳавзи Чӯббози Бухоро бурда ба ҳавлие даровард. Дар он ҷо устову мардикорон ҷою нон хӯрда менишастанд, мо ҳам дар қатори онҳо нишастем.

Усто маро аз назар гузаронида ва ба Маҳдуми ҳазорагӣ нигоҳ карда:

— Ин бача ба бом лой кашида наметавонад, — гуфт.

— Ба бом лой кашида натавонад, аз лойхона пеши бом ва аз лаби бом пеши шумо лой бурда метавонад ку, — гуфт Маҳдуми ҳазорагӣ ва худаш аз пеши монб шуд.

Баъд аз чанд дақиқа Маҳдуми ҳазорагӣ маро аз пеши мардикорон имо карда хезонд ва ба роҳрави ҳавли бурда ба болохонае баровард. Дар болохона як одами нимбемор мехобид, ӯ баъд аз салому алек аз ман пурсид:

— Хат доред?

— Кам-кам.

— Бисъер хуб, шумо имрӯз дар қатори мардикорон кор накунед, ман ба шумо як қорӣ муносиби худатон мефармоям.

Маҳдуми ҳазорагӣ рафт ва хӯҷани аз тоқчаи болохона як дафтарро гирифта пеши ман гузошт ва гуфт:

— Шумо ин дафтарро кушода аз яксар хонед, ман шунавам.

Ман дафтарро кушодам: рӯйхати бетартиб навишташудан хӯчани буд. У аз кӣ чӣ харидааст ва ба кӣ чӣ фурӯхтааст — дар ин дафтар буд. Аммо бештарини онҳоро хондан мумкин набуд. Ман баъзеҳояшро меҳондам ва баъзеҳояшро тамома хонда натавоништа, аз ҳар ҷо баъзе калимаҳояшро меҳондам ва ба ёди хӯчани чӣ будани он рӯйхат омада ба ман гуфта меод. Баъд аз як-ду саҳифа хондан, ӯ:

— Бас кунед акнун. Ин дафтарро тоза кардан даркор аст, — гуфт.

— Магар ин дафтарро Махдуми ҳазорагӣ навиштаанд? — гуфта ман пурсидам.

— Он кас хат надоранд. Мактабдори гузар навишта буд, маълум шуд, ки ӯ ҳам бадхат будааст, дафтари маро вайрон кардааст, — гуфт ва аз тоҷа дафтари дигареро, ки ҳанӯз дар вай ҷизе навиштагӣ набуд, гирифта ба ман дод ва гуфт:

— Рӯйхати дар он дафтар бударо ба ин дафтар хоно карда гузаронед.

Ман ба кор сар кардам.

Аз рӯйхати ҷизҳо маълум шуд, ки хӯчани ҷарҷи-фурӯш ва хурдафурӯш будааст, ки дар байни ҷизҳо पोшна, мехчан ҷубин, мехчан оханин, ширеш, лок ва елим барин ҷизҳо дида мешуд.

Ман дар ин ҷо се рӯз кор карда ошу нон хӯрдм ва дутангагӣ шаш танга (90 тин) музди кор ҳам гирифтам.

Баъд аз тамома шудани ин кор хӯчани бо ман як муоҳидан дахонакӣ бааст: Ман ҳар рӯз бегоҳонӣ ба хавлин ӯ меоям. У хариду фурӯши ҳамон рӯз кардашро ба ман менависонад ва ман ошро хӯрда ба хӯчран худ меравам:

— Дар рӯйхати харрӯза фақат як соат вақтатон сарф мешавад. Дар муқобили ин хизмат ошро бо мо меҳӯред ва музди дигар тамаъ накунед, — гуфт.

Ман розӣ шудам ва дар вақти рафта истоданам ӯ:

— Ман гумон мекунам, ки то се рӯзи дигар кувати ба дӯхон рафтаи пайдо мекунам. Аз ҳамон рӯз кори шумо сар мешавад. То сар шудани кор ҳам ҳар рӯз бегоҳонӣ ба хонаи мо омада ошатонро дар ҳамин ҷо хӯред, — гуфт.

Ман «хуб» гуфта рафтам. Аммо то сар шудани кор барои ошхӯрӣ наёмадам. Шаш танга пул доштам. Барои хӯроки ман ҳар рӯз даҳ тин кифоя буд.

Баъд аз он хӯчини ба дӯконаш мерафтагӣ шуд. Махдуми ҳазорагӣ ба ман хабар дод ва ман ба кори рӯзе яксоати даромадам ва ошро аз он ҷо хӯрдам.

Он тобистон бештарин ман ба адабиёт шугл кардам. Девони Соиб ва Ҷомиро такрор ба такрор мехондам. Як девони кӯтоҳ кардашудани Навоӣ ҳам, ки падарам навишта будааст, дар даст доштам, вайро ҳам хонда ба ёд гирифтани забон ва шеъри туркӣ кӯшиш мекардам.

Дар мардасои Бадалбек Мулло Рӯзӣ ном як муллои пешқадам буд, ки адабиётдӯст буд. Худаш аз деҳани Қўлбаи Қарамқорони Бухоро буда, падараш дар пеши мадраса лаблабуфурӯшӣ мекард. У хеле қашшоқ буд, бо вучуди адабиётдӯстиаш ғайр аз як девони ҷопаи Ҳофиз дигар китоби адабиёт надошт. У Ҳофизро қариб тамоми ёд медонист ва ба ман хонда меод. Ҷойхоеро, ки ман нафаҳмам, эзоҳ меод.

Ман хучраи ӯро рӯфта ва либосҳояшро бемузду миннат шуста меодам. У дар бадали ин гуна хизматҳои дусолаам, ҳамон девони Ҳофизро ба ман ёдгори дод:

— Ман Ҳофизро ёд медонам, ба ман даркор нест, дар ту бошад, — гуфт (он девони Ҳофиз ханӯз дар дасти ман ҳаст).

Он тобистон, ғайр аз адабиёт, ман ба базмгардӣ ҳам шугл кардам. Дар Бухоро дар мавридҳои тӯӣ ё ягон мавриди дигар базми доирагӣ мекарданд. Ба он базмҳо ғайр аз меҳмонони хусусии соҳиби тӯӣ рафтани ҳар кас ҳам мумкин буд, ки ин гуна одамҳоро «дойрахабар» мегуфтанд. Мулло Рӯзӣ ба ин гуна базмҳо бисёр мерафт ва маро ҳам ҳамроҳи худ мебуд. Мо дар он гуна базмҳо рақс тамошо мекардем ва ҳофизӣ мешунидем. Баъзан доирадастони забардаст вомехӯрданд, ки хуб менавохтанд ва нағз мехонданд. Муллоча ном доирадасти саводнок буд, ки шеърҳои классикиро рост ва хуб мехонд. Ду байти Бедилро аз вай шунидам, ки ханӯз аз дили ман таъсири онвақтааш на- рафтааст:

Яке:

Эй хузури макламот дар зиндагӣ бурхони ман!
Мурда будам, зиндаам карда, бие, эй чони ман!

Дигаре:

...Чашми шухаш айни ноз, абрӯи мушкии нози маҳл,
Ин чӣ гуфон аст, ё раб, ноз бар болои ноз.

Ба ҳамин тариқа, одати базмгардӣ пайдо шуд ва ин одат то вақте ки дар Бухоро будам ва базми дойрагӣ буд, дар ман монд (базми дойрахабариро дар бо-би 12-ӯми қисми дуввӯми романи «Дохунда» тасвир кардам).

* * *

Дар соли таҳсилӣ солҳои 1895 — 96 корҳои дарсҳои ва адабии ман хеле боло рафт. Дар он сол дар пеши домудло Икром ба ҷамоан мо писари бародари Шарифҷон-маҳдум — Абдухалил-маҳдум ном ҷавоне корӣ шуд, ки бо ман ҳамсол буд. У ҳам адабиётдӯст ва ҳам адабиётфаҳм буд. Дар китобхонаи ӯ қариб ҳамаи девонҳои классикҳо ва аз шеърҳои шайхони замони охири баёзҳои гуногун буд, ки ман аз онҳо бемалол фоида мебардам.

Абдухалил-маҳдум дар забон ва адабиёти форсӣ-тоҷикӣ маълумоти хубе дошта бошад ҳам, дар дарсҳои арабӣ беқувват буд. У ҳам мисли дигар қорихони ҷамоа бо ман дарс тайёр мекард. Лекин дарстайёркунии ӯ танҳо расмӣ ва барои омӯхтани иборати дарс набуда, кӯшиш мекард, ки дарсро ҳақиқатан омӯзад. Бинобар ин ӯ бо ман бисёр машғули мекард. У ба ман дар хусуси пули ифтиҳ (ҳаққи таҳсил) ёрмандӣ мекард. Китобҳои дарсиро ба ман орият (барои муваққат фоида бурдан) меод. Хӯроқи пешини ман ҳам гоҳо дар хучраи ӯ мешуд ва ба ман бо либос ҳам ёрмандӣ мекард. Дар мадраса ҳам қорӣ ҷомашӯӣ ва ошпазӣ ёфт мешуд. Бинобар ин ман бо сар шудани таҳсил дафтарнависи чарчифурӯшро тарк кардам.

* * *

Дар он сол баъзе аз шарик ва ҳамсоҳуҷраҳои шеърнависгари маро фаҳмиданд. Яке аз ҳамсоҳуҷраҳои, ки аз ман наскладматар буд ва дарсашро пеши

ман тайёр мекард, шеър навиштани маро фаҳмида гуфт, ки:

— Ман порсол дар мадрасаи Муҳаммадалӣ-хочӣ меистодам, дар он ҷо як муллобача буд, ки ўро Маҳдуми Ҳайрат мегуфтанд ва ў ҳам мисли шумо аз диллаш ғазал мебаровард.

— Агар ту бо ў шинос бошӣ, ягон рӯз гирифта биёр! — гуфтам ман ба он муллобача.

Дар рӯзи таътили ҳамаи ҳафта ў Ҳайратро гирифта омад. Ҳайрат як ҷавони қадпасти гарданкӯтоҳи логарбадани сиёҳчеҳра буд. Кам гап мезад ва ҷунон ки маънии таҳаллусаш ифода мекунад, ҳамеша дар ҳайрат буд ва ба ҳар ҷиз бо ҳайрат нигоҳ карда меистод.

Ў аз ман шеър талаб кард ва ман аз ў. Аввал ў як шеъри худаширо хонд. Аз шеъраш бӯи шеърҳои классикҳо меомад. Ман дар дили худ аввал бовар накардам, ки ин шеър аз он худи ў бошад, баъд аз мусоҳибаи дуру дароз ва шеърҳои бисёр маълум шуд, ки ў иқтидори бисёр комиле доштааст ва қариб ҳамаи шеърҳои машҳуро аз ёд медонист, аз санъати шеърӣ, аз техникаи шеър, ва аз қоидаи вазну қофия тамоман хабардор буд.

Ман ҳам ба ў як шеъри худро, ки бо таҳаллуси «Айнӣ» ҳамаи сол тобистон навишта будам, хонда додам. Писандид ва камбудихояширо ба ман гуфт, ки бо маслиҳати ў ислоҳ кардам.

Баъд аз он мо бо Ҳайрат дӯсти бисёр наздик шудем. Ҷунон ки ман дар «Намунаи адабиёти тоҷик» гуфтаам⁴³, дар шеър ҳамеша ў ба ман устодӣ мекард ва ман аз ў бисёр фоида бурдаам. Номи ў Муҳаммадсиддиқ буд, бо ман ҳамсол ва ҳамдас буд. Фақат домуллоҳомо дигар-дигар буданд. Гуфтан мумкин аст, баъд аз алоқа пайдо карданам бо Ҳайрат, метавонам худро шоири расмӣ шуморам.

Ман дар ин ҷо бояд дар бораи таҳаллуси (лақаби адабии) худ эзоҳ диҳам. Дар солҳои аввале, ки ман дар Бухоро будам, мардум, хусусан муллоҳо, ба ман ба назари бисёр паст менигаристанд. Ба ин муносибат ман аввал барои худ калимаи «Сифлӣ»-ро таҳаллус қарор додам. Рафта-рафта ин таҳаллус маъқул нашуд: «мардум маро паст мешуморидаанд, аммо худам

чаро худамро паст шуморам, не, ман паст нестам. Фарқи ман аз дигароне, ки маро паст мешуморанд, дар ин аст — ман қашшоқаму онҳо бой ва ман ба онҳо мӯхтоҷам» ва ба ҳамин мулоҳиза ман «Сифлӣ»-ро партофта, барои худ калимаи «Мӯхтоҷӣ»-ро таҳаллус кардам. Рафта-рафта ин калима ҳам маъқул нашуд: «дуруст аст, ки ман мӯхтоҷам, чаро мӯхтоҷии худро ба одамҳо зълон кунам» — гуфтам ва «мӯхтоҷӣ»-ро ҳам партофтам.

Баъзе одамҳо ҳаракатҳои ҷудоғонаи ғайри оддӣ маро дида маро «қадаре девонагӣ дорад» мегуфтанд. Ман ҳам ба ин фикри онҳо тобеъ шуда, ба худ калимаи «Ҷунунӣ»-ро таҳаллус кардам, рафта-рафта ин ҳам маъқул нашуд: «охир ман девона нестам», гуфтам дар дили худ ва дар фикри таҳаллуси дигар афтодам.

Баъзе муллобачагони саводнок ҳавас мекарданд, ки шеър машқ кунанд (хатто бесаводҳо ҳам) ва пеш аз он ки шеъре ба вучуд оранд, барои худ таҳаллусе қарор медоданд ва ҳар гоҳ, ки яке аз ин гуна «шоирон» ба дигаре мисли худ вомехӯрд, аз ӯ таҳаллуси ӯ, маънии он таҳаллусро мепурсид.

Вақте ки фаҳмиданд ман ҳам шеър менависам, аз ман таҳаллусам ва маънии таҳаллусамро мепурсиданд. Ман аз ин гуна пурсишҳо ба ҷои омада, дар панҷтағии таҳаллусе афтодам, ки маъниҳои бисёре дошта бошад. Ба ин мақсад китоби луғатро варак зада медам, ки ба назарам калимаи «айн» вохӯрд. Дар луғатҳо ба ин калима 48 маъний дода шудааст ва машхуртари ин маъниҳо: 1) чашм, 2) чашма, 3) офтоб ва ҷанди дигар аст, ки хеле муносиб аст. Ман ҳам худро ба ин калима, дар маънии чашм ва чашман он, нисбат дода таҳаллуси худро «Айний» қарор додам. Баъд аз он ҳар кас, ки аз ман маънии таҳаллуси маро мепурсид, мегуфтам: 48 маъний дорад, луғатхоро кофта худатон ёбед». Дар он вақтҳо ин ҷавоби ман як ҷавоби хеле аҳмақхомушқуни хайратовар буд.

Аз шеърҳои, ки бо таҳаллуси Сифлӣ, Мӯхтоҷӣ ва Ҷунунӣ навиштаам, чизе дар миён нест. Ҳамаашро дар ҳамон вақтҳо бинобар бемағъӣ буданашон худам ӯхтаам. Фақат таҳаллуси Ҷунуниам дар як шеъри

Хайрат, ки

Бар Чулуви мекушодя гоҳ тӯмори итоб,
Гаҳ хитоби ҳарфи ширин бар Камолӣ доштя

мегӯяд, мондааст (Камолӣ ҳам таҳаллуси яке аз шоир-
чаҳон ҳамон замон).

* * *

Дар соли 1896 дар шаҳри Бухоро дар гузари Сари пули Равғангарон Ҳоҷӣ Зоҳид ном як бой як мадраса сохт ва дар тақсими хучраҳон он мадраса ба муллобачағони беҳучраи қашшоқ як хучра ба акаи ман ҳам расид (бо ёри Шарифҷон-махдум). Дар ҳамон сол Абдухалил-махдум аз мадраси Кӯкалоташ (барои вақфаш) як хучра харид истиқоматашро ба ман дод. Азбаски акаам пешқадам буд ва дарсгӯй ҳам дошт, ман хучраи Кӯкалоташро ба ӯ дода ба хучраи мадраси нав, ки ба номи ӯ буд, худам рафтани шудам. Аз рӯи қуръа хучраи болои дарвозан он мадраса ба ман расид. Ман дар сари таҳсили соли 1896—97 ба он ҷо кӯчида рафтам. Дар мадраси Ҳоҷӣ Зоҳид ихтилоти ман бо мардуми оммаи Бухоро хеле бисъёр шуд. Дар наздикии он мадраса дар гузари Лаби хавзи Арбоб Ҳомидҷон Мехрӣ ном як шарики мо мекостод, ки ӯ ҳам аз шоирчаҳон ҳамон замон буд ва дар соли 1918 ӯро амир кушт. Ман бо ӯ рафтуомад кардам. Дар ҳамон гузар Мирзо Ашраф ном сандуқсоз буд, ки падару модар ва хавлӣ надошт ва дар хавлии язнааш менишаст. Ӯ дар он ҷо танг шуда яке аз хучраҳон вайронаи пеши масҷиди Лаби хавзи Арбобро таъмир карда ба он ҷо кӯчид. Дар хучраҳон дигари он масҷид ҳам мисли ӯ одамони бечой менишастанд, ки мулло набуданд ва касби муайяне надоштанд. Хучраи Мирзо Ашраф дар шабҳои таътили мо ба мо вазифаи клубро адо мекард. Дар он ҷо одамони гуногун аз табақаҳои гуногун ва аз ҳар гуна касибон ё бекорони сар-саригард гун мешуданд, ки ман ҳам ба он ҷо мерафтам (барои тафсилот китоби алоҳида даркор аст.⁴⁴ Фақат ҳамин қадарро мегӯям, ки барои омӯхтани зиндагонии он замон он сӯҳбатҳо ба ман фоидаи калон дод).

Дар соли 1896 Шарифҷон-махдум хатм карда ба тумани Қондор (райони ҳозиран Свердлов) кози шуд.

да рафт. Ман бо Мирзо Абдулвоҳид ба пеши хӯҷанин собикамон мехмон шуда рафтем. Мирзо Абдулвоҳид Мирзо шуда дар он чо монд, ман баъд аз мехмониин понздаҳрӯза боз гашта ба Бухоро омадам. Баъд аз он ҳар сол тобистон Мирзо Абдулвоҳид пеши он қозӣ рафта мирзоӣ мекард ва дар зимистон Бухоро омада бо мо дарс мехонд. Азбаски ӯ ҳам дар дарсҳои расмӣ бекуват буд, бо ман дарс тайёр мекард ва мисли Абдухалил-махдум ӯ ҳам бо ман муовинат мекард.

Дар он солҳо, ҳоҳ дар шеър бошад ва ҳоҳ дар дарс, ман хеле ном баровардам. Ранги дарстайёркунии ман ранги дарсгӯиро гирифт. Ҳатто шариконам ба ман «мударрис» лақаб доданд. Ман акнун ба чомашӯин сламон мӯхтоҷ намешудам. Ошпазӣ кунам ҳам, ин ба тарзи хизматгорӣ набуда, ба тарзи ошноӣ буд, ки дар миёнаи коллективи шарикон ва ошноён худам ҳамеша ман ошпаз будам.

Акнун доираи дарстайёркунии ман аз доираи қорҳои ҷамоа ва шиносҳои худам баромада, ҳар гуна аз шариконам ва муллобачагон ба ман муроҷиат мекарданд.

Дар мадрасаи Мирӣ Араб Мулло Комил ном як муллобачаи ғиҷдувонӣ буд, ки бо мо шарикдарс буд. Зехни ӯ хеле паст, аммо ҳавас дошт, ки ҳар ҷизро ёд гирад. Лекин ба зудӣ ёд гирифта наметавонист. Ӯ ҳам ба ман муроҷиат кард, ки дар пеши ман дарс тайёр кунам. Барои ман дарси ӯро тайёр кэрда додан бисёр душвор буд. Лекин азбаски қашшоқ буд, агар қабул намекардам, дилаш шикаста мешуд. Ман қабул кардам ва қарор додам, ки ҳафтае ду шаб бо ӯ дарс тайёр кунам. Байни хучраи ман ва ӯ қариб як километр роҳ буд. Шаб баъд аз тайёр кардани дарс барои ӯ ба хучраи худ баргашта рафтаи хеле душвор буд.

Аммо ман дар хучраи худ фақат як кӯрпа доштам, ки барои худам буд. Ӯ ҳам дар хучраи худ танҳо як кӯрпа дошт, ки вайро оварда барои ҷои хоби худаш дар хучраи ман доимӣ монда наметавонист. Ночор дар шабҳое, ки ӯ бо ман дарс тайёр мекард, кӯрпаашро ба пушташ бардошта пеши ман меомад ва баъд аз қор дар кӯрпаи худ печида пеши ман мехобид.

ва саҳар кӯрпаашро бардошта ба хучраи худ бурда мемонд ва баъд аз он ба дарси дарсхона мерафт.

Ман то соли 1898 (1316) дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид будам. Дар он сол акаам хатм карда ва хонадор шуда ба саҳро кӯчид ва ман ба ҷои ӯ ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчида дар хучраи Абдухалил-маҳдум истиқомат кардам.

Дар соли 1900 ксре шуд, ки ба ман ва баъзе шариконам инқилоби фикрӣ рӯй дод. Дар он сол Шарифҷон-маҳдум аз қозигӣ маъзул шуда буд, ки дар Бухоро меистод. Ӯ «Наводир-ул-вақоъ» ном китоби Аҳмади Қалларо ба даст дароварда барои нусхабарлорӣ ба Мирзо Абдулвоҳид супурдааст.⁴⁵ Мирзо Абдулвоҳид ҳамон вақтҳо дар мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф—дар гузари Ғозиён меистод. Ману Ҳайрат гоҳе пеши ӯ мерафтем ва парча-парча аз ҳар ҷои он китоб мехондем. Дар он китоб дар зимни ҳикоя ва мусоҳибаҳо чизҳое тасвир меёфт, ки мо онҳоро дар зиндагонии ҳаррӯза медидем ва наменвисандидем. Муаллиф ана ҳамон чизҳоро тасвир карда танқид мекард.

Баъд аз тамоми шудани китобат, Шарифҷон-маҳдум аз ман хошиш кард, ки нусхаи навишташударо бо нусхаи асли—дастхати муаллиф бо Мирзо Абдулвоҳид татбиқ намоем. Дар вақти татбиқ мо сартосари он китобро хонда баромадем. Агарчи як қисми он китоб ба масъалаҳои нучуми қадим, масъалаҳои хилқати олам назар ба фалсафаҳои хурофӣ, бахшида шуда бошад ҳам, қисми куллиаш онд ба зиндагонии онрӯза буд. Муаллиф усули идораи амир, муомилаи маъмурони ӯ ба мардум, қозихо, раисҳо ва дигарҳоро танқид мекард. Мадрасаҳо, мударрисҳо ва усули дарсгӯии онҳоро, ҳам чизҳоеро, ки дар он вақтҳо дар он мадрасаҳо мехонданд, танқид мекард. Қасбҳо, пешаҳо, занашӯӣ, муомилаи оилагӣ, тартиби зангирӣ, занталоққунӣ ва дигарҳоро ягон-ягон танқид мекард.

Ин китоб ба мо чунон таъсир кард, ки назари мо ба амир, вазир, ба муллоҳо ва ба зиндагонии онрӯза қариб тамоми дигар шуд. Муаллиф чор сол пеш аз дидани мо китоби ӯро (дар соли 1896—1314 ҳиҷрӣ) мурда бошад ҳам, Ҳайрат ба ҷӯш омад ва барои ӯ ду марсияи таърихдор навишт⁴⁶.

Хайрат гоҳ-гоҳ «Хабл-ул-матин»⁴⁷ ном газетан форсиро, ки дар Хиндустон чош мешуд, аз кучо буд, ёфта меовард, гоҳо «Чехранамо»⁴⁸ ном газетан форсиро, ки дар Миср чош мешуд, меовард. Мо ба воситаи ин газетаҳо як дараҷа ба аҳволи дунё вофиқ мешудем. Дар ҳамон вақт Абдуқодир-маҳдум ном як шарикдаре доштем, ки ӯ аз кучо буд газетан «Тарҷумон»⁴⁹ меовард. «Тарҷумон» дар Богчасарой нашр шуда, нимааш тоторӣ ва нимааш русӣ буд. Дар он вақтҳо ҳукумати чорӣ ба тоторҳо дар нашр кардани газета ба забони худхошон руҳсат намедодааст. Ношири газетан «Тарҷумон» бо шартӣ ба забони русӣ тарҷума карда баровардани чизҳое, ки ба забони тоторӣ нашр мекунад, руҳсат гирифта будааст ва бинобар ин номи газетан худро «Тарҷумон» монда будааст.

Ҳеч кадоми мо забони тоторӣ намефаҳмидем. Аз калимаҳои байналмилалӣ ва русӣ, ки дар он газетаҳо бисёр вомехӯрд, тамоми бехабар будем. Абдуқодир-маҳдум даъво мекард, ки ӯ ҳамаашро об бари медонад ва чохоеро, ки мо намефаҳмидем, ӯ ба мо «эзоҳ» меод. Қалиман парламентаро чунон эзоҳ дод, ки ҳоло ҳам ба хотирам ояд, хандаам меояд:

— Парламент чист?—ман аз ӯ пурсидам.

— Дар миёнаҳои рӯи замин, — гуфт ӯ, — шаҳре ҳаст, вайро Париж меноманд ва дар миёнаҳои шаҳри Париж биное ҳаст, ки вайро парламент меноманд. Дар парламент одамони доно ва пурзӯр нишастаанд ва ба ҳар масъалаи сиёсӣ ки аз он ҷо пурсида шавад, онҳо ҷавоби рост ва дурустро меғӯянд...

Дар он вақтҳо амири Бухоро—Абдулаҳад⁵⁰ ба шаҳр намедаромад ва бештарин дар Қармина меистод ва мардум меғуфтанд, ки ҳукумати рус амирро аз даромадан ба пойтахташ манъ кардааст. «Муаллими забони тотории мо» ана ҳамин ҳолисаро мисол гирифта гуфт, ки:

— Агар, масалан, ягон машқоби Бухоро ба телеграфхона равад ва ба парламент телеграмма карда пурсад, ки «амири Бухоро чаро ба пойтахти худ намедарояд»—парламент ба ӯ ҷавоби дуруст медиҳад.

— Модом ки телеграф дар дасти ҳукумати рус аст, машқоби Бухоро ҷӣ гуна метавонад, ки ба парламент

телеграмма диҳад, ё аз вай ҷавоби парламентаро гирад—гуфта ман шубҳаи худро баён кардам.

«Муаллим» гуфт:

— Парламент чунон зӯр аст, ки агар номи ӯро гирад, ҳукуматҳои тамоми рӯи дунё гап зада наметабонанд ва аз тарс ба ларза меафтанд.

Ин эзоҳ ба мо маъқул нашуда бошад ҳам, азбаски худамон маънии парламентаро намедонистем, ночор дам шудем. Лекин баъдҳо фаҳмидем, ки «муаллими» мо чизеро намедонистааст, на танҳо калимаҳои байналмилалӣ ва русиро, ҳатто маънии калимаҳои тоҷирӣ ва туркиро ҳам намедонистааст, ӯ ҳам аз монанди худаш як нодон ни гуна эзоҳхоро шунида, бовар карда омада ба мо мегуфтааст.

* * *

Дар соли 1902 (соли 1320 ҳиҷрӣ) дар коллективи мо як талафи бисъёр калон воқеъ шуда, як мусибати бисъёр зӯре рӯй дод: Ҳайрат баъд аз дусола бемории силӣ дар тобистони ҳамон сол вафот кард.

Ман дар вафоти ӯ чунон дар андӯх афтадам, ки дар марги падару модари худ ин қадар ғам накашида будам. Ман, ки дар мурдаи падару модари худ он қадар нагириста будам, дар вафоти ӯ бо ҳой-ҳой гиристам. То чанд сол ҳар гоҳ дунё ба дилам зада дилтанг шавам, ба сари қабри Ҳайрат баромада гириста дили худро ҳолӣ мекардам⁵¹.

* * *

Дар он замон мавзӯи шеър дар Бухорои амирӣ, аз дунё ва аз замон шикоят, мадҳияҳои бардурӯғ, ҳаҷвияҳои шахсии беодобона, май ва маҳбуб ва аз ҳамин қабил мавзӯҳои феодалӣ буд. Агар мо Аҳмади Қалла, Шоҳин⁵², Ҳайрат ва баъзе чунин касонро истисно кунем, ҳамагӣ муқаллиди якдигар ва тақлидчии бемуваффақияти гузаштагонӣ худ буданд.

Аммо забони шеърӣ то охириҳои асри 19 бештарин тақлиди забони Бедил бошад ҳам, аз охириҳои ин аср сар карда ҳаракати майлон ба забони омма—забони соддаи ҳамафаҳм ба майдон омад. Шеърҳои охирии

Шоҳин, қозӣ Курбонхон²³, Музтариб²⁴, Ҳайрат ва дигархо аз ҳамин қисми охирианд.

Дар замонҳои охир насри нависӣ, гуфта мешавад, ба таҳрири ишҳои мактуб маҳсус шуда монда буд. Бештарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданаш мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад. Мактубҳо ва ишҳои айнан мисли «Нукоти»²⁵ Бедил буд. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки Бедил дар ибораҳои мушкили худ маъниҳои фалсафии дақиқро (шояд барои он ки қушода гуфтани он ҷизҳо дар замони ӯ мумкин набошад) печонда ифода некунад, аммо ишҳои нукотмонанди замонӣ мо таъмоман бемаънӣ буд.

Аввалин касе, ки ба ин услуби насри нависӣ ҳуҷум кард, Аҳмади Қалла буд. «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Қалла ҳарчанд ба хонандагони замони советӣ душворӣ кунад ҳам, дар замони ҷавонии мо насри бисёр содда ва зидди анъанаҳои насри нависони он замон буд. Баъд аз Аҳмади Қалла Мирзо Азими Сомӣ ин шеvaro дар наср ривож дод ва нисбат ба Аҳмади Қалла боз ҳам соддатар навишт. Шарифҷон-маҳдум, ён аз ишонависони машҳури замони худ буд, аз муҳлисони Аҳмади Қалла ва Сомӣ буда, ишҳо, мактуб ва хотироти худро боз ҳам соддатар ва оммафаҳмтар карда менавишт.

Ман, ки дар шеър тарафдори содданависӣ буда, бештарин лугатҳо, ташбеҳо ва киноя-иствораҳои халқиро қор мефармудам, дар наср ҳам тарафдори роҳи содданависон будам. Лекин дар он вақтҳо насри ман иборат аз мактубҳо буд, ки ба дӯстони худ менавиштам.

Дар соли 1902 Шарифҷон-маҳдум, яъне хӯҷашини лештараам, ба Қаркӣ қозӣ шуда рафт. Дар тобиетони замон сол ба ман хат кард, ки Қаркӣ рафта ҷанд рӯзе ба ӯ меҳмон шавам: «Дар ин ҷо касе нест, ки одам гап занад ва китобхонию шеърҳои кунанд», мегуфт дар мактуби худ.

Ман рафтам. Қозихонаи Қаркӣ як хавлии танг буд. Мирзон қозӣ дар беруни қозихона дар сари роҳи бозор дар як дӯкони ҷой гирифта буд. Хуҷчатҳои рас-

мӣ ва мукотибахон козиро дар он чо менавишт. Ман ҳам пеши мирзо нишаста оянда ва равандагонӣ бозорро тамошо мекардам.

Мирзони қозӣ Мирзо Аҳмад ном як ҷавони бисёр хушахт буд. Лекин ягон мактубро аз пеши худ навишта наметавонист, хуччатҳои расмиро бошад, бо таҳрири канцелярии анъанавӣ менавишт. Мактубҳоро ҳуди қозӣ мусаввада карда меод.

Як рӯз ман дар мирзохона пеши мирзо менишастам, ки пешхизмати қозӣ омада ӯро ба пеши қозӣ ҷеғ зад. Мирзо рафт ва баъд аз ду дақиқа дар ҳолате, ки дар дасташ як мактуби кушода ва аҳволаш парешон буд, омад.

— Ҷаро аҳволатон парешон?— гуфта ман аз ӯ пурсидам.

— Қозӣ маро аз хизмат мебарорад, — гуфт.

— Ҷаро?

Сабабашро наметавонам.

— Аз кучо фаҳмидед, ки шуморо аз кор мебаровардааст?

— То ҳол мактубҳоро худ мусаввада карда меод. Имрӯз аз акааш як хат омадааст, як фарзанд таваллуд ёфта ва як фарзандаш вафот кардааст. Қозӣ мегӯяд: «Ба ҳамин мактуб ҷавоб навис, ки ҳам табрик шаваду ҳам таъзия. Тобам нест, бинобар ин мусаввада карда дода наметавонам». Аммо ман ки мактубҳои оддиро навишта наметавонам, ин гуна мактуберо, ки ду муддаои зидди якдигарро ифода кунад, чӣ гуна таҳрир мекунам? Албатта, ман наметавонам ва ӯ ҳам маро бо баҳонаи ӯхданобароням аз кор мебарорад.

— Агар ҷавоби ҳамин мактубро ман мусаввада карда диҳам, ба ман чанд пул медиҳӣ? — ман аз мирзо пурсидам.

— Агар мактуберо, ки аз рӯи мусаввадан шумо навишта мебарам, қозӣ қабул кунад, ҳар чӣ хоҳед, медиҳам,— гуфт мирзо.

Қорӣ Шочон ном вакили харчи қозӣ дар пеши мо истода музокирани моро мешунид ва дар ҳамин вақт як туркман ҳам дар кифти худ чанд хӯрчин бардошта аз кӯча мегузашт.

Корӣ Шочон туркмани хӯрчинафурӯшро чеғ зад, як хӯрчини ўро 22 танга (3 сўму 30 тин) савдо карда гирифт. Баъд аз он ба ман ва мирзо нигоҳ карда гуфт:

— Шумо хат мусаввада карда дихед, мирзо покнавис карда пешни қозӣ барад, агар қозӣ қабул кунад, мирзо пули ин хӯрчинро диҳад ва хӯрчинро ҳам ба шумо муқофот гӯён диҳад. Агар қозӣ он хатро хуш накунад, хӯрчин моли ман аст.

Ин таклифро ман ҳам қабул кардам, мирзо ҳам. Ман аввал мактуби бародари қозиро бо диққат хонда баромзадам ва баъд аз он ҷавоби вайро таҳрир кардам. Дар мавриди табрик ва таъзия, фарзандхоро ба ниҳоли бехҷаст ташбех кардам, мурдани яке аз онхоро ба бурида шудани яке аз ниҳолҳои бехҷаст монанд намудам ва гуфтам: «Хар чанд бурида шудани яке аз ниҳолҳои бехҷаст ҷои таассуф аст, бо қонуни табиат, ин ҳол сабаби ба камол расидани ниҳоли боқимонда мешавад. Бинобар ин ҷои табрик аст, ки шумо ба ҷои фарзанди вафотъёфтаатон, фарзанди навхези ба камол расандае доред».

Мирзо ин таҳриро бо хати худ покнавис карда, пешни қозӣ бурд ва баъд аз чанд дақиқа хандон ва шуқуфон баромад:

— Қозӣ мактубро писандид ва шуморо чеғ мезанад. — гуфт.

Ман пешни қозӣ даромадам. Ё мактуби покнавискардан мирзоро ба ман дод ва:

— Хонда бин! — гуфт.

Ман мактубро хондам ва ба дастни қозӣ баргашта дода истода:

— Дуруст навиштааст. — гуфтам.

Қозӣ мисли як тирговчӣ ба ман қадаре бо диққат нигоҳ карда истоду гуфт:

— Мирзон ман он қадар иқтидор надорам, ки ин гуна мактубро аз пешни худ навишта тавонам. Ман яқин медонам, ки ин мактубро касе ба ӯ мусаввада карда додааст, лекин хар чанд фикр мекунам, дар ин даври пеш касе ба ёдам намерасад, ки бо ин ташбехи нав мактубе навишта тавонам. Ту намелонӣ, ки қадом кас ба ӯ навишта дод?

— Намедонам!

— Ин тавр бошад худат мусаввада карда додай!
Ман мункир шудам. Қозӣ пешхидматро фиристод,
ки Қорӣ Шоҷонро ҷеғ зада биёрад. Ӯ омад ва қозӣ аз
ӯ пурсид:

— Ин мактубро ба мирзо кӣ мусаввада карда дод?

Шоҷон як ба ман ва як ба қозӣ нигоҳ карда:

— Дар пеши қозӣ дурӯғ гуфтан дуруст нест, до-
мулло Айний навишта доданд, — гуфт ва воқеан дар
мирзохона шудагиро тамоман ҳикоя карда дод.

Қозӣ гуфт:

— Мирзо дуруст фаҳмидааст, ки беиқтидорин ӯ ба
дили ман зада буд. Ман бо ин баҳона ӯро аз кор баро-
варданӣ будам. Ба шарофати иқтидори ту ӯ аз ин бало
халос шуд, — баъд аз он аз бугҷааш як ҷомаи навро,
ки дар ҳамон вақтҳо 50 танга (7 сӯму 50 тин) меги-
рифтанд, бароварда ба ман пӯшонд ва сад танга (15
сӯм) пули нақд ҳам «мукофот» гӯён дод ва ба ман ни-
гоҳ карда сухани худро давом кунонид:

— Ман дар тазкирани худ (ӯ тазкирани шуарои ман-
зум навишта буд) туро дар назм муктадир, аммо дар
наسر қувват надорад, аммо Мирзо Абдулвоҳидро дар
наسر муктадир ва шеъраш суст аст, — гуфта баҳо до-
да будам. Маълум шуд, ки ман хато карда будаам. Ту
ҳам дар назм ва ҳам дар наسر аз вай муктадиртар бу-
дай, — гуфт⁶⁶.

Он рӯз барои ҳаёти ман як воқеаи хеле аҷиб буд:
1) ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиш мекардам,
аввалин гонорари худро аз наسر гирифтам; 2) қозӣ
Шарифҷон, ки дар ҳаштмоҳа хизмати ман, ба ман на
музд дода буд ва на либос, он рӯз худро маҷбур ме-
донист, ки маро бо ҷома мукофотонад.

Баъд аз он ҳодиса қозӣ Шарифҷон ба ман, на ба
хизматгори собики худ, балки гӯё ки ба як одами ба-
робари худ муомила мекарда бошад, бо эҳтиром ва
эҳтиёт муомила мекардагӣ шуд.

* * *

Дар соли 1904 Абдухалил-маҳдум ба пул мӯхтоҷ
шуда, хучраашро, ки ман дар вай менишастам, маҷбур
шуд, ки фурӯшад. Ман як соли тамом бе ҷои истиқо-

Корӣ Шочон туркмани хӯрчиафурӯшро ҷеғ зад, як хӯрчини ӯро 22 танга (3 сӯму 30 тин) савдо карда гирифт. Баъд аз он ба ман ва мирзо нигоҳ карда гуфт:

— Шумо хат мусаввада карда дихел, мирзо покнавис карда пеши қозӣ барад, агар қозӣ қабул кунад, мирзо пули ин хӯрчиноро диҳад ва хӯрчиноро ҳам ба шумо муқофот гӯён диҳад. Агар қозӣ он хатро хуш накунад, хӯрчин моли ман аст.

Ин таклифро ман ҳам қабул кардам, мирзо ҳам. Ман аввал мактуби бародари қозиро бо диққат хонда баромадам ва баъд аз он ҷавоби вайро таҳрир кардам. Дар мавриди табрик ва таъзия, фарзандхоро ба ниҳоли бехҷаст ташбеҳ кардам, мурдани яке аз онхоро ба бурида шудани яке аз ниҳолҳои бехҷаст монанд намудам ва гуфтам: «Ҳар чанд бурида шудани яке аз ниҳолҳои бехҷаст ҷон таассуф аст, бо қонуни табиат, ин ҳол сабаби ба камол расидани ниҳоли боқимонда мешавад. Бинобар ин ҷон табрик аст, ки шумо ба ҷон фарзанди вафотёфтаатон, фарзанди навхези ба камол расидае доред».

Мирзо ин таҳриро бо хати худ покнавис карда, пеши қозӣ бурд ва баъд аз чанд дақиқа хондон ва шуқуфон баромад:

— Қозӣ мактубро писандид ва шуморо ҷеғ мезанад. — гуфт.

Ман пеши қозӣ даромадам. Ӯ мактуби покнавискардан мирзоро ба ман дод ва:

— Хонда бин! — гуфт.

Ман мактубро хондам ва ба дасти қозӣ баргашта дода истода:

— Дуруст навиштааст, — гуфтам.

Қозӣ мисли як тирговчӣ ба ман қадаре бо диққат нигоҳ карда истоду гуфт:

— Мирзон ман он қадар иқтидор надорам, ки ин гуна мактубро аз пеши худ навишта тавонам. Ман якдун меонам, ки ин мактубро касе ба ӯ мусаввада карда додааст, лекин ҳар чанд фикр мекунам, дар ин даври пеш касе ба ӯдам намерасад, ки бо ин ташбеҳи нав мактубе навишта тавонад. Ту намедонӣ, ки қадом кас ба ӯ навишта дод?

— Намедонам!

— Ин тавр бошад худат мусаввада карда додай!
Ман мункир шудам. Қозӣ пешхидматро фиристод,
ки Қорӣ Шочонро чеғ зада биёрад. У омад ва қозӣ аз
ӯ пурсид:

— Ин мактубро ба мирзо кӣ мусаввада карда дод?

Шочон як ба ман ва як ба қозӣ нигоҳ карда:

— Дар пеши қозӣ дурӯғ гуфтан дуруст нест, до-
мулло Айний навишта доданд, — гуфт ва воқеан дар
мирзохона шудагиро тамоман ҳикоя карда дод.

Қозӣ гуфт:

— Мирзо дуруст фаҳмидааст, ки беиқтидорин ӯ ба
дили ман зада буд. Ман бо ин баҳона ӯро аз қор баро-
варданӣ будам. Ба шарофати иқтидори ту ӯ аз ин бало
халос шуд, — баъд аз он аз бугчааш як чоман навро,
ки дар ҳамон вақтҳо 50 танга (7 сӯму 50 тин) меги-
рифтанд, бароварда ба ман пӯшонд ва сад танга (15
сӯм) пули нақд ҳам «мукофот» гӯён дод ва ба ман ни-
гоҳ карда сухани худро давом кунонид:

— Ман дар тазкирани худ (ӯ тазкирани шуарои ман-
зум навишта буд) туро дар назм муқтадир, аммо дар
наср қувват надорад, аммо Мирзо Абдулвоҳидро дар
наср муқтадир ва шеъраш суст аст, — гуфта баҳо до-
да будам. Маълум шуд, ки ман хато карда будаам. Ту
ҳам дар назм ва ҳам дар наср аз вай муқтадиртар бу-
дай, — гуфт⁵⁶.

Он рӯз барои ҳаёти ман як воқеан хеле аҷиб буд:
1) ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиш мекардам,
аввалин гонорари худро аз наср гирифтам; 2) қозӣ
Шарифҷон, ки дар ҳаштмоҳа хизмати ман, ба ман на
музд дода буд ва на либос, он рӯз худро маҷбур ме-
донист, ки маро бо чома мукофотонад.

Баъд аз он ҳодиса қозӣ Шарифҷон ба ман, на ба
хизматгори собиқи худ, балки гӯё ки ба як одами ба-
робари худ муомила мекарда бошад, бо эҳтиром ва
эҳтиёт муомила мекардагӣ шуд.

* * *

Дар соли 1904 Абдухалил-махдум ба пул мӯҳтоҷ
шуда, хучраашро, ки ман дар вай менишастам, маҷбур
шуд, ки фурушад. Ман як соли тамом бе ҷои истиқо-

мат мондам. Дар Бухоро, ки аз сад зиёд мадраса дошт ва дар ҳамаи он мадрасаҳо се-чор хазор хучра буд, ба мисли ман як одам, ки дар он вақт хеле ошно доштам ва дар шоирӣ номам ҳам баромада буд, як ҷои истиқомат намеефтам. Аз ин ҳодиса ҳоли муллобачагонӣ бекаси қашшоқро, ки ҳеҷ касро намешнохтанд ва барои хондан ба Бухоро меомаданд, қиёс кардан мумкин аст (ман душворини хучраёбиро барои муллобачаҳои қашшоқ дар «Марги судхӯр» ном асарин худ тасвир кардам).

Ман китоб ва парча-палосҳои худро ба хучран Сироч-махдум ном як муллобачаи гичдувонӣ, ки ӯ ҳам ориятнишин буд ва дар як хучран танг бо бародараш меистод, — мондам ва худам дар кӯчаҳо сар-сарӣ гаштам. Шабҳо дар хучран кадом аз шарикдарсҳоиам, ки рост ояд, мехобидам. Дар он вақт ин рубоиро навиштаам:

Дар мадраса хучран кулай нест маро,
Дар май-сада ваҷҳи нуқлу май нест маро,
То кай гӯям, ки «ину вай нест маро»?
Билқумла, ба даҳр ҳеҷ шай нест маро.

Баъд аз як сол сар-сарӣ ва бе хучра гаштан, аз як мадрасача, ки дар пушти мадрасан Кӯкалтош буд (мадрасан Домулло Шер), як хучрачан бисёр бад ёфтам, ки дар вай аз ҷиҳати баднаш ҳеҷ кас наменстод. Ман дар он ҷо ду сол мондам.

Қозӣ Шарифҷон, ки дар он вақтҳо дар Қиршӣ қозӣ буд ва аз беҳучрагӣ танг будани маро шунидааст, аз мадрасан Кӯкалтош як хучра харид ва истиқоматашро ба ман дод. Ман дар он хучра аз соли 1907 то соли 1917 — то дастгир шуданам аз тарафи одамони амир истиқомат кардам.

* * *

Революцияи 1905 Россия дар Бухоро таъсири калон бахшид, ҳаракати прогрессивӣ, ки пештар дар дунраҳои танги ҷудогона буд, хеле вусъат ёфт. Газетаҳои русӣ дар гапро озодона менавиштагӣ шуданд, аз тарафи турк ва тоторҳои Россия, ки пештар ғайр аз «Тарҷумон» газетасе надоштанд, газетаҳо ва журналҳои гуногун ба-

ромадан гирифт. Газетан «Тарҷумон», ки баъд аз революцияи 1905 аз тарҷима карда ба русӣ чоп кардани мундариҷаҳои газетан худ халос шуда буд, хабари аз миёни рафтани цензураи ҳукумати мутлақиятро бо сарлавҳаи «инно лиллоҳи ва инно илайҳирроҷеун»²⁷ навишта бароварда аз цензура меҳандид.

Ҳамаи ин матбуот ба Бухоро ҳам меомаданд ва дар кушода шудани фикри мардуми Бухоро, ки дар зери идораи асримиёнагии саҳти амир ва таъсири муллоҳои мутаассиб ях баста буд, таъсир мекарданд. Бо вучуди ин он ҳаракатро як ҳаракати революционӣ гуфтан мумкин набуд. Ин ҳаракат танҳо ислоҳ кардани мактабҳо, мадрасаҳо ва баъзе урфу одатҳои кӯхнаро талаб мекард ва дар масъалаҳои сиёсӣ бошад, ин ҳаракат ислоҳ кардани идораи амирро ва ба як тартиби муайян андохтани андозҳои подшоҳиро ва аз худсарӣ нигоҳ доштани маъмурони амирро талаб мекард. Мухимтарин фикри ислоҳотпарварӣ дар бораи ислоҳоти андозӣ замин — деҳқонӣ мерафт.

Дар ин ҳаракати прогрессивӣ, албатта, ман ҳам ҳамроҳ шудам ва мо дар роҳи ислоҳ кардани мактаб ва мадрасаҳо ташвиқот мебардем.

Дар Самарқанд, дар Тошкент мактабҳои миллии нав кушода шуд, дар Бухоро ҳам тотороне, ки дар он ҷо меистоданд, як мактаби хусусӣ барои фарзандони худ кушоданд. Баъзе қасони бухорӣ ҳам, ки аз мактаби кӯхна ба ҷои омада буданд, фарзандони худро дар мактаби тоторҳо монданд. Ман он мактабро рафта дидам (1907 буд), бачагони Бухоро, ки забони тоторӣ он тараф истад, ҳатто забони ўзбекиро ҳам намедонистанд, маҷбур буданд, ки дар забони тоторӣ хонанд.

Ман ин ҳолро дида ба бачагон раҳмам омад ва ба муаллими тотор гуфтам:

— Агар шумо розӣ шавед, ман дар мактаби шумо бепул хизмат карда вазифаи тарҷумониро адо мекунам, дарсҳои тоториро ба тоҷикӣ тарҷима карда медам ва гапҳои шуморо ҳам ба забони тоҷикӣ тарҷима карда мефаҳмонам (ман он вақтҳо забони тоториро ба воситаи матбуот, ба қадре, ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам).

Муаллим розӣ шуд. Ман ба кор даромадам ва шаш моҳ дар он мактаб кор кардам ва инчунин мактаби тоҷикиро дар Самарқанд ҳам дида будам. Ана бо ҳамин маълумот ман ва Мирзо Абдулвоҳид дар хавли ӯ як мактаб кушодем. Ба бойбачагон моҳе се сӯм ҳаққи таълим вазъ кардем, фақирбачагонро бепул гирифтём. Ман ҳам маълумотеро, ки аз мактаби тоторӣ гирифта будам ва мегирiftам, дар мактаби тоҷикӣ татбиқ мекардам.

Мо бо Мирзо Абдулвоҳид як алифбо тартиб додем, ба қиёси дарсхое, ки дар мактаби тоторӣ барои тоҷикбачагон тарҷима карда будам, худам як китоби қироат ҳам тартиб додам. Ин китоб характери адабӣ дошта, хонданаш барои бачагон шавқовар буд. Дуруст аст, ки бо хоҳиши он замон дар он китоб чизҳои динӣ ҳам буд. Аммо ҳар чӣ бошад, як чизи нав буд (ин китобро дар соли 1909 ба номи «Тахзиб-ус-Сибъён»⁸⁸ чоп кардам).

Аз пуле, ки аз моҳонаи бачагон ҷамъ шуд, мактабхона—меҳмонхонаи Мирзо Абдулвоҳидро пол ва ремонт карда мувофиқи ҳифзууссиҳха гардонидём.

Лекин дар вақти имтиҳони намунавӣ муллоҳои калон иғво бардошта ба муқобили мактаби мо хестанд ва ривоят карданд, ки ин мактаб бачагонро кофир мекунад ва ба амир мурочиат карда мактабро бандонданд. Муллоҳо ва одамони амир бо ин қадар қаноат накарда, хостанд, ки бо ҳучуми издиҳоми кӯча Мирзо Абдулвоҳидро зада кушанд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҷанде аз Бухоро гурехта ба Қаршӣ рафта истад.

Ман ҳам якҷанд рӯз рӯй пинҳон кардам. Охир як рӯз он гуна зиндагонӣ ба дилам зада, пеши аълами Бухоро, ки ман ба ӯ шогирд будам ва ӯ яке аз ташаббускорони бандондани мактаб буд, рафтам ва бо ӯ дар хусуси он мактаб мунозира кардам ва исбот намудам, ки он мактаб муҳолифи шариаат набуд ва дар баробари ин зудтар саводбарор будани он мактабро ҳам исбот кардам, ки вай дар рӯзи имтиҳон амалан собит шуда буд.

Аълам мулзам шуд, аммо роҳи дигарро гирифт.

— Фарзандони мардум саводноқ шаванд чӣ ва бесавод монанд чӣ? Худат савод дорӣ, илм дорӣ, қозӣ

шав, раис шав, агар зиндагӣ меҳоҷӣ, дар паси ин корхо нагард, — гуфт.

Ин рӯйрост барои харида гирифтани ман савдо буд, агар ман фурухта нашавам, бо куштан таҳдид буд.

Ман тамоман навмед шуда, аз пеши аълам баромадам. Аммо мо аз мақсади худ нагаштем. Барои ислоҳ кардани мактаб ва мадраса як ҷамъияти махфӣ ташкил кардем. Номи ин ҷамъиятро ҳам «Тарбияи атфол» ниҳодем ва ба воситаи ин ҷамъият мо мактабҳои махфӣ кушодем. Талабаҳои дар ин мактаб савод баровардари ҷамъият ба Оренбург, Қазон, Уфа, Қрим ва Туркия ба хондан фиристодан гирифт. Фарзандони касоне, ки падарашон осудаҳои буданд, бо харчи падарашон мерафтанд, бачагони фақир бошанд, бо харчи ҷамъият мерафтанд. Аз ҷавонони ҳаваскор ҳам, бо хоҳиш ва ихтиёри худ мерафтанд. Ҷавононе ҳам, ки аз Бухоро аз даст амир мегурехтанд, дар Россия ё дар Туркия ба хондан мебаромаданд.

Дар ҷамъият аъзо қабулкунӣ бисёр саҳт буд, ҳарчанд он ҷамъият чандон характери сиёсӣ надошт ва ташкилоти революционӣ ҳеҷ набуд, аммо режими амири, ки режими асримиёнагӣ буд ва қордони императорӣ ҳам дар Бухоро бо режими асримиёнагӣ муомила мекарданд, ба он гуна қорҳои илмӣ ва маорифӣ ҳам мисли як ташкилоти революционӣ нигоҳ мекарданд ва аъзоёни он гуна ҷамъиятро «суиқасдкунанда ба давлат» мешумориданд. Бинобар ин агар одами сустан ё ин ки ягон иғвогар ба ҷамъият даромада мемонд, ба зудӣ сир фаш мегардид. Бинобар ҳамин сабаб, Фитрат барин қасе, ки дар он вақтҳо шӯҳрати қалон дошт, ба он ҷамъият қабул наёфта буд ва барои даст гирифтани сирри ҷамъият аз он гуна одамҳо, қорҳои саҳт дида шуда буд.

Фақат афсӯс, ки ҷамъияти тарбия маълумоти сиёсӣ надошт ва аз ҳаракати қоргарони Россия тамоман беҳабар буд.

* * *

Дар соли таҳсили 1914 — баъд аз сар шудани қанҷи қорон, адади мактабҳои махфӣ ва ғайри расмӣ ба 5 — 6 расида буд. Ғайр аз ин гуна мактабҳои ибтидоӣ

барои ҷавонони калонсоли саводнок, мактаби шабонаи дараҷаи болотар ва барои калонсолони бесавод курсҳои саводбарорини шабона ҳам кушода шуда буданд.

Дар ҳамин тарз як вақт ҳаман муаллимони ҳаман мактабхоро одамони қушбегӣ гун карда ба арк⁹⁹, пеши қушбегӣ бурданд ва қушбегӣ аз забони онҳо хат гирифт, ки дигар муаллимӣ накунад ва агар касе муаллимӣ кунад, ба ҷазои бадарға гирифтормешавад.

* * *

Дар вақти ҷанг таъқиботи полицияи махфӣ («Тайная охрана»¹⁰⁰) ҳукумати императорӣ ва бо фармониши махсуси вай таъқиботи ҳукумати амири боз ҳам зиёдтар гардид. Губернатори Тошкент барои таъқиби мардуми Бухоро, дар Бухоро полицияҳои махсус кушода, дар вай Вельман номро сардор кард. Ин идора аз мардуми Бухоро нигоронро ёфта барои худ агент карда гирифта, ҳар рӯз чанд хаёлиро кофтуков мекард ва чанд касро ба амӣр гуфта ҳабс мекунонд, аммо ҳаман ин кофтуков ва ҳабсҳо ба роҳи провокационӣ мешуд.

Дар ин гуна шароит, албатта, чамъ шудани чамъият бисёр кам ва дар ҷойҳои бисёр номаълум воқеъ мегардид. Бо фармони охирини полицияи махфӣ императорӣ, ҳукумати амӣр дар ҳар гузаре, ки дар он ҷо як ё ду одамони аз сиёсат гап мезадагӣ ва ё газетаҳои будагентиҳои махфӣ монд, ки шояд дар як ҷо гун шудани одамони «шубҳанок»-ро дарёфта дастгир кунад (ман ин ҳодисаро аз як дӯсти худ, ки бо қозикалони Бухоро наздик буд, фаҳмидам ва ба дӯстони худ хабар додам, ки дар як ҷо гун нашаванд).

Чун ҳукумати амӣр ва полицияи махфӣ одамони «шубҳанок»-ро дар болон «ҷиноят» дастгир карда натавонистанд, барои таъқиб ва тарсонидан роҳи дигарро пеш гирифтанд.

Моҳи августи соли 1915 буд. Ман дар саҳро — дар кишлоқи худ будам ва ин ҷо омада будам, ки Мирзо Абдулвоҳид пеши ман омад ва гуфт:

— Ду рӯз аз ин пеш тахминан панҷоҳ касро ягон-ягон пеши қушбегӣ бурданд ва дар он қатор ман ҳам будам. Қушбегӣ «шумоҳо бо сиёсат машғули карда, аз

шикасти аскарӣ рус гап мезадед, шуморо чазо додан лозим аст», гуфта дӯғ зад ва дар охир аз ҳар кадоми онҳо барои баъд аз ин газета нахонданашон имзо гирифта сар дод. Шояд шуморо ҳам чег зананд, натарсед, — гуфт.

Дар ҳақиқат ҳам одами қушбегӣ маро пурсида омада, баъд аз наёфтаниш муаззини мадрасаро мутасаддӣ карда будааст, ки маро пеши қушбегӣ фиристонад. Муаззин ба ман хабар дода барои ба қушбегӣ расондани ман ҷавобгар будани худаширо ба ман фаҳмонд.

— Натарс, ман намегурезам, — гуфтам ба ӯ ва аввали пагоҳ хеста пеши қушбегӣ рафтам. Дар роҳрави хавлии ӯ чанд мулло мунтазири қабули ӯ истода буданд. Як рӯз пеш як мударрис мурда будааст, ки онҳо ҷои ӯро талаб мекардаанд. Яке аз онҳо, ки бо ман шинос ва одами хубе буд, маро дар он ҷо дида ва мансаб-талаб гумон карда ба муллоҳои дигар гуфт:

— Бародарон Айнӣ ҳеч гоҳ ба дари ҳукуматдорон ба талаби мансаб наёмадааст. Имрӯз ҷи навъ шудааст, ки ба фикри мансабгирӣ афтодааст. Мову шумо ҳар рӯз дар ин даргоҳ ҳастем. Имрӯз бояд роҳ диҳем, ки аввал ӯ арзи худро карда барояд.

Онҳо қабул карданд ва ман танҳо пеши қушбегӣ рафта аз пеши дарича (тиреза), ки дар он ҷо менишаст, ба ӯ салом додам. Ӯ маро шахсан намешинохт:

— Ҳа, ҷи гап? — гуфта пурсид.

— Ман Айнӣ! — гуфтам.

— Ҳа, ҳа, ҳа, — гуён аз пеши зонуяш як рӯйхатро гирифт ва ба ман нигоҳ карда, — нишинед! — гуфт.

Ман нишастам, ӯ давом кард:

— Шумо газета мехондаед, аз сиёсат ва аз шикасти аскарӣ рус гап мезадаед! — гуфт.

— Рост аст, ки газета мехонам, аммо дар ҷое аз сиёсат ва аз шикасти аскарӣ рус гап назадаам, — гуфтам.

— Ин тавр бошад, чаро номи шуморо дар ин рӯйхат ва ҳам аз ҳама болотар навиштаанд? (Азбаски рӯйхат аз тарафи полицияи махфӣ ё консулхонаи рус⁵¹ тартиб ёфтааст, бинобар бо ҳарфи «а» сар шудани фамилияи ман, маро аз ҳама аввал навиштаанд. Қушбе-

гӣ гумон мекард, ки бинюбар «ҷинойткори гузаро будани ман» номи маро аз хама болотар навишта бошанд.)

— Ин гапро аз касе, ки он рӯйхатро тартиб дода аст, пурсидан даркор аст, — гуфтам ман.

— Ин рӯйхат аз як идораи муътабарии давлати Россия ба ман фиристода шудааст, он гуна идора бе тафтиш ва таҳқиқ ин гуна гапро дар ҳаққи касе наменависад, — гуфт.

— Ҳар кас навишта бошад ҳам, нодуруст навишта аст, — гуфтам ман, — барои исботи ин гап дар кучо, ба кӣ ва дар пешии кӣ гап задани маро муайян кардан ва шохидони ин гап ба ман чорбарӯйи шуда, гуфта исбот карданишон лозим аст.

— Чаро газета мехонед? — кушбегӣ пурсид.

— Газета як ҷизи мамнӯъ ва хондани он ҷинойт нест, газетаро худам махфӣ ҷоп карда намехонам ва ё ягон газетани махфӣ ҷопшударо нахондаам. Ман газетахоёро мехонам, ки дар хоки Россия бо рухсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба хонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам мехонад ва дар қатори онҳо ман ҳам мехонам. Дар кучои ин кор ҷинойт ҳаст?

— Шумо, ки мулло ҳастед, шоир ва бофазл ҳастед, газетахонии шуморо гап мекунанд. Шумо куръон хонед, китоб хонед, газетахонӣ ба шумо муносиб нест.

— Куръон ва китобҳои дигарро ҷунон бисъёр хондам, ки монда шудаам, акнун барои ман ҷеҳон нава даркоранд, ки хонда, мондагони худро барорам. Ин ҳам бошад, газета ва журнал аст.

— Ҳеҷ набошад то тамоми шудани ҷанг нахонед.

— Аввал ин ки агар ман як рӯз газета нахонам, девица барои мешавам; дуввум ин ки хоҳ хонам, хоҳ нахонам, газетахоёро, ки ман ба онҳо обуна ҳастам, почтаи давлатии рус оварда медиҳад.

— Бисъёр хуб, «намехонам» гӯед, равед! — гуфт кушбегӣ.

— Ман ба дурӯғгӯӣ одат накардаам ва дурӯғ гуфта наметавонам.

Кушбегӣ мулзам шуд ва:

— Хуб! — гӯён маро рухсат дод. Ман баромадам.

Муллоє, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт:

— Бо мири кушбегӣ хеле гапзанон кардед, магар муддаон худро қабул кунондед?.. муборак шавад! — гуфт.

— Рост аст ё дурӯғ, як ваъда доданд, ханӯз барон муборакбодӣ барвақт аст, — гуфтам ва аз дарвозан кушбегӣ баромада рафтам.

Ман дар вақти омада истоданам ба пеши кушбегӣ бисъёр даргазаб будам ва дар дили худ муқаррар карда будам, ки «агар ба ман ҳам, чунон ки ба дигарон кардааст, саҳт гап занад ва тарсонданӣ шавад, ман ҳам саҳт гап мезанам. Чӣ коре, ки кунад майлаш», аммо бар хилофи чашмдошт ва одати ҳукуматдорони Бухоро ба ман саҳт гап назад. Ҳар чанд гапҳои бемантиқ зада бошад ҳам, ман маҷбур нашудам, ки оташини шуда аз мантиқ бароям. Ман ғалиб баромада будам. Лекин медонистам, ки ин ғалабаи ман муваққатист. Ҳукумати амир ва полицияи махфӣи подшоҳи рус он гуна чизҳо нестид, ки баъд аз таъқиб кардани касе ба осонӣ аз вай даст кашанд ва бинобар ин, агар имрӯз набошад, рӯзи дигар бо ягон баҳона дастгир карданиш мумкин аст. Хусусан ки ман ба гапи худ саҳт нестода будам. Бинобар ин ман хостам, ки чанд гоҳе дар шаҳр набошам ва бо ёри яке аз дӯстони худ дар станцияи Қизилтеппа дар заводи пахта ба кор даромадам.

IV

Заводи пахтатозакунии Қизилтеппа аз онӣ як бон бухорӣ буд, дар он ҷо ҳам пахтаҳои худӣ хӯҷанинӣ завод ва ҳам пахтаҳои чистаҷӣ (пахтаҷаллоб)-ҳои дигар тоза карда мешуд. Дар он завод аз русҳо, маҳаллиҳо, барбарӣҳо ва пирсиёнӣҳо тахминан 150 кас кор мекард. Дар ин миён тоҷикони кӯҳистонӣ—қаротегинӣ ҳам бисъёр буданд. Бинобар зиёд шудани пахта дар соли 1915 — 16 ва дар ҳавои кушола монда мағор карда сӯхтани пахта, хӯҷанин маҷбур шуд, ки дар баҳорони соли 1916 боз 50 коргари қаротегиниро аз Фарғона биёрад. Коргарони ин ҷоро ғайр аз хӯҷанин завод, боз пудратчиҳое ҳам, ки гӯё аз миёнан «худӣ онҳо» баро-

мада буданд, низ истисмор мекарданд. Коргарони рус бештарини қисми як хел тахассусдорро ташкил мекарданд, ки онҳо дар зери дасти пудратчӣ набуданд. Аммо коргарони тоҷики кӯхистонӣ, барбарихо ва шир-сиёнҳо ҳамагӣ дар зери дасти як-як пудратчӣ буданд.

Ман дар Бухоро дар шӯъбаи пунбадонаи (чингити) хӯҷанин завод кор мекардам, вазифаи ман пунбадонаҳои хӯҷаниро, ки коргарони мошинхона бароварда дар зери айвони завод мерехтанд, мефуруҳтам. Харидори пунбадона ду хел буд: хели якӯм ҷувозрони раёнҳои атрофи завод буданд, ки ҳар кадоми онҳо аз ду пут то ҳашт пут пунбадона мегирифтанд, дигаре — яклухтхарандагон буданд, ки онҳо аз сад пут то 500 пут мегирифтанд ва онҳо ҷаллоб буданд. Пунбадона ҳам чор хел буда, ҳар кадоми онҳо нархи алоҳида дошт.

Ман маҷбур будам, ки ана ҳамин чор хел пунбадонро ба чор хел харидорони майда ду пут—чор пут фуруҳта пулашро гирам ва ҳар харидорро бо номаш, бо миқдори моли харидааш, бо нархаш ва маблағи аз он мол гирифташударо дар дафтар нависам. Дар саҳлу хато, дар камомати пунбадона, ки аз завод бо тахмини «сыходи пахта» бебаркаш бароварда мерехтанд*, ҷавобгар будам. Дар пешии ман танҳо як коргар кор мекард, баркаши пунбадона вазифаи ӯ буд. Дар рӯзҳое, ки харидор камтар бошад, он коргарро ҳам мудирӣ завод ба корҳои дигар кор мефармуд, ки баркашро ҳам худам мекардам.

Музди хизмати ман аз майдафурушӣ дар ҳар як ман (8 пут) 10 тин буда, аз яклухтфурушӣ дар ҳар як ман 5 тин буд.

Дар охири мавсими пахтатозакунӣ кори маро ҳисоб карда دیدанд, аз рӯи тахмини хӯҷанин ба ман хеле таъвои меафтод, ки қариб нимаи музди хизмати ман меафтод. Аммо яке аз писарҳои хӯҷанин, ки бо ман ошноӣ дошт, падарашро аз ин талаб боздошт. Лекин аз хизматгори кӯхнаи он завод шунидам, ки соли гузашта дар ҳамин завод ба ҷои ман каси дигаре кор

* Тахмини «сыходи» пунбадона ҳамин аст, ки агар 8 пут рӯза ду пут пахта тоза дода бошад, бояд аз вай 4 пут пунбадона барояд.

карда будааст, ки ҳисобии ман дар тахмини пунбадона аз рӯи баркаш, нисбат ба ҳисобии ӯ хеле зиёд будааст. (Ман таассуротеро, ки дар он завод аз зиндагонии коргарон гирифтаам, дар эпизоди заводи «Одина» ном повести худ додаам, Қурбоналӣ ном пудратчии коргарон, ки дар он эпизод ёд мекунам, номи реалии яке аз пудратчиёни коргарон аст⁶²).

Ман дар он завод аз сари сентябри соли 1915 то охири апрели соли 1916 кор кардам.

Ман дар муддати ин кори худ ҳафтае як рӯз истироҳат доштам. Як рӯз пеш аз истироҳат баъд аз кор бо поезд ба шаҳр мерафтаам, шабона дӯстони худро ягон-ягон дида, аз онҳо хабарҳои навро мефаҳмидам. Рӯзона меҳобидам ва шабона боз ба Қизилтеппа бармегаштам.

Таъқиботи полицияи подшоҳӣ дар зимистон дар шаҳр давом кард, одамони бисёре ҳабе ва кофтуков карда шуданд. Қорқунони ҷавобгари гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро аз он аҳвол ба ғондаи шахсии худ ҳам истифода бурданд. Котиби якуми агентии сиёсӣ — Шулка⁶³, одамонро, ки иқтидори пора додан доштанд «шубҳанок» гуфта ба тарикӣ махфӣ ба ҳуди он одам мефаҳмонд ва баъд аз як маблағ пора додан, он кас аз «шубҳа» мебаромад.

Шулка ҳатто ба қозикалонии он замон, ки банди бедирамхаридани амир ва Николаи II буд, хат навишта, чанд хешовандони ӯро «шубҳанок» нишон дод. Баъд аз он ки қозикалон ба воситаи котиби Шулка ба ӯ пора фиристод, ӯ дуввӯмбора хати ризомандӣ навишта, ба он касоне, ки дар мактуби аввал ҳуди онҳоро «шубҳанок» нишон дода буд, дар ин хат ба воситаи қозикалон ба онҳо «саломии дӯстона» гуфт. (Яке аз наздикони қозикалон, ки ба ман дӯсти наздик ва дар пеши қозикалон барои фаҳмидани хабарҳои махфӣ аз тарафи ҷамъият маъмур буд, ин воқеаро ба ман хабар дод: қозикалон он хатҳоро ба ӯ додааст, ки сӯзад. Аммо ӯ он хатҳоро барои нишон додан ба ман нигоҳ доштааст. Ман он хатҳоро, ки тоҷикӣ буд, бо ҷашмони худ хонда дидам ва ба ӯ таъин кардам, ки он хатҳоро нигоҳ дорад, ки рӯзе ба кор меояд. Он хатҳо баъд аз Революцияи февраль⁶⁴ ба соҳиби⁶⁵ Қогон суғурда шуд,

ки совдеп ба асоси он хат ба ҳабси Шулка қарор баровард, аммо Шулка аз Қогон ғурехта ба Петроград рафт ва аз он ҷабс халос шуд).

* * *

Ман тобиғии соли 1916-ро бештарин ба саёҳат гузаронидам. Районҳо ва кишлоқҳои Бухороро ягон-ягон гаштам. Ба Самарқанд, Хуҷанд ва тарафҳои Фарғона рафтам.

Дар ин тобиғии дар Бухоро таъҷибот аз солҳои пеш бештар ва шиддатноктар шуд. Хусусан баъд аз шӯриши деҳқонон ва меҳнатқашони Туркистон ба муносибати мардикорғирӣ ба муқобили ҳукумати подшоҳӣ⁶⁶, гирифтугири амир ва полицияи подшоҳӣ боз ҳам зиёдтар гардид. Амир дар ҳар раён ва кишлоқҳои калон агентҳои махсус монда, мардумро аз гуфтугузор кардан дар бораи шӯриши Туркистон маъна қатъи кард. Бойҳои калони Бухоро бо аризаи коллективонан худ ба агентии сиёсии давлати Россия дар Бухоро, ба муносибати шӯриши Туркистон, садокати худро ба подшоҳи Россия маълум карданд.

Аммо омман мардум ба шӯриш ба назари хайрхона нигоҳ мекарданд, ғалабаи шӯриширо «аз худ» металабиданд ва баъд аз торумор шудани шӯриш, ғуззағони шӯриширо дар хонаҳои худ пинҳон мекарданд ва барои ғурехта рафтани онҳо ба ҷоҳои дуртар ёри меоданд.

* * *

Ман дар моҳи октябри соли 1916 барои саёҳат ба Қарши рафтам, ки дар он ҷо ҳуҷаини собиқи ман Шарифҷон-маҳдум қозӣ буд ва дар он ҷо қариб як моҳ мондам ва кишлоқҳои Қарширо саёҳат кардам, аҳволи деҳқонон ва қосибонро омӯхтам. Дар Қарши касби бофандагӣ ҳеле ривож дошт, қорхонаҳои дастқорини бофандагӣ бисёр буданд, ки дар ҳар қадони онҳо то сад нафар халифа, шогирд ва бофанда қор мекард.

Дар охири октябр аз Бухоро, аз яке наздиқони қозикалони телеграмма гирифтам. Мазмуни телеграмма ин буд: «Ба зудӣ ба Бухоро биёед, шуморо ба мадрасаи Хивони мударрис карданд».

Ман аз ин телеграмма хеле дар таъҷуб мондам. Таъҷуби аввалини ман дар ин буд, ки маро бе ҳеч талаб мударрис кардаанд, ва ҳол он ки дар шаронти он замон барои мударрис шудан солҳои дароз дар тақи дари қозикалон ва қушбегӣ хори кашидан ва ба муллоҳои калон, ҳатто бойҳои калон зорӣ ва илтиҷо карда, онҳоро «барои ҳулуסי матлаб» восита намудан даркор буд. Аммо маро, ки ҳеч изҳори талаб накардаам ва ба болон ин дар таҳти таъқиби сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд; аҷобати дигарам дар ин буд, ки маро дар мадрасаи Хиббон мударрис кардаанд, ва ҳол он ки барои мударрис шудан дар як мадрасаи калони монанди мадрасаи Хиббон камаш даҳ сол дар мадрасаҳои хурд мударрисӣ кардан ва дараҷа ба дараҷа бо се-чор интиқол ба он мадраса расидан даркор буд. Аммо маро яқбора, бо он ки аз доираи муллоӣ қариб баромада рафта ва хизматгори завод шуда будам, дар ин мадрасаи калон мударрис кардаанд.

Лекин бо чунин муҳокима худ ба зудӣ аз ин таъҷуб баромадам: 1) ҳукумати амир намехост, ки ман аз доираи муллоҳо баромада равам, зеро аз доираи муллоҳо баромада рафтани ман аз дасти ӯ тамоман баромада рафта буд. Сар кардани ман касбҳои ғайри муллоиро, муқаддима аз доираи муллоҳо баромада рафтани ман буд. Ӯ хост, ки маро яқбора дар мадрасаи калон мударрис карда, на танҳо ҳисман, ҳатто қалби ҳам дар дасти худ нигоҳ дорад. Ба иборати дигар, ӯ мехост, ки маро ҳарида гирад, чунки дар миёнаи омма нуфузи калон пайдо карда будам; 2) ҳар чанд ман ба ҳаракатҳои коргарӣ алоқа налоштам, ҳатто дар маънии сиёсӣ ва революционӣ ҷӣ будани ин ҳаракатро намефаҳмидам, полицияи махфии подшоҳӣ ва агентии давлати мутлақан рус ба ман, чунон ки ҳастам, нигоҳ намекарданд. Онҳо, ки аз сояи худ метарсиданд ва дар шубҳа буданд, дар завод — дар байни коргарон будани маро барои худ «хатар» мешумурданд (ман ин маъниро баъд аз революция фаҳмидам). Бо ин мулоҳиза аҷаб нест, ки онҳо (яъне полицияи махфӣ ва агентии сиёсӣ подшоҳӣ) ба ҳукумати амир ишора карда бошанд, ки маро дар доираи муллоҳо нигоҳ дорад ва амир ҳам дар ҳаққи ман ин тадбирро карда бошад.

Хулоса, бо кадом сабабе, ки бошад, ман мударрис шуда будам. Бухоро омадам, ярлиқ — фармони ҳукуматро дар бораи мударрисии худ гирифтам. Ба мадрасе, ки мударрис шуда будам, рафтам. Дар он ҷо сад танга харҷ карда як зиёфати сергӯшту равшан ташқи кардам, калонии ва омман аҳолии он мадрасаро зиёфат кардам ва дар охири зиёфат ба калонии мадраса гуфтам:

— Хар чанд «чаноби олий» маро дар ин мадраса мударрис кардаанд, аммо ман аз ўҳдан ин кор намебароям. Ман одами «савдонмизоч» мебошам ва «хафакон» дорам, аз ўҳдан дарсгӯӣ намебароям. Лекин рад кардани ин «марҳамат» як навъ беодобӣ барин мешуд. Бинобар ин то кўҳна шудани ин «марҳамат» ман ба ном дар мадрасан шумо мударрис мебошам ва хар пуле, ки дар сахми мударрисӣ ояд, ба шумоён ва ба аҳолии ин ҷо харҷ мекунам. Шумоҳо маро аз ин кор бахшешон. Баъд аз чанд гоҳ диданд, ки ман лонқи ин мансаб нестам, дар ҷои ман ягон каси муносибро хоҳанд насб кард.

Ба калонии ин илтимоси ман бисъёр маъқул шуд, чунки онҳо то таъин шудани одами дигар дар ҷои ман, ҳаққи мударрисиро тамоман меҳўрданд. Ман бошам, дар ҳуҷраи худ — дар мадрасан Кўкалтош нишаста дар корҳои оддӣ худ машғул шудам.

* * *

Аз моҳи январӣ соли 1917 сар карда газетаҳои рус ба муқобили ҳукумати подшоҳӣ қушоду равшан навиштан гирифтанд. Ҳатто «Новое время»⁴⁷ барин газетаҳои снѣх ҳам ҳукумати подшоҳиро танқид мекарданд. Дар Думаи давлатӣ⁴⁸ на танҳо фраксияҳои оппозиционӣ, ҳатто Гучков⁴⁹ барин ҷерносотҳо⁵⁰ ҳам ба қобили амалдодӣ набудани ҳукумати мутлақии Николай II иқдор мекарданд.

Бо ҳаман ин дар Бухоро рўйроист газета хондан ва аз рафти кори ҳукумати мутлақа гап задан мамнӯъ буд.

Дер нақашнд, ки февраль ҳам расида гузашт, дар Россия революция шуд, аҳолии Бухоро ханўз беҳабар буданд. Агар касе, аз кучо бошад, ин хабарро шунида

ба касе мегуфт, албатта пичир-пичир ва гӯшакӣ мекард.

Танҳо дар 4-ӯми март, яъне баъд аз омадани газетаҳое, ки аз сарнагун шудани ҳукумати мутлақа ва худӣ подшоҳ хабар меоданд, агентии сиёсӣ расман хабар дод, ки подшоҳ аз тахт «ба ихтиёри худ» фурумад.

Яке аз коркунони масъули агентӣ ба як ошноӣ худ гуфта буд, ки «мартабаи мо пештар паст буд, мо агентии сиёсӣ будем, акнун мартабаи мо баланд шуд — мо резидент⁷¹ шудем».

Вақте ки сарнагун шудани ҳукумати мутлақа расман эълон шуд, дар Қогон ва дар тахти дарвозаи шаҳри Бухоро намоишҳо, митингҳо шудан гирифт. Танҳо аҳолии Бухоро аз иштирок кардан ба ин гуна митинг ва намоишҳо маҳрум буданд.

Дар Қогон ва дар тахти дарвозаи шаҳр (дар вокзалча) доимо агентҳо ва одамони қушбегӣ мегаштанд, агар яке ё чанд кас аз аҳолии Бухоро ба митинг ва намоиш наздик мешуданд, онҳоро дур мекарданд. Агар ягон одами маълум ва босавод ба манъи онҳо гӯш накунад ва ба митинг ё намоиш иштирок кунад, номи ӯро навишта гирифта, ба қушбегӣ ва қозикалон меоданд. Инҳо он одамро ҷеғ зада бурда меогоҳониданд, ки ба ин гуна корҳо иштирок накунад.

Дар байни аҳолии Бухоро як навъ ҳаракат сар шуд, аммо талаби ин ҳаракат бисёр хурд буд — ин як ислоҳоти дарбори амир ва ба ягон тартиб андохтани режими амирӣ буд, ислоҳи мактабҳо, ислоҳи мадрасаҳо, ислоҳи андозҳои заминӣ ва монанди инҳо буд. Ин талабҳо талабҳои нав набуд, масъалаи ислоҳот ҳам, масъалаи нав набуд. Масъалаи ислоҳотро пештар — пеш аз ҷанги ҷаҳон ҳам, дар ҳар сари чанд гоҳ матбуоти Россия мебардоштанд. Агентии сиёсӣ ҳукумати подшоҳӣ ба ин ислоҳот «раҳбарӣ» карданӣ мешуд. Ҳамин ки амир онҳоро аз пора сер кард, боз ин масъала мехобид.

Баъд аз Революцияи Февраль дар сари ҳаракати ислоҳотталабӣ, мисли Фитрат ва Усмонхӯча ҷадидоне гузаштанд, ки онҳо дар Туркия хонда омада, ташвиқоти пантуркистӣ мекарданд. Онҳо на танҳо дар байни худ, балки ба мардуми шаҳри Бухоро ҳам, ки бешта-

рини онҳо забони ўзбекиро наредонистанд, бо забони туркии усмонӣ гап мезаданд.

Бо эълон шудани Революцияи Февраль онҳо дар талаби ислоҳот афтоданд. Аммо дар ин талаб ягон такягоҳе налоштанд, чунки онҳо дар хусуси ислоҳот на дар байни аҳолии кишлоқ ва на дар байни аҳолии шаҳр ҳеҷ ташвиқот набурда буданд ва баъд аз Революцияи Февраль ҳам дар пан ин гуна ташвиқот нашуданд, ҳатто дар ин хусус ягон программаи навиштае ҳам на доштанд ва на навиштаанд ҳам. Танҳо каси бисьёро дар атрофи худ гуи карда, «мо ислоҳот талаб мекунем» мегуфтанд. Номин ин тӯдаро «Чамъияти махфӣ» номиданд буданд ва ҳол он ки дар он тӯда на танҳо тамонобонон, балки қисми култиро одамон ва агентҳои рӯйроғти ҳукумати амир ва фарзандони калонони дарбэри амир ташкил мекарданд, ки ҳар гуна ислоҳот ба манфиати онҳо зарар дошт.

Ҷалидон — ислоҳотталабон ба Ҳукумати Муваққата — ба Петроград ариза фириристоданд, ки «амирро фармонд, то ки ӯ барон онҳо ислоҳот карда диҳад ва ҳамчунин як ариза ба губернатори Туркистон — Куропаткин⁷² ҳам фириристоданд. Фитрат ва Усмонхўҷаро ба Оренбург фириристоданд, ки аз қазокони пантуркист ёрмандӣ талаб кунанд.

Кори амалии якуми ҷалидонии ислоҳотталаб иборат аз ҳамин буд.

Аммо чамъияти махфӣ мо чӣ кор кард? Бо афсўс иқрор кардан дарқор аст, ки ӯ ҳам ҳеҷ кор карда натавоист.

Баъд аз эълон шудани Революцияи Февраль чамъияти мо се бор гуи шуд. Ин се бор ҳам тамоман бо ҷанҷол гузашт. Ман таклиф кардам, ки чамъият дар ҳолати махфӣгӣ истад. Аммо мувофиқи талаби ҳозира программасе сохта дар бисьёр кардани аъзо кўшиш кардан, лекин инкли пеш боз ҳам аъзоҳоро санҷида гирифтанд дарқор аст. Аъзоёни чамъият бояд дар ҳаман ҳаракатҳои рӯйроғ ва нимрӯйроғ иштирок кунанд. Аммо ҳатти ҳаракати худро аз чамъият гиранд ва дар гузаронидани ин фикр ва ҳатти ҳаракат ба дигарон, кўшиш кунанд.

Дигарон дигар ранг таклиф мекарданд: модом ки дар Россия революция шуд, чамъияти махфӣ ҳеч даркорӣ надорад, мо чамъияти худро барҳам дода, аз паи онҳое, ки хонда омадаанд, меравем.

Дар тарафи ман танҳо додарам Сирочиддин (дар соли 1918 аз тарафи амир кушта шуд⁷³), Хомидхӯчаи Мехрӣ (ин ҳам дар соли 1918 аз тарафи амир кушта шуд) ва Мирзо Назрулло⁷⁴ (ин дар соли 1917 дар қатори ман дастгир шуда, дар як хона бо ман ҳабе гардид ва бо ман дар як чо 75 чӯб зада шуда ва дар рӯзи саввӯм бо зарбаи ин чӯбҳо дар беморхона мурд) монданд.

Баъд аз серӯза чанҷол оқибат ман маҷбур шудам, ки таклифи худро дигар кунам: чамъият баста нашавад, фақат муваққатан аз кор бозистад, аъзоёни чамъият аз пушти ҳар кас раванд, ихтиёр доранд, валекин ҳар гоҳ, ки ба ҳаракати рӯйрост ё нимрӯйрост роҳ намонад, чамъият бо ҳайати кӯҳнааш ба кор мебарояд ва ба шароит нигоҳ карда, програмае қабул намуда ба кор мебарояд ва ҳар касеро, ки муносиб бинад, ба чамъият ҷалб мекунад.

Ин таклиф қабул шуд, бе он ки аъзо ва корҳои то он вақт кардан чамъият эълон карда шавад, вай аз кор бозистод.

Ғайр аз ман, Хомидхӯча, Мирзо Назрулло ва додарам, ҳамагӣ аз паси Фитрат ва ёрони ӯ рафтанд. Ман бошам, бо онҳо алоқаи ғайрирасмӣ мекардам ва кӯшиш мекардам, ки онҳоро ягон-ягон дида ба роҳи дурусти самарадоре андозам, ҳеч набошад, ба онҳо фаҳмонам, ки агентҳои амир ва ҳукумат ва дигар провокаторҳоро дар пеши худ роҳ надиханд, аммо фондае набахшид. Чунки худи он «роҳбарон» провокатор буданд ва одамони кучагиро саргардон мекарданд.

Ман масъалаи дар байни деҳқонон ташвиқот бурданро дар пеши онҳо мондам ва «модом ки як қисми ислохот ислоҳоти андозии замин аст, дар ин бора деҳқонро тайёр кардан даркор аст», гуфтам.

— Мо ба воситаи Ҳукумати Муваққата амирро маҷбур мекунем, ки ӯ ба мо ислохот диҳад. Вақте ки ислохот дод, деҳқон, ки ин ислохот барои ӯ фонда до-

рад, албатта «не» нахоҳад гуфт, — гуфта ба ман ҷавоб доданд.

Шахсан худам як бор барои аҳволфаҳмӣ ба қишлоқ баромадам ва то Вобқанд, ки аз шаҳр 24 километр аст, рафтам ва дар дили деҳқонони гуногун, дар қишлоқҳои гуногун ҷанг андохта дидам. Аммо он деҳқонон он деҳқононе набуданд, ки ман дар байни онҳо дар соли 1916 ва пештар аз он будам ва дар бораи зулми амир бо онҳо сӯхбат мекардам. Онҳо ба суҳанҳои ман аз зиндагонии худ мисолҳо оварда ғирья мекарданд.

Ақнуи он деҳқонҳо нест шуда буданд, дар ҷои онҳо деҳқонони мутаассиб пайдо шуда буданд, ки ҳар қори амирро мувофиқи шарт ва ислоҳотталабонро қофир медонистанд. Чунки бо сар шудани Революции Февраль ҳукумати амир ва тарафдорони ӯ ба воситаи муллоҳо деҳқонони бесаводно аз номи дину шарият ба муқобили ҳар гуна ислоҳот ва ислоҳотталабон тайёр карда буданд. Деҳқонони бой, арбоб ва оқсаққомон, ки ҷи будани ислоҳотро мефаҳмиданд, ба худашон зарар доштани ислоҳотро ҳам мефаҳмиданд ва онҳо ба худни худ тарафдори ҳаракати худсаронаи амир, муқобили ҳар гуна ислоҳот ва ислоҳотталабон буданд ва онҳо ҳам кушиши мекарданд, ки ӯмман деҳқонро ба муқобили ислоҳот ҳезонанд.

Ман ин саёҳати худро бефоида ёфта аз Вобқанд боз ба шаҳр баргаштам.

Ман дар он вақтҳо аз ҳаракати коргарии Россия ба маълуми сиёсат ҳеҷ хабар надоштам. Худам маълумоти сиёсати революционӣ надоштам, аз тарафи ягон ташкилотҳои революционӣ, лоақал аз ягон шахси революционер, тарбия ва роҳбарӣ нагирифта будам. Бинобар ин ҷи қор қарданамро надониста, як дараҷа ҳайрон ва саргардон будам.

V

Аризон ба Ҳукумати Муваққата фиристодани ислоҳотталабон «бенатича» нарафт. Рӯзе ба номи агентии сиёсати давлати Россия ва ба номи амир як телеграмма омад. Мазмуни телеграмма тахминан ин тавр буд: «Аҳолии Бухоро ислоҳот талаб мекардаанд. Талаб-

ашон дар доираи «Ризои чаноби олий» қаноат кунанда шавад» (ман мазмуни ин телеграммаро аз касе, ки ҳам бо қушбегӣ ва ҳам консулхона алоқа дошт, шунида будам).

Баъд аз омадани ин телеграмма дар миёнаи мардум миш-миш овоза шуд, ки амир ислоҳот мекардааст. Аммо касе намедонист, ки амир дар чӣ доира ва чӣ андоза ислоҳот мекунад. Аммо ҳамин қадар маълум буд, ки рафту омади коркунони масъули агентӣ ва худи агентӣ сиёсӣ Миллер ба пеши амир бисёртар шуд. Ҳатто онҳо баъзе шаб тамоман дар шаҳр монда, дар яке аз ҳавлиҳои амир мехобиданд.

Ба қасоне, ки—ба «роҳбарон»-и ислоҳотталабоне, ки ба Петроград ба Ҳукумати Муваққата дар бораи ислоҳот ариза фиристода буданд, на қушбегӣ ва на агентӣ сиёсӣ, на расмӣ ва на ғайрирасмӣ чизе дар бораи ислоҳот намегуфтанд.

Тағҳо як бор, раиси агентии сиёсӣ — Миллер ду-се нафар роҳбарони ислоҳотталабонро ба ҳузури худ даъват кард (ман дар он миён набудам) ва аз онҳо талабҳои широкро пурсид.

Онҳо аз ислоҳоти мактаб ва мадраса сар карда, то ислоҳоти дигар ягон-ягон гуфта доданд. Миллер дар ҷавоб «барои ислоҳоти мактаб ва мадраса ҳанӯз барвақт аст, муллоҳои калон муқобиланд, дигар корҳо бошад, бо марҳамати чаноби олий хуб хоҳад шуд», гуфт.

Дар паси ҳамин мусоҳиба, Миллер ба мухбирони матбуот хабар дод: «Чаноби олий—амири Бухоро ислоҳоти васеа мекунад».

* * *

Дониш фармони ислоҳот аз тарафи агентӣ дар тайёр шудан буд. Мазмуни он фармон даҳонакӣ ба кӯчаҳо паҳн мешуд. Ҳама умедвори ислоҳот буданд. Таҳияе, ки ҳукумати амир дар ин бора дид, қозикалон ва раиси Бухороро, ки дар ислоҳот рӯйроस्त муқобил буданд, аз кор баровард. дар ҷои онҳо қозӣ Шарифҷонро қозикалон ва Абдусамадхӯчаро раис кард, ки инҳо ба ислоҳот як дараҷа тарафдор буданд.

Қушбегӣ дар вақти ба инҳо фармони мансабро су-

пурдан гуфт, ки «ба чаноби олі пешкаши шукрона фиристодан ва ба калонҳо «муборакбодӣ» додан барин одатҳои кӯҳна тарк карда шавад. Чунки ин корҳо бо фармони ислоҳоти чаноби олі мангъ карда шудааст» (ҳоло фармон эълон нашуда буд).

Баъд аз якчанд рӯз боз ҳамин қушбегӣ ба ҳамин қозикалон хат кард, ки «пешкаши шукрона ба чаноби олі фиристода шавад. Бо ислоҳотталабон наздикӣ накунад, раисро ҳам фаҳмонед, ки худро аз ин гуна корҳо нигоҳдорӣ кунад» (ин мактубро ман дар хонаи Шарифҷон-маҳдум, ки хӯҷани собики ман буд, бо чашмони худ хондам). Ин мактуб бо равшанӣ ва ошкороӣ нишон мелод, ки ҳукумати амир аз нияти ислоҳот баргаштааст. Ман дар ин бора боз ба такудав афтадам. Дар натиҷа фаҳмидам, ки қушбегӣ ба касе, ки ӯ наздик ва дар боби ислоҳот машваратчини ӯ будааст, гуфтааст: «Ақни фармони ислоҳотро нашр накунем ҳам мешавад, чунки ба воситан консулхона (агентии снѐсѝ) дар Петроград се миллион сӯм харҷ кардем. Дар натиҷа аз Клемм⁷⁸ телеграмма гирифтём, ки Ҳукумати Муваққата ислоҳот кардан ё накарданро тамоман ба ихтиёри чаноби олі вогузоштааст» (Клемм касе буд, ки дар вақти ҳукумати мутлақа корҳои Осѐн Миѐнаро идора мекард ва дар вақти Ҳукумати Муваққата ҳам айнан дар ҳамон мансаби худ буд).

— Ин воқеаро ман ба роҳбарони ислоҳотталабон — калонони ҷадидон хабар додам ва ба овози ислоҳоти амир, ҳатто агар фармон барорад ҳам, ба он гуна фармони провокаторӣ бовар накарданро ва барои ба даст даровардани мақсад чораҳои ҷиддитар диданро, ташкилотро махфӣ карда, аҳолиро барои талаби ислоҳот ҳозир карданро талаб кардам.

Аммо онҳо ин маслиҳатҳоро нашуниданд ва шундан ҳам намехостанд, онҳо фақат барои дар рӯзи эълони фармони ислоҳот ба намоиши шодиѐна кардан ва ба амир арзи ташаккур намудан тайѐрӣ меиданд. Барои ин кор байрақҳои бахмал тайѐр карда ва дар онҳо бо калоботун (бо риштаҳои тиллоӣ) «зинда бод амири ҳурриятпарвар амир Олимхон» ва монанди ин гуна шӯрҳо менавиштанд. Ин буд «тайѐрии муҳимми» онҳо дар бобати ислоҳот.

Охири рӯз эълони фармони ислоҳот даррасид, 6-ӯми апрели соли 1917 (бо ҳисоби кӯҳна) рӯзи панҷшанбе одамони кушбегӣ ба қозикалон, раиси Бухоро, ба саркардаҳои калон, ба муллоҳои калон ва ба чил нафар аз бойҳои калон хабар доданд, ки рӯзи чумъа 7-ӯми апрель соати даҳ дар «арки олий» ҳозир шаванд.

Ин таклиф даҳонакӣ буда, сабаби даъват ҳам маълум карда намешуд. Аммо мардум мегуфтанд, ки «фармони ислоҳот эълон карда мешавад».

Даъватшудагон дар соати муайян дар арк ғун шуданд. Амир ҳам дар он маҷлис иштирок кард. Бо ишорати кушбегӣ қозикалон фармонро хонд. Дигар ҳеҷ нутқа ва гапе нашуд. Бо ҳамин маросими эълони фармон тамом шуд. Одамони амир чанд нусхаи он фармонро ба Регистон бароварда дар байни одамони ғуншуда ҳаво доданд.

Фармонро хондем — «мурда кири гиристан намекард». Фармон бо ҳарфи арабӣ дар забони тоҷикӣ дар матбааи сангии дастӣ ҷоп карда шудагӣ буд. Хулосаи мазмуни он ин буд, ки амир дарбори худро ислоҳ мекунад, барои коркунони ҳукумат моҳона таъин мекунад. Ҳукуматдорон ҳаракати худсарона намекуянд. Закоат, хироч ва дигар андозҳо ба тартиби муайян андохта мешавад. Инъом, эҳсон ва пешкашҳои дарборӣ барҳам дода мешавад. Дар Бухоро як матбаа кушода мешавад. Аз мардуми «доно ва соҳиби дониши» Бухоро дар пеши ҳукумат як маҷлиси машваратӣ таъин карда мешавад. Ҳазинаи ҳукуматӣ муайян карда, харчу дахл ба ҳисоб гирифта мешавад. Вассалом.

Ин мазмун дар як саҳифаи калон, бо иборатҳои каснофаҳм навишта шуда буд ва дар чанд ҷои ин фармон такрор мешуд. «...ислоҳот ва табодулот идораҳои ҳукумати мо бар вафқи⁷⁶ шаръи шариф шуда...» Худи ҳамин қайд нишон меод, ки ҳеҷ кор нахоҳад шуд ва ҳар талабе, ки ислоҳотхоҳон ба майдон андозанд, ба баҳонаи ин, ки «мувофиқи шаръи шариф нест» рад хоҳад шуд, аммо оммаи ислоҳотхоҳон ин нуқтаро намефаҳмиданд ва роҳбарони онҳо — ҷадидон бошанд, «ин бахшиши амир»-ро хуш қабул карда,

бо роҳи провокация, барои арзи ташаккур ба амир тайёри медиданд.

Зотан, байракхоеро, ки дар онҳо шнорҳои «зинда бод амири хурриятпарвар амир Олимхон!», «зинда бод амири озодиҳо!» навиштагӣ буд, пештар тайёр карда монда буданд.

Дар рӯзи нашри фармон — 7 апрель (ба ҳисоби кӯҳна), рӯзи ҷумъаи соли 1917, роҳбарони ҷаидон дар кӯчаҳо митинг ташкил карда, фармонро шарҳ дода дар ҳар суҳан ба амир изҳори ташаккур карданд. Аммо бо ин қаноат накарда, дар рӯзи шанбе, 8-ӯми апрель намоиши шодӣна ва шукрона ташкил кардани шуданд. Барои тайёри ба ин кор соати 5 рӯзи ҳафтум — бегоҳӣ дар як ҳавлӣ гуи шуданд.

Дар он маҷлис ман ҳам иштирок кардам. Дар он ҷо тамошобинҳо ва агентҳои махфии амир ҳам ҳеле буданд. Масъалан намоиши шодӣна ва шукрона ба маҷлис гузошта шуд. Ман ба ин кор саҳт муқобил истодам ва гуфтам: аввал он ки ин фармон ба ташаккур намеарзад, дуваӯм ин ки намоиши шуморо баҳона карда, ҳукумат аксулҳаракат меҳезонад ва фармонро аз миён бардошта, масъулияти иҷро нашудани онро ба гардани намоишчиён бор мекунад (дар бораи ин плани амир ва ҳукумати ӯ дар ман маълумот буд).

Аммо ин фикри ман аз тарафи роҳбарони ҷаидон рад шуд ва дар тарафи ман се ё чор нафар монданд.

Роҳбарони ҷаидон қарор доданд, ки ба Миллер — ба агенти сиёсии Ҳукумати Муваққата² вакил фиристода, барои намоиш аз ӯ руҳсат гиранд ва ҳам ба восити ӯ аз ҳукумати амир дастан музикачиёни ҳарбии давлатии амирро талабида гирифта, намоиши шодӣна ва шукронаро боз ҳам тантанавон гузаронанд.

Ман шабона якҷанд дӯстони гапфаҳми худамро, ки онҳо ба роҳбарони намоишчиён наздик буданд, гуи карда, дар бораи мағъа намоиши шукрона ташвиқот кардам ва плани амир, муллоён ва ҳукуматро аз рӯи маълумоти дурусте, ки ба ман расида буд, фаҳмондам. Онҳо розӣ шуданд, ки ба намоиш роҳ надиханд.

Пагоҳи рӯзи шанбе 8-ӯми апрель дар пассажи Бухоро²⁷ дар беши магазини ширкати ҷаидон, ки ҷои гуишавии онҳо буд, рафтам. Одам бисёр буд, ҳама бо шав-

ку завқ ба намоиш тайёри миданд ва байроқҳои бахмалии шиори «ташаккур» бо ҳарфи тиллоӣ навишташуда дар даруни магазин буд, аммо роҳбарон набуданд.

Ман ба хучраи худ баргашта омадам ва ба як касе, ки бо ман дӯст буда, ба раҳбари намоишчиён наздик буд, хат навишта таклифи қатъӣ кардам, ки ба намоиш набароянд, вагарна онҳо ҷавобгар хоҳанд шуд. Ин хатро ба дасти яке аз шогирдони худ дода ба маркази намоишчиён фиристодам ва ба ӯ таъин кардам, ки намоиш сар шавад, ба ман хабар диҳад. Мақсади ман аз ин таъин бо сар шудани намоиш аз шаҳр баромада дар ҷое пинҳон шудан буд. Зеро ман медонистам, ки аксулҳаракат ҳезонда маро дастгир хоҳанд кард.

Аммо ин «қосиди» ман баргашта наёмад ва баъд аз як соат дар кӯча овози по бисъёр шуд. Аз тиреза нигоҳ кардам — муллоҳо бо калтак ва теша ба ҳар сӯ медавиданд. Одамони ҳукумат мусаллаҳона асп медавонданд. Аз даруни мадраса фаръёд баромад. Гӯш додам — муллоҳо «во шариято!» гӯён фаръёд мекарданд.

Баъд аз як соати дигар «қосиди» ман аз тарафи кӯча тирезаро кӯфта ба ман хабар дод, ки намоиш сар шудааст, аксулҳаракат хестааст, дӯконҳоро бастаанд, одамони амир баъзе ба намоиш иштирок кардагонро дастгир карда ҳабе карда истодаанд. Раҳбарони намоишчиён пароканда шуда гурехтаанд ва аз онҳо касе ба даст наяфтадааст, илло се нафар, ки онҳоро раҳбарон барои талаб карда гирифта овардани музыкаи ҳарбӣ ба дарбори амир фиристода будаанд.

Аммо барои ман роҳи гурез баста буд. Кӯча ва рӯи мадраса аз аксулҳаракатчиён пур буд. Овози «во шариято!» торафт баланд мешуд. Агар маро миданд, онҳо бо хучуми ом зада мекуштанд.

Шаб шуд. Ман дар торикӣ аз мадраса баромада ба хонаи яке аз дӯстонам, ки писарони ӯ ба ман шогирд буданд, рафтам ва аз ӯ аҳвол пурсидам, ӯ гуфт: «Ман ба муллоҳо ҳамроҳ шуда ба арк баромадам, барои дастгир карда ҷазо додан як рӯйхат карданд. Дар аввали он рӯйхат номи шумо ҳаст, ман писарон ва додарони худамро, ки ба шумо шогирданд, дар ҷое пинҳон кардам ва агар хоста бошед, шуморо ҳам пинҳон мекунам».

Аммо ман қабул накарда, ба ҳучраи худ омадам ва дар дили худ гуфтам, ки «ҳар чӣ шавам, дар ҳучраи худ шавам ва барои ман хонаҳои мардум зери бо шу-да тороҷ набинанд».

* * *

Шабро бо шитизори дастгиршавӣ гузаронидам. Пеш аз равшан шудани рӯз шустушӯ карда дари ҳучраро аз дарун бастам. Ханӯз офтоб набаромада буд, ки аз даруни мадраса овози поҳон музадор шунида шуд. Ояндагон ба дари ҳучраи ман расида дарро саҳт куфтанд. Ман садо набаровардам. Аммо ҳамсояҳучраи ман, ки як муллои намангонӣ буд ва ҳоҷӣ ҳам буд, аз ҳучрааш баромада ба онҳо хабар дод, ки ман дар ҳучраам ҳастам ва «шаби дароз маҷлис карда ба муқобили чаноби олай қарорҳо доданд» гуфта як иловаи дурӯғ ҳам кард, ва ҳол он ки имшаб ба ҳучраи ман касе наёмада буд.

Ояндагон ба дари ҳучра қаровул монда, аз тарафи кӯча ба пеши тиреза омада, тирезаро шикаста маро кашола карда ба кӯча фуруварданд. Тиреза аз кӯча ба қадри як қад одам баланд буд, ки аз он ҷо ба зер афтадам.

Ман дар умри худ яроқ набардошта будам, яроқ ҳам надоштам ва яроқ қорфармонро ҳам намедонистам. Дар он вақт аз ин қори худ пушаймон хӯрдм. Агар ман яроқ медоштам, ҷанде аз он сагонро кушта, баъд аз он ба даст мезафтадам.

Дар кӯча, дар ҷое, ки галтида будам, маро бо мӯзаҳои заданд ва баъд аз он ба ғойтун бор карданд. Дар рӯ ба рӯи ман як одами қушбегӣ ва дар паҳлуям ҳам яке аз онҳо менишаст. Онҳо дар дасти худ таппонча доштанд ва бо дасти бетаппончаашон ба сару рӯи ман мушторӣ карда мезаданд.

Як мушти яке аз онҳо ба биннам хӯрда хун омад ва ба ҷомаҳои шохии онҳо пош хӯрда доғдор кард.

Онҳо «ҳаро ҷомаи моро хунсолуд кардӣ?» гуён маро боз ҳам саҳттар задан гирифтанд.

Маро ба Регистон оварда аз ғойтун фуруварданд. Дар Регистон сарбозони пӯдаи амир дутарафа саф

кашида меистоданд. Муллоҳо «хамиртуруши фасодро оварданд» гӯён фаръёд мекашиданд.

Маро аз байни сафи сарбозон гузаронда ба арк бароварданд. Дар роҳрави арк то пеши масҷиди чомеъ амалдорони амир бо либосҳои расмӣ саф кашида меистоданд. Дар вақти маро аз пеши онҳо гузарондан, бештарини онҳо ба ман наздик омада ба сарам якмушті мезаданд. Ман тамоман беҳол шуда будам. Аммо одамони кушбегӣ, гӯе ки чуволро кашола карда мебурда бошанд, маро мебурданд. Аз саиҳсонаи амир Султон ном зинбардори амир баромада, бар сарам чунон як мушти саҳт зад, ки дигар худро надонистам ва як вақт чашмамро кушодам, ӯи маро дар рӯ ба рӯи кушбегӣ шинондавид ва вакилони муллоён ҳам дар он чо хозиранд.

Кушбегӣ чизе напурсида маро ба ҳабс фармон дод. Маро аз пеши ӯ бароварда такрор ба тарафи роҳрави арк, ки «обхона» ном ҳабсхона дар он чо буд, бурдан гирифтанд. Дар пеши хавли кушбегӣ аз пеши мо Тӯракул-удайчӣ (вазири ташрифот) баромад ва ба одамони кушбегӣ «зада-зада баретон» гуфт. Зотан, одамони кушбегӣ дар задани ман ҳеҷ як кӯтоҳӣ намекарданд. Баъд аз ин фармон боз ҳам саҳттар задан гирифтанд.

Маро ба дари «обхона» расонданд. Зиндонбзи дарро кушод ва дар вақте ки маро ба он чо медароварданд, дар он чо як одами кушбегӣ як бачаи 4—5 солаи ӯро бардошта меистод, худаи маро як мушт зад ва он бача ҳам бо мушти нозуки худ маро зад. Лекин аз ҳамаи муштҳо ин мушти як бачаи чорсола ба ман зиёдтар таъсир кард. Зеро ин нишон меод, ки на танҳо калонони арбоби ҳукумат, ҳатто бачагони хурдсоли онҳо ҳам, дар маҳв кардани мо миён бастаанд...

* * *

...Маро дар обхона ҳаво доданд. Вусъати обхона аз чор оршини мураббаъ зиёд набуд. Аммо дар он чо одамони маҳбус чунон бисъёр буданд, ки қариб болон ҳам менишастанд. Як қисми онҳо ҳафт сол боз дар он чо монда буданд (як маҳбуси ҳафтсола буд, ки ду сол боз чашмаш аз дидан бозмонда будааст).

Дар он хона чоғ рӯшноидароӣ набуд. Дари даромадаш як оршинӣ буда, вай ҳам аз тақи долони то-рики арқ кушода мешуд ва ҳамеша куфл буд. Дар як гӯшани ин хонача як роҳравчан пешбаста буд ва маҳбусон аз зери шифти он ба тарафи Регистон як суроҳча кушодаанд, ки аз он ҷо Регистонро «тамошо» мекарданд. (Ман тафсилоти «обхона» ном ҳабсхонаи амир ва ҳаёти маҳбусони он ҷоро дар «Дохунда» ном романи худ тасвир кардаам¹⁸.)

Дар обхона ғайр аз куртаву лозимӣ тамоми либосҳои маро кашиданд, ки дар он хонаи сангини то-рики ҳеҷ офтобнадида, баъд аз он ҳама шаттаю шаллоқи ваҳшиёна баданам, ҷунон ки дар яҳоб гӯ-тонда шуда бошад, меларзид...

Баъд аз ягон соат аз рафиқони ман Мирзо Назрулло номero оварда ба обхона андохтанд. Ӯро ҷунон зада буданд, ки мачоли ҷунбидан надошт. Аз паси ӯ як ҷавони 14—15 соларо оварданд. Ин ҷавонро ҳам зада буданд, бар болон ин ба як гӯшани ҷк меҳи охании ҳалондаанд, ки аз он ҷо хун мерафт...

Як вақт ман ва Мирзо Назрулло ро тани ба курта аз ҳабсхона бароварданд. Аз долони арқ то дарвоза ва рӯи тахтапул бо амалдорони амир ва муллоёни калон пур буд. Қушбегӣ—Мирзо Назрулло бо либосҳои расмӣ бар болон остонаи дарвозаи арқ рост меистод ва дар дасташ як хат буд. Ӯ бо дилани ман ба хат як ҷашм андохт ва ба амалдорон нигоҳ карда:

— Айни ҳамин аст?—гуфта пурсид.

— Айни ҳамин аст!—гуён ҳаман амалдорон ва муллоён фаръёд бароварданд.

Аммо аз катори одамон як овоз баромад, соҳиби овоз мегуфт:

— Ин Айни нест!

Ман ба тарафи овоздиҳанда нигоҳ кардам. Ин яке аз дуторнавозони Бухоро буда, бо ман шинос буд ва дар вақтҳои охир ба доми амир афтода буд ва дар катори ходимони дарбор рост меистод. Ӯ гиря мекард.

Хайрият ки ягон амалдор ин суҳани ӯро фарқ накард, вагарна ӯ ҳам дар катори ман ҷазо меид.

Дар рӯн тахтапул маро ба пушти як одами кӯтоҳкади ғалча доданд. У маро бар пушти худ бардошта, ҳам шуда истод. Ду дасти маро аз гардани ӯ фуруварда як одам маҳкам нигоҳ дошт ва ду поямро аз байни ду пой ӯ гузаронида як одами дигар нигоҳ дошт. Куртаи маро печонда ба сарам оварданд. Дар он ҷо 50—60 лсна чӯби илған якуниморшинӣ мейстод, ки ҳар кадоми онҳо ба кадри паралгушти по ғафсӣ дошт.

Бо як ишорати қушбегӣ ду мириғазаб⁷⁹ аз он чӯбҳо ду донаро ба даст гирифтанд ва ба ду тарафи ман гузаштанд. Чашми ман ба чашми қушбегӣ афтод, ки ба ӯ теғ кашида нигоҳ кардам. У ба ин нигоҳи ман тоб наёварда чашмашро ба дигар тараф андохт.

Мириғазабон аз ду тараф «як—ду» гӯён задан гирифтанд, онҳо мисли охангарон, ки ба навбат як оҳанро бо хонск мекӯбанд, яке чӯбашро мебардошт ва дигаре ба ҷои ӯ мезад. Ба ҳамин тарика, аз буни гардан то пойни миёнам чӯбкорӣ мекарданд. Аз баданам хун пош мехӯрд, парчаҳои гӯшт ва пӯст ба ҳар тараф мепариданд. Дард тоқатфарсо буд. Аммо ба ман дар он вақт чунон қувват ва тоқате рӯй дод, ки аз вой гуфтаи ва гирья кардан ба пеши он золимонӣ ваҳшинӣ палид ор мекардам ва мардонавор ба амалдорон нигоҳ мекардам.

Дар вақте ки маро чӯб мезаданд, муллоён ва амалдорон ҳам, ки ба ман наздик истода буданд, ба сару рӯям бо мушташон мезаданд.

Як вақт садон «75» гуфтани яке аз мириғазабон шунида шуд. Ин ададе буд, ки дараҷаи болои ҷазои чӯбини амир ба ин адад мерасид. Бо ишорати қушбегӣ мириғазабон аз чӯбзани боз истоданд (ман тартиби 75 чӯбзани амирро дар қисми аввали романи «Ғулумон»-и худ тасвир кардаам⁸⁰).

Маро аз пушти он кас фуруварданд. Ба ман қуввати рост истодан ва пой мондан набуд. Зиндонбон аз бағалам гирифта маро бозгашт ба «обхонз» бурланд ва дар он ҷо ҳаво доданд.

Маҳбусони кӯҳна як бўрьёеро, ки бар рӯи ӯ менишастанд, ҳолӣ карда маро ба рӯи вай пуштнокӣ хобонданд ва дар зери сарам ду хишти пухтаро ба

чон болишт гузоштанд. Аз баданам хун мерафт. Даруну беруни баданам мисли ин, ки дар вай мехи тафсонро мекуфта бошанд, хала зада месӯхт. Дар аснои ин сӯзиши пурозор, чунон ки маро дар зери ҷаҳон хобонда бошанд, меларзилам ва дандонҳои ба ҳам хӯрда садон шакарро мебароварданд. (Бурӯёе, ки маро бар рӯи вай хобонда буданд, ба акидан маҳбусони кӯҳна «таҷрибакор», ягона давои 75 ҷӯб задашудагон буд. Агар чон ҷароҳатшудан маҷрӯхро ба бурӯё зер накунонанд, фасод карда мекуштааст. Аммо он бурӯё, азбаски пушти маҷрӯхи дахҳо 75 ҷӯб-хӯрдагонро дидааст, мисли тахтаи қасобӣ пур аз парчаҳои хун ва гӯшти хушкида буд.)

Маҳбусон ларзидани маро дид, ҳаман либосҳои худро бар болон ман пӯшонданд ва таъин карданд, ки агар ногоҳ бандибон ояд, он либосҳоро аз болоим ҳаво диҳам, вагарна онҳо ҷазо медидаанд.

Он либосҳо чунон пуршабушк буданд, ки бар рӯи ҷароҳати тоза монанди кирми гӯшти гандида мела-виданд...

Нафасам танг шуд, дар ҳолати ҷонкашӣ афтадам. Дар он вақт ба хотирам расид, ки ба маҷрӯҳони саҳт молиши дасту по (массаж) нофеъ аст. Аз маҳбусони кӯҳна илтимос кардам, ки дасту поямро саҳт фишоранд. Ҷор маҳбуси тануманд ду дасту пои маро гирифта бо қуввати тамоми молиш додан гирифтанд.

Баъд аз ин соати ин амалиёт нафасам кушода шуд ва тавонистам, ки бар рӯи ҳона назар андозам. Дар наздикии ман бар рӯи як бурӯёчан дигар Мирзо Назрулло чун мурғи нимкушта частухез карда дасту по мезад. Аҳволи ӯ ба аҳволи ҷонкашии падарам монанд буд (ӯро баъд аз ман 75 ҷӯб зада оварда партофта буданд).

Ман аз маҳбусон хоҳиш кардам, ки маро ба холи худ гузошта дасту пои ӯро молиш диҳанд. Баъд аз чанде ин амалиётро ба қор бурдан нафаси ӯ ҳам кушода шуда қадаре ором гирифт. Аммо хун надошт (азбаски ӯ аз ҷумлаи мардумони сояпарварди офтоб камидан Бухоро ва сустмизҷатар буд, ҷӯб ба ӯ аз ман бадтар таъсир кардааст)...

Соатҳои чори бегоҳӣ буд, як туркмане, ки паиҷ сол боз дар он ҷо маҳбус будааст, аз сӯроҳии зерисакфии рохрави пешбастан обхона ба Регистон нигоҳ мекард, якбора ӯ бо оҳанги шодӣ фаръед бароварда гуфт:

— Солдатҳо омаданд ва моро халос мекунад!

Ҳар чанд ғайр аз туркман, ки ба пеши сӯроҳ рост истода буд, аз тангии ҷо касе аз он сӯроҳ Регистонро дида наметавонист, ҳамаи маҳбусон (ғайри ман, Мирзо Назрулло ва Абдурасули маҷрӯҳ) ба он тараф ҳучум оварданд.

Бисъер дер нақашид, аз пеши дари ҳабсхона овози поҳои мӯзадор баланд шуд ва қуфли дар музтарибона шиқир-шиқир мекард. Дар кушода шуд, як солдати рус, ки дар даст милтиқ дошт, сари худро аз дар дарун карда аввал бо забони русӣ ва баъд аз он бо забони ўзбекии русӣ омехта:

— Буроетон, шумоёнро революцияи Россия озод кард!—гуфт.

Ҳама, бе он ки чизу чораҳошонро ғундошта гиранд, аз дариҷаи ҳабсхона баромадан гирифтанд. Ба ман ва Мирзо Назрулло, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт, бо шунидани ин мужда рӯҳи тоза пайдо шуд ва худ ба худ рост хеста ба пой худ аз ҳабсхона баромадем.

Дар рохрави арк солдатон мегаштанд ва обхонаҳои дигарро ҳам, ки дар катори ҳабсхонаи мо буд, кушода аз он ҷо маҳбусонро мебароварданд. Амалдорон дар зери деворҳо рост истода ба ин аҳвол бо тааҷҷуби ғазаболуд менигаристанд...

Солдатон маҳбусонро аз арк фуруварда ҳамаро ба ихтиёри худ сар доданд ва аз он миён мо маҷрӯҳонро ва ҳам касонеро, ки худро революционер мекӯшониданд, ба фойтунҳо ва аспҳо савор карда аз шаҳр бароварданд.

Дар беруни дарвозаи Каволаи шаҳри Бухоро—дар майдони станцияи поездча (кукушка) солдатони бисъере саф кашида меистоданд. Дар он ҷо митинг шуд. Солдатон яке аз паси дигаре баромада

гап зада ваъда меоданд, ки интикоми моро аз амир гиранд. Байраки сурх чилва мекард, маъ дар зери байрак, дар ҳолате ки солдате аз тақи бағалам медошт, рост истода будам.

Ман, ки бо хӯрдани 75 ҷӯби амир гирия кардан он тараф истад, «воҳ» нагуфта мардонавор истода будам, дар ин ҷо аз гирия худдорӣ карда натавонистам—ин гирияи шодӣ буд, ки дар адабиёт ҳонда будам, аммо имрӯз дар ҳоли худ ва ба чашми худ меидам...

Мо ҳалос шудем. Воқеа ин тарз шуда будааст: 8-ӯми апрель вақте ки дар Бухоро контрреволюция сар шудааст, соддепи Қогон ва ҷавонони инқилобии Бухоро ин ҳолро ба Тошканд, Самарканд ва Қарқӣ хабар дода ёрмандӣ талаб кардаанд. Намояндагони Ҳукумати Муваққата ба ин кор аҳамият надода бошанд ҳам, соддепҳои шаҳрҳои мазкур, аскарони рӯҳи революциядорро ба Бухоро фиристодаанд. Аммо намояндагони Ҳукумати Муваққата аз Тошканд ба агенти сиёсии дар Қогон будан Россия таълимот додаанд, ки аскаронро роҳ надиханд, ки барои Ҳимояти революционерони Бухоро ба шаҳр дароянд. Агент ҳам роҳ надодааст, аммо аскарон дар пеши дарвозаи шаҳр омада ӯрду задаанд. 9-ӯми апрель вақте ки соддепи Қогон ва аскарон мешунаванд, ки амир маҳбусонро 75-ҷӯбӣ зада истодааст, ҳаракат кардаанд, ки бо ҷанг ба шаҳр даромада маҳбусонро ҳалос кунанд.

Чун агент мебинанд, ки ҷанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озод кардани маҳбусонро аз амир талаб кунанд. Амир ваъда медеҳад. Аммо аскарон ин ваъдаро бовар намекунанд ва мегӯянд, ки «мо рафта ба дасти худ маҳбусонро ҳалос мекунем».

Ночор амир ба ин кор розӣ мешавад. Агент 50 нафар аз аскарон намоянда интихоб кунанда, ба шаҳр мебарорад ва онҳо бо дасти худ моро ҳалос мекунанд.

Аскарон дар пеши дарвозаи шаҳр аз ман пурсиданд, ки «боз дар куча амир ҳабсхона дорад», ман зиндон ва хавлҷаҳоро дарак додам. Онҳо дубора рафта маҳбусони дар он ҷо будагиро ҳам ҳалос кардаанд.

Мо, маҷрӯҳонро, ба Когон, ба беморхонаи шахрӣ бурданд. Дараҷаи ҳарорати ман дар миёнаи 39—40 буд. Аммо ҳарорати Мирзо Назрулло ҳамеша аз 40 баланд буд...

Рӯзи чоршанбе, 12-ӯми апрель (ба ҳисоби кӯҳна), Мирзо Назрулло вафот кард. Ҳам ҳамон рӯз расми мурдан ӯ ва расми мо дар беморхона гирифта шуд. (Дар асли нусхаи расмҳо ман бар болон сурати ҳар кас ном ва фамилияи ӯ ва дар пушти расм рӯзи ҳабе, зарб ва расмиро бо хати худ навишта мондам)...

Роҳбарони ҷалидон, ки намоиши шукронаи провокациониро ташкил карда буданд, баъд аз авҷ гирифтани контрреволюция хостанд, ки бо амир ошtii шаванд. Агенти сиёсии Россия бандан содиқи подшоҳ Николаи II, дар ин кор воситачигӣ мекард.

Ин аҳволро дар беморхона ба ман хабар доданд. Ман саҳт эътироз кардам ва «бо амир ошtii шудан мумкин нест» гуфтам.

Аммо онҳо барои иҷрои ин қарори худ бо 12 нафар вақил ба арки амир рафтанд. Аъзоҳои агентӣ бо онҳо буданд. Амир хост, ки онҳоро дастгир карда, аз байни онҳо касонеро, ки дар онҷо аз онҳо эҳтимоли зарар ҳафт, нест кунад.

Аммо бо кӯшиши саҳт ва ҳарбиёнаи соддеп ва аскарони революционии Россия онҳо аз доми амир ҳалос карда шуданд.

Дар байни амир ва роҳбарони ҷалидон оштии расмӣ ба вуқӯъ наёманда бошад ҳам, оштии амалӣ рӯй дод. Онҳо баъд аз чанд гоҳе дар Когон истодан ба Бухоро даромада ба ворҳои савдогарин худ машғул шуда рафтанд...

Ман баъд аз 52 рӯз дар беморхона ҳобида 25 бор амалиёти ҷарроҳӣ дидан, қадре беҳтар шудам. Доктор руҳсат дод, ки ман аз беморхона бароям. Ман аз он ҷо ба Самарқанд кӯчидам.

Дар рӯзи саввӯми вурудам ба Самарқанд саҳт бемор шуда, дар клуб афтадам. Яке аз самарқандиён, ки ман ӯро шахсан намешинохтам, аммо ӯ ба ман назари хуб доштааст, маро ба фойтун бор карда ба хонаи худ бурд⁴¹ ва дар он ҷо ду моҳ бемор ҳобидам ва баъд аз

он қуввате пайдо кардам, ки асозанон ба кўча баро-
мала тавонам.

Вақте ки муллоёни Самарқанд маро дидаанд, дар
вери раҳбарияти қозӣ Исохон бар зарари ман ривоят
карданд. Мазмуни он ривоят ин будааст: «Қасе, ки ба
подшоҳи ислом тег кашада, аз он ҷо роида шудааст,
дар шаҳри мусулмонон истиқомат кардани он аз рӯи
шариат ҷоиш нест».

Ман ин ҳодисаро ба воситан яке аз дўстони худ
фаҳмида дар пай мудофиан худ афтодам. Ҳар чанд ин
гуна ривоят натиҷан амални расмӣ надошта бошад ҳам,
сабаби ягон фочиян ғайрирасмӣ шуданаш мумкин буд
ва мумкин буд, ки одамони он муллоён ба он ривоят
тақия карда, дар кўча бо издиҳом ба ман ҳучум наму-
да талаф кунанд.

Ман ба совдепи Самарқанд рафта ин ҳолро хабар
додам. Совдеп калонони муллоҳоро ҷег зада бурда, аз
забони онҳо хат гирифт, ки агар ба фалонӣ зараре ра-
сад, онҳо (калонони муллоҳо) ҷавобгаранд.

Баъд аз он муллоҳо рӯйрост ба ман ҳучум накар-
данд, аммо таъқиби махфиянаи онҳо давом мекард.
Ман барои мудофиан худ ҳар шаб ҷои худро дигар ме-
кардам...

Революцияи Октябрь ба зудӣ дар Самарқанд ҳам
ғалаба кард, дар раҳбарияти ҳукумати маҳаллӣ боль-
шевизмон аксариятро гирифтанд ва ман аз таъқиби мул-
лоён хеле осуда шудам...

• • •

Баъд аз Октябрь ҷабру зулми амир аз аввала ҳам
зиёд шуд, ӯ мехост, ки дар каламрави худ ба ҳаракати
большевизмӣ роҳ надиҳад ва агар имкон ёбад, бо контр-
революционерҳои Туркистон як шуда, дар Туркистон
ҳам ба Ҳокимияти Советӣ ҳалал расонад. У ба ин мақ-
сад дар дохили мамлакатаи худ саҳтгирӣ мекард. Ҳаёс
ва қатҳо таъқиқи меод. Қувваи ҳарбии худро зиёд
мекард. Аз аскарони сафеди гурезан Россия—аз казакон
яроқ ҳариди мусаллаҳ мешуд ва бо босмачиёни Фар-
ғона алоқа мебастан ва ба воситан Афғонистон бо дав-
латҳои хориҷӣ—Англия ҳам рафтуомад мекард. Хуло-

са, Бухоро як маркази контрреволюционии Осӣи Миёна шуда монда буд.

Ҳукумати советии Туркистон, ки аз дохили Россия алоқааш кандагӣ буд, аз ин ҳаракатҳои амир дар андеша буд. Яке аз раҳбарони ҷадидони Бухоро, ки то он вақт дар Москва магазини пӯсти қароқулифурушӣ дошта, баъд аз мустаҳкам шудани Октябр дар он ҷо — дар аввали соли 1918 магазинаш баста шуда буд, хост, ки аз ин фурсат фоида бурда, ба ҳукумати амирӣ шарик шавад. У, аз як тараф, тайёрии ҳақиқии амирро аз назари ҳукумати советии Туркистон пинҳон медашт ва, аз тарафи дигар, раиси Совети комиссарони Туркистон — Колесовро бовар мекунонд, ки ӯ дар дохили Бухоро «30 ҳазор нафар одамони мусаллаҳи пинҳонӣ дорад» ва агар Колесов андак ҳаракат кунад, амир таслим мешавад.

Мақсади ӯ аз ин кор амирро тарсонда, дар ҳолате ки амир дар тахти худ барқарор бошад, ҳукумати ӯро ба дасти худ гирифтани буд.

Оқибат Колесов бо андак қувват ва бо чанд нафар гурезагони беяроқи Бухоро ба Қогон рафта, аз номи он ҷадид ба амир нота дод. Раҳбари ҷадидони Бухоро, аз як тараф Колесовро ба Қогон бурда, аз тарафи дигар, бо наздикони амир алоқа баста, хост, ки бо ӯ оштии шавад.

Дар натиҷаи ин ҳаракатҳои провокационӣ, амир «ба сулҳ розӣ шуд». Колесов ҳам аз русҳо ва аз партизанҳои сурхи Самарқанд, Кавказ ва тоторҳо 21 нафар вакил интихоб карда ба пеши амир фиристод. Амир вакилонро бо як сурати ваҳшиёна кушт, яке аз онҳо гурехта омада аҳволро ба Колесов фаҳмонд. Аммо кор аз кор гузашта буд: дар фурсати гуфтугӯҳои сулҳ амир роҳҳои оҳанро аз Кӯюкмазор то Зирабулоғ ва аз Мурғак то Чорҷӯй ва аз Амиробод то Шаҳрисабз ва Тирмиз вайрон карда, алоқаи Колесовро аз ҳар тараф канда буд. Колесов дар муҳосара монд ва маҷбур шуд, ки роҳи оҳанро сохта-сохта ба тарафи Самарқанд гурезад.

Натиҷаи ин ҳаракати провокационӣ ин шуд, ки амир одамони бисёреро дар Бухоро ва вилоятҳои вай бо шубҳаи большевикӣ, революционерӣ ё бо тӯҳма-

ти алоқа доштан бо онҳо бо як сурати ваҳшиёна кушт. (Бародари ман Сирочиддинро ҳам аз қишлоқи тағон-ҳомо, ки дар он ҷо пинҳон шуда буд, дастгир карда оварда, дар обхонае, ки ман хобида будам, хобонда, баъд аз 15 рӯзи азобҳои тоқатгудош додан дар он ҷо кушт. Ман дар ин боб марсияе дорам, ки дар «Едгорӣ» ном маҷмӯан шеърҳоиам нашр шудааст²²).

Амир аз меҳнаткашонӣ рус ҳам, ки дар хоки Бухоро буданд ва коргарони роҳи оҳан ва заводҳоеро ҳам, ки дар мамлақати ӯ буданд, тамоман ва бо зану бачаҳои кушт, ва ҳол он ки дар он вақт офицерони сафеди императорӣ дар пешни амир буда, дар қорҳои ҳарбӣ ва ҷаллодӣ ӯ ба ӯ раҳбарӣ ва ёрмандӣ мекарданд.

Ман то он вақт дар Самарқанд буда, ханӯз қуввати дурусте надоштам. Баъд аз воқеаи Колесов амир дар Самарқанд шайқаҳои террорӣ ташкил кард. Қорқунони амалии ин ташкилот дуздони Самарқанд буданд, ки оқибат онҳо босмаҷӣ шуданд.

Самарқанд барои зиндагонии ман ҷои хавфнок шуд. Ман 22-ӯми апрели соли 1918 аз Самарқанд ба Тошқанд кӯчида, дар он ҷо шаш моҳ мондам. Дар ин миён қомилан сикхат ёфта қувват гирифтам. То он вақт дар Самарқанд ҳам Ҳукумати Советӣ қувват гирифта буд. Ман дар 22-ӯми октябр аз Тошқанд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби мӯёнае, ки барои бачаҳои халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ кушода шуда буд, муаллим шудам. Дар он ҷо ман дарси забон ва адабиёти тоҷикӣ, ҳам ўзбекӣ ва дарси таърих меодам.

* * *

Ман соли таҳсилӣ 1918—19-ро бо шаронти онвақта бо муваффақият тамом кардам. Дар он вақт аз мардумони маҳаллӣ ханӯз муаллимони таҷрибаида ва таҳсилдида набуданд, мактабҳои бисёр кушода шуда буданд, аммо бештариини муаллимони маҳаллӣ касоне буданд, ки курсҳои думоҳа-семоҳаро тамом карда ба дараҷаи «муаллимӣ» расида буданд. Қитоб дар забони маҳаллӣ мутлақо набуд. Ман бо ёрии таҷрибаҳои пештараам ҳаман дарсҳоро худам навишта тайёр мекардам ва ба воситаи таҷрибаҳои пештараам дарс меодам.

дам. Албатта, курс тамомкардагон ин корхоро карда наметавонистанд. Бинобар ин мактаби ман бо ҳамаи нуқсон аз дигар мактабҳо аз ҷиҳати сифат беҳтар буд.

Лекин дар охири таҳсил, дар натиҷаи ин саъю ғайрати тоқатгудоз бемори асабӣ шудам ва муаллимиро тарк карда ба хизмати матбуот даромадам. Дар Самарқанд як журнал ба номи «Шӯълаи инқилоб»⁶³ дар забони тоҷикӣ ва як газета ба номи «Меҳнаткашлар товуши»⁶⁴ дар забони ўзбекӣ нашр мешуд. Ман дар дуи инҳо хизмат мекардам. Дар он вақт аз коркунони маҳаллӣ коркунони адабӣ ҳам кам буданд, бинобар ин гуфта метавонам, ки қисми муҳимми ин журнал ва газетаро бо имзоҳои гуногун ман пур мекардам⁶⁵. Дар ду забон шеърҳо менавиштам, дар ду забон мақолаҳо менавиштам.

Дар журнали «Шӯълаи инқилоб» як очерки таърихиро бо сарлавҳои «Таърихи амирони манғити Бухоро»⁶⁶ сар кардам. Ин силсилаи мақолот то революцияи Бухоро⁶⁷ давом кард. Дар ин очерк на танҳо амири охирин ва дарбориёни ӯ, балки ҳаракатҳои нобакоронаи тамоми амирони манғитро бо тарзи идораи онҳо, ки дар Бухоро қариб 150 сол ҳукмронӣ карда буданд, фош кардам (ин мақолаҳо дар соли 1923 дар Тошканд ба шакли китоб чоп шуд⁶⁸).

Дар вақти сар шудани таҳсили соли 1919—20 шӯъбаи маориф бинобар камии муаллими таҷрибадор маро аз хизмати маориф тамоман озод накард ва дар се мактаб инструктор таъин кард, ки ман ҳар рӯз аввали пагоҳӣ як-ду соат бо навбат дар яке аз ин мактабҳо ба сифати консультант кор мекардам.

Баъд аз воқеаи Колесов зулм ва кушокушии амир тоқатнопазир шуд. Аз меҳнаткашони Бухоро ва ҳатто аз аскарони амир ҳар рӯз чанд нафар гурехта ба Самарқанд ва Тошканд мегузаштанд.

Дар Тошканд ва Самарқанд дар қатори ташкилоти ҷадидони Бухоро, ки худро «инқилобчиёни Бухоро» меномиданд, ташкилоти коммунистони Бухоро ҳам пайдо шуд. Аъзоёни коммунистони Бухоро бештарин аз меҳнаткашони Бухоро ва аз аскарони гуреза буданд. Аммо раҳбарон ва аъзоёни «инқилобчиёни Бухоро» бошанд, бойҳо ва майдасавдогарони Бухоро бу-

да, як қисми ин ташкилотро муллозодагон ва маҳдумони Бухоро ташкил мекарданд. Ин ташкилотҳо дар шаҳри Бухоро ва вилоятҳои вай ҳам шуъбаҳои маҳфии худро доштанд. Аммо хоҳ дар Тошканд бошад ва хоҳ дар маҳалҳо, ҳамеша дар байни ин ду ташкилот низоъ ва ҷанҷол буд, ки ин ба пеш бурдани инқилоби Бухоро сакта меовард...

Инқилоби Бухоро пухта расид, оммаи мардуми Бухоро аз большевикони Россия ва Туркистон ёрмандӣ талаб мекарданд. Ман дар моҳи июни соли 1920 аз тарафи ташкилоти коммунистони Бухоро ба Тошканд даъват шудам. Дар он ҷо як моҳ истода, лонҷаҳо, баённомаҳо ва дигар ҷизҳоро, ки ба қалами ман эҳтиҷ дошт, дар ду забон — дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ навишта додам.

* * *

Ман баъд аз гашта ба Самарқанд омаданам барои ба инқилоби Бухоро тайёр кардани мардуми Бухоро ба воситаи журнал ва газетас, ки худ ходими онҳо будам, боз ҳам зиёдтар ва ҷиддитар кор кардан гирифтам. Ин журнал ва газета ба воситаи ташкилотҳои коммунистони Бухоро дар районҳои Бухоро ба тарзи ғайбӣ паҳн карда мешуданд (ман ин эпизодро дар романи «Ғуломон»-и худ дар воқеаи ҳезумқашон тасвир кардам²⁹).

Бо кӯшиши Туркфронти³⁰ дар зери раҳбарияти коммунистони Россия ва Туркистон дар мёнҳои ташкилоти коммунистӣ ва ташкилоти «инқилобии Бухоро» (ҷиддӣ) гурӯҳи ба амал омада, дар зери раҳбарияти большевикон ва ёри бевоситаи аскарони сурх, меҳнатқашони Бухоро аз занҷири амир халос шуда, дар он ҷо ҳукумати Ҷумҳурияти Шӯрони Халқии Бухоро³¹ ташкил ёфт.

Баъд аз ба амал омадани инқилоби Бухоро, ман хотирҷамъ шуда дар умри худ якӯм бор (дар моҳи октябри соли 1920) дар Самарқанд хонадор шуда, дар он ҷо ҷои истиқомати доимии худро ташкил додам.

Ман дар қорҳои Ҳукумати Шӯрони Халқии Бухоро бевосита иштирок карданро нахостам. Чунки дар раҳбарияти он ҳукумат баъзе одамони шубҳанок буданд.

Барои исботи чӣ қадар натиҷаи амалӣ доштани ин шубҳаи худ маҷбурам, ки як воқеаро дар ин ҷо ёдоварӣ кунам.

Дар Бухоро ва қаламрави он баъд аз инқилоби Бухоро аввал шайқаҳои майда ва баъд аз он шайқаҳои калони босмачиён ташкил ёфтанд.

Баъзе коркунони Ҳукумати Шӯрони Халқии Бухоро, ки дар раҳбарияти ҳукумат буданд, баъзе шайқаҳои босмачиёро мусаллаҳ карда, барои «барҳам додани дуздони майда» аз онҳо (аз мулло Қаҳҳор ва Чабборхӯча) фонда бурданӣ шуданд.

Мулло Қаҳҳори босмачӣ, ки кишлоки ӯ ба кишлоки мо наздик буд, як тӯй кард. Акаи ман, ки рӯхонӣ ва дар деҳаи худамон имом ва мударрис буд, ба ин тӯй иштирок накард ва аҳли деҳаро ҳам нагузошт, ки ба он тӯй раванд ва гуфт: ки «Мулло Қаҳҳор дузд аст ва мардумро тороҷ карда тӯй ташкил дода истодааст, ба тӯй ӯ иштирок кардан ва оши ӯро хӯрдан дуруст нест».

Аммо баъзе маъмурони Ҳукумати Шӯрони Халқии Бухоро ва, аз ин ҷумла, додари яке аз ҳукуматдорони Бухорони шӯроӣ, ки дар раҳбарият ҷой гирифта буд, ба он тӯй иштирок кард ва се рӯз истода тӯй хӯрд ва кӯборӣ тохт.

Мулло Қаҳҳор-қӯрбошӣ дар баҳорони соли 1922 баъд аз тӯй рӯйрофт ба ҳукумат исён кард. Аввалин кори ӯ ин шуд, ки дар зери сардорӣ додари худ як даста босмачиёни ярокдорро рӯзона ба ҳавлии акаи ман фиристод. Соати дуи рӯз буд, акаам дар мадрасачаи деҳа буд, ӯро аз он ҷо кашолақунон бароварданд ва ба як дарахт бастанд ва тирборон карда куштанд. Ҳавлиро тамоман тороҷ карданд, молҳои ҷондор ва бечорро бурданд, ҳатто либосҳои занонро аз танашон кашида гирифтанд. Писари калони акаам, ки 15—16 сола буд ва аз даҳшати ин ҳодиса тарсида дар зери хошокҳо пинҳон шуда буд, ӯро ҳам ёфта гирифтанд, аввал хостанд, ки ӯро ҳам кушанд, аммо мӯйсафедони кишлоқ ба ҳоли бачаи ҷавон раҳм карда, ба босмачиён илтиҷо карда, ӯро аз куштан халос карданд. Лекин босмачиён ӯро асир карда бурданд. Бачагони дигари акаам ҳам хурдсол буданд. Писари акаам, ки Муслиҳиддин ном дошт, босмачиён ӯро асир карда то Нур-

ато бурданд. Тағонам, ки 75-сола буд, ин хабарро шунида Нурато рафт ва ўро аз дасти босмачиён гурезонда гирифта овард. Муслиҳиддин баъд аз халос шуданаш аз босмачиён дар кишлоки худамон наистод ва ба Самарқанд ба пешни маи омад. Маи чанде ўро дар Самарқанд нигоҳ доштам ва баъд аз он ба шаҳри Бухоро фиристодам, ки дар он ҷо ба ягон мактаб даромада хонад ва бо кишлоқ алоқаи махфӣ карда, дар кучоҳо рафтуомад доштани қотилони падараш — босмачиёнро ёбад ва ба маи хабар диҳад.

Дар охири соли 1922 бо писари акаам ба Самарқанд ба пешни маи омад ва хабар дод, ки «маркази босмачиён дар Нуратост, аммо чанде аз қотилони падарам, ки ҷонишон дар атрофи кишлоки мост, ба хавлихошон махфиёна рафтуомад мекардаанд».

Маи бо шунидани ин хабар худам Бухоро рафтам. Шахсан ба Чекаи⁹² Ҳукумати Шӯрони Халкии Бухоро рафта, босмачиёни мазкурро бо хавлихошон рӯйхат карда додам ва дастгир карданишонро илтимос намудам.

Азбаски дар сари Комитети Иҷроияи Марказӣ аз Совети Комиссарони Халкии Бухоро одамони шубҳавок буданд, ба онҳо муроҷиат накардам.

Чека дар се рӯз 5 нафар босмачиро, ки қотили акаи маи буданд, дастгир карда овард ва маро хотирчамъ кард, ки баъд аз тамои шудани тафтиш онҳоро ба суди олий мефиҳад, суд мувофиқи қонун ба онҳо ҷазо мефиҳад (дар сари Чекаи Бухоро он вақтҳо Юнус Нодӣ ном як кас буд).

Маи баъд аз он ба Самарқанд баргаштам. Баъд аз ду моҳ аз суди олий Ҳукумати Шӯрони Халкии Бухоро ба ин мазмун хат гирифтам:

«Суди олий қотилони акаи шумо — босмачиёни дастгир кардашударо ба ҷазон олий — ба паррондан ҳукм кард. Аммо раиси Комиссияи Марказии Ҷумҳурияи Шӯрони Халкии Бухоро — Аминов ин ҳукми суди олийро дар ҳалқи гунаҳгорон ба ҳабси даҳсола бадал намуд».

Баъд аз ду-се моҳи ин воқеа бо писари акаам — Муслиҳиддин ба Самарқанд пешни маи омад ва ҳикоя кард, ки «маи махбусон—қотилони падарамро, ки ба

дах сол ҳабе ҳукм шуда буданд, дар чойхонаҳои Бухоро дидам ва аз он ҷо онҳоро таъҷиб кардам. Чанде аз онҳо (аз ин ҷумла, Мулло Тош) ба ҳавли додари яке аз ҳукуматдорони калони Бухоро рафта даромад. Баъд аз тафтиш маълум шуд, ки онҳо ҳар шаб он ҷо мерафтаанд. Ман ба Комиссияи Марказӣ рафта, ин ҳолро ба раис Аминов гуфтам. У маро «дурӯғ мегӯӣ, ба як одами калон тӯҳмат мекуӣ, ту лонки ҷазо мебошӣ» гӯён пеш кард... (Ман ба босмачиён робита доштаи баъзе раҳбарони Ҳукумати Ҷумҳурияти Халқии Шӯрони Бухоро дар «Дохунда» ном романи худ, ки дар соли 1930 ҷоп шуда буд, аз забони котиби вакили мухтор, дар воқеаи хуруҷи Анварпошо ҳикоя кардаам⁹³ ва кушта шудани акаамро дар романи «Ғуломон» тасвир намудаам⁹⁴).

Албатта, ман дар ин шароит дар Бухоро истода наметавонистам ва ин ҳолро ман дар рӯзҳои барпо шудани Ҷумҳурияти Халқии Шӯрони Бухоро ҳис мекардам. Бинобар ин ман аз Самарқанд хонадор шуда, бо ҳама саҳтҳои онвақта дар он ҷо мондам ва ба Бухоро рафта «комиссар» нашудам.

Он вақтҳо дар Самарқанд зиндагии ман бисёр саҳт буд. Ман хонаи худ надоштам. Дар ҳавли модарарӯсам менишастам. Дар он ҷо ду хона буд, ки дар вақти бориш ҳамеша об мегузашт. Ман дар пеши сандалӣ нишаста, дар вақте ки ба атрофам ва сарам борон мечакид, кори таҳрири худро давом меодам. Соли 1920—21 қиматӣ буд. Маоше, ки ман аз идораи матбуот мегирифтам, ба як ҳафта намерасид. Ман дар зимни кори адабӣ бо хари модарарӯсам ба боғи ӯ по-ру қашонда, дар соли 1921—22 сабзавот ва картошка киштам — ана ин кор маро ёрмандии бузург шуд.

* * *

Ман ҳар чанд Бухоро нарафта бошам ва ба қорҳои Ҳукумати Халқии Шӯрони Бухоро бевосита ништирҷ накарда бошам ҳам, тамоман аз вай дур буданро нахостам. Чунки ин ҳол дар афкори омма инсбат ба революцияи Бухоро як қайфияти ноговор ба вучуд овардана мумкин буд. Бинобар ин ман бо хоҳиши худ дар Самарқанд, ба консулхонаи Бухоро, дар соли 1921

ба сифати консултант ба хизмат даромадам, ва ҳол он ки дар он ҷо на ин гуна штат буд ва на ба ин вазифа ахтиёҷ буд. Бо вучуди ин кори асосии ман хизмати матбуот ва ба вучуд овардани асарҳо буд.

* * *

Мен дар он солҳо дар зимни ин ки дар матбуоти Самарканд революцияро мудоғиба карда, ҳукумати амириро ва босмачиёро фош менамудам, асарҳои муस्ताқил ҳам ба вучуд овардам.

Дар соли 1920 аз моҳи август (дар арафои инқилоби Бухоро) «Ҷаллодони Бухоро» ном асари худро сар карда дар сари ноябрь тамом намуда, Бухоро бурда ба Нашриёти давлатии Ҷумҳурияти Халқии Шӯрони Бухоро супурдам. Аммо онҳо ин асарро ҷоп накарданд. Вақте ки асарро пас талаб намудам, «гум шуд» гуфтанд (мухтасари ин асар дар соли 1922 дар журнали «Инқилоб» дар Тошканд ҷоп шуд)⁹⁵.

Дар соли 1920—21 «Материалҳои таърихи инқилоби Бухоро» ном асари худро навишта, ба Нашриёти давлатии Бухоро додам. Инро ҳам ҷоп накарданд (ин асар дар соли 1926 дар Москва аз тарафи Нашриёти халқии СССР ҷоп шуд)⁹⁶.

Дар соли 1921—22 мақолаҳои очерки таърихиамро, ки бо сарлавҳаи «Таърихи амирони манғити Бухоро» дар журнали «Шӯълан инқилоб» ҷоп шуда буд, дубора қор карда ба шакли китоб оварда боз ба Нашриёти давлатии мазкур додам (ин асар дар соли 1923 дар Тошканд аз тарафи Наркомпроси⁹⁷ Бухоро ҷоп шуд).

Нашриёти давлатии Бухоро асарҳои маро ҷоп накарда бошад ҳам, ҳаққи таърирамро пурра дод ва ман бо он пулҳо дар соли 1923 дар Самарканд барои худ ҳаққии муस्ताқил харидам.

* * *

Дар соли 1923 консулҳоян дар Самарканд доштан ҳукумати Бухоро баста шуд ва маро дар охири соли 1923 дар шӯъбан Бухгосторг⁹⁸ ки дар Самарканд буд, мудир таъин карданд. Ман ин корро рад кардам. Аммо раҳбари тижоратии онвақтан Бухоро маро қаноат қунонд, ки то ёфт шудани ягон одам ин корро муваққатан идора намоям. Аммо ин кори «муваққатӣ» ба номи му-

Тахтапӯшти С. Айнӣ пас аз 75 ҷӯб зада шудан бо фармони амири Бухоро. Апрель 1917.

дирии ман аз сари соли 1924 то сари соли 1925 давом кард.

• Ман дар соли 1924 дар вақте ки дар Самарқанд дар Бухгосторг мудир будам, «Одина» ном повести худро навиштам, ки як қисми он дар соли 1924—25 ба воситаи «Овози тоҷик»⁹⁹ ном газетани тоҷикӣ, ки дар Самарқанд мебаромад, нашр шуда буд (ин асар дар соли 1927 аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон нашр шуд, ки то ҳол дар забони тоҷикӣ чор бор, дар забони ўзбекӣ (бо таҳрири худам) се бор, дар забони русӣ ду бор ва дар забонҳои украинӣ ва баъзе дигар халқҳои СССР якборӣ нашр шуд ва парчаҳои ин асар дар забонҳои хориҷӣ ҳам дар журналҳо чоп шудааст¹⁰⁰.

Баъд аз тақсмоти миллии Осӣён Миёна¹⁰¹ Бухгосторги Самарқанд ба Ўзбекистон гузашт ва маро боз ба он мудир таъин карданд. Аммо ман ба Обкоми Самарқанд ариза дода, худро аз ин кор озод кунондам ва тамоман ба хизмати адабӣ дода шудам.

Дар баҳори соли 1925—баъд аз таъсис ёфтани Ҷумҳурияти Автономии Советии Тоҷикистон¹⁰² бо ҳукумати вай шартнома баста ба навиштани «Намунаи адабиёти тоҷик» даромадам ва дар ҳамон сол тамом кардам. Ин асар 40 ҷузъи ҷопӣ буда, дар вай намунаҳои ҳазорсолаи адабиёти тоҷик (аз аввалҳои асри 10 то замони худамон) дарҷ шудаанд. Ин асар дар соли 1926 бо харчи ҳукумати Тоҷикистон дар Москва аз тарафи Нашриёти марказии халқҳои СССР нашр шуд.

Ин асар дар замони худ ба фоидаи сиёсати миллии партия роли калон бозӣ кард. Чунки дар он вақтҳо Пантуркистон ба муқобили тақсмоти миллии иғво паҳн мекарданд ва ин сиёсати миллии партиро парча-парча кардани «туркҳо» мешумурданд ва бар зидди барпо шудани Ҷумҳурияти Советии Тоҷикистон бошад, боз ҳам саҳттар иғво паҳн мекарданд: «дар Осӣён Миёна тоҷик ном як халқ нест, инҳо ҳамон ўзбеконанд, ки бо таъсири эронӣ ва мадраса забони худро гум кардаанд» мегуфтанд.

Ана ин асар — «Намунаи адабиёти тоҷик» бо фактҳои таърихӣ пардаи он иғвогаронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад.

Аммо ин иғвогарони контрреволюционӣ ба муқобили

ли ин асар бо «калимаҳои сурх» хуруҷ карданд. Як шеърӣ Рӯдакиро, ки ҳазор сол пеш аз замони мо навишта шудааст¹⁰³, дастак карда, «соҳибӣ асар ин шеърро дар ҳаққи амири гурехта навиштааст», гуён иғво паҳн карданд ва ин масъаларо дар Ўзбекистон бо забони яке аз роҳбарони собиқ дар пленуми ҷария мунда хоҳанд, ки асарро манъ кунанд.

Аммо шарқшиносони рус асарро муҳофизат карданд, ки дар он вақт аз манъкунии ҳалос шуд. Лекин ҳамон иғвогарони контрреволюционӣ ин масъаларо бо забони ҳамфикри худ Бухарин дар Москва дар маҷлисҳои комсомол музокара кунанд ва оқибат ба воситаи одамонашон, ки дар Нашриёти Тоҷикистон ҷойгир шуда буданд, дар соли 1930 манъ кунанд ва он китоби қиматбаҳо ба утильсырьё¹⁰⁴ супоронданд.

• • •

• Ман дар соли 1926 дар 15 июль дар Самарқанд дар Нашриёти давлатии Тоҷикистон, ки дар он ҷо таъсис шуда буд, ба хизмати адабӣ даромадам. Дар он вақт ҳодимони адабӣ ҳеҷ набуданд, ман тарҷумаҳо ва таълифҳоро гашта-баргашта таҳрир кардам ва худам ҳам асарҳои мустақил навиштам. •

Дар солҳои 1927—29 «Дохунда» ном романи худро навиштам, ки вай аввалин бор дар соли 1930 дар Қазон ҷоп шуда, то ҳол дар забони тоҷикӣ се бор ҷоп шуд, дар забонҳои русӣ, ўзбекӣ, украинӣ ва баъзе забонҳои дигар ҳам ҷоп шуд¹⁰⁵.

Аз соли 1932 то соли 1935 ман «Ғуломон» ном романи худро ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони ўзбекӣ навишта тамом кардам (дар соли 1934 ба забони ўзбекӣ ва дар соли 1935 ба забони тоҷикӣ ҷоп шуд).

Аз соли 1935 то соли 1939 «Ҷанги одаму об» ном як дoston дар боран Вахш (2000 мисраъ) навиштам, «Ҷаллодони Бухоро»-ро дубора кор кардам¹⁰⁶, «Марги судхӯр» ном як повесть навиштам¹⁰⁷, аз шеърҳои кӯҳна ва навам «Едгорӣ» ном як маҷмуаи шеърҳо тайёр кардам¹⁰⁸, «Аҳмади девбанд» ном як ҳикояамро дубора кор кардам¹⁰⁹, дар боран ҷӣ навъ хондаи худ «Мақтаби кӯҳна» ном асари худро навиштам ва ба муносибати даҳсолагии Тоҷикистон «Ятим» ном як роман на-

вишта ба чоп додам¹¹⁰ ва аз ғайри инҳо аз соли 1926 то ҳол дар журналҳо ва газетаҳо хеле мақолаҳои илмӣ ва адабии ман ва ҳикояҳои ҷудогонаам чоп шуд.

Аз соли 1936 то соли 1938 як луғати забони адабии тоҷикиро тайёр кардам, ки 15000 луғат дорад¹¹¹.

* * *

Дар соли 1923 баъд аз дигаргуниҳо дар ҳайати Хукумати Ҷумҳурияти Халқии Шӯрои Бухоро дар қатори аъзоёни Комичроияи Марказии он интихоб шудам. Дар соли 1929 дар қатори аъзоёни Комичроияи Марказии Тоҷикистон интихоб шудам, ки ин қор дар интихобҳои гуногун то соли 1938 давом кард. Дар соли 1939 ба Совети шаҳри Сталинобод депутат интихоб шудам.

Дар соли 1931 аз тарафи Комичроияи Марказии Тоҷикистон бо нишони «Байрақи Сурхи Меҳнат» мукофотонида шудам. Дар соли 1935 ба муносибати юбилейи сисолагии фаъолияти адабиям аз тарафи ҳукумати Тоҷикистон бо машинаи сабукрав мукофотонида шудам.

Ман аз соли 1926 то моҳи сентябри соли 1933 дар Самарқанд дар шӯъбаи Тоҷғиз¹¹² ба сифати муҳаррири адабӣ ва машваратчин илмӣ ва адабӣ қор кардам. Дар он вақт маро ҳукумати Тоҷикистон персональний пенсионер карда, аз хизмати штатӣ озод кард. Аммо то ҳол дар Нашриёти Тоҷикистон ва Ўзбекистон бо шартнома қори худро давом дода истодаам.

Садриддин Айӣ.

22/IV—49, Самарқанд.

Илова:

Дар соли 1941, ба муносибати Даҳрӯзан санъати тоҷик дар Москва, бо фармони Совети Олии Иттифоқ (23 апрели соли 1941) бо ордени Ленин мукофотонида шудам.

Дар соли 1947 дар даъвати дуввӯми Совети Олии Тоҷикистон ба депутати Совети Олии мазкур интихоб шудам.

Дар соли 1948 дуввӯмбора ба депутати Совети шаҳри Сталинобод интихоб шудам¹¹³.

АЗ НАВИСАНДА

(Аз муқаддимаи нашри якҷуми ин китоб)¹¹⁴.

Ман навиштани ин повестьро соли 1920, пештарақ аз революцияи Бухоро сар карда, дар моҳи сентябри ҳамаи сол ба поён расонда, дар ҳамаи вақтҳо ба Нашриёти давлатии Республикаи Советии Халқии Бухоро супурда бошам ҳам, ҷоп нашуд. Вақте ки сабаби ҷоп нашуданиашро пурсидам, мудирини нашриёти мазкур «асаратон гум шуд, бинобар ин ҷоп нашуд» гуфта ҷавоб дод. Пеш аз он ҳодиса — дар моҳи июни соли 1920 «Ҷумҳурии алимони як ҷавони бухороӣ» ном як ҳикояи аввалинаи дар Тошкент гум шуда буд, ки мусавдаи он ҳам дар дастам намоида буд. Бар болои он, ин «гумкунӣ» барои ман як фалокати дигар шуда ба ман таъсири хеле бад кард. Хайрият мусавдаи ин дар дастам монда буд, ки маро хеле тасалли мебуд.

Дар соли 1920 редакцияи журнали «Инқилоб» ин асарро аз ман барои ҷоп кунонидан дар журнали мазкур талаб кард. Ман ҳам инро дубора қор карда, аммо қадре кӯтоҳтар намуда фиристода будам, ки дар соли 1922 дар шумораҳои 3, 4, 5, 6, 7 ва 8 журнали мазкур ҷоп шуда буд. Аммо аз он ҷо, ки шумораи ҷопи он журнал кам ва саводнокии ба алифбои араб ҳам хеле маҳдуд буданд, дар он вақт ин асар дар байни оммаи меҳнаткешон дуруст нашр наёфта монда буд.

Ман оммаи коргарон, колхозчиён ва умуман меҳнаткешони босавод ва бомаданиятшудан имрӯзаро ба назар гирифта хостам, ки ин повесть дубора ҷоп шавад.

бинобар ин дубора кор карда ба ёдгории он бародарон ва рафиқонам, ки дар моҳи марти соли 1918 дар арки Бухоро дар дасти ҷаллодони амир кушта шуда буданд, бахшидам.

Ҳамин қадарашро ҳам бояд қайд кунам, ки дар вақти дубора кор кардани ин асар дар саволу ҷавобҳо ва гуфтугузурҳо аз ҷиҳати техника баъзе навихо дароварда ва мундариҷаашро қадре пурратар карда бошам ҳам, аммо сохти асарро монанди як намунаи таҷрибаи 16 сол пештарин худ ба ҳолаш боқӣ гузоштам. Инчунин ҷадидхоро ҳам танҳо аз забони уламо ва амалдорони онвақта, ба тарзе, ки онҳо ҳамон вақтҳо ҳамон тарз дастур меоданд, тасвир намуда тафсиلى моҳияти синфии ҷадидизм ва ҷадидхоро ба романҳои «Дохунда» ва «Ғулмон»-и худ ҳавола намудам. Аз хонандагон ҳар кас, ки он тафсилотро хоҳад, ба он китобҳо муроҷиат хоҳад кард.

С. Айна.

*Моҳи феврал соли 1938,
Самарқанд.*

„ЧАДИД“ КИСТ?

Дар моҳи марти соли 1918 дар арки Бухоро барон чаллодон машғулият зиёд шуда буд. Ин машғулияти чаллодон аз рӯзи шанбе—дуйӯми марти ҳамон сол сар шуда буд. Амир дар ҷавоби талабномаи қатъии Колесов¹¹⁵, ки барон талаби ислоҳот ва таслими силоҳ аз номи ҷавонбухоронён дода буд, барои кушта махв намудани ҷавонфикрони дар даруни Бухоро буда ва хайрхоҳони онҳо фармон дода буд¹¹⁶. Мувофиқи ин фармони амир ҳар рӯз садҳо ҷавонфикрон, хайрхоҳони онон ва касоне, ки ба хайрхоҳии онон шубҳанок шудаанд, дастгир шуда дар арки амир кушта мешуданд ва ҳар шаб ҷасади он кушташудагонро аз шаҳр ба беруни дарвозаи Уғлони Бухоро дар кӯли маълум бурда андохта, барои дастгиршавандагони фардоӣ дар арк ҷойи хоӣ мекарданд.

Азбаски аз 2-вӯми март то 5-ӯми март дар беруни шаҳр бо қувваҳои шӯришгар ҷанг давом дошт, амалдорони амир ва муллоён барои ба арк бурдани дастгиршудагон фурсат наёфта, бештарини онҳоро дар ҷои дастгиршудагон зада мекуштанд, гӯшу бинии мурдагонро мебуриданд, чашмонашонро мекофтанд, руҳшонро ҷок мекарданд, шикамҳошонро мекафонданд. Дар аъзон бадани баъзе дастгиршудагон ин амалиётро дар ҳолати зиндагии онҳо иҷро карда, пас аз он мекуштанд, ки маҷрӯҳ бо азоб ва уқубатҳои шуниданошуда ҷон меод.

Бинобар ин дар аввалҳои март кушташавандагон дар даруни арк маҳдуд буда, машғулияти ҷаллодон ҳам аз ҳад зиёд набуд. Дар он рӯзҳо ҷаллодон рӯзона бо куштани якчанд нафар ва шабона бо бор карда додани ҷасади онҳо аз қор фориг шуда фароғат мекарданд.

Баъд аз 5-ӯми март, вақте ки отряди Колесов ба Қизилтеппа пас нишаст ва аҳволи Бухоро як дараҷа «суда» шуд, амир фармон бароварда қор андохт, ки «дар кӯчаҳо одам кушта нашавад. Ҷаллодон, ки дастгир карда мешаванд, ба арки олий оварда шаванд, дар ин ҷо барои саломатии сари ҷаноби олий тасаддуқот карда мешаванд».

Ҷалид кист?

Ҷавоби ин савол ба хонандагони мо як дараҷа маълум бошад ҳам, ғазоталабоне, ки он вақт дар Бухоро гирд омада буданд, аз амалдорони амир ва муллоҳои калон «ҷалид кист?» гуфта мепурсиданд. Амалдорон— махрамони амир, қозӣ, раис ва дигар муллоҳои калони Бухоро барои ҷалидро аз ғайри ҷалид ҷудо карда дастгир намуда овардан ба ғазоталабон ин гуна таъриф мекарданд:

«Ҳар касе ки ғиребони куртааш тугмадор бошад, ҷалид аст; ҳар касе, ки дар тани худ камзул дошта бошад, ҷалид аст; ҳар касе, ки камзули сиёҳ дошта бошад, бадтарини ҷалидон аст; ҳар касе, ки ришашро қадре кӯтоҳ карда, мӯйлабҳоиашро дарозтар гузошта бошад, ҷалид аст; ҳар касе, ки писарашро барои хондан дар мактабҳои нав дода бошад, ё ин ки барои хондан ба Россия ва ё ба Истамбул фиристода бошад, ё ки худаш газета хонда бошад, ё ин ки бо газетагонҳои ошнӣ дошта бошад, албатта, ҷалид аст; аммо дар ҷалид будани касоне, ки қадре забони русиро донанд ва ё ба Истамбул рафта омада бошанд, ҳеҷ шакку шубҳае нест; ҳар касе, ки ин гуна одамонро «ҷалди не» гӯяд ё ин ки ба ҷалиди ин гуна одамон шак ӯрад, бе шакку шубҳа ҷалид аст...».

Ин аст «таърифи пуррае», ки барои аз одамони дигар ҷудо карда дастгир намуда куштани «ҷалидон» дар моҳи март соли 1918 ба ғазоталабони Бухоро мисли як дастуруламал дода шуда буд.

УСУЛИ НАВИ ОДАМКУШӢ

Мувофиқи таърифе, ки дар боло нишон дода шуд, шогирдпешагони кушбегӣ, амалдорони хурд, муллобачагон, газоталабон ҳар рӯз садҳо одамони бегунохро дастгир карда, зада, чашмони онҳоро бароварда, сархошонро кафонда, дасту поҳошонро шикаста, аммо бинобар муҳолифат накардан ба фармони охирии амир, онҳоро накушта, ба арк оварда ба дасти дарбориён месупориданд. Дарбориён бошанд, он бандиёро ба муллоҳое, ки дар айвони ҷомеи арк маҳкама барпо карда нишаста буданд, манзур карда ҷавон даҳонакии бо хурсандӣ «лозимулқатл»¹¹⁷ гуфтани онҳоро мегирифтанд, вақте ки амир ба амал овардани ин ҷавонро бо ишорати бурути худ тасдиқ кард, он бандиёро барои куштан ба дасти ҷаллодон месупурданд...

Дар рӯзҳои панҷӯм, шашӯм, ҳафтӯм ва ҳаштӯми март бандӣ чунон бисёр шуд, ки ғайр аз обхонаҳо, канахонаҳо¹¹⁸, ҳавличаҳо, ки ҳабсхонаҳои маълуми даруни арқанд, дар таҳхонаҳои даруни арқ ҳам ҷои ҳолӣ намонд. Ҳар рӯз қариб сад нафар ҷаллод аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ба одамкушӣ машғул бошанд ҳам, барои бандиёни наво, ки беҳадду ҳисоб оварда мешуданд, ҷои ҳолӣ карда наметавонистанд.

Кам ва дер ҳолӣ шудани ҷои барои бандиёни наво, сабаби дигар ҳам дошт. Ин сабаб усули наво одамкушӣ буд, ки аз тарафи қозикалон Бурҳониддин, Низомиддинхӯҷаи урганҷӣ ва Абдурауф-қорвонобошӣ ихтироъ ёфта, аз тарафи амир тасдиқ шуда буд.

Ба амал татбиқ кардани ин «усул» ба қори дар вақти кам бисёр одам кушта, барои бандиёни наво ҷои ҳолӣ кардан як дараҷа сакта овард. Мувофиқи ин «усул» барои куштани як нафар бандӣ ду-се нафар ҷаллод 45 дақиқа ё як соат вақт сарф карданашон лозим буд.

Бинобар ин ба болои бандиёни кӯҳна бандиёни наво, ки пай дар пай оварда мешуданд, зам шуда соат ба соат шумораи дар наво ба қатл истода интизори марги худро кашандагон зиёд гардида, торафт ҷои тангӣ мекард.

Мо пеш аз он ки «усули» нави одамкуширо тасвир намоем, лозим аст, ки «усули» кӯҳнаи онро кӯтоҳ карда баён намоем.

Дар рӯзҳои аввалӣ март дар даруни ҳар кадоми хавличаҳо як хандакero, ки ҳафт газ қад, ду газ бар ва шаш газ чуқури дошт, қанда буданд. Дасту пой кушташавандагонро бо ҷилбур баста дар ду тарафи он хандақ сари онҳоро ба лаби хандақ карда қатор меҳобонданд ва ҷаллодон қордҳои дудаман нешбориқи нав тезқардан худро ба гулӯгоҳи он бандиёне, ки дар лаби хандақ барои куштан хобонда шуда буданд, як бор — як бор ҳалонда қашнда рафтаи меғирифтанд. Шогирдони ҷаллодон аз пой кушташудагон гирифта, қашола қарда мурдан онҳоро ба қанортар бурда партофта, ба ҷои онҳо бандиёни дигарero, ки навабати қатлашон расидааст, баста хобонда, барои қорди ҷаллод тайр қарда менишонданд...

Маълум аст, ки бо ин «усул» як ҷаллод дар як соат чанд нафар бандиро ба қатл расонад ҳам, монда на мешуд ва барои бандиёни наво, ки фардо оварда шудани буданд, ба қадри дарқорӣ ҷой ҳам ҳолӣ меғардид.

Лекин рафта-рафта дар роҳи давом қунонидани ин «усул» баъзе моневҳо пайдо шуд. Муҳимтарини он моневҳо инҳо буданд:

1. Дар муддати ду-се рӯз хандақҳо пур аз хуни одам шуда бӯй гирифтанд ва арқи амирро бӯи бади хуни фаро гирифта, онро ба дарчае расонд, ки дар он ҷо зиндагонӣ қардан қариб буд, ки мумкин на шавад.

2. Ҷаллодон дар байни бандиён бисёрни ноҳақ-кушташавандагонро ҳам қарда, баъзе бандихоро иншон дода: «мо инро кушта наметавонем, ин одам бе-ғувоҳ менамояд, хуни ноҳақ рехташаванди ин аҷаб нест, ки моро ҳам бигирад...» гӯён ҷанҷол баровардан гирифтанд.

3. Муҳимтарини моневҳо ин буд: кушташавандие, ки гулӯгоҳаш бо қорд бурнда мешавад, бо 15—20 дақиқа печу тоб хӯрда талвоса қардан ҷои дода осуда меғардид, ва ҳол он ки амир ва дарбориёни ӯ ба ин қаноат намеқарданд, ташнагии онҳо бо ин хуни, ки ба ин осонӣ рехта меғардид, намешикаст; дили онҳо

бо он шавқ ва ҳавасе, ки дили майзадагони хуморӣ шароб мехоҳад, камаш ягон соат азобу укубат кашида ҷон додани бандиёро мехост.

Инак барои ҳаминҳо дар рӯзҳои охир «усули нави» одамкушӣ ёфта бароварда шуд.

Мақсади асосии «усули нави» одамкушӣ, кушташавандаро ба қадри имкон бештар азоб дода, хуни ӯро нарехта куштан буд.

Барои ба даст даровардани ин мақсад хунҳои бӯйгирифтаи хандакҳои дар боло тасвир кардашударо бо хок хушконида гӯрониданд ва ба даҳони он хандакҳо тахта баста ба болои он дор барпо намуданд.

Дор аз се ҷӯб дуруст карда шуд: ду ҷӯбро ба фосилаи 4 газ дар рӯ ба рӯи ҳам мисли симҷӯб як тарафашро ба замин гӯронида, рост карданд; ҷӯби дигарро ба болои он ҷӯбҳо бастанд. Дар миёнаҳои ҷӯби кӯнда-ланг як фарғараи оҳанин парчин карда, як нӯги аргамчини канабиरो, ки ба вай собун зада суфта карда буданд, аз он фарғара гузарониданд.

Бандии кушташавандаро ба зери дор оварда, як нӯги он аргамчинро ҳалқадавак карда ба гардани ӯ меандохтанд ва нӯги дигари аргамчинро, ки аз фарғара гузаронида шуда буд, ду—се нафар ҷаллод гирифта бо куввате, ки доштанд, мекашиданд.

Бандие, ки ба ҳамин тариқа ба дор кашида мешуд, гарданаш рафта ба фарғара мечаспид, танааш ба поён овозон гардида мисли ҷасади бачагоне, ки алвонҷ мепаранд, чарх зада ба ҳар тараф алвонҷ мехӯрд; дар ду—се сония чашмонаш аз косахонааш мебаромад, аз биниаш фаррос зада хун меомад, рангаш ба ранги сипурз сиёҳ мегардид...

Он бандӣ то вақти қариб ба охир расидани асари ҳаёташ ба ҳамон вазъият нигоҳ дошта мешуд, аммо пеш аз он ки ҷонаш тамоман барояд, аргамчинро суст карда сар медоданд. Бандӣ ба замин афтада дар печу тоб ва талваса мебаромад... Баъд аз чанд дақиқа чашмашро кушода боз асари ҳаёт нишон медод, сари синааш боло-поён дамида, фурумада роҳи нафасаш кушода мегардид... кам-кам ором мегирифт.

Вақте ки бандӣ тамоман ором гирифт, боз аргамчинро мекашиданд, боз гардан рафта ба фарғара ме-

часпид, боз тана алвонч мехӯрд, боз чашмон аз коса-хона мебаромаданд, боз аз бинӣ хун чорӣ мегардид, боз ранг сиёҳи сипурзӣ мешуд, боз марги пуразобу уқубати бодахшат ва ваҳшонияте, ки дида ва шунида нашудааст, дидан ва шунидани он мумкин ҳам нест, ба пеш чашм намоён мегардид...

Ба ҳамин тариқа ҳар як бандиро чанд бор овехта, буг карда, сар дода, ғалтонида, баъд аз қадре шикастани хумори амир ва дарбориёни ӯ, ки ба хун ташна буданд, тамоман мекуштанд.

Табий, ин усули одамкушӣ, чунон ки дар қорн тез куштан ва дар фурсати кам бисёр одам куштан сакта меовард, қаллодонро ҳам бағоят монда мекард; ин ҳол, ки аз субҳ то шом давом менамуд, ҳар гуна қаллодро, ҳар чӣ қадар ғаъол ва сангиндил бошад ҳам, аз қор мебаровард ва аз қонаш безор мекард.

«РЕГХОНА»

9-ӯми март обхонаҳо, қанахонаҳо, ҳавличаҳо ва таххонаҳо бо бандиён пур шуда ва барон ба зудӣ кушта тамом кардани бандиёни кӯҳна ва ҷо ҳолӣ қардан ба бандиёни нав фармони қатъии «хумоюн» содир шуда буд. Барон иҷро кардани ин фармон ғайр аз дорҳое, ки дар ҳавличаҳо барпо карда шуда буданд, лозим омад, ки дар регхона ҳам доре қашанд.

Доре, ки дар регхона баста шуд, аз дорҳое, ки дар боби боло тасвир ёфтанд, дигаргунатар буд. Мо пеш аз он, ки чӣ гуна барпо карда шудани дори регхонаро тасвир намоем, лозим аст ки хонандагонанамонро бо худ регхона шинос кунем:

Вақте ки шумо аз тахтапули Регистони Бухоро боло рафта ба дарвозани арк дароед, дар даст чангтон дар долони болоишуда як қатор хучрачаҳоро мебинед, ки онҳо «обхона» ном ҳабсхонаҳои амир буданд. Дар охири ин қаторхучраҳо, дар ҷое, ки ба ҳавличаи тӯпчибошӣ, (сардори дарвозабонони арк) мепайвандад, як хучрача мебарояд. Ин хучрача монанди обхонаҳои дигар сангин, якдара ва торик бошад ҳам, аз онҳо қадре васеътар аст. Ин хучрача низ монанди

обхонаҳои дигар дар вақти сохта шуданаш ба мақсади ҳабсхона кардаи сохта шуда бошад ҳам, дар замонҳои пеш аз он ба ин мақсад истифода накардаанд. Зеро ин хучрача, ки нисбат ба обхонаҳои дигар қадре васеъ буд, маҳбусони дар он ҷо хобондашуда ба дараҷае, ки дили ҳокимон мехост, азоб намекашиданд. Азбаски дар он хучрача барои дар рӯзҳои боришгарӣ ба долон ва роҳҳои арк пошидан рег анбор карда мемонданд, он бо номи «регхона» номида шуда буд.

Аммо дар 9-ӯми март ин хучра — регхона ҳам барои одамкушӣ кор фармуда шуд. Аз болои даричаи танги он аз ҷои ба шифт часпидаистодаи девор як сӯрохи раванворе кушода, дар он ҷо як ғарғараи оҳаниро шинонданд. Чунон ки дар дорҳои ҳавличаҳо карда буданд, як нӯги аргамчини собуи молидаро аз он ғарғара гузаронида ба даруни хучра партофтанд ва нӯги дигарашро дар беруни хучра овезон карда монданд. Ин шуд дори хонагии регхонагӣ.

Як қисми бандиёни кушташавандаро дар ҳамин «регхона», ба қадре ки ҷо ғунҷониш меод, андохтанд. Як ҷаллод ба даруни хучра даромада ба гардани бандиён ба навбат як нӯги ресмони канабро ҳалқадавак карда меандохт, нӯги дар берун овезони ресмонро дусе нафар ҷаллоди дар берун буда мекашиданд ва чунон ки дар баёни дори ҳавличагӣ гуфта шуд, бандиро чанд бор овехта, ғалтонда, буғ карда, сар дода мекуштанд.

Дар кушишхонаи «регхона» бештарин ҷаллодони ноӯҳдабарои заифқалбтарро кор мефармуданд. Зеро дар воқеаи моҳи марти соли 1918, азбаски дар арки Бухоро аз ҳад зиёд одам куштан лозим омад, ҷаллодоне, ки пешаашон ҷаллодӣ буда, ба ин кор таҳассус доштанд, камӣ карданд, бинобар ин лозим омад, ки аз дуздон ва ҷинояткорони оддӣ ҳам якчанд нафар ҷаллод расонанд. Табиӣ, дар даруни ин гуна ҷаллодони навкор сустқалбҳо ҳам буданд; инҳо дар майдони кушода ба ҷашмони кушташавандагонӣ худашон, ки аз хонааш баромада ба ҷашмашон теғ карда назар меандохтанд, нигоҳ карда истода наметавонистанд.

Инак, ҳамин гуна ҷаллодонро дар «регхона» кор мефармуданд. Аз ҷаллодони дар «регхона» буда кор-

қунандае, ки дар даруни «реғхона» менстод, бинобар торикни он ҷо ба чашми худаш дӯхта шуда истодани чашми қурбонни худро намедид ва ичунини онхое ҳам, ки дар беруни «реғхона» истода аргамчиро мекашиланд, дар пушти девор, дар даруни хона ҷӣ навъ ҷон канда истодани мактули худро намедиданд ва бинобар ин дар вақти «қор» дасту дилашон намеларзид.

Дар 9-ӯми март дар «реғхона» ҳам хеле одамро овехтанд, аз он ҷумла он одамоне, ки мо ном ва лақаби онхоро медонем ва бо мо шиносой доштанд, инҳо буданд: Ҳоҷӣ Сироч*, Мирзо Файёз, Мирзо Аҳмад, Ҳомидхӯҷаи Меҳрӣ, Ҳоҷӣ Абдусаттор, Аъзамҷон Азизбек, Аброҳом Юнуси яҳудӣ ва писари он Яъқуб...

Дар 9-ӯми март дар даруни он қасоне, ки дар «реғхона» овехта шуданд, Бокӣ ва Маҳмуд ном писарони Мулло Низом Собитови тотор низ буданд.

Бокӣ ва Маҳмудро, ки яке 16-сола ва дигаре 14-сола буд, ҳеҷ як ҷаллод розӣ нашуд, ки дар майдони кушода ба дор овезад, бинобар ин онҳо ҳам ба кушишонан «реғхона» дода шуданд.

Ғуноҳӣ ин бачагони хурдсол ин буд, ки падари инҳо Мулло Низом тарафдори мактаби нав буд ва дар хонаи худ мактаб кушода бачагони худро дар он ҷо хононда буд, ичунин бо Мулло Қамари тотор, ки дар Бухоро яке аз сархелони гурӯҳҳои сиёҳ ба шумор ме рафт, дар масъалаҳои мактаб мубоҳиса карда буд. Гайр аз ин, вақте ки дар Бухоро бо фармони амир ва вақили сиёсии императорӣ мактаби тоторон баста шуд, Мулло Низом ин бачагонро (Бокӣ ва Маҳмудро) ба Самарқанд фиристода хононда буд.

Бинобар ҳаминдо ӯ яке аз гунаҳгорони қалон ба шумор рафта, дар рӯзи якшанбе 3-ӯми марти соли 1918 хонааш аз тарафи одамони ҳукумат ва муллоҳо тороч ёфт, худаш, занаш, хоҳарарӯсаи, Сафӣ ном як писари хурдсоларо ва як духтарчаи ханӯз аз шир ҷудонашудаи дар як сурати ваҳшиёна қушта шуданд.

Бокӣ ва Маҳмуд, ки қалре хушашон ба сарашон буд, бо сар шудани ғоҷа тавонистанд, ки аз он ҷо саломат гурезанд ва дар яке аз сағонаҳои кӯҳман як

* Бародари хурди кависандаи ин сатрҳо.

мазор, ки дар наздикии ҳавлиашон буд, даромада зинда дар гӯр шуда, аз назари чаллодон пинҳон шаванд...

Лекин пас аз ду рӯзе, ки дар он гӯри кӯхна хобиданд, ба ташнагӣ ва гушнагӣ тоб оварда натавониста аз он ҷо баромаданд. Аммо аз он ҷо баромадан замон ба дасти одамони амир гирифтор омада дар обхона маҳбус гардиданд ва дар 9-ӯми март қурбони дори «реғхона» шуданд...

АРКИ АМИР ДАР ШАБИ 9-УМИ МАРТ

Шаби 9-ӯми март азбаски ба 26-ӯми моҳи чимо-диюлаввал рост омада буд, моҳ намебаромад, ба болон ин рӯи хаворо абри сиёҳ фурӯ гирифта буд, ки ҳама ҷо сиёҳ, ҳама ҷо торик ва чун дили муллоёни Бухоро қасоватомез буд. Даруни арки Бухоро ҳолӣ ва осуда буд, лекин ин ҳолигӣ ва осудагӣ мисли ҳолигӣ ва осудагии мазор ғамангез буд; ин кушишхона, ки дар зери пардаи ғафси торикии шаб пинҳон монда буд, дар ҳақиқат ҳам мазор буд, аммо мазори мурдагон буд, ки ҳасади онҳоро ба ҷои хоки сиёҳ шаби сиёҳ аз назар пинҳон карда буд; ин бинои хароби кӯхнаи зулмобод, ки сарои подшоҳӣ меномидандаш, дар ҳақиқат як ваҳшатсарои дахшатафзо буд.

Ғазоталабон, элнавкарон¹¹⁹, муллоён ва сарбозон, ки рӯзона боиси гармии бозори ин ваҳшатсаро буданд, шабона ба бошишгоҳи худҳо, ба хонаи худҳо, ба ҳуҷра ва мадрасани худҳо, ва ба казармаи худҳо рафта, ин ваҳшатсароро ба ихтиёри амир, вазир ва посбонони наздики онҳо ҳолӣ гузошта буданд.

Амалдорон, маҳрамони амир, шогирдпешагони қушбегӣ, умуман посбонони онҳо ва дарвозабонони арк мисли мурда хобида буданд. Такудав ва тохтутози чандрӯза, хусусан «бигир, бубанд, бикуши» имрӯза ҳамаро чунон монда карда буд, ки дар ҳақиқат аз мурда фарқашон намонда буд.

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедорин онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк ҳалал намерасонид.

кунандае, ки дар даруни «регхона» меистод, бинобар торикии он ҷо ба чашми худаш дӯхта шуда истодани чашми қурбонии худро намедид ва инчунин онҳое ҳам, ки дар беруни «регхона» истода аргамчинро мекашиданд, дар пушти девор, дар даруни хона ҷӣ навъ ҷон канда истодани мактули худро намедиданд ва бинобар ин дар вақти «кор» дасту дилашон намеларзид.

Дар 9-ӯми март дар «регхона» ҳам хеле одамро овехтанд, аз он ҷумла он одамоне, ки мо ном ва лақаби онҳоро медонем ва бо мо шиносой доштанд, инҳо буданд: Ҳоҷӣ Сироҷ*, Мирзо Файёз, Мирзо Аҳмад, Хомидхӯҷаи Мехрӣ, Ҳоҷӣ Абдусаттор, Аъзамҷон Авезбек, Аброҳом Юнуси яҳудӣ ва писари он Яъқуб...

Дар 9-ӯми март дар даруни он касоне, ки дар «регхона» овехта шуданд, Боқӣ ва Маҳмуд ном писарони Мулло Низом Собитови тотор низ буданд.

Боқӣ ва Маҳмудро, ки яке 16-сола ва дигаре 14-сола буд, ҳеҷ як ҷаллод розӣ нашуд, ки дар майдони кушода ба дор овезад, бинобар ин онҳо ҳам ба кушишхонаи «регхона» дода шуданд.

Гуноҳӣ ин бачагони хурдсол ин буд, ки падари инҳо Мулло Низом тарафдори мактаби нав буд ва дар хонаи худ мактаб кушода бачагони худро дар он ҷо хононда буд, инчунин бо Мулло Қамари тотор, ки дар Бухоро яке аз сархелони гурӯҳҳои сиёҳ ба шумор мерафт, дар масъалаҳои мактаб мубоҳиса карда буд. Гайр аз ин, вақте ки дар Бухоро бо фармони амир ва вакили сиёсии императорӣ мактаби тоторон баста шуд, Мулло Низом ин бачагонро (Боқӣ ва Маҳмудро) ба Самарқанд фиристода хононда буд.

Бинобар ҳаминҳо ӯ яке аз гунаҳгори калон ба шумор рафта, дар рӯзи якшанбе 3-ӯми марти соли 1918 хонааш аз тарафи одамони ҳукумат ва муллоҳо тороҷ ёфт, худаш, занаш, хоҳарарӯсааш, Сафӣ ном як писари хурдсолаш ва як духтарчаи ханӯз аз шир ҷудонашудааш дар як сурати ваҳшиёна кушта шуданд.

Боқӣ ва Маҳмуд, ки кадре хушашон ба сарашон буд, бо сар шудани ғочна тавонишанд, ки аз он ҷо саломат гурезанд ва дар яке аз сағонаҳои кӯҳнаи як

* Бародари хурди нависандаи ин сатрҳо.

мазор, ки дар наздикии ҳавлиашон буд, даромада зинда дар гӯр шуда, аз назари ҷаллодон пинҳон шаванд...

Лекин пас аз ду рӯзе, ки дар он гӯри кӯҳна хобиданд, ба ташнагӣ ва гушнагӣ тоб оварда натавониста аз он ҷо баромаданд. Аммо аз он ҷо баромадан замон ба дасти одамони амир гирифта омада дар обхона маҳбус гардиданд ва дар 9-ӯми март қурбони дори «реғхона» шуданд...

АРКИ АМИР ДАР ШАБИ 9-ӯми МАРТ

Шаби 9-ӯми март азбаски ба 26-ӯми моҳи ҷимодиюлаввал рост омада буд, моҳ намебаромад, ба болон ин рӯи ҳаворо абри сиёҳ фуру гирифта буд, ки ҳама ҷо сиёҳ, ҳама ҷо торик ва ҷун дили муллоённи Бухоро қасоватомез буд. Даруни арки Бухоро ҳолӣ ва осуда буд, лекин ин ҳолигӣ ва осудагӣ мисли ҳолигӣ ва осудагии мазор ғамангез буд; ин кушишхона, ки дар зери пардаи ғафси торикии шаб пинҳон монда буд, дар ҳақиқат ҳам мазор буд, аммо мазори мурдагон буд, ки ҷасади онҳоро ба ҷои ҳоки сиёҳ шаби сиёҳ аз назар пинҳон карда буд; ин бинои ҳароби кӯҳнаи зулмобод, ки сарои подшоҳӣ меномидандаш, дар ҳақиқат як ваҳшатсарои даҳшатафзо буд.

Ғазоталабон, элнавқарон¹¹⁹, муллоён ва сарбозон, ки рӯзона боиси гармин бозори ин ваҳшатсаро буданд, шабона ба бошишгоҳи худҳо, ба хонаи худҳо, ба ҳуҷра ва мадрасани худҳо, ва ба казармаи худҳо рафта, ин ваҳшатсароро ба ихтиёри амир, вазир ва посбонони наздики онҳо ҳолӣ гузошта буданд.

Амалдорон, маҳрамони амир, шогирдпешагони қушбегӣ, умуман посбонони онҳо ва дарвозабонони арк мисли мурда хобида буданд. Такудав ва тохтутози ҷандрӯза, хусусан «бигир, бубанд, бикуши» имрӯза ҳамаро ҷунон монда карда буд, ки дар ҳақиқат аз мурда фарқашон намонда буд.

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедории онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк ҳалал намерасонид.

Амир ба ишратхонаи худ сар фурӯ кашида буд, гӯё ки дар дунё, махсусан дар даруни арки Бухоро, ҳеҷ воқеае рӯй надода бошад ё ин ки ҳамаи воқеаҳои рӯй додаистода барои мустаҳкам кардани тахти ӯ бошанд, аз осудагии шаб фонда бурда, ӯ ба кайфу сафои худ машғул буд. Дар он рӯзҳо, хусусан дар он рӯз хунҳое, ки рехта буданд, сарҳое, ки бурида шуда буданд, шикамҳое, ки чок гардида буданд ва чашмҳое, ки кофта шуда буданд, ба осудагии қалби ӯ ҳеҷ халал намерасониданд.

Зеро, чунон ки ӯ аз падару бобои худ шунида омада буд ва муллоҳо ҳам аз номи шарият таъкид мекарданд, ӯ сояи худо буд, ҳамаи чизҳои ҷондор ва бечони мамлакатро ӯ аз они худ медонист ва барои худаш офаридашуда мепиндошт. Бинобар ин дар пеши ӯ тӯдаи сарҳои буридан раияҳои худаш, аз кӯмаи ҳарбузан пеши деҳқоне, ки аз замини худаш кандааст, фарқ на дошт.

Дуруст аст, ки ҷинояткорони инсонӣ, ҳар чӣ қадар ки хунҳор ва сангдил бошанд — бошанд, табиист, ки дар паси ҳар ҷиноят ба азоби вичдонӣ дучор омада мутаассир мешуданд. Аммо амири Бухоро Сайид Олимхон як ҳайвони даррандаи бевичдон ва беҳис буд, ки аз ин сифат ҳам, ки онро ҳатто табақаи ҷинояткори инсон доро буд, маҳрум монда буд.

Ташбеҳ кардани мо ӯро ба ҳайвоноти дарранда ҳам он қадар ташбеҳи том нест ва дар ҳаққи ҳайвоноти дарранда яқдараҷа беҳурматӣ ва бӯхтон ҳам мешавад, зеро ҳайвоноти даррандари бевичдон гуфтаи дуруст ояд ҳам, беҳис гуфтаи дуруст нест. Бинобар ин мо мехостем, ки амири Бухоро дар беҳисӣ ба ҷамодот — ба сангу кулӯх ташбеҳ намоем. Лекин айшу нӯшҳое, ки амир дар он шабҳо гузаронида истода буд, афсӯс ки ба ин ташбеҳи мо ҳам роҳ намелод...

Аммо қушбегӣ Усмонбег тамоми дар олами дигар буда, бедории ӯ ҳам ба осудагии арк халал намерасонид: ӯ дар даръёи фикру андешаҳои ғамовари бепоёне гӯтавар буд. Ӯ дар фикри чӣ гуна пойдор кардани мансаби қушбегигӣ буд, ки дувоздаҳ рӯз пеш аз он ба он мансаб расида буд. Ӯ андеша мекард: дар он мансаб, ки аз ҷонаш ҳам азизтар аст, оё якҷанд сол

истода метавониста бошад, ё ин ки ягон ҳаракаташ ба амир ё ба ягон мулло нафорида ба зудӣ маъзул мешуда бошад. Агар маъзул шавад, оё монанди Остонакул кушбегӣ ҳамаи молу мулкаш мусодира гардида, ҳудаш аз шаҳр бадарға мешуда бошад ё ин ки монанди Насрулло кушбегӣ бо зану бачагонаш ва одамони наздиқаш бо як сурати ваҳшиёна кушта мешуда бошад?..

Усмонбег кушбегӣ ба ин пурсишхое, ки ҳудаш ба ҳудаш меод, ҷавоб ёфта наметавонист ва рӯзҳои ояндаш ба назараш торик ва маҷҳул менамуданд...

Кушбегӣ дар байни ин фикру андешаҳо дар роҳи таъмини истиқболи мансаби худ нақшаҳо мекашид ва барои худ хатти ҳаракат таъин мекард.

Табӣӣ, қисми якӯми ин гуна нақшаҳоро моддаҳои аз худ ҳушнуд кардани амир ва муллоён ташкил мекард. Бинобар ин барои расидан ба ин мақсад барои худ тақрибан ин гуна хатти ҳаракат таъин мекард:

Аз ҳар ҷо, ки ба даст дарояд, бачагони амрад ва духтарони зеборо ёфта ба амир пешкаш кардан; барои пур кардани ҳазинаи амир фуқароро, бо кадом роҳ ки бошад, тороҷ кардан ва тороҷ кунондан; агар муллоҳо касеро «ҷадид аст» ё ин ки «большевик аст, инро куштан даркор аст» гӯянд «хо, тақсир, инро ҳудам ҳам мешиносам, рост истода шошидани инро ба чашми худ дидаам, ин мутлақо кофир аст, бо куштани муқаррарии ин дил сард ва тасаллоёб намешавад, балки инро пора-пора карда, ё ин ки ба дор овехта дахҳо бор буғ карда—сар дода куштан даркор аст» гуфтан; аз дарбори амир ба муллоён мансабҳои калон гирифта додан ва онҳоро ҳам бар болои фуқаро ва барои тороҷ кардани онҳо бо амалдорони амир баробархуқуқ карда мондан...

Кушбегӣ ана бо ҳамин хаёлот ба олами худ гирифтोर буд.

Оре, ҳама ҷои арк ҳамин гуна осуда буд, аммо танҳо дар ҳавличае, ки дар пушти ҷомен арки Бухоро дар тарафи шимолии он воқеъ шуда буд, ҷақ-ҷақ ва сӯхбатҳои гарм мерафт. Ин ҳавлича барои қурбон кардани «гунаҳгороне», ки ба даст меафтанд, яке аз кушишхонаҳо ба шумор мерафт.

ДАР ХАВЛИЧА

Дар миёнаи хавлича, чунон ки дар яке аз бобҳои гузашта тасвир карда шуд, як дор баста буданд. Дар атрофи хавлича якчанд хонаҳои калону хурд буд. Дар онҳо бандихоро ҷой карда дарҳои онҳоро бо қуфлҳои калон баста буданд.

Тағии ин хонаҳо нисбат ба миқдори бандиён ба дараҷае буд, ки онҳо дар он ҷо, ғӯё ба болои зону ва бозуҳои якдигарашон нишаста бошанд, бо ҳам ҷафс шуда менишастанд ва қазои ҳоҷати инсонии худашонро ҳам маҷбур буданд, ки дар зерини худ адо намоянд.

Бо ҳамаи ин, дар назари бандиён хавлича аз обхона бехтар ва хуштар менамуд, зеро дар он ҷо ба болои ин ки қазои ҳоҷати инсонияшон дар зерини худашон буд, аз болои сарҳашон ҳам обҳои чиркини мурдор захира мерехт.

Аммо хавлича як манзараи ғоҷианоки дигар дошт, ки ба дидани он бандиён тоб оварда наметавонистанд. Ин манзараи пурғоҷи ин гуна буд:

Дар пеши назари бандиён ҷасади он бародаронашон, ки ҳар рӯз аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ҷаллодон ба дор оварта мекуштанд, дароз кашада меҳобиданд ва ғӯё онҳо бо забони ҳол ба бандиён мегуфтанд, ки «ҳамин соат, ё баъд аз як соат, агар дер кашад, фардо шумо ҳам мисли мо хоҳед шуд».

Дар тарафи офтоббарои ин хавлича як айвони калон буд, дар он айвон аз замин то шифт мурдаҳои мазлумонро, ки он рӯз кушта шудаанд, монанди ғӯлаҳои барои ҳезум тайёр кардашуда болои ҳам ҷида монда буданд.

Дар як ғӯшаи ин айвон як намад паҳн карда бар рӯи даҳ—дувоздаҳ нафар ҷаллодҳои нӯшида менишастанд. Ҷаллодон бинобар бисъерии қори он рӯз кардашон хеле монда шуда хобидан хоҳанд ҳам, ба бедорнишинӣ маҷбур буданд. Зеро онҳо маҷбур буданд, ки ҷасади қазои он рӯз кушташонро ба аробаҳое, ки онҳоро ба беруни шаҳр мекашанд, он шаб бер карда диҳанд.

Ҳамро-ғавбозро, ки дар пинак рафта аз сард шуда мондани пиёлаи ҷои пешаш буда беҳабар буд:

— Ака Ҳамро! Чоягон хунук шуда монд, хӯрда пиёларо холи кунед!—гуфта як чаллод хушёр кард.

Ҳамро-гавбоз чашмашро кушода, пас аз як хамъёза кашидан пиёлаи дар пешаш бударо ба даст гирифта, чои сард шудамондаашро бо як култ фуру бурда, пиёлаи холишударо ба тарафи чаллоди чойкаш гелонда фиристод ва боз ба пинаккунӣ даромад.

— Ака Ҳамро, ба шумо чӣ шуд, магар хобатон омад? Андак сабр кунед! Пас аз тамои кардани кор-хоямон якбора ва якҷоя мехобем. Холо чорта гап дода нишинед!—гӯён як чаллоди дигар хост, ки хоби ӯро гурезонад.

Ҳамро-гавбоз пас аз як хамъёзан дуру дарози дигар кашидан:

— Чӣ гап занам?—гуфт,—дилам танг шуда, сарам гашта ахволам хеле бад шуда истодааст.

— Ин хизматҳои вазнин шуморо монда кардагист?—гуфт Қурбон-демона ном як чаллод ва бо оҳанги тасаллодиҳона давом кард:

— Хайр, зарар надорад, ин рӯзҳои вазнин гузашта меравад. Агар хизматхотон ба чаноби оӣ қабул ёбад, аҷаб нест, ки шуморо амалдор кунанд. Дар он вақт ҳамаи ин мондагихоро фаромӯш хоҳед кард.

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки худ ба худ: «Хизмат... чаноби оӣ...» гуфт, ба дигарон нигоҳ карда давом намуд:

— Аз хизмат кардан ба ҳамин амири худобехабар дуздиву роҳзанӣ карда гаштанамон ҳазор бор авло буд...

Ҳамро-гавбоз пас аз ду-се лаб нӯшидан аз чои гарми ба тозагӣ ба пешаш гузошташуда, овози худро оҳангдортар карда, боз ба сухан даромад:

— Ман номи дуздиро бардоштам, чандин сол аз байни мардум ва аз бозор рӯй пинҳон карда гаштам, хонаҳои чандин касонро пахш кардам, роҳи корвонхоро гирифтам, лекин ҳеҷ гоҳ то маҷбур нашуда бошам, хуни касеро нарехтаам...

— Одами Абдуқодир тӯксабон амлоқдори Ғичдувонро кӣ кушта буд?—гӯён Қодир-буз ном як чаллод як саволи эътирозомез дода сухани Ҳамро-гавбозро бурид.

— Дуруст,—гуфт Ҳамро-гавбоз,—баъзе вақт ҳамин тавр ахвол рӯй меод, ки агар касеро, ки ба муқобили ман яроқ бардошта баромадааст, накушам, ӯ маро мекушт, ё дастгир карда маро ба дасти ҳокимҳо месупурд. Ана дар ҳамин гуна мавридҳо барои халосии худ ҳамла кардаам...

Ҳамро-гавбоз пас аз тамоми нӯшидани ҷои дар пиёла боқимонда боз сухани худро давом дод:

— Аммо ин амири хонасухта дар атрофи худ як ҷода даюсхоро гун карда, касонеро, ки ба қорҳои бечорагии худ машғул буданд, дастгир карда оварда кушта истодааст. Азбаски ин қадар хуни ноҳақро бо дасту бозии мо рехта истодааст, «мабодо, моро ҳам хун нагирад» гуфта метарсам.

— Ака Ҳамро, шумо содда будед,—гуфт Қурбондевои бо оҳанги тасаллодиҳона—ба мо чӣ! Амир, ки соҳиби мамлакат аст, фармон медиҳад, муллоҳо, ки соҳиби шариатанд, фатво медиҳанд ва мо мувофиқи фармон ва фатвои онҳо мекушем. Ин қор, ҳар уболу савоб, ки дошта бошад, ба гадани онҳо аст. Маҳкамаи худо мисли маҳкамаи амир нест, ки барои гуноҳи касе каси дигарро гирифтугир кунад.

— Эй, валло, девона!—гӯён пас аз он, ки Қодирбуз сухани Қурбондевоиро тасдиқ намуд, илова кард:

— Асли гап дар ин ҷост, ки ака Ҳамро пир шудааст. Ба ҳоли касе, ки чандин сол боз лақаби «гавбоз»ро бардошта гаштааст, нигоҳ кунед-э! Бо ду-се-рӯза хунрезӣ дасту диллаш ларзида монд. Ба ҳаёлҳои бағиёна афтада истодааст.

Рағби рӯи Ҳамро-гавбоз дигаргун шуд ва ӯ як вазъияти оташинона гирифта гуфт:

— Ой буз, ба ман нигоҳ гун! Яке аз он даюсхое, ки ман гуфтам, ту ҳастӣ. Ту ҳар касро ба худ киёс карда гап мезанӣ. Биё, гап зан, дар дунё чӣ гуна қорномаҳо нишон додӣ, қадом пишакбачаро аз мунди баровардӣ? Ғайр аз шабу рӯз ба ҳокимони золим хушомадгӯй карда гаштан дигар қорро наметонӣ. Ту аз бозе, ки ба кӯчан олуфтагӣ баромадгӣ, қорат аз девори кампире, ки дарвозаашро баста ба тӯй ё азо рафтааст, фурумада офтобаашро дуздидан, ё ба бо-

лон писари амрад ва духтари хушрӯи ягон кас чанчол бароварда ўро ба миршабхона кашола кардан ва пули бисёри он бечораро ба харом бароварда ба муқобили ин «хизмат» аз миршабхона оши саркут хӯрдан аст. Агар гапи ҳақро гӯям, ту аккаи мурдорхӯр ҳастӣ, ки аз думболи гургон давида мегардӣ, то ки онҳо барраеро кафонанду ту даруни онро кофта хӯрӣ. Ту як ҳайвони мурдорхӯр ҳастӣ. Ту ҳақ надорӣ, ки ба ман гап занӣ...

Ҳамро-ғавбоз дар охири сухани худ ба тарафи Қурбон-демона ишора карда:

— Ин-ку, номаш ба худаш, як девона,—гуфт.

Ҳамро-ғавбоз аз сухан бозистода, нос кашида ба ҳаёлот фуру рафт. Маҷлисро як хомӯшии ғамоваре пахш кард...

Баъд аз ду—се дақиқа ин хомӯшӣ ва оромиро тақар-туқури аробахое, ки омада ба дарвозаи хавлича қатор шуданд, вайрон карда ҷаллодонро ба ҳаракат овард...

Аммо Ҳамро-ғавбоз ханӯз ҳам наметунбид ва сари ҳамшудаашро аз сари синааш намебардошт...

Ҷаллодон мурдаҳоро бардошта ба аробаҳо бор карданд. Суханҳое, ки дар ин миён гуфтушунид шуданд, ғайр аз «сарашро ин тарафтар мон... пояшро он сӯтар каш!.. хабардор шав, ки сараш аз норбони ароба ба тарафи чарх овезон нашавад»... дигар чизе набуданд...

Аробаҳо рафтанд, ҷаллодон боз гашта омада ба рӯи намад нишастанд, боз хомӯшии ғамгинона ва оромии пурандӯҳ маҷлиси онҳоро фуру гирифт...

МИРШАББОБО

Хомӯшии ғамгинонаи маҷлиси ҷаллодони дар миёнаи мурдагон бударо, ки аз хомӯшии гӯристон ҳам ғамгинтар ва вазнинтар буд, Ҳайдарча вайрон кард. У пас аз он ки сарашро бардошта гарданаашро монанди хурӯси ба ҷеғ задан тайёршуда дароз карда, носи дар даҳонаш обғирифтаре ба онсӯтари намад туф кард, ба Ҳамро-ғавбоз нигоҳ карда:

— Ака Ҳамро,—гуфт,—Қурбон-девона девона ҳам бошад, гоҳо гапҳои пухта гап мезанад.

— Қадом сухани Қурбон-девона ба ту форид?— гуфт Ҳамро-ғавбоз қадре кушода шуда.

— Сухани навақаж гап задагиаш-дия. «Маҳкамаи худо, маҳкамаи амир барин нест, ки ба гуноҳи касе каси дигареро гирифтугир кунад» гуфт-ку.

— Ту дар кучои ин сухан пухтагӣ ёфтӣ?—Ҳамро-ғавбоз пурсид.

— Девона маҳкамаи амиро хуб шинохта будааст, меғӯям-дия,—гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

— Ман чӣ будани маҳкамаи худоро надонам ҳам, чунон ки девона гуфт, аз поён то боло ба гуноҳи касе каси дигареро гирифтугир қардан будани қори амиро хуб медонам...

— Агар рост ояд, маҳкамаи амир барои гуноҳи ноқардан касе ҳам каси дигареро гирифтугир қардан мегирад,— гуфта Рӯзӣ-сарносии сухани Ҳайдарчаро бурида гуфтаи ӯро пурра қард.

— Дуруст аст,—гӯён Ҳайдарча гуфтаи Рӯзӣ-сарносиро тасдиқ намуда, сухани худро давом қунонд.

— Ба гуноҳи касе каси дигареро гирифтани маҳкамаи амиро ман ба чашми худ дидаам, агар хоҳед ҳикоя қарда диҳам.

— Меҳохем, ҳикоят қун!—гуфт ба вай Мачиди қаҳқашонӣ.

Ҳайдарча ба ҳикоя қардан даромад.

— Яқчанд сол аз ин пеш дар тумани мо тумани Пешкӯҳ,—гуфт ӯ,—яқ миришаби мӯйсафед буд. Ба ҳамамон маълум аст, ки миришаб қалон ва сардори дуздон мешавад...

— Дар вақтҳои дуздӣ қарда гаштанамон-ку қалон ва сардорамон миришаб будааст, ақун ки қаллодӣ қарда истодаем, қалон ва сардорамон кӣ мешавад?— гӯён Қурбон-девона сухани Ҳайдарчаро бурида пурсид.

— Магар ҳаминро ҳам намефаҳмӣ, ки мепурсӣ?— гуфт Рӯзӣ-сарносии таачҷубқунон ва эзоҳ дод:

— Вақте ки қалон ва сардори дуздон миришаб бошад, ки онҳоро қор мефармояд, қалон ва сардори

чаллодон амир мешавад, ки онҳоро кор фармуда истодааст.

— Миёни гапро нашиканетон, монетон ки Ҳайдарча хикояти худро гӯяд,—гуфта Ҳамро-гавбоз аҳли маҷлисро танбеҳ намуд.

Ҳайдарча давом кард:

—Азбаски миршаб калон ва сардори дуздон аст, аз ҳар моли дуздӣ ҳақ мегирад, аз ҳамин меҳӯрад, мепӯшад ва аз ҳамин ба амир пешкаш мекунад, ба касоне, ки дар дарбори амир ҳастанд...

— Ба гамбускхое, ки дар дарбори амир ҳастанд... гӯй,—гуфта Рӯзӣ-сарносии сухани Ҳайдарчаро тасҳех намуд.

— Хуб, ба гамбускхое, ки дар дарбори амир ҳастанд,—гӯён Ҳайдарча давом намуд,—олуқ¹²⁰ медахад ва савғой мефиристад... Азбаски Пешкӯх як тумани хароб аст, расамае, ки аз молҳои дуздии дар он ҷо мешудагӣ меояд, ба ин гуна хароҷотҳо намерасад...

— Ин тавр гапҳои ба ҳамаамон маълумро мон, ҳамон чизҳои ба чашми худ дидаатро гуфта дех!—гӯён Ҳамро-гавбоз сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Ҳозир— гӯён Ҳайдарча давом намуд:

— Бечора миршаббобо, ман ўро «миршаббобо» мегуфтам, як рӯз маро ба пеши худ ҷеғ зад. Пас аз он ки аз душворихон зиндагӣ кадре нолид, гуфт:

— Писарам Ҳайдарча! Хароҷот аз ҳад афзун зиёд шуда рафт. Ғайр аз инҳо овоза ҳаст, ки ба наздикӣ ҷаноби олий аз Кармина ба Бухоро меомадаанд. Агар ин овоза рост барояд, барои ин ҳам ду бугча сару по, як асп бо абзолаш ба ҷаноби олий пешкаш кардан, ба аҳли дарбор ҳадыҳо ва барги сабзҳо додан лозим меояд. То ҳамин вақт ман аз миршабии ин туман як пул ҳам посира карда натавонистам, ки ба ин рӯзам кор ояд. Дирӯз ду созандабачаро ба даҳ ҳазор танга иҷора монда бошам ҳам, расамаи аз ин ба ман мерасидагӣ ба хароҷоти аҳли аёлам намерасад. Аз ту мепурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули ҷой рӯяд.

«Ман худамро ба нофаҳмӣ зада:

— Миршаббобо! Аз дасти ман ҷӣ кор меояд?— гуфтам, худатон медонед, ки ман як одами дорам

нестам, то ки ба шумо аз сандуқам як халта танга оварда диҳам.

— Гӯш кун! Кореро, ки аз дастат меояд, ман ба ту гуфта медихам,—гуфт миршаббобо ва гуфта дод:

— Масалан, дар миёнаи ҳамин ҳафта аз ҳамин туман ягон аспи нағз гум мешавад; касе, ки он аспро ба даст даровардааст, ба як ҷои дурдаст бурда фурухта пулашро нӯши ҷонаш мекунад. Бо шарофати ҳамин кор ман ҳам аз худӣ ҳамин туман насибаамро ёфта мегирам, фаҳмидӣ?

— Фаҳмидам!—гуфтам ман.

— Фаҳмидам!—гуфт миршаббобо...

— «Ростӣ ба холи ҳамин мӯйсафеди бечора раҳмам омад, вагарна ба ҳеч кор дилу димоғ надоштам.

— Хуб, ин тавр бошад, як фотиҳа диҳед! Ягон шаб ба тамошо бароям,—гуфта дуон мӯйсафедро гирифта аз пешаш баромадам...

«Дар самоворхонаи сари роҳ як ҷой дам карда хӯрда нишаста будам, ки аз роҳ як каси испанегӣ як асп калони тӯрукро савор шуда гузаштан гирифт. Бо ин одам шинос будам. Уро ҷеғ зада як пиёла ҷой додам. Бар болои асп ҷойро нӯшидан гирифт. Аз ӯ аҳволпурсикунон аспро санҷидам. Асп аз хоҳиши ман як лой* зиёд буд; рангаш баҳмали пуштигул барин, ҷор пояш ва ёлу думаш сиёҳ буд. Дар пешонааш як қашқан сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид. Шикамаш қадре калонтар афтада бошад ҳам, аз бозӣ карда истодани чашмони охувораш маълум буд, ки хеле даванд аст.

— Ин аспатон магар хоназод аст?—гуфта ман аз соҳиби асп пурсидам.

— Не,—гуфт ӯ,—ба наздикӣ аз як меҳмоне, ки аз Самарқанд омада буд, даҳ ҳазор танга пули нақд ва се қабат сарупой дода гирифтам.

— Солаш чанд?

— Ҷорро пур карда ба панҷ қадам мондааст.

— Моли хуб будааст, насиб кунад.

* Лой—истилоҳи бофандагон аст, ки ҳар қабати ба навард печидан чиз бофтаре як «лой» меноманд. Карбосро, ки газаш зиёд бошад, «як лой зиёд», аммо дар истилоҳи омма ҳар чиз аз тахмин ё аз одат зиёдро «як лой зиёд» мегӯянд.

«Савор пиёларо холӣ карда дод.

— Хайр, хуш,—гӯён аспашро роида рафт.

«Пас аз он ки савор дур шуд, пули чойро дода, ба пеши миршаббобо даромадам.

— Ҳа писарам, биё, магар ягон гап ҳаст?—гуфт миршаб.

— Не, ҳеҷ гап нест. Ба хонаам рафта истодаам, ба шумо як салом доданро хостам,—гуфтам ва ба ӯ наздик рафта ба гӯшаш пичиррос задам:

— Агар шикор барор гирад, дар байни ҳамин як шаб—ду шаб аз деҳан Испане як асп гум мешавад...

«Аз миршаббобо фотиҳа гирифта баромада ба роҳ даромадам, рӯз барвақт бошад ҳам, дар ёбон ва киштзорҳо оҳиста-оҳиста гашта шаб кардам. Шабона пас аз торик шудани ҳама ҷо ба деҳан Испане даромадам. Кӯчан деҳа холӣ ва ором буд. Рост ба пеши ҳавлии савори имрӯза рафтам. Чор тарафи ҳавлиро аз назар гузаронидам, як дарахти тутӣ ба девори ҳавлӣ часпида баромадагӣ будааст.

Ба он дарахт печида баромада ба гӯшан бом хазида ҳар тарафи ҳавлиро аз чашм гузаронидам:

«Дар тахти собот асп ба қантар истодааст. Ман чашмамро аз асп намекамдам. Пас аз ягон соат соҳиби асп аз ҳавлии дарунаш баромада:

— Ашӯр, Ашӯр!—гӯён касеро ҷеғ зад.

— Лаббай!—гӯён як ҷавон аз даҳлези меҳмонхона саросемавор баромад.

— Магар даррав хобидӣ? Аспро аз қантар барор. Лаҷомашро гирифта ба хӯрок гузор. Ба охури молҳон сиёҳ ҳам хӯрок андоз. Хобат саҳт набарад. Аввал дарвозаро қулф карда гир. Аз ёдат набарояд...

«Соҳиби ҳавлӣ ба ҳавлии дарунаш даромада рафт. Ашӯр мувофиқи фармони хӯчаннаш аввал дарвозаро қулф зада калидашро ба лаби суфа гузошт. Пас аз он ба асп нигоҳубин кард. Баъд аз ба модагов ва барзаговҳо хӯрок додан ба даҳлез даромада дарашро аз дарун баст. Аз хушбахтии ман калидро фаромӯш карда аз ҷои гузоштааш нагирифт...

— Ё ин ки аз бадбахтии хӯчанн,—гӯён Рӯзӣ-сарносӣ ба гапи Хайдарча илова кард.

— Ҳо, ҳамин тавр ё ин ки аз бадбахтии худаш,— гуфта пас аз он ки Ҳайдарча як илован дигар намуд, ба ҳикояи худ давом кард:

— Ман ин корхоро ба тарзе, ки гурба ҳаракати мушро пояд, поида меистодам...

«Боз як-ду соати дигар сабр кардам, аз ҳавлиҳои ҳамсоягон ҳам рӯшноии чароғ наменамуд. Пас аз он «акнун бояд Ашӯр мурдавор хобида бошад» гуфта фикр намудам. Аз ҷои ҳазидоам гаваккашон ба лаби бом омада, таваккал карда шорида ба рӯи хавлӣ фуromaдам. Аз лаби суфа калидро гирифта кулфи дарвозаро кушодам. Баъд аз он аз тахти айвон зини аспро гирифта бурда аспро чапандозхо барин зертангу забартанг карда зин кардам. Нухтаро аз сари асп гирифта лаҷомро андохта савор шуда гирифтам. Аспро ба тарафи дарвоза ронда ханӯз дарвозаро накушода будам, ки асп якбора шиҳа кашид...

— Эй, аной! Пеш аз савор шудани асп чакакашро бо як чилбур маҳкам мебасти намешуд?—гӯён Мачиди қаҳкашонӣ сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Миёни гапро нашикан! Ин воқеаи гузашта аст. Баъд аз ин ҳамин тавр хоҳам кард,—гуфта Ҳайдарча ба Мачид ҷавоб гардонд.

— Гап задан гир! Ҳикоятат мазанок омад,—гӯён Ҳамро-ғавбоз як нос кашид гагирифт. Ҷаллодони дигар ҳам, ки ба ҳикояти Ҳайдарча дода шуда носро фаромӯш карда буданд, носкадухошонро аз кисаҳошон бароварда ба сари зонухшон так-так задан гирифтанд. Ҳайдарча ҳам, пас аз он ки носкадун Ҳамро-ғавбозро гирифта қафашро пури нос карда, ба дахонаш хаво дод, давом намуд:

— Бо шиҳа кашидани асп Ашӯр аз даҳлез: «кист-кист?» гӯён давида баромад.

«Ман ханӯз дарвозаро накушода будам, ки бой ҳам аз хавлини дарунаш:

— Чӣ гап, чӣ гап? — гӯён баромад.

«Аз боми ҳамсоя як сағ аккос зада худро ба кӯча хаво дод. Ман ҳам дарвозаро кушода ба кӯча баромада сари аспро сар додам. Дар дастам камчин набуд. Бо вучуди ин, асп ба хубӣ давид. Кӯчаи кишлок бағъят дароз ва қачу қилеб буд, то ба он сари кӯча раси-

дани ман тамоми аҳли деҳа «намон!.. намон!.. дуздордор!..» гӯён ба кӯча баромада буданд. Ба он сари кӯча рафта расида дидам, ки 20—30 кас аз шоҳу чӯб ба кӯча ғав партофта рохро баста пеши роҳи гурези маро гирифтанд. Аз бадбахтӣ дар дасти ман на як таппонча ҳаст ва на як шамшер. Ночор сари аспро аз он тараф гардонда ба сари дигари кӯча нигоҳ карда давондам. Дар ин сари кӯча одам кам будааст. Аспро пошна зада хез кунонда аз байни одамҳо гузашта ба тарафи ёбон нигоҳ карда давондам. Дар ҳамин вақт ба гӯшам овозе расид, ки гӯянда мегуфт:

— Ман ҳамин рӯз ин одамро дида будам, номаш Хайдарча аст.

Ин овоз овози соҳиби асп буд, ки дар ҳақиқат ҳамон рӯз маро дар Пешкӯҳ дар самоворхона дида буд...

«Чӣ меғӯед, ки бо сад балову азоб ба даст наафтада ба роҳи калси баромадам. Бо ҳамин рафт то Розмоз рафтам. Акнун рӯз сафед шуда омада истода буд. Дар Розмоз ба ҳавлии раҳматӣ Ҳаким-қассоб фурумадам. Қассоб барои бозорравӣ барвақт аз хоб хеста тайёри дида истода будааст. Аспро аз дастам гирифта худамро ба тарафи меҳмонхона фиристод.

— Аспро нағзакак саришта кунед! — гуфтам ба қассоб.

— Хотирчамъ бош! — гӯён аспро ба хонаи зерзаминӣ дароварда баст ва худаш ба бозораш рафт. Ман ба меҳмонхона даромада хобидам...

Вақте ки Ҳаким-қассоб аз бозор баргашта омад, маро аз хоб бедор кард, ин вақт офтоб фуру рафта ва дунё ба торикӣ рӯй оварда буд. Баъд аз дасту рӯй шустан бо қассоб ош хӯрдем ва чой нӯшидем. Дар вақти чойнӯшӣ барои вақтгузаронӣ аз қассоб аз ин тараф, он тараф гап пурсида ўро қадре лаққонданӣ шудам:

— Ака Ҳаким, имсол коратон чӣ тавр аст, ҳар чи ба бозор-ўчоратон осуда гаштаед? — гуфта пурсидам.

— Шукр, корҳо бад нест, — гуфт қассоб дар ҷавоб кӯтоҳ карда.

— Бо ҳокимон коратон чӣ тавр аст?—гуфта боз як савол партофтам.

— Бо ҳокимон миёнаамон ҳам хуб аст, ҳам бад аст,
— гуфт дар ҷавоб.

— Ин бисъёр ачиб аст-ку, чӣ гуна хуб ва чӣ гуна бад?

— Агар ҳар рӯзи бозор ба онҳо як чиз ёфта дода истам, аз ман одами хубтар дар туман нест. Агар ягон рӯзи бозор хушк монанд-чӣ? Даррав чор даъвогар ба дари хонаам тайёр аст.

— Чӣ кор мекунед? Ҳар чӣ, ки бошад, бо ҳаминҳо як навъ мувосо-мадоро кардан даркор аст-дия, — гуфтаман ман.

— Мувосо-мадоро кардан даркор аст. — гуфт Ҳаким-қассоб, — лекин мувосо-мадоро ҳам як андоза дорад. Барои ин даромади барзиёд ҳам лозим аст. Ду моҳ пеш аз ин яке аз ошнохоям ду ғуночини фарбехро бо ду гови қозӣ оварда дода буд. Дар хонаи зеризаминӣ баста монда ҳар рӯзи бозор якта-якта кушта об кардам. То фурӯхта тамои кардани гӯшти ин молҳо ба қозӣ, раис, миршаб ва амлоқдор¹²¹, ҳатто ба одамҳои онҳо ҳам одамгарӣ карда истодам. Қозӣ гӯшти гов намеҳӯрад. Ба ӯ аз Турсун-қассоб гӯшти гӯсфанд ва рағани дунба харида додам. Аммо дар ҳафтаи охирӣ аз ҳеч ҷо ягон мол наомад. Бо нархи бозор як гӯсфанд ва як гов гирифта куштам. Албатта, фондан моли аз бозор гирифта кушташуда ба хароҷоти рӯзгори худам ба зӯр мерасад. Лекин ҳокимон аз ҳамин ҳам тамаъгоранд. Акнун чӣ кор кардан даркор аст? Бо ин ҳол мувосо-мадоро чӣ гуна мешавад...

— Магар сангу тарозуи шумо чизе «обӣ» намекунад? — гуфта сухани ӯро буридам.

— Дуруст аст, ки ҳар рӯзи бозор аз сангу тарозу ду—се чорьяк гӯшту раған зиёдатӣ мекунонам, лекин онро ба раис медиҳам. Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу раис мутасаддӣ аст, чизе ки аз сангу тарозу дуздаи шавад, ҳаққи раис аст.

— Хуб, пас аз он чӣ шуд? — гӯён аз қассоб боз пурсидам.

— Чӣ мешуд? — гӯён қассоб ба сухан даромад, — имрӯз бозорро тамои карда сангу тарозуро ба хӯрчин андохта мехостам аспро аз сарой гирифта ба хона баргардам, маҳрами қозӣ омада:

— Шуморо шариятпаноҳӣ чег мезананд, — гуфт. Ман пешӣ қозӣ рафтам. Миршаб ҳам дар ҳамон чо будааст. Қозӣ баъд аз пурсупос: «Аз ин ягон моҳ пеш, — гуфт, — аз тумани Вағонзе ду барзагов бо ду гуночин гум шуда будааст. Аз рӯи қавли пайгирон инҳо то деҳаи шумо омадаанд ва аз он чо нақши пой онҳо барҳам хӯрдааст. То ҳафтаи оянда аз ҳамин молҳо ягон дарак ёбед, вагарна худӣ шумо дар шубҳа мемонед» гуфт.

Ана, бародарам Ҳайдарча, кор ҳамин навъ аст. Гуфта Ҳаким-қассоб ба гап задани натиҷаи кор даромад. — Агар ҳамин ҳафта ягон чизи дуруст ёфта ба инҳо надиҳам, хонаам месӯзад. Бинобар ин ҳамин шаб мехоҳам, ки Турдӣ-гургро ёфта ба ягон чо фиристонам, шояд ягон мол ба даст дароварда орад. Вагарна кор бад мешавад... Агар шикорат барор гирад, ту ҳам як-ду молро пеш андохта биёр. Барои ту ҳам хароҷоти роҳ мешавад.

«Ман берун баромада ёзидам. Ба ситораҳо нигоҳ кардам, ки вақт аз ними шаб гузаштааст. Ҳаким-қассобро, ки аз бозор монда шуда омадааст ва боз мехоҳад, ки аз думболи Турдӣ-гург равад, ман ҳам монда накунам, гуфта аспро худам зин кардам ва ба хона даромада чомаамро пӯшида ба қассоб:

— Ака Ҳаким, акнун вақти рафтан шудааст, — гуфта бо ӯ хушбошӣ кардам ва аз ӯ як қамчин ҳам талабида гирифтам. Ӯ ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Карминаро пеш гирифтам. Ҳамон шаб то бегоҳи рӯзи дигар дар роҳ гузаронида аз болои Сари Пули Эшон, Хомрабат, Чӯли Малик ба Кармина рафта шабона ба хонаи Бурҳони аспчаллоб фууромадам. Ӯ дар хонааш будааст, пас аз пурсупос кардан бо ӯ:

— Ин асп оби аз Малик поён ва аз Хатирҷӣ болоро намехӯрад,—гӯён аспро ба ӯ супурдам.

— Зарар надорад, ба тарафҳои Нурато фиристодя об мекунам,—гӯён ӯ аспро ба хонаи зеризаминӣ дароварда баст...

«Ду рӯз ба ҳавлии Бурҳони аспчаллоб хобида, мондагихоямро бароварда ба хонаи худ баргаштанӣ шудам. Бурҳон ба ман ду ҳазор танга дода маро гусел кард.

«Ман аз Кармина пиёда баромада аз болон Ҳазора ба роҳ даромадам. Ба нияти савғой кардан ба Ҳаким-қассоб аз деҳаи Уртакӯргони Ҳазора як барзаговро бо як модагов ба даст оварда пеш андохтам. Барои чапгалат додани роҳ ва пайгумкунӣ аз гузари Дулдул аз Зарафшон гузашта аз болон Бободуғӣ, Тошрабат ва Гиштӣ шабона роҳ рафта дар се рӯз ба Розмоз расида молхоро сиҳат-саломат ба Ҳаким-қассоб супурдам.

«Аз Ҳаким-қассоб хароҷоти роҳамро гирифта сахар аз он ҷо баромадам. Рӯзро дар роҳ гузаронида шабона дар торикӣ ба Пешкӯҳ даромадам. Рост ба хонаи яке аз обгалтҳо рафта баъд аз рафтани ман дар туман ҷӣ воқеа рӯй доданро аз вай пурсидам. У воқеаҳои дар ин ду-се рӯз шударо ба ман гуфта дод...».

Ҳикояти Ҳайдарча ба ин ҷо расида буд, ки мурдакашҳо омаданд, чаллодҳо баъд аз ба аробаҳо бор карда додани мурдаҳо боз омада ёзида, нос кашида, барои шунидани охири ҳикояти Ҳайдарча тайёр шуданд.

ИШКЕЛБОҒИ (ДАВОМИ «МИРШАББОБО»)

Ҳайдарча пас аз туф кардани носи дар даҳонаш буда боз ба сухан даромад:

— «Баъд аз аспро аз Испане гирифта бурдани ман,—гуфт ӯ,—соҳиби асп Арбоб Камолро пеш андохта тамоми аҳолии қишлоқро ҳамроҳи худ гирифта ба қозихонаи Пешкӯҳ рафтааст. Онҳо ба пеши қозӣ дар бораи дуздани ман ва аспро дуздада бурдани ман гувоҳӣ додаанд.

«Қозӣ, раис, миршаб, амлоқдор — ҳар кадом як нафарӣ одам дода хонаи маро паҳш кунанда кофта дидаанд. Албатта, дар он ҷо на аз ман ва на аз асп ҳеч асаре наёфтаанд.

«Вақте ки ман ёфт нашудаам, хароҷоти он рӯз ба гардани даъвогар — соҳиби асп афтадааст. У ба қозӣ, раис, миршаб, амлоқдор ва ба одамҳои онҳо пули хароҷот додааст. Арбоб, оксаққол ва аҳолии қишлоқро, ки шояд шуда, омада будаанд, ба дари қози-

хона зиёфат кардааст. Дар ҳаман ин корхо ҳамон рӯз аз соҳиби асп ду ҳазор танга харочот шудааст.

«Баъд аз ин ҳама харочоти бефоида соҳиби асп то ёфт шудани ман чанҷолро мавқуф монда ба кори худаш рафтааст.

«Фардон он рӯз қозӣ, раис ва миршаб маслиҳат карда одам фиристода даъвогар — соҳиби аспро ба қозихона овардаанд. Қозӣ ба даъвогар гуфтааст:

— Аспи ту дар шаби торик гум шудааст, кӣ медонад, ки онро Хайдарча дуздидаст ё каси дигар. Инро ғайр аз худон 18 ҳазор олам каси дигаре намедонад. Хар чӣ бошад, Хайдарча ҳам яке аз гумонбарҳо аст. Ту ғайр аз Хайдарча боз номи якчанд нафар гумонбар — гумон бурдашудагонро ба рӯйхат дех. Мо онҳоро оварда пурсуков карда мебинем. Аз миёна дузд маълум шуда мекунанд.

— Таксирҳо! — гуфтааст соҳиби асп, — «гумон аз имон чудо мекунад» гуфтаанд. Ман бо як гумони хушк ҳеч касро «дузд» гуфта намегирам. Агар сахв накарда бошам, худам дузд ро шинохтам — дузд Хайдарча буд. Агар фуқародорӣ кардан хоҳетон, ҳамон Хайдарчаро ба даст дароварда қин мекунетон. Ў аспро ёфта медиҳад. Агар асп аз вай ёфт нашавад, «молам ба харом баромада будааст» гӯён ба такдирам тан дода меравам. Ба ягон каси дигар даъво намекунам.

«Вақте ки миршаббобо ба болои ман саҳт истода «ба ҳеч каси дигар даъво намекунам» гуфтани соҳиби аспро мебинанд, дар ғазаб шуда ба суҳан медарояд:

— Дар ин туман ту миршабӣ ё ман? — мегӯяд, — чаноби олай дар ин туман маро миршаб таъин кардаанд. Ман маҷбурам, ки дуздони туманро дастгир карда диҳам ва чаноби шариатпаноҳӣ аз рӯи шаръи шариф ҷазо диҳанд. Хоҳ ту аспро бахшӣ, хоҳ набахшӣ — ин барои ман дахле надорад. Дар ҳар ҳол бояд ман ин корро дуруст тафтиш намоям — кӣ будани дузд ва ростро ба рӯи об барорам. Аз рӯи хабари пухтае, ки ман шунидаам, аз ин кор яtimi худат — Ашӯр ҳам хабардор будааст.

— Садқаатон шавам, чаноби бег, — гуфтааст соҳиби асп, — ба Ашӯр нарасед, ки ӯ як одами бечора аст. Даҳ сол боз ба дари хонаи ман хизмат мекунад, то ҳол

аз худам напурсида як дона харбузаро ҳам нагирифтааст. Ҳатто аз ман музди хизмати худро ҳам талаб накардааст.

— Хӯш,—гуфтааст миршаб,—дузд Ашӯр аст ё каси дигар, маълум хоҳад шуд...

«Фардои он рӯз қозӣ, раис, миршаб ва амлоқдор—ҳар кадом як нафарӣ одам фиристода аз деҳаи Испане Ашӯрро бо 9 нафар ҷавонони дигар оварда, ба пой онҳо кунда ва ба гарданашон ҷел зада мондаанд.

Миршаб бандиёро кин кардан гирифтааст. Қалону хурди аҳолии деҳа гун шуда омада, пас аз се рӯз давидан хати қафолат дода бандиёро аз банд ва кин халос кардаанд.

«Ишкелбоғии миршаб, мӯхронаи¹²³ қозӣ, хизматонаи раис ва дигар одамоне, ки дар ин кор ҳамроҳӣ кардаанд, ба сари ҳар кас,—ҳар бандие се ҳазор таңгагӣ афтадааст...

— Корҳои аҷиб-а,—гӯён як ҷаллод сухани Ҳайдар-чаро бурид.

— Ин гуна корҳои, ки ҳар рӯз дар пеши назарамон шуда истодааст, чӣ аҷобат дорад?—гӯён Қурбон-демона аз он ҷаллод пурсид.

— Азбаски ҳар рӯз шуда истодааст, аҷобати ин корҳо ба ҷашми ҳеҷ кас наменамояд-дия,—гуфт он ҷаллод ва ба эзоҳ даромад:

— Гирем, ки қозӣ дасташро ҷунбонда аз кисааш мӯхрашро бароварда, онро ба сиёҳӣ ранг карда, ба коғаз пахш мекунад, бинобар ин мӯхрона мегирад; одамҳои ӯ ва ҳокимони дигар ба як деҳа мераванд, як деҳқонро «гунаҳгор» гуфта дастгир карда меоранд ва аз ӯ хизматона мегиранд, ҳар чанд ин қори онҳо ба манфиати он деҳқон набошад ҳам, ба ҳар ҳол як «хизмат» аст. Аммо ин «ишкелбоғӣ»-ашон чист?

— Як гунаҳгорро ё ин, ки ягон каси гунаҳгор шумурдашударо дастгир карда меоранд, ба пой ӯ ишкел мезананд; он кас чанд рӯзе, ки дар зери ишкел бошад, барои ҳар рӯз як маблағи маълум медиҳад. Номини ин маблағ мешавад «ишкелбоғӣ». Магар ҳаминро ҳам намедонӣ?—гуфта Қурбон-демона ба он ҷаллод хандид.

— Охир, ҳамин маблағ барои чист, меғӯям,—гуфт он ҷаллод оташини шуда,—магар он кас ин маблағро барои ин медиҳад, ки чанд рӯз дар зери ишкел «кайф карда» хобидааст!

Рӯзӣ-сарносии, пас аз он, ки ба таачҷуби он ҷаллод хандид, гуфт:

— Магар ту сабаб ва маънии ҳаминро ҳам намедонӣ? Қонунитарин ва дурусттарини пулҳое, ки аз бандиён меистонанд—ҳамин ишкелбоғӣ аст. Ҳар банди ҳар рӯзе, ки дар зери ишкел ё кунда меҳобад, як қисми он асбоб хӯрда ва фасурда мешавад — кӯҳна мешавад ва аз қор мебарояд. Ҳар асбобе, ки дар вақти қор фармудан фасурда мешавад, бояд ҳаққи фасурда шудани он аз ҷое, ки он асбоб қор фармуда шудааст, рӯёнда шавад. Ин қонун дар ҳама ҷои рӯи дунё ҷорӣ аст.

Аз Ҳайдарча, ки аз баҳсу ҷидоли Рӯзӣ-сарносии ва он ҷаллоди дигар ғоида бурда нос кашида хомӯш истода буд, Ҳамро-ғавбоз:

— Ашӯр ҷӣ шудааст?—гуфта пурсид.

— «Дар Бухоро нахи боғандаро ғӯсола кандааст, ба ҷазои он ғӯсола дар Самарқанд бузи кампирро кушта кӯбқорӣ кардаанд»,—гуфт Ҳайдарча ва ба эзоҳ даромад:

— «Соҳиби асп Ашӯрро, ки «калонтарини гунаҳгрон» ҳисоб меёфтааст, панҷ ҳазор танга ҳароҷот карда баровардааст. Лекин калонони деҳа «бой сӯхта наравад» гуфта аз забони Ашӯр ба бой ба мазмуни «то адо кардани ин панҷ ҳазор танга ба бой хизмат мекунам» як хат гирифта додаанд.

— Агар аз забони Ашӯр «худам то мурданам, авлодам ҳам то мурданашон ба бой хизмат мекунам» гуфта хат мегирифтанд, боз ҳам равшантар ва авомфахмтар мешуд, — гуфта Рӯзӣ-сарносии баёни фикр намуд.

— Баъд аз баргашта омаданат магар ба ту чизе нагуфтанд?—гуфта Ҳамро-ғавбоз аз Ҳайдарча пурсид.

— Сабр кунед, гуфта медиҳам,—гуфта Ҳайдарча боз ба суҳан даромад:

— Миршаббобо аз бечоғардҳои туман боз чанд нафарро ба муносибати воқеан ҳамон асп дастгир карда

оварда, як шаб-як шаб банди карда хуб «ишкелбоғи» ситондааст.

«Ман ин ҳикоятҳоро аз ҷӯраи худ шунида рӯзона ба кӯча набаромадам. Шабона, вақте ки дунёе мисли маҳкамаҳои амир сиёҳ ва торик шуда дуздҳо аз гайри дузд фарқ карда намешудагӣ шуд, аз ҷои пинҳон шудаам баромада рост ба пеши миршаббобом рафтам.

«Вақте ки миршаб маро дид, мисли як биёбонӣ, ки «ҳочиро» дида бошад, аз ҷояш ҷаста хеста маро дар бағал кашида аз сару рӯям бӯсида:

— Хуш омадӣ, писарам,—гуфт ва маро ба паҳлӯи худ ҷой дода, як табақ палави оши ғоиб* доштааст, ки ба пеши ман гирифт. Ҷой фармуд ва аз ҳар сӯ гап зада гуфт:

— Корро ба хубӣ ба анҷом расондӣ, писарам. Шукр худоро, ки ба ман ҳам ҷойпулӣ аз умедам зиёдтар рӯид. Лекин соҳиби асп туро шинохта будааст, «агар Ҳайдарча ёфт шавад, аспам ёфт мешавад» гуфта бисъёр фаръед кард. Хайрият, ки ту ба даст наафтодӣ. Вагарна маҷбур мешудам, ки туро якҷанд рӯз «ба хонаи худ меҳмон кунам». Ҳоло ҳам агар туро бинад, саҳт мечаспад. Бинобар ин якҷанд рӯз аз мардум рӯй пинҳон карда гаштанат беҳтар аст.

— Дуруст, ба ягон тараф меравам,—гуфтам ман...

«Пас аз хӯрдани ош ва тамои кардани ҷой аз ҷоям хестам. Миршаббобо ба ман ҳазор танга дода маро гусел кард. Ман ба Бухоро омада дар мадрасаи Кӯкалтош ду моҳ мондам».

СОҲИБОНИ ШАРИАТ

Аробаҳои мурдакашӣ боз гашта омаданд. Ҳамро-гавбоз, ки аз шунидани ҳикояти Ҳайдарча дилаш кушода шуда буд, барои худаш сар шуда бор карда долани мурдаҳо аз ҷояш хест.

— Ҳамро-ака, сетагӣ бор кунед кифоя аст,—гуфт яке аз арабакашон,—то ҳол панҷтагӣ бор мекарданд.

* *Оши ғоиб*—ошест, ки соҳиби хона эҳтиётӣ барои меҳмони номаълуми ғоиб «мабодо, касе омада монад» тӯён печонда менамояд.

Локин аспхо монда шуданд, агар ин дафъа ҳам панчтагӣ бор кунетон, ачаб нест, ки аспхо дар роҳ монанд.

— «Аспи тумонда шудааст» гуфта дар ин ҷо то сахар ситора шумурда менишинем? Магар мо намеҳобем, магар барои мо ҷон даркор нест?—гуфт Ҳамро-гавбоз кадре оташинона.

— Кам бор кунед, зуд меоем, агар бисъёр бор кунед, дер меоем, ё ин ки ҳеч намеоем, — гуфт яке аз аробакашон.

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки худ ба худ:

«Астағфирулло!» гуфт, боз ҳам оташинтар шуда ба аробакашон нигоҳ карда давом намуд:

— Хозир дар ин ҷо 150 мурда мондааст. Агар панчтагӣ бор кунем, дар шаш раҳ кор тамош мешавад, пас аз он шумо ҳам осуда мешавед, мо ҳам. Агар се-тагӣ бор кунем даҳ раҳ рафта омадани шумоён лозим мешавад, ки то он вақт рӯз шуда офтоб мебарояд ва кори нав сар мешавад. Магар мо нахобида кор карда метавонем? Агар мо кор карда натавонем, ин қадар бандии дар ин ҷо ғуншударо кӣ мекушад? Магар очет мекушад?..

— Аспони мо монда шудаанд, мо панчтагӣ бор карда наметавонем... — гӯён ҳаман мурдакашон ба якбора ғалоғула бардошта сухани Ҳамро-гавбозро буридан.

— Бигиред ин баччагархоро!—гуфта Ҳамро-гавбоз ба ҷаллодон хитоб кард,—дасту похшонро бандед, буг кунед, кушед! 150 мурда не, 155 мурда шавад. Пас аз он ҳаман ин мурдахоро худамон мекашонем.

Ҷаллодон якбора ба мурдакашон дарафтоданд, баъзеи онхоро ба замин ғалтонда ба гарданашон халқада-вак андохтан гирифтанд...

Мурдакашон, ки ин ҳолро диданд, якбора мулоим шуданд ва яке аз онҳо ба Ҳамро-гавбоз нигоҳ карда гуфт:

— Хуб, майлатон, чандтагӣ, ки бор карданӣ бошед, бор кардан гиред. Агар аспхо муранд, амир аспи дигар ёфта медиҳад-дия...

Аробакашон мурдахоро бор карда рафтаанд. Лекин боз хуни Ҳамро-гавбоз вайрон шуд, амиру вазирро дашном додан гирифт...

— Ака Ҳамро, астағфирулло гӯед, ба чаноби олий забон нарасонед. Айб ба чаноби олий нест, ки корхоро муллоҳо аз рӯи шариат карда истодаанд, — гӯён Қодир-буз хост, ки ғазабн Ҳамро-ғавбозро паст кунад.

Ҳамро-ғавбоз пас аз он ки худ ба худ: «чаноби олий, чаноби олий?»—гуфт, ба Қодир-буз нигоҳ карда хитоб намуд:

— Чаноби олият кист? Чаноби олият, ки ту ҷонсӯхта меҳоҳӣ ўро беайб нишон диҳӣ, фосик, фочир, моли мардумхӯр, ифлос ва мурдор як одам аст. На танҳо худӣ ў, балки ў бо амалдорони худ, бо ҳокимони худ, бо аҳли дари хонаи худ, ҳатто бо муллоёни худ, ки ту онҳоро аз рӯи шариат кор мекунамд гуфтӣ, ҳамагӣ мурдор, хунхӯр, даюсанд. Кӣ будани инҳоро аз ман пурс...

— Эй, валло!—гӯён Қурбон-демона сухани Ҳамро-ғавбозро тасдиқ кард.

Ҳамро-ғавбоз давом намуд:

— Қори амалдорони амир писару духтари мардумро ва фарзандони худро ба амир пешкаш кардан ва мардумро тороҷ карда ба амир додан аст.

— Қори соҳибони шариат ин корхоро аз рӯи шариат карда нишон додан аст,—гуфта Рӯзӣ-сарносии сухани Ҳамро-ғавбозро тасдиқ намуд.

— Дуруст аст,—гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

— Қори амир бо ин писару духтарон дар Бухоро ва бо он пулҳо дар Ялта кайф кардан аст.

Ҳамро-ғавбоз давом намуд:

— Кӣ медонад, аз ин одамҳое, ки «кофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд, чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин гуна корҳои амир ва амалдорони ў муқобил баромада бошанд ё ин ки бар болои хироч, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..

— Ҷунончи Ҳоҷӣ Неъмат сартарони ва Абдушуқурбон ҷорҷӯӣ,—гуфта Ҳайдарча сухани Ҳамро-ғавбозро бо мисол қувват дод ва эзоҳ намуд:

— Ҳоҷӣ Неъмат духтарашро, ки ба писари Абдушуқурбой гаҳворабахш буд, ба амир пешкаш накарда ба писари ў дод. Вақте ки ҷанҷол сар шуд, амир аз ин ғавғо фонда бурда Ҳоҷӣ Неъмат ва Аб-

душукурбойро кофир гуфта оварда кушт ва пеш аз сард шудани мурдаи онҳо духтари Ҳочӣ Неъматро, ки зани никоҳии писари Абдушукурбой буд, ба ҳарамхонаи худ оварда ба бағали гарми ӯ даромад.

— Агар амир ягон касро баҳақ кушта бошад, он ҳам Ҳочӣ Неъмат аст,—гуфта Рӯзӣ-сарносии ба мисоли Ҳайдарча муқобил баромад ва эзоҳ дод:

— Ҳочӣ Неъмат баришнаҳои нозуқро, ки бо як култ об фуру бурданашон мумкин буд, ба амир ёфта дод, ҳатто барои ин кор дар Маскав кантӯр кушода буд, ки мудирӣ он кантӯр ба даст афтада ҳабе шуд. Ӯ ба амир чунон наздик буд, ки ҳатто занони худаширо ҳам ба ӯ пешкаш кард. Аммо чӣ шуд, ки дар болои ин духтар бо амир миёнашон вайрон шуд, чун морбозе, ки охир бо захри мор кушта шавад, оқибат дар дасти амири худ кушта шуд.

— Дар ҳамаи ин корҳо амир айб надорад. Агар ин гуна корҳо нодуруст мебуд, муллоҳо, ки соҳибони шариатанд, ӯро манъ мекарданд—гӯён Қодир-буз боз амир ва муллоёнро тарафдорӣ кард.

Пас аз он ки Ҳайдарча худ ба худ:

— Муллоён, соҳибони шариат?—гӯён аломати таъҷуб нишон дод, ба аҳли маҷлис нигоҳ карда гуфт:

— Холо ман ба шумоён дар бораи муллоёне, ки соҳиби шариатанд, як ҳикояти ғалатӣ гуфта медиҳам.

— Ҳикоят кардан хоҳӣ, ҳамин вақт кун!—гуфт Қурбон-демона,—то омадани аробаҳо дилтанг нашавем.

— Сар кун, сар кун,—гӯён дигарон ҳам Ҳайдарчаро ниҳта кардан гирифтанд...

ДАВОМИ „СОҲИБОНИ ШАРИАТ“

Ҳайдарча ба ҳикоя кардан даромад:

— Дар мадрасаи Кӯкалтош, ки калонтарини мадрасаҳои Бухорост, Маҳмуд-араб ном як ошно дарам,—гӯён вай сухан сар кард.—Маҳмуд-араб дар асл аз тумани мо—тумани Пешкӯҳ буда, сӣ сол боз дар он мадраса зиндагонӣ мекунад. Худаш муллои

хуб шудааст, даҳьякхӯр аст*. Дар олуфтагӣ дар Бухоро аз чорта якта аст, дар чавонмардӣ мисл надорад. Агар ту падари ўро кушта ба худӣ ў паноҳ барӣ ҳам, ў туро пинҳон карда нигоҳ медорад ва сирратро фош намекунад.

«Хар вақт ки ман дар туман ягон кишт** хӯрам, ба Бухоро гурехта рафта дар хучраи ҳамин Маҳмуд-араб пинҳон шуда мехобидам. Агар дар ин гуна мавридҳо дар хучраи ў як моҳ, ду моҳ хобам ҳам, ба ў малол намеомад.

«Мадрасаи Кӯкалтошро ҷаннати рӯи дунё гӯӣ ҳам мешавад. Дар он ҷо ғайр аз пой мор ва шири мурғу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад. Хушрӯйҳои олампаҳоҳо оварда дар он мадраса базм мекунад...

— Пас маълум шуд, ки дар он ҷо ҷони одам ҳам будааст,—гӯён Қурбон-демона сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Хо,—гӯён Ҳайдарча давом намуд,—дӯтор гӯӣ, танбӯр гӯӣ, мусалласи шаръӣ гӯӣ, араки яхудигӣ гӯӣ, пиво гӯӣ, вино гӯӣ, коньяк гӯӣ, банг гӯӣ, барш гӯӣ, чакида гӯӣ, таръёк гӯӣ... кӯтоҳаш, ҳар чизе, ки аз асбоби кайф гӯӣ, дар он ҷо ёфт мешавад...

— Бо ин қадар асбоби кайф ҷаро муллоҳо девона наменаванд?—гуфта Қурбон-демона тааҷҷуб кард.

— Ҳамин корхое, ки муллоҳо ҳамин рӯзҳо карда истодаанд, аз кори қадом девона мондани дорад?—гуфта Рӯзӣ-сарносӣ ба тааҷҷуби Қурбон-демона муқобил баромад. Ҳайдарча давом кард:

— Тааҷҷуб дар ин ҷост, ки назар ба қавли муллоён, ҳар муллобачае, ки дар мадрасаи Кӯкалтош зиндагӣ кунад, ё муллои хуб мешудааст, ё вайи мешудааст, ё бой мешудааст, ё ин ки дар вақти

* *Даҳьяк*—ҳазор муқофоти ҳар қаломаш соле 120-тангагӣ буд, ки онро ба муллобачагони қариб ба хатми кутуб расидан дар дарс «ешравӣ нишондода» мелоданд. Ин муқофот бо мурдани соҳиби муқофот ё бо расидани ў ба вазифаи сердаромадтар аз дасти ў мерафт ва ба дигаре дода мешуд.

** *Кишт*—истилоҳи шатранҷбозӣ аст, ки дони рондани ба муқобили «шоҳ»-ро меғӯянд. Аммо дар истилоҳи омма «кишт хӯрдан» киноя аз таъҷиб ҷадани қасест аз тарафи қасе, ё аз тарафи ҳукумат.

мурданаш шахид мешудааст. Дар ҳақиқат ҳам муллоҳои калон ва соҳибони шарияти машҳур аз ҳамон мадраса мебароянд...

— Дар он ҷо пой мор набошад ҳам, худӣ мор будааст, ки ин қадар морбачагонро тарбия карда мебаровардааст-дия,—гуфта Рӯзӣ-сарносӣ сухани Ҳайдарҷаро бурид. Ҳайдарҷа давом намуд:

— Дар мадрасаи Кӯкалтош миршаб ҳам даромада наметавонад, раис ҳам. Бинобар ин картабозӣ ва қиморбозихон гуногуни дар он ҷо мешудагӣ, бе он ки ба касе чизе дода шавад, осуда мегузарад.

«Қорӣ мулло Абдуллоҳҷа ном Маҳмуд-араб як ошно дошт. Ӯ бойбача буда, аз растаҳои ободи Бухоро чанд дӯкон ва дар мадрасаи Кӯкалтош чанд хучраи зархарид дошт. Бо вучуди ин ки дар гузари Поччоҳҷаи Бухоро чанд хавлии хуб дошт, бояд барои осудагиаш бошад, дар мадрасаи Кӯкалтош менстод. Ӯ дар бадали ду—се сол пули нақди доштагиашро ва мулку асбобҳои дигарашро ҳам фурухта дар майхӯриҳо ва қиморбозихон мадрасаи Кӯкалтош нобуд кард. Сонитарҳо шундаам, ки пас аз ҷудошудан аз молу ашёаш чанд вақт дар кӯчаҳо девона шуда гаштааст...

— Маълум мешавад, ки «ба шарофати» дар мадрасаи Кӯкалтош истоданаи валии шудааст,—гуфта Рӯзӣ-сарносӣ гап парронд.

— Дуруст, одамҳо ҳам ӯро валии шудааст гуфта ба ӯ садақа меодаанд, ки бо он садақа зиндагонӣ мекардааст,—гӯён Ҳайдарҷа сухани худро давом дод:

— Баъд аз он ки девонагӣ, ба қавли Рӯзӣ-сарносӣ, валигӣ ба дилаш задааст, сахро баромада дар як масҷид имом шудааст...

— Маълум мешавад, ки ба шарофати мадрасаи Кӯкалтош муллои калон ҳам шудааст,—гуфта Рӯзӣ-сарносӣ боз як гап парронд.

— Ин як одам аст, ҳамин як одамро мисол оварда мехоҳӣ, ки ҳамин муллоҳоро бадном кунӣ,—гуфта Қодир-буз ба Ҳайдарҷа муқобил баромад.

— Сабр кун, мазанокаш акнун меояд,—гуфта Ҳайдарҷа давом намуд:

— Як рӯз баъд аз намози бомдод дар миёнсарои* мадраси Кӯкалтош муллои бисъере гун шуда миёни худ ҷанҷол ва ғавго сар карданд. Роҳи хучраи Махмуд-араб, ки ман дар он ҷо будам, аз миёнсароӣ буд, бинобар ин ман тавонистам, ки худро ба муллоҳо нишон надода ба сари зина фуromaда сухани онҳоро гӯш кунам...

— Не, мо ин беобрӯиро бардошта наметавонем, ин одамро аз мадраса пеш кардан лозим аст,— гуфт як мулло.

— Ин одам ҷӣ кор кардааст? Дар хучраи худ базм кардааст-дия. Агар базм кардан гуноҳ шумурда шавад, бисъер касонро аз мадраса рондан даркор мешавад,—гуфт як муллои дигар.

— Хучраи худаш нест, ин одам ориятнишин** аст,—гуфта як мулло фаръёд кашид.

Муллои дигаре баъд аз он ки:

— Оре,—гуфта сухани он муллоро тасдиқ кард, илова намуд:

— Ба замми ин, ин одам корро бисъер расво кард. Дар муддати як ҳафта ба дари хучраи ӯ се бор... молидаанд. Фарроши мадраса ба шусти пок кардани дари хучраи ӯ саргардон аст...

«Аммо ман аз ин ҷанҷолҳо ва гуфтугузорҳо ҷизе нафаҳмидам. Махмуд-араб ҳам дар миёни ҷанҷолчиён буд. «Таги воқеаро аз ӯ пурсида мегирам-дия» гуфта ба хучра баромада нишастам...

«Баъд аз ягон соат Махмуд-араб омад. Аз ӯ воқеаро пурсидам.

— Дар ин мадраса,—гуфт Махмуд-араб,—Қорӣ* Ибод ном як муллобачаи ориятнишин ҳаст. Худаш бисъер бадхаракат. Бештарини калонии мадрасаро аз худ ранҷондааст. Бинобар ин бештарини калонии мадраса ба ӯ муқобиланд.

— Як мулло ба ӯ тарафдорӣ карда истода будку. Магар он мулло хешн вай аст?—гуфта ман пурсидам.

* *Миёнсароӣ*—роҳрави васеи болопӯшидааст, ки дар мадраса ва саройҳои калон мешавад.

** *Ориятнишин*—муллоест, ки на дар хучраи зархариди худ, балки дар хучраи дигарон зиндагонӣ мекунад.

— Не,—гуфт Махмуд-араб,—ӯ дар ин ҷо хеш надорад, он муллое, ки ба ӯ тарафдорӣ кард, Абдурахмони Рафтор ном домуллои ӯст. Агар ӯ ба Қорӣ Ибод тарафдорӣ намекард, Қорӣ Ибод ҳам ба вай дарс намехонд ва ӯ, ки танҳо ҳамин як шогирдро дорад, мисли пайғамбари беуммат мударриси бешогирд шуда мемонд.

— Хуб,—гуфтам ман,—яке аз он муллоҳо: «ин корро чудо бепарда кард... ин беобрӯӣ...» гуфта истода буд. Ин гапи онҳо ба чӣ сабаб буд?

— Ҳеҷ як кори беобрӯӣ ва ё бепардагӣ нашудааст. Қоре, ки Қорӣ Ибод кардааст, аз он ҷумла қорхое аст, ки ҳар рӯз дар ин мадраса шуда истодааст.

— Охир, ҳамон қоре, ки онҳо «беобрӯӣ» ё «бепардагӣ» номиданд ва шумо онро кори ҳаррӯзаи муқаррарӣ мегӯед, чист?

Махмуд-араб пас аз он ки дасташро афшонд, гуфт:

— Қорӣ Ибод як бачаро оварда чанд рӯз дар хучраи худ пинҳон карда мондааст. Яке аз хушдорхон он бача аз ин кори Қорӣ Ибод хабардор шуда, бо роҳи олуфтагӣ ба дари хучраи ӯ чанд бор... молидааст. Қасоне, ки аз Қорӣ Ибод ранҷиш доштанд, мехоханд, ки ӯро ба ҳамин бахона аз мадраса пеш кунанд...

— Ин корро бояд ягон олуфтаи ӯхданобаро карда бошад,—гуфта Мачиди қаҳқашонӣ ҳикояи Ҳайдарчаро бурид,—олуфтаҳои «мард» ба ин гуна қорҳои мурдор даст намезананд.

— Дуруст,—гуфт Хамро-гавбоз,—олуфтаҳои мард ҳар корро рӯйрост мекунанд. Чунончи, як вақт аълами* Бухоро як бачаи амради гичдувониро оварда ба хучраи худаш ҷой дода буд. Аз ин кори аълам муллобачагони олуфтаи Гичдувон ор карда рӯйрост он бачаро аз хучраи аълам бардошта бурданд. Аълам «хикки» карда натавонист.

* Аълам—дар луғат ба маънии донотар буда, дар Бухоро як маисаби расмӣ буд, ки ба калонтарини муллоҳо мегӯянд. Низоъҳои динии дар байни муллоҳо рӯйдодаро ӯ ҳал мекард.

— Кори Ака-махсум-чӣ?—гуфт Мачид,—ӯ ҳам дар болон як кор бо ҳамон аълами Бухоро низоъ кард. Барои расво кардани аълам дар рӯзи ид, дар роҳи идгоҳ, дар вақте ки аълам чомаҳои зардори худро пӯшида ба сари аспаш абзоли тилло зада ба намозгоҳ мерафт, дар миёнаи ду-се ҳазор кас ӯ аз чилави аспӣ аълам гирифта ӯро ҳақорат дод. Ака-махсум як одамчӣ хурдтаракак бошад ҳам, натарсида ҳамин корро кард.

— Кор ба ҳасад нигоҳ намекунад,—гуфт Ҳамроғавбоз,—кор ба ғайрат нигоҳ мекунад. Одами беғайрат як чуғ оташ аст, ки ҳар чанд хурд бошад ҳам, дар ҳар кучо, ки афтад, месӯзонад. Аммо одами беғайрат як кулӯҳ аст, ки ҳар қадар калон бошад ҳам, ҳар чо афтад, хок шуда меравад.

— Гап задан гир, корҳои олуфтаҳои беғайратро ҳам шунавем,—гуфт Рӯзӣ-сарносӣ ба Ҳайдарча.

Ҳайдарча давом намуд:

— Назар ба сухани Махмуд-араб, худи Қорӣ Ибод аҳмақӣ кардааст. Ӯ меғӯяд, ки ман чанд бор ба ӯ «бо калонӣ як навъ мувосо кун» гуфта маслиҳат додам, аммо ӯ нашунид. Ана, охир расво шуд. Вағарна Мулло Бозор бо Қорӣ Зоҳид аз Қорӣ Ибод бадтар корҳо карда буданд. Азбаски онҳо ҳамеша дили калониро ёфта меистоданд, ягон бор ҳам беобрӯ нашуданд. Дар вақти Қорӣ Зоҳидро куштани Мулло Бозор ҳам ҳамин калонӣ корро пӯшонида гузарониданд...

— Маълум мешавад, ки Қорӣ Зоҳид ба шарофати мадрасан Кӯкалтош шаҳид шудааст,—гуфт Рӯзӣ-сарносӣ ва илова намуд:

— Дар катори хосиятҳои мадрасан Кӯкалтош «дар он ҷо зиндагоникунандагон... ё ғозӣ мешаванд»-ро ҳам ҳамроҳ кунанд, мешудааст. Дар он вақт кушандан Қорӣ Зоҳид—Мулло Бозор ғозӣ ҳисоб меёфт.

— Ба сабаби куштани Қорӣ Зоҳид ғозӣ шудан ба ӯ нашудани Мулло Бозорро ман намедонам. Аммо дар вақтҳои охир дар тумани Пешкӯҳ, дар вақти кушта-истоданаш як одамро, Мулло Бозор ба даст афтада аз тарафи мардум шаҳид карда шуд. Ҳамин

бояд аз шарофати мадрасаи Кӯкалтош бошад,—гуфт Хайдарча.

— Оқибат Қорӣ Ибродро калонон аз мадраса пеш кардаанд ё не?—гуфта Қурбон-девона аз Хайдарча пурсида ӯро ба сари ҳикояи аз миён гумшуда овард.

— Назар ба қавли Маҳмуд-араб,—гуфт Хайдарча,—калонон аз барон пеш кардани Қорӣ Ибод аз мадраса аз ин пеш ҳам бисъёр кӯшиш карда будаанд, аммо натавонистаанд. «Ин дафъа ҳам,— гуфт Маҳмуд-араб,—пеш карда наметавонанд, аммо ҳақорат дода беобрӯӣ карда мегарданд-дия».

— Бештарини калонон муқобил шуда истода, чаро як ориятниширо пеш карда натавонистанд ва наметавонанд? — гуфта ман аз Маҳмуд пурсидам. Ӯ гуфт:

— Қорӣ Ибод ба хучраи Ҳалимбой ном яке аз бойбачагони Бухоро менишинад. Ӯ як бойбачаи мурдор аст. Қорӣ Ибод ба вай бачаҳои мурдори вайронро ёфта бурда медиҳад ва бо ин кори мурдори худ дили ӯро меёбад. Бинобар ин ҳар чанд калонони мадраса ба Ҳалимбой «Қорӣ Ибод як одами мурдор аст, ӯро аз хучраатон бароред» гуфта илтимос кунанд ҳам, ӯ «лам, лум» карда муллоҳоро аз пеши худ дафъ мекунад ва Қорӣ Ибод ҳам дар хучра истодан мегирад. Хучра, ки зархариди бой аст, муллоҳо аз ин зиёда ҷӣ қор карда метавонанд...

— Дар асл аз «Қорӣ Ибод мурдор» гуфта ба Ҳалимбой мурдор шикоят кардани муллоҳо, аз дузд ба миршаб шикоят кардани калла-майнаҳӯр* барин як аҳмақӣ аст-дия,—гуфт Қурбон-девона.

— Ё ки аз кал ба пес шикоят бурдани маҳав барин як аблаҳӣ аст,—гуфт Рӯзӣ-сарносӣ.

— Гапро чаро дароз мекунетон? «Кал додари кӯр» гӯетон намешавад?—гуфт Маҷид.

— Аз ҳама бехтараш «лӯбиёву каду—лаънат ба ҳар ду» гуфтаи аст,—гуфт Ҳамро-гавбоз.

— Лекин ман «лаънат ба ҳар се!» мегӯям,—гуфт Рӯзӣ-сарносӣ.

* *Калла-майнаҳӯр*—қасест, ки худаш шахсан ба дузди намебарояд. Аммо молҳои дуздиро ба дуздон об карда (пул карда) медиҳад ва ба ин «хизматаш» аз онҳо расама мегирад.

— Аҷаб корҳо?—гуфт як ҷаллод,—агар як авом ба як мулло андак аз бинӣ боло ғап занад, даррав муллоҳо ба сари ӯ аккаи ало барин ғун шуда «кофир шудӣ» гӯён ӯро каллакӯбак мекунанд. Аммо муллоҳо бо якдигар ҷанг мекунанд ва ҳамдигарро ҳақорат медиҳанд, лекин кофир намешаванд ва «кофир шудӣ» гуфта овозашонро ҳам намебароранд?

— Ҷангу ҷанҷоли миёни худашон сабаби ҳақорат дидани ҳеҷ кадомашон намешавад,—гуфт Қодир-буз,—чунов ки бар рӯи як нон баромадани як нони дигар сабаби ҳақорати он нон намешавад.

— Дуруст аст,—гуфт Рӯзӣ-сарносӣ,—агар инро бо забони авомонаи худ гуям, «лағати харро хар мебардорад» мешавад...

Мурдакашон омаданд, сӯхбати ҷаллодон бурида шуда ҳамаашон барои мурдаборкунӣ аз ҷояшон хестанд.

МУЛЛОИ ДУЗДӢЁБ (ДАВОМИ „СОҲИБОНИ ШАРИАТ“)

Ҷаллодон, пас аз он ки мурдахоро бор карда доданд, боз омада ба болон намад ёзиданд. Ҳама монда шуда буданд, аз ҳеҷ кас садое намебаромад... аммо Қодир-буз ба Ҳайдарча нигоҳ карда:

— Қорӣ Ибод як каси мурдор будааст, ба вай худи калонони мадраса муқобил буданд. Ту ҳамин тавр як муллои вайронро мисол оварда мехоҳӣ, ки ҳаман муллоёро бадном кунӣ,—гуфта ин хомӯшии мурдамонадро вайрон кард.

Ҳайдарчаро барои ғап задан акиун ҳеҷ ҳавсала ва димоғ намонада бошад ҳам, ғапи Қодир-бузро хӯрда мағлуб шуда монданро нахост. Ӯ аз ҷои ёзидагаш рост шуда як вазъияти ҷиддӣ гирифта нишаст ва поскадуяшро бароварда як нос кашида, пас аз он ки кайфашро қадре дуруст карда гирифт, ба ғап даромад:

— Уй, Қодир-буз!—гуфт ӯ,—аз болон муллоҳо бисъёр калонӣ нақун, бой медиҳӣ. Ин ҷонварҳо, ки аз

болон онхо хурӯс гумон карда бологарав* мемонӣ, мошак** шуда мебароянд. Ҳамин Қорӣ Ибоди мурдори вайрон, ки ба мурдорӣ ва вайронии ӯ худат ҳам қонл шудӣ, рафта-рафта муллои калон ва соҳиби шарият шуд. Мол, қон, номус ва обрӯи халқро ба дасти худ гирифт.

— Эҳтимол рафта-рафта худаширо дуруст карда бошад,—гӯён Қодир-буз гап парронда сухани Ҳайдарчаро бурид.

— На ин ки рафта-рафта худро дуруст кард, балки рафта-рафта пас аз ҷи қадар бисъёр кардани бадихо ва вайронихо соҳиби шарият ва муллои калон шуд,—гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

— Агар бовар накуни, ана гӯш кун!

— Ӯ гӯш накунад ҳам, мо гӯш мекунем,—гуфт Ҳамро-ғавбоз,—кай гуфта дех! Ҳамин тавр як одами мурдори вайрон ҷи тавр шуда муллои калон ва соҳиби шарият шуда будааст?

— Ба шарофати дар мадраси Қўқалтош зиндагонӣ карданаш,—гуфта Рӯзӣ-сарносии гап парронд.

— Дуруст аст. Дар ҳақиқат ҳам, гайр аз ин ки чанд вақт дар мадраси Қўқалтош истиқомат карда буд, дигар ҳеҷ пишакбачаро аз мундӣ набаровардааст он мурдор,—гуфт Ҳайдарча ва ба ҳикояти худ давом намуд:

— Баъд аз ду соли воқеае, ки дар боло гуфта гузаштам, боз ба Бухоро омада дар хучраи Махмуд-араб бошишгоҳ кардам... Фасли тобистон, ҳаво бисъёр гарм буд, шабона дар даруни хучра нафасамо аз гармӣ гаштан гирифт. Бинобар ин ба боми мадраса баромада ёзим. Болон боми баланди мадраси Қўқалтош бад набуд. Дар он ҷо боди форами саҳроҳон васеи киштзор, бе он ки ба бӯи бади кӯча ва паскӯчаҳои танги Бухоро олуда шавад, рост ба димоғи

* *Бологарав*—чизест, ки дар болон бозии ҷанги ҳайвонот ва мусобиқаи онҳо мешавад. Масалан, ду вартисбоз (бедонабоз) вартисҳои худро бо гараниҳои муайян ҷанг меандозанд. Тамошобинон ҳам аз болон вартисҳои онҳо дар байни худ гараҳ мебаранд. Ана ҳамин гараҳи дуваҷӯро бологарав меноманд.

** *Мошак*—вартиси (бедонаи) мошак.

мо мевазид. Мо бо якдигар аз ҳар тараф гуфтугӯзор мекардем... як вақт бинем, ки шаб аз нима гузаштааст. Мо гапро бас карда ба умеди хоб ба ситорашуморӣ даромадем...

«Хобамо саҳт бурда будааст. Бо овози пурдахшати «намон, намон» аз хоби ширин часта хестем. Овози ғалоғула аз тарафи ҷануби мадрасан Кӯкалтош—аз як ҷои наздик меомад. Аз ҳар тарафи шаҳр таблҳои реза ва қаторак* садо мебароварданд, одамҳои хангоматалаб ба тарафе, ки талотӯб шуда истода буд, рехта меомаданд.

«Азбаски яке аз хангоматалабон мо будем, мо ҳам аз болои боми мадраса фурумада ба ҳамон тараф нигоҳ карда рафтем.

«Воқеа дар гузари Эшони пир рӯй дода будааст. Мардум ва шабгардҳои¹²³ (полисҳои) амири як дузд ё ин ки як ҷинояткорро мекофтанд. Даҳбошии ҷиреби¹²⁴ лаби ҳавзи Девонбегӣ (саршабгард)—Сироч-даҳбошӣ барои ёфта дастгир кардани дузд ба шабгардони худ фармонҳои катъӣ меод...

«Дар ин миён аз байни мардум як ҷавон ба пеши Сироч-даҳбошӣ омада бо далерии тамои:

— Даҳбошӣ! — гуфт, — агар шумо дар ҳақиқат дуздро ёфта дастгир кардан хоҳед, ба шабгардхотон «дуздро ёбед» гуфта фармон дода наистед, балки худ ҳамин шабгардхоро дастгир карда ба ҳабе гиред, дузд дастгиршуда ҳисоб меёбад...

Мардум шӯрид, аз байни онҳо садоҳои:

— Дуруст, дуруст...—баромада сухани он ҷавонро қувват дод. Тамоми ҷашмоне, ки бо оташи ғазаб шӯълавар шуда буданд, ба тарафи Сироч-даҳбошӣ ва шабгардони ӯ дӯхта шуданд...

«Сироч-даҳбошӣ, ки дар ҳолати бисёр душворе монда буд, ба он ҷавон наздик омада, ба ӯ бо диққат нигоҳ кард ва бо ҳамин як нигоҳ кӣ будани он ҷавонро бояд доништа бошад, ки:

— Бигиред ин муллои дуздёбро!—гуфта ба одами худ фармон дод ва худаш аз дасти ростии он ҷавон нигоҳ дошт.

* Табли реза ва табли қаторак—таблҳои малҳусе, ки ҳуан мишав ва ё ин ки саршабгардо навохта мегаштанд.

«Он чавон «воҳ» гӯён хост, ки дасташро аз дасти дахбошӣ кашида гирад. Аммо то он вақт шабгардҳо аз ҳар тараф ӯро печонда гирифта буданд.

— Дар ҳақиқат дузд ёфт шуд, дасту остини ин одам пури хун аст. Фонасро пештар биёр!—гуфта Сироч-дахбошӣ ба чирогчин худ фармон дод.

«Дахбошӣ дар пешни фонас дасти он чавонро аз остинаш бароварда дид, мо ҳам дидем—остину доманхон он одам хунолуд буд ва аз нарангушти дасти ростав чакра-чакра хун мечакид.

«Аз тамошобинон яке гуфт:

— Дар ҳақиқат дузд ҳамин одам аст; Мирзо «нарангушти дасти рост дузд ро газида хондам» гуфта истода буд.

«Шавқун ва талотӯби мардум зиёд шуд. Муштҳо баланд шуда ба сари он одам фуромадан гирифтанд. Аммо Сироч-дахбошӣ ба ҳаракатҳои бетартибӣ роҳ наод, он чавонро бо шабгардонии худ печонда гирифта аз ҳучуми мардум нигоҳдорӣ кард ва дасти ӯро ба пушташ баста бо ду шабгарди худ ба миршабхонааш фиристод. Шабгардон он чавонро пеш андохта бо себандҳои худ зада—зада мебурданд.

«Сироч-дахбошӣ ба ҳавлии дузд даромадагӣ рафта ду маҷруҳро аз назар гузаронид: яке аз онҳо як марди 30-сола буд, ки аз буни гӯшаш тир хӯрда буд ва саломатӣ ёфтаниш дар шубҳа менамуд; дигаре аз онҳо як навҷавони 16—17-сола буд, ки гардан ва буниҳои гӯшаш ханҷол ёфта буд, аммо чароҳати зарарнок наошт. Ин чавон ба гуфтушунид қодир бошад ҳам, ба сабаби фочиае, ки ногаҳонӣ дучор шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан наошт.

«Сироч-дахбошӣ ба чавон нигоҳ карда:

— Воқеаҳоеро, ки дирӯз боз аз сарат гузаштааст, ягон-ягон гап зада дех!—гуфт.

— Дирӯз нагоҳонӣ ба раста баромадам,—гӯён бача ба сухан даромад,—аз насъҳои бой 15 ҳазор танга пул ҷамъ кардам. Бегоҳонӣ ба хона омадам. Баъд аз хӯрдани ош пулҳои аз бозор ҷида овардаамро дар зерин болишам монда хобидам. Ин одам

(ба маҷрӯхи лиғар нишора карда) дар раҳрав хобида буд...

— Хӯҷани дар кучо буд? — гуён Сироч-дахбошӣ сухани ҷавонро бурнда як савол партофт.

— Норбойро мепурсед? — гуфта ҷавон пурсид.

— Ҳо!

— Як ҳафта шуд, ки Норбой ба Қаркӣ рафтааст.

— Ин одам аз хешовандони Норбой аст ё یتимаш аст ва ё ин ки ошноӣ худат аст? — гуён дахбошӣ он одами маҷрӯхро нишон дод.

— Не, — гуфт ҷавон, ин одам на хешӣ Норбой аст, на یتими он ва на ошноӣ ман.

— Ин тавр бошад, ин одам дар ин ҷо чӣ мекард?

— Ин одам як деҳқони фақир аст, ки дар саҳро дар пеши қорбоғи Норбой хона дорад. Худаш сарбози амир аст. Ҳар рӯз пас аз машқ ин ҷо омада ме-рафт. Вакте ки Норбой Қаркӣ рафтани шуд, иро таъин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад. Хамин аст, ки аз Норбой рафта боз ҳар шаб ин ҷо мехобад.

— Хуб, писарам, гап зан! Пас аз хобидани ту чихо шуд! — дахбошӣ пурсид.

— Чихо шуданро намедонам, — гуфта ҷавон ба гап даромад, — лекин як вақт, гуё маро сиёҳӣ пахш карда бошад, аз хоб бедор шудам, ки ҳақиқатан маро як кас пахш карда истодааст, дар хонаи ҳоли, дар вақти саҳар як одами ношиносро дида дар аввали қор саҳт тарсидам. Аммо сояи ақлабро ба сарам ҷамъ карда аз ҷоям ҷаста хестани шудам. Лекин он нобакор гарданабро тофта ба замин пахш кард. Вакте ки бо овози баланд:

— Қистӣ ту, ҳаромзода? — гуён фаръёд кардам, он одам бо дастӣ ростӣ худ дахонамро маҳкам гирифт. Ман ҳам нарангушти ўро газида, бо қуввате ки доштам, саҳт хондам. Дар хамин вақт ин одам (маҷрӯхро нишон дода) аз фаръёди ман бедор шуда:

— Чӣ гап? — гуён ба пеши дар давида омад. Он нобакор аз тарси гирифтори худ маро ба ҳоли худ гузошта ба дар нигоҳ карда давид. Вакте ки ин одам ўро дастгир кардани шуд, таппонча ҳоли карда баромада рафт. Ҷо шунидани садон таппонча ҳам-

соягон ба бом баромада «намон, намон!» гӯён фаръ-
ёд карданд. Шумо ҳам расида омадед. Воқеае, ки
ман медонам ана ҳамин аст.

— 15 ҳазор тангае, ки дар зери болинат монда
будӣ, дар чояш хаст ё не?—дахбошӣ пурсид.

— Дарвоқеъ, инро фаромӯш кардаам,—гӯён ча-
вон гап сар кард,—дузд вақте ки ба дар нигоҳ карда
давида рафта дар пеши худ ин одамро дид, чизеро
шалтӣ карда аз дасташ ба замин партофт ва пас аз
он тир андохт. Баъд аз рафтани ӯ «ин чӣ будааст?»
гӯён ба тарафи дар гавак кашида рафта даст-даст
карда дидам, ки ҳамон пули дар халта андохта дар
зери сарам мондагӣ будааст.

— Назар ба фикри ту он одам танҳо дузд буда-
аст, ё ягон мақсади дигар ҳам доштааст.

— Ба фикри ман он як сайёде будааст, ки ме-
хостааст бо як тир ду шикорро занад—ҳам мехоста-
аст 15 ҳазор тангро бигирад ва ҳам ба номуси ман
даст ёзонад. Аз хушбахтии ман ба ҳеҷ кадоми инҳо
ноил нашуда, гурехта гиребони худро халос карда-
аст.

— Халос шуда натавонист, ба даст афтод, ба
миршабхона фиристода шуд,—гуфт дахбошӣ.

— Кӣ будааст он ҳаромзода?—гӯён чавон пур-
сид ва аз хурсандӣ аз чояш хеста нишаст.

— Ҳамсоияи худат, Қорӣ Ибод будааст,—гуфт
дахбошӣ дар чавоб.

— Ҷа, ҳамин Қорӣ Ибоди хонасӯхта-а? Ҳам
дузд, ҳам чинояткор?.. Одамро ҳеҷ шинохта намешу-
дааст. Ҳар рӯз ба ман «чаро ба намозҳои ҷамоат—ба
масҷид намебарой?» гуфта аз гӯру қиёмат гап зада
менишаст...

Ҳайдарча хикояи худро давом кунонда гуфт:

— Ман гӯшакӣ карда аз Махмуд-араб:

— Ин кадом Қорӣ Ибод аст?—гуфта пурсидам.

— Бояд дар хотир дошта бошӣ, ки ду сол аз ин
пеш ба болои Қорӣ Ибод номе дар мадраса ҷанҷол
баромада буд-ку. Ин ҳамон аст.

— Магар ӯ дар ҳамон вақт аз мадраса ронда
шуда буд, ки дар ин ҷо омада ҷойгир шудааст?—гуф-
та аз Махмуд пурсидам.

— Не, ронда нашуда буд,—гуфт Махмуд,—лекин сохиби хучра ба пул мӯхтоҷ шуда он хучраро фурӯхта, ба муносибати ин, ки Қорӣ Ибод аз гузари Эшони пир аст, ба ӯ аз ҳамин мадраси Эшони пир як хучран арзонбаҳо харида дод. Ӯ омада дар ҳамин ҷо монд.

Фардон он шаб шунидем, ки сарбози маҷрӯҳ дар касалхона мурдааст. Қорӣ Ибод ба ҷиноятҳои худ иқрор шуда ба ҳабси абадӣ маҳкум гаштааст.

— Чунон ки Махмуд-араб гуфта будааст, Қорӣ Ибод ҳақиқатан ҳам як ҷонвари аҳмақ будааст,—гуфт Қурбон-девона,—ҳамин корро, ки қардан хостааст, ҷаро аввал ба Сироҷ-даҳбошӣ хабар дода бо шарикни ӯ корро сар накардааст: дар он вақт ҳам ҷинояти қасд қардагиашро мекард, ҳам як қисми 15 ҳазор тангаро меҳӯрд.

— Дар он вақт даҳбошӣ худи ҷавонро ҷиноятчи шумурда аз ӯ ҳам як чиз мерӯёнид ва сарбозро шарикни ҷинояти он ҷавон нишон дода хуни ӯро ба ҳадар мефиристод,—гуфт Рӯзӣ-сарносеӣ.

— Дар ҳар ҳол аз ин ҳикоят ҳам Қорӣ Ибод муллои калон шуда набаромад,—гуён Қодир-буз ба Хайдарча гап парронд...

Дар ин миёна мурдакашон омаданд, ба катори дигар ҷаллодон Хайдарча ҳам барои мурдаборкуни ба рафтаи маҷбур шуда бошад ҳам, ба Қодир-буз нигоҳ карда:

— Ҳоло сабр кун, чӣ тавр муллои калон ва сохиби шарият шудани Қорӣ Ибродро баъд аз тамомии қор ба ту гуфта медиҳам,—гуфт...

ВО, ШАРИАТО (ДАВОМИ „СОҲИБОНИ ШАРИАТ“)

— Баъд аз ду соли ҳабс шудани Қорӣ Ибод дар туман гапҳои ғалатӣ овоза шудани гирифт,—гуён Хайдарча ҳикоя сар кард:

— «Хуррият¹²³ мешудааст, қозихо, раисҳо, миршабҳо, амлоқдорҳо ва амалдорони дигари амир баъд аз ин аз мардум ҳар чӣ хоҳанд, гирифта наметавонистаанд. Қорхон подшоҳӣ ба дасти «оксаққолоне».

ки аз тарафи фуқаро* хоста мешаванд, супурда мешудааст... кӯтоҳаш гапхоеро, ки мо дар умрамон ишундаем гуфтан гирифтанд.

«Аз ин гуна гапҳо ҳар кас дар фикри худ ба андешае афтод: баъзе бева ва бечорагон «агар кордоӣ ҳамин тавр шавад, мо ҳам дар дунӣ рӯи беҳбудӣ ва рӯзи оромиро мемидаем» гӯён хурсандӣ мекарданд. Аммо қозихо, раисҳо, миришабҳо, ҳокимҳо, амлоқдорҳо ва одамони онҳо аз ин гуна овозаҳо бағоят тарсида, чӣ қор қарданашонро надониста саросема шуда мегаштанд.

«Баъзе оқсаққолҳо, арбобҳо ва аминҳо «қор подшоҳӣ, ки ба дасти оқсаққолони аз тарафи фуқаро хосташуда афтад, аҷаб нест ки худ фуқаро боз моро ба оқсаққолӣ хоҳад ва мо боз ҳукмронӣ кунем» гӯён дар дили худ як умеди хубе парваранд ҳам, бештарини онҳо «вақте ки қозихо, миришабҳо, раисҳо, амлоқдорҳо... аз фуқаро чизе гирифта натавонанд, мо деҷӯшро аз қучо меёбем ва он гуна оқсаққолини бедаромад аз оқсаққолини гадоён чӣ фарқ дорад» гӯён аз ҳокимон ҳам зиёдтар дар тарс буданд. Инҳо боз ба умеди дигаре афтода «не ин гуна қорҳо нахоҳанд шуд, ба ин гуна қорҳо худ қозихо ва ҳокимҳо ҳам роҳ нахоҳанд дод, онҳо аҳмақ нестанд, ки ба ихтиёри худ ин ҳама ҳукмрониро аз даст диҳанд» гӯён худро дилдорӣ меоданд...

«Ростӣ, ҳамон вақтҳо ман ҳам дар андеша афтола будам. Агар ҳамон овозаҳо рост мебаромаданд, албатта, ба қори мо ҳам ҳалал мерасид. Зеро вақте ки қозӣ ва миришабҳо пора хӯрда натавонанд ва ба қори мо шарик нашаванд, қори мо ҳам бад мешуд, дар он вақт агар мо поямонро бечо монем, худ фуқаро моро зада мекушт. Бинобар ин барои фаҳмидани тағи он овозаҳо ба Бухоро омада рост ба пеши Маҳмуд-араб рафтам ва аз ӯ ҳақиқати ин гапҳоро пурсидам.

Назар ба қавли Маҳмуд-араб, он овозаҳо рост буданд, ҳатто амир дар ин бора фармон баровардан ҳам мехостааст...

* Фуқаро—ба истилоҳи даври амири Бухоро ба маънои табаа (райат) мебошад.

Агар аз хотирам набаромада бошад, ҳамон рӯз...— рӯзи панҷшанбе буд, ҳамон шаб бо як қаллаву хазор андеша дар хучраи Махмуд-араб хобидам. Пагоҳонӣ ба тамошон шаҳр баромадам. Шаҳр пур аз одам буд. Одамон тӯда-тӯда ва танҳо-танҳо ба ҳар тараф тез-тез мерафтанд. Равандагон, гӯё ки аз пан ягон кори бисъёр заруре мерафта бошанд, бисъёр кам гап мезаданд, ё ин ки ҳеч гап намезаданд. Агар шиносое бо шиносое рӯ ба рӯ ояд, охистекак «амир фармон баровардааст, хуррият шудааст» мегуфт ва онӣ дигар «хо, хуррият шудааст, бинем канӣ, чӣ мешавад?» гӯён ҷавоб меод ва бо як табассуми асроннок аз якдигар ҷудо мешуданд ва дар роҳашон шитоб мекарданд...

«Он ҳолати шаҳр ба назарам бисъёр аҷиб намуд, ман шаҳри Бухороро ҳеч гоҳ он гуна пурандеша ва пурташвиш надида будам. Он ҳолати шаҳр ба назарам мисли як қоҳқонае намуд, ки дар зераш оташ афта бошад: дуд мебаровард, аммо ханӯз дарнагирифта буд.

«Дар ин миён баъзе тӯдан ҷавонро меидем, ки онҳо ҳам ба ҳар тараф медавиданд, аммо онҳо хеле шодмон ва хушбахт менамуданд. Ҳар гоҳ шиносоҳон инҳо ҳам бо шиносоҳон вохӯранд «амир фармон баровардааст ва хуррият шудааст» мегуфтанд. Аммо инҳо ин суҳанхоро на охиста, балки бо овози баланди оҳангдор ва хушнудона мегуфтанд, инҳо ин суҳанхоро бо оҳанге мегуфтанд, ки гӯё «ид шудааст ва барои ин ҳозирӣ дидан даркор аст» мегуфта бошанд. Ҳар чанд инҳо ҳам тез-тез медавиданд, аз пешини шиносоҳон худ зуд намегузаштанд, балки бо ҳам бағал кушода вохӯрдӣ мекарданд ва аз сару рӯи якдигар мебӯсиданд ва ба амалдорон ва муллоёне, ки дар он вақт аз пешашон мегузаштанд, бо назари ҳақорат нигоҳ карда бо ҳам хандамезона «акуну рӯзи инҳо ба охир расид» гӯён изҳори шодмонӣ мекарданд...

«Ҳолати ин гуна ҷавонони шодмони софдил дар он шаҳри пурандешаи серташвиш ба назари ман монанди он оқубарагон менамуд, ки бар рӯи хандаки

хаспӯшкардан сайёдон шодмонӣ карда бо ҳам бози мекарда бошанд...

«Он рӯзро, ки агар фаромӯш накарда бошам, рӯзи чумъа буд, бо ин гуна тамошоҳо гузаронида бегоҳонӣ дар гузари Шояхсӣ ба хавлии як ошном рафтам. Албатта, дар он ҷо ҳам гап бар болои фармони амир ва хуррият мерафт...

«Соатҳои дахи шаб буд, ки ба он хонае, ки мо нишаста будем, як одам даромада омад. Ман он одамро намешинохтам. Ӯ як ҷавони 26—27-сола буда, кӯтоҳкомат, лоғарандом, рӯйборик, сафедчараиғи ба зардӣ моил ва камриш буд. Аз иззат ва эҳтиром кардани аҳли маҷлис ӯро, маълум мешуд, ки ӯ яке аз калонзодагон аст ва аз суханони ӯ фаҳмида мешуд, ки ӯ аз амир, кушбегӣ аз амалдорон ва муллоёни калон хабардор як одам будааст.

«Аҳли маҷлис баъд аз омадани ӯ гуфтугузори худро монда, хама ба ӯ чашм дӯхта ба шунидани хабарҳои нав аз ӯ тайёр гардиданд.

— Таксир! Хуррият ҳам шуда мوند, акнун ҷи мешуда бошад!—гуфта яке аз аҳли маҷлис аз он одам пурсид.

— Хуррият-муррият намешавад,—гуфт он одам дар ҷавоб,—хуррият аз хама пештар ва бештар ба ҷаноби олий ва ба муллоҳои калон зарар дорад. Бинобар ин ҷаноби олий ва муллоҳо ба ин кор розӣ намешаванд ва роҳ намедиханд.

— Ака корӣ*,—гуфтам ман ба он одам,—мо шунидем, ки амир фармон бароварда хуррият додааст. Агар ин кор ба ӯ зарар дошта бошад ва ӯ ба ин кор роҳ надодани бошад, чаро худаш фармон баровардааст?

— Якчанд нафар ҷадидон, эронӣён, яҳудиён ва баъзе бединони дигар амирро танг карда аз ҷонаш безор карданд, ӯ ҳам бо машварати консули рус, ки одами муътамади подшоҳи бекоршудаи Россия Николай аст, барон фиреб долани хурриятталабон як фармон баровард. Фардо мебинем, ки як ҷанҷол баровар-

* Авоми Бухоро ба ҳар салласафед «ака корӣ» гуфта хитоб мекард.

да, фармонро бекор карда, хурриятталаборро ба даст дароварда, ҳамаашонро ҷазо хоҳад дод.

— Агар хурриятталаборро ҷазо додани бошад, магар бе баровардани фармон ҷазо дода наметавонист? Барои ҷазо додани онҳо фармон баровардан, ҷанҷол баровардан ва боз он фармонро бекор карда худро бадном кардан чӣ даркор буд?— гуфта яке аз маҷлисӣён ба фикри он одам муқобил баромад.

«Сипоҳгарӣ, сӣ пой дорад» гуфтаанд, — гуфт он одам, — ҷаноби олий ва аҳли дарбори он кас ҳазор хунар доранд, ки ҳоло шумоён яке аз онҳоро ҳам намедонед. Агар ҷаноби олий хуррият надода хурриятталаборро дастгир кардани мешуданд, як кас ба даст афтад, даҳ кас мегурехт. Ақнуи ки фармон бароварда хуррият дода ҳамаи онҳоро хотирчамъ карданд, фардо ҳамаи онҳо шодиёна мекунанд ва аз калон то хурди онҳо дар зери ялави шодиёна ҷамъ мешаванд. Дар он вақт ҷаноби олий метавонанд, ки бо ёрии сарбозон, амалдорон ва муллоён ҳамаи онҳоро ба даст дароранд, ҳеч набошад як қисми калонашонро. Ин аст хунари сипоҳгарӣ...

«Фардон он шаб, ки рӯзи шанбе буд, пагоҳонӣ ба бозор баромадам. Дӯкониҳо, саройҳо бастагӣ буданд. Мардум «хуррият шудааст» гӯён ба ҳар тараф медавиданд. Аммо имрӯз на монанди дирӯза бо овози наст, балки ин суҳанро бо овози баланд мегуфтанд. Овози баланди онҳо ҳам на монанди овози баланди ҷавонони дирӯза хурсандона буд, балки аз овози инҳо оҳанги қаҳру ғазаб шунида мешуд ва дар паси калимаҳои «хуррият шудааст» калимаҳои «шаррият аз даст рафтааст»-ро ҳам ҳамроҳ мекарданд...

«Ман ба лаби хавзи Девонбегӣ рафтам. Саҳни атрофи хонақохи Девонбегӣ пур аз одам буд. Дар миёнаи онҳо як одам, дар ҳолате, ки ба гарданаш фӯта андохта буд:

— Во, шаррият! Во, исломо! Во, дини!— гӯён фаръёд мекард. Дар миёнаҳои фаръёдҳои худ ба мардум нигоҳ карда:

— Эй бародарони мусулмон! — мегуфт, — барои нигоҳдории дини ислом ба ғазо ҳозир шавед. Ҷалядо-

ни муртад бо кофирони дигар ҳамроҳ шуда мехо-
ҳанд, ки хуррият кунанд... Маънии хуррият чист?..
Бидонед, ки агар хуррият шавад, рӯи занонатонро
мекушоянд, духтаронатонро аз дастатон мегиранд,
фарзандонатонро ба мактабҳои нави кофиркунанда
мехононанд... ғайрат кунед, ки дини ислом аз даст
наравад... Во, шариято! Во, дини!..

Аз миёнаи мардум як каси девонатағма, ки дар
бари худ либосҳои қаландарӣ дошт, сухани он одам-
ро қувват дода мегуфт:

— Ман ҳозир дар хиёбон дидам, ки хурриятталаб-
бон дар вақти намоиш карда рафта истоданашон
фаранҷии як занро, ки аз пешашон баромад, гирифта
та ҳаво доданд, «акнун хуррият шуд, баъд аз ин фа-
ранҷӣ—маранҷӣ даркор нест» гуфтанд...

— Ана, ана мусулмонон. Шумо гувоҳии ин валии
барҳақро шунидед, ки чӣ гуфт... ин, холо дар аввали
кор аст. Фардо, ки хуррият барқарор шуд, хуррият-
талабон ба хонашон даромада зан ва духтархотонро
аз мӯяшон гирифта бефаранҷӣ ба кӯча кашола кар-
да хоҳанд баровард,—гуфт он одами «во, шариято»-
гӯӣ ва боз фаръед кашид:

— Во, шариято! Во, исломо! Во, дини!..

«Тасаддукашон шавам, ин соҳиби шарият ва хо-
мин дин қадом зоти шариф бошанд» гӯён пештар
рафта нигоҳ кардам. Ин одам ба Қорӣ Ибод, ки ду
сол пеш аз ин дар болои дуздӣ, одамкушӣ ва чино-
яти дигар ба даст афтада ба ҳабси абадӣ гирифта
шуда буд, монандӣ дошт.

«Ростӣ ин аст, ки ба чашмони худ бовар карда-
нам намеомад. Чашмонамро молида-молида дуруст-
тар нигоҳ кардам... не, саҳв накардаам: ин одам ҳа-
мон одам буд; ин одам ҳамон одам буд, ки дар мал-
расаи Кӯкалтош ҳамон қадар расвоиҳоро карда буд;
ин одам ҳамон одам буд, ки ба ҳавлии Норбой ша-
бона даромада пулҳои ӯро дуздидан ва мирзони ӯро
пахш кардан мехост...

— «Худ ба худ мегуфтам: «Чаро он вақтҳо дар
ёди он одам худо, пайғамбар, шарият наёмадааст ва
имрӯз якбора соҳиби шарият шуда баромадааст.

— Бинобар ин асу, ки «гуфти мулло ро бикун, карди мулло ро накуи!» гуфтаанд-дия,—гӯён Курбондевона сухани Хайдарчаро бурид.

— Ба фаҳми ман, — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ, — кардаи мулло ро ҳам накуи, гуфтаашро ҳам, Зеро агар кардаашро кунӣ, мисли Қорӣ Ибод мурдор ва расво шуда мегардӣ, агар гуфтаашро кунӣ, охир монанди мо чаллод мешавӣ.

Хайдарча, пас аз он ки сухани Рӯзӣ-сарносиро:

— Дуруст!—гӯён тасдиқ кард, ба ҳикояти худ давом намуд:

— Сирри ҷӣ гуна аз зиндон халос шуда соҳибӣ шариаат гардидани Қорӣ Ибродро доништан хоста ба мадрасаи Кӯкалтош ба хучраи Маҳмуд-араб нигоҳ карда роҳӣ шудам.. Саҳни мадраса ҳам аз одам ӯро пур буд. Дар миёни онҳо шахси рангкандан камхуни калонзодамонанде, ки шаб дар гузари Шояхсӣ дида будам, мисли Қорӣ Ибод ба гарданаш ғӯта андохта «во, шариаат!» мегуфт..

«Ба мадраса даромадам, ки дари хамаи хучраҳо баста, дар он ҷо ҷонзоде наменамояд. Бо зина ба хучраи Маҳмуд-араб баромадам, ки дари ӯ ҳам бастагӣ аст ва дарро ҳар чанд кӯфтам, аз дарун садо набаромад.

«Аз мадраса баргашта баромада ба бозор фууромадам. Дар хама ҷои шаҳр ошӯб барпо буд, каххонан дар зераш оташ афтада дуд карда истода, ки дирӯз пай бурда будам, гӯё имрӯз даргирифта буд—гӯё шаҳр месӯхт, садон гурриши оташ, гӯё садон «во, шариаат!» буд, ки акнун аз ҳар даҳан мебаромад.. То Хиёбон ва Регистон хама ҷоро давр зада баромадам, «дар хама ҷо хурӯс баробар ҷег мезад», дар хама ҷо садон «во, шариаат!», дар хама ҷо гулгулан «Бигир! Бубанд! Бизан! Кашола кун!..» баланд буд. Дар ҳар ҷо одамони амир, қозӣ, раис, миршаб ва муллоён хурриятталабонро ё касонеро, ки хурриятталаб гумон кардаанд, дастгир карда занон-занон ва кашолакунон ба арки амир мебарданд ва дар он ҷо маҳбусаш мекарданд, гӯё акнун хаспӯш фуурофта буд, ки охубарагон ба дом меафтаданд..

«Бегохонӣ ба хучраи Махмуд-араб рафтам. Худи ӯ ҳам акиун аз тамошо баргашта будааст, ки чома-ашро дар кашидан буд... Хар дуямо дар ду кодоки сандалӣ пахлу ба пахлуи якдигар чо гирифта болишро ба зери бағалхо кашиди ёзидем; хар дуямо ҳам ба хубӣ монда шуда будем.

«Дар навбати аввал ман ба Махмуд-араб дар лаби хавзи Девонбегӣ дидагиҳоямро хикоят карда аз вай чӣ гуна аз зиндон—аз хабси абадӣ халос шуда соҳиби шарият шуда баромадани Қорӣ Ибродро пурсидам.

— Бояд дар хотир дошта бошӣ, ки,—гуфт Махмуд-араб,—Қорӣ Ибро дар воқеае, ки дар гузари Эшони пир рӯй дода буд, дастгир шуда ба зиндон афтада буд.

— Дар хотир дорам, — гуфтам ман, — тааҷҷуби ман дар ин ҷост, ки аз зиндон чӣ гуна халос шуд ва чӣ тавр соҳиби шарият гардид?

— Сабр кун!—гӯён Махмуд ба ҷавоб даромад.—У чанд гоҳ дар зиндон хобид. Ӯ як бародари аз худаш калонсоли дуохон дошт, ки ба сабаби дуохонинаш ба Насрулло-қушбегӣ наздик шуда буд ва бо ӯ рафтуоӣ дошт, бо дуохонӣ гӯё ки амиро ба Насрулло-қушбегӣ гарм мекард. Насрулло-қушбегӣ ба хотири ана ҳамин дуохон Қорӣ Ибродро аз зиндон озод кард; ӯро на танҳо озод кард, балки ба замми озод кардан ӯро дар гузари Меҳтар-анбар имом ва мударрис таъин намуд.

— Имом ва мударрис шуда бошад ҳам, бояд Қорӣ Ибро боз ҳамон Қорӣ Ибро бошад,— гуфтам ман.—Масалан, ман як чомаи калон пӯшида, як дастори калон баста, ба воситаи ягон одами калон имом ва мударрис шавам, соҳиби шарият шуда метавонам? Дастор ва чомаи маро дида, мумкин аст, ки мардум фиреб хӯранд. Аммо худам фиреб нахоҳам хӯрд. Худамро худ боз ҳамон Хайдарчаи дузди ҷаллод медонам. Аммо ин Қорӣ Иброи беҳаё на аз худ ва на аз мардум шарм накарда, «во, шариято!..» гуфта гаштааст. Дар ҳамин вақт ба Сироч-дахбошӣ рӯ ба рӯ ояд чӣ мегуфта бошад?..

— Аҷаб нест, ки дар вақти «во, шариято!..»-гӯӣ

Қорӣ Ибод бо Сироҷ-дахбошӣ ошті шуда бошад ва дар ин кор бо ӯ шарик бошад,—гуфта Ҳамро-ғавбоз фикр баён намуд.

— Набошад-ҷӣ!—гӯён Рӯзӣ-сарносии сухани Ҳамро-ғавбозро тасдиқ намуд ва дар роҳи қувват додани фикри ӯ илова намуд:

— Қасе, ки бо Насрулло-қушбегӣ роҳи ошно шуданро меёбад, бо сарбачаи ӯ Сироҷ-дахбошӣ магар ошно шуда наметавонад?

— Маълум мешавад, ки,—гуфт Мачиди қаҳқашонӣ,—Қорӣ Ибод дар охирҳои кор «баақл шуда будааст».

— Хуб,—гуфт Ҳамро-ғавбоз ба Ҳайдарча нигоҳ карда,—Маҳмуд-араб дар ҷавоби ту ҷӣ гуфт?

Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом намуда гуфт:

— Ҳайдарча, ҷӯра!—гуфт Маҳмуд-араб,—ту аз корҳои мо, муллоён, ҷизеро намендонӣ; агар бо қадом роҳҳо шикам сер кардани муллоёиро медонистӣ, ба ин давлат, ки мулло нашуда дузд шуда гаштай, ҳазор бор шукр мекардӣ. Ҷон коҳонда, пой сӯхта, даҳан дарронда, гулӯ гиронда «во, шарнато!» гуфта гаштани Қорӣ Ибод барои ин аст, ки ҳамон мансаби имом ва мударриснашро нигоҳ доряд ва болотар аз он ба мансабҳои дигар ҳам расад. Агар хуррият шуда мемонд, аввал худам он мурдорро аз меҳроби масҷид бардошта ба кӯли Пуштизогон* ҳаво меодам. Ман бо вучуди ин ки аз вай 15 сол пешқадам, азбаски одами воситашаванда назорам, дар як мансаби бисёр хурде истодаам. Ин мурдор бошад, дирӯз аз зиндон баромада имрӯз имом ва мударрис шуд.

— Одами воситашаванда, ки налотиел, худатон ҷаро дуохон шуда ба қушбегӣ ё ин ки ба ягон одами калони дигар наздик нашудед?—гуфта пурсидам ман аз Маҳмуд-араб.

— Соли гузашта худам ҳам ба ҳамин фикр афта будам,—гуфт Маҳмуд-араб,—«ман дуохон» гӯён ба Имомкул наздик шудам. Имомкул дар он вақтҳо дар дарбори амир аз Насрулло-қушбегӣ ҳам зӯртар

* Пуштизогон—як ҷои маълуми Бухоро буд, ки олуфтагон дар он ҷо бо ҳам ҷанг мекарданд.

буд. Аз Асрор-махдум як асп гирифта ба Имомкул дода ба воситаи он ўро кози кунондам. Мулло Хомиди Савтии гичдувони роис кунонидам. Акнун мехостам, ки барои худ ягон мансаби калон гирам, ин Насрулло-қушбеги хонасўхта ба пой Имомкул зад ва ба консулхонаи подшохи рус пораву ришва дода ўро ба воситаи онҳо аз дарбори амир пеш кунонид.

— Хуб, Имомкул дафъ шуда бошад, ба ягон каси дигар наздик мешудед, намешуд? Калонони дарбори амир-ку ҳамагӣ ба дуохон ихлосманданд.

— Акнун ба ягон каси дигар наздик шудан мехостам, ки «хуррият мешудааст...» гуфта овозаҳо баромада монд. Агар хуррият мешуд, мо барин аз мансаб бенасибмондагон, албатта, ягон чиз мешудем. Бинобар ин ман ба хурриятчиён наздик шудам ва имрӯз дар зер ялави онҳо «зинда бод хуррият! Зинда бод адолат!..» гӯён то Хиёбон рафтам. Дар ҳамин вақт аз Регистон хабар омад, ки «чанҷол баромадааст ва хуррият вайрон шудааст!». Барои фаҳмидани тағи-ин хабар охистекак аз зер ялави хурриятчиён шох шуда* ба Регистон роҳи гардидам. Дар роҳ яке аз маҳрамони амир, ки бо ман ошнои дерина буд, ба ман вохӯрда маро дар гӯшае кашида гуфт: «Амир барои дастгир кардани ҷадидон фармони махфӣ дод, бо муллоҳои калон маслиҳат карда мардумро аз номи шариат шӯронданӣ шуд...»

«Ростӣ, Ҳайдарча ҷўра, бо шунидани ин хабар дунё ба чашмам сиёху торик шуд, баданам мисли барги бед ларзидан гирифт ва осмон ба сарам монанди санги оснӣ ба гардидан даромад...

— Эй... шумо магар ҳамин қадар тарсончак будед? — гуфтам ман ба Маҳмуд бо тааҷҷуб.

— Не, Ҳайдарча! Ман дар дунё аз ҳеҷ чиз наметарсидам ва наметарсам,—гуфт Маҳмуд-араб,—лекин аз ин хабар тарсидам. Зеро ман ин ҳокимҳои даюсро хуб мешиносам. Инҳо ягон касро гунаҳгор шумурда дастгир кунанд, аз худӣ ӯ чизе намекурсанд, аз як

* *Шох шудан*—ба истилоҳи мардуми Бухоро ба касе нафаҳмонда ба як тараф рафтаи аст.

тараф ҳақорат додан мегиранд ва аз тарафи фиғар задан мегиранд, ба ӯ барои дахон кушодан маҷол надода кори ӯро тамои мекунад.

«Ана ман аз ҳамин ҳол метарсидам. Вагарна ман розӣ будам, ки маро дастгир кунанд, аз ман «чаро зинда бод хуррият гуфти?» гуфта пурсанд, ман ҳам як қисми дарду аламхоеро, ки дар дилам гирех бастаанд, кушоям. Баъд аз он маро хоҳ зинда монанд ва хоҳ кушанд, майлашон буд.

— Хуб, пас аз он чӣ кор кардед? — гуфта пурсидам ман.

— Баъди аз пеши ман рафтани махрами амир ман қадре саросема шуда мондам. Пас аз он хушамро ба сарам гун карда фикр намудам ва худ ба худ гуфтам: «агар аз ин ҷо гурехта рафта ба ҷое пинҳон шавам, номам ба «ҷадиӣ» мебарояд. Имрӯз набошад, як рӯзи дигар охир ба даст меафтам. Дар он вақт кор душвор мешавад. Акнун беҳтар он аст, ки фӯтаро аз миёнам кушода ба гарданим андохта дар миёнаи мардум даромада ман ҳам «во, шарриато!» гуфтан гирам.

Албатта, ин кор ҳам барои ман осон набуд. Ба худат маълум аст, ки ман дар кӯчаи олуфтагӣ калон шудаам. Ҳар чанд гоҳо ба зӯроварҳо, ба шӯрапуштҳо адаб дода бошам ҳам, ба одамҳои бечора, ба касоне, ки аз худам камзӯртаранд, зарарам нарасидааст. Имрӯз лозим меомд, ки ба дасти ҳокимони хунхӯр ва муллоёни мурдор олат шуда ба кушта шудани чанд бечора далолат кунам. Лекин ин ҳам барои ман душвор буд, ки 25—30 сол умрам дар кӯчаи олуфтагӣ гузарад: ҷувонбозӣ кунам, картабозӣ кунам, майхӯрӣ кунам, дар маҷлисҳо дар миёнаи мардум душманони худро бо корд зада афтонам, монанди ту ба сараш кор афтодагонро як мох, ду мох дар хучрем пинҳон карда нигоҳ дорам... хулоса ҳар як кори дар мадрасаҳои Бухоро шуданиро карда ба даст наафтаму имрӯз бо ду-се бор «зинда бод хуррият! Зинда бод адолат!» гуфтан ба даст афтода, монанди барран ба ҷанголи гург гирифтормеада муфт мурда равам... Оқибат, фӯтаро аз миён кушода ба гарданим андохтам ва «во, шарриато!» гӯён равон шудам...

«Ба Регистон рафта будам, ки пештарини он касоне, ки пагоҳонӣ дар зери ялави хурриятталабон «зинда бод хуррият!..» гуфта меомаданд, холо дар ин ҷо ба гарданашон ғута андохта «во, шариято!..» гуфта гаштаанд. Яке аз онҳоро ба канорае кашида:

— Бародар, кор чӣ шуд, хуррият чӣ шуд?—гуфта пурсидам.

— Овозатро набарор! — гуфт ӯ, — бисъёр одамро дастгир карда ҳабе карданд, агар доништа монанд, моро ҳам ҳабе хоҳанд кард. Акиун бехтар он аст, ки мақоли «шаҳри якчашма рав, якчашма шав»-ро аз хотир набарорем...

«Хуб, чизе, ки шуда бошад, шудааст, — гуфтам ман ба Маҳмуд-араб,—гӯён Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом кард, — холо ҳам ман намефаҳмам, ки Қорӣ Ибод бо кадом рӯй «во, шариято!» гуфта мегардад.

Маҳмуд-араб ҷавоб дод:

— Холо ту ба «во, шариято!..» гуфта гаштани Қорӣ Ибод тааҷҷуб мекуни. Агар ту киҳо будани дар Регистон имрӯз «во, шариято!..» гуфта гаштагонро медонистӣ, боз ҳам ҳайронтар мешудӣ. Дар Регистон имрӯз он гуна одамҳо мардумро аз номи шарият ба шӯр андохта гашта буданд, ки агар дар дастам кордам мешуд, шиками як-ду нафари ин даюсхоро мекафондам ва пас аз он хандакунон худамро ба дастӣ ҷаллодони амир месупурдам.

— Хуб, як-ду нафари онҳоро ба ман гуфта диҳед. Онҳо чӣ гуна одамҳо буданд? — гуфтам ман.

— Яке аз онҳо ва пешрави онҳо Чунбул-маҳдум ном як одам буд. Аз ҷихати илм алифро аз калтак фарқ карда наметавонад, аммо аз ҷихати фисқ 30 сол боз мислашро дар дуњё надидаам...

«Маҳмуд-араб дар ин ҷо дар бораи Чунбул-маҳдум чизҳоеро, ки одам аз гуфтаи ва шунидани онҳо шарм медорад, гуфта дода, ба таърифи «во, шариято!..» гӯи дигаре даромад.

— Дигари аз инҳо писари Муллоҷӯзи араб буд. Ин одам ягон моҳ аз ин пештар дар мадрасаи Заргарон дар ҳуҷраи худ писари эшони шаҳрисабзиро маст карда бо якчанд муллоҳо паҳш кард. Дар вақти ин ҳодиса ҷанҷол, ҷанг ва ғавғо баромад. Азбаски

ин ҳодиса рӯзона рӯй дода буд, дар даруни мадраса тамошобини бисъёре чамъ шуд. Дахбошин чиреб (сарполиси район) аз воқеа хабар ёфта омад. Хучран ин одам аз дарун баста буд. Дахбошӣ хост, ки дарро шикаста дарояд. Ин одам бад шудани кори худро фаҳмида бо ҷинойтшарикони худ аз дарича ба кӯча партофта гурехт. Аз ҳамон вақт боз рӯй пинҳон карда мегашт. Имрӯз ба ногоҳ «во, шарриато!..» гӯён худро ба миёни мардум андохт.

— Ман имрӯз дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош як муллобачаи калонзоданамои рангпаридаро дида будам, ки «во, шарриато!» гуфта истода буд. Он одамро шаб дар гузари Шояхсей ҳам дида будам. Писари Мулдорӯзӣ араб ҳамон одам набошад?—гуфта ман аз Махмуд пурсидам.

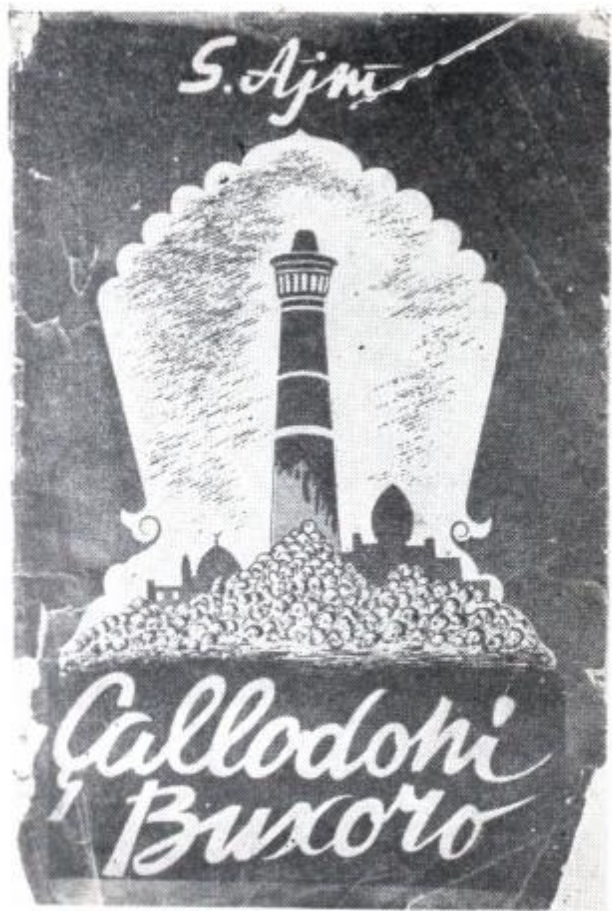
— Не,—гуфт Махмуд-араб, — он одаме, ки ту дидӣ боз як мурдори дигар аст. Ӯро ман ҳам имрӯз дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош дидам. Ӯ Нақшбандхон ном дорад, писари эшонӣ Шояхсей буда домоди Салимбеғ ном саркардан амир аст...

— Қабат ба қабати ин соҳибшарриат раваан будааст, — гуфта Рӯзӣ-сарносӣ сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Ҳо, — гӯён Ҳайдарча ҳикояти худро аз забони Махмуд-араб давом дод, — ин одам ба маҷлиси маҳфии ҷавонбухориён ҳам роҳ ёфта худашро тараққи-парвар нишон додааст. Аммо имрӯз маълум шуд, ки ӯ ҷосуси дарбори амир ва муллоёни рӯдасалла будааст. Аммо ман имрӯз дар Регистон боз як соҳибшарриатро дидам, ки агар кӣ будани ӯро гӯям, аз хандидан рӯдаҳоят меканад.

— Хуб, гӯед, — гуфтам ман, — рӯдаҳом канад, майлаш. Ман ҳам рӯдаҳои кандагнаро ба муллоҳо медиҳам, ки ба ҷои салла ба сарашон печонда ба «во, шарриато!..» гӯӣ бароянд.

— Ин одам оқсаққоли маддохон буд, — гӯён Махмуд ҳикояташро гуфтан гирифт, — ба худат маълум аст, ки касби маддохон писарони амради худро либосхон хуб пӯшонда рост кушонда ба номи маддохбача ба кӯчаҳо гардондан, ба ин восита ба онҳо хушдор ёфта он хушдорхоро ба хонан худ овардан ва онҳоро бо писаронашон дар як ҷо хобонда пул ёфтан

Муқолаи «Чаллодони Бухоро» нашри соли 1937.

вет. Оксаққоли маддохон бошад, ғайр аз ин ки, аз болои фарзандони худ пул меёбад, аз ин гуна «савдохон» маддохони дигар ҳам расама мегирад. Ана ҳамин оксаққоли маддохон ҳам имрӯз дар Регистон бар болон як курсии баланд баромада «во, шариято!..» мегуфт...

Мурдакашон омаданд, сӯҳбат бурида шуд ва чаллодон ба «кор» даромаданд...

ПИРЗОДА

Чаллодон кори мурдаборкунии худро тамома карда омада ба ҷои худхошон ёзиданд. Курбон-девона ба буни гардани Хайдарча дӯстдорона зада:

— Дар боран муллоён боз ягон хикояти ғалатӣ гӯй, то он ҷо рӯз ҳам шуда мемонад, — гуфт.

— Муллохоро-ку нағзакак расво карда додам, боз ҷӣ мегӯй? Мон акнун андак ёзида ором гирам, чаккахоям ҳам дам гирад, — гӯён Хайдарча аз кисаи худ носкадуяшро бароварда кафашро аз нос пур карда ба зерн забонаш ҳаво дод ва дасташро ба зерн сараш гузошта дароз кашид.

— Ту дар ҳаққи хама муллоёни вайрон ва мурдор гап задӣ, чунон ки «беша бе шеру даръё бе моҳӣ намешавад», инчунин дар байни муллоён ҳам мардонӣ худо ёфт мешаванд. Дар байни инҳо чунон шайхҳо хастанд, ки аз байни ду ангушти худ аршин худоро нишон медиҳанд, — гуфта Қодир-буз ба тарафи Хайдарча боз як тир андохт.

— Шайхҳо? — гӯён писханде кард Мачиди какхашонӣ аз ҷои ёзида хобидааш ва пас аз он қад рост карда носн дар даҳон дошташро ба дуртар туф карда ҷорзону нишаст ва ба гап даромад:

— Ман, — гуфт ӯ, — дар боран чунон як муллои калон ва шайхи намоёне хикоя кунам, ки хикояи Хайдарча гуфтаро ба як нӯл зада гурезонад.

— Хуб, шумо ҳам шуги мегуфтагнатонро гӯед, — гуфт Қодир-буз ба Мачид нигоҳ карда.

— Ман шуг намегӯям, чизхоеро гуфта медиҳам, ки ҳаман онҳоро ба ҷашми худ дидаам, — гуфт Мачид ва хикоя сар кард:

— Пирзода ном як шайх калоне ҳаст, — гуфт ӯ, — номи ӯро намедонам, аммо, азбаски ҳамаи падару бобоҳои он пир ва шайх шуда гузаштаанд, ҳамаи мардум ӯро «пирзода» меноманд. Солаш дар ҳамин вақтҳо бояд ба шаст расида бошад. Риши калони сафедтобаш, ки чун як банд алафи гулкардзи хушида ба сари синааш овозон аст, дастори бузургаи, ки монанди гунбази мадрасаи Мири Араб аз дур намоён аст, ҷомаи шайтонтерини сафеди васеи дарозаш, ки барҳояш замирубон аст, яке аз шайхҳои бузург будани ӯро гуфта меистанд...

— Дар зери он шайтонтерӣ бояд худи шайтон ҳам бошад, — гуфт Рӯзӣ-сарносии.

— Гоҳо ӯ ҷомаи малла ҳам мепӯшад, вагарна ман ин сухани туро тамоман қабул мекардам, — гуфт ба Рӯзӣ-сарносии Маҷиди қаҳқашонӣ ва ҳикояи худро давом дод:

— Ҳар гоҳ ки Пирзода ба кӯча мебарояд, ба як дасташ як асон дарозеро, ки қадӣ он аз қадӣ худаш як вачаб-баланд аст ва ба дасти дигараш як тасбеҳи дарозеро, ки нимаш аз остинаш баромада ба тарафи замин овозон шуда меистад, — мегирад ва ба ин ҳол ба ҳеҷ сӯ нигоҳ накарда, танҳо ба замин чашм дӯхта пичирросзанон, оҳиста-оҳиста қадам партофта роҳ мееравад.

«Дар роҳ агар ягон каси шиносони ба ӯ вохӯрда салом диҳад, вазингона сарашро бардошта ба тарафи он одами саломдода гӯшани чашми худро мепартояд. Бяъд аз он асоширо ба сари кифти худ такяи диҳонда мемонад, тасбеҳашро аз остинаш бароварда, дар ҳолате, ки пичиррос зада истодааст, ба чашмони худ мемонад; ду дасташро, ки дар яке аз онҳо тасбеҳ ҳаст, ба ҳаво бардошта дуо мекунд ва пас аз он:

— Ваалайкӯм-ассалом, — мегӯяд, — ин вақтҳо камнамо ҳастед?... Дар намозҳои бондод ва аср ба хонаҳои омада истед!.. Аз сӯҳбати дарवेशон фоидабардор шавед...

«Боз қадре сари худро ҳам карда меистад, бяъд аз он боз дастҳои бардошта пичиррос мезананд ва пас аз он ки дуо хонда дастҳои бар рӯ мекашад:

— Хайр, дар паноҳи илоҳӣ бошед. Барои зиёрати кубур рафта истодаам, — гӯён оҳиста-оҳиста қадам партофта ба роҳаш меравад...

— Ман бисъер вақтҳо боз ин ҳолат ва ҳаракати он шайхро дида ба ӯ ихлос баста гашта будам, — гӯён Мачид ба ҳикояти худ давом кард.

— Дар аввал дафъае, ки дар зиндон афтадам, дар дили худ назр бастам, ки «агар аз зиндон халос шавам, ба хонақоҳи ҳамон шайх рафта дуо хоҳам гирифт». Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қиши подшоҳиро дидан ду таноб замини дар Қаҳқашон доштаамро фурухта харҷ карда, ба шартӣ қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...

— Ту, албатта, аз зиндон халос шудани худатро ба шарофати назри ба он шайх бастагиат гумон кардаӣ? — гуфт Қурбондемона ба Мачид.

— Албатта! — гуфт Мачид дар ҷавоб.

— Лекин назр бастанӣ ту дар роҳи халосии аз зиндон, худи доруи мушқушаки табиби ҳиндустонӣ баъри таъсир кардааст-дия, — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ.

— Доруи мушқушакат чист? — гуфта Ҳамро-гавбоз аз Рӯзӣ-сарносӣ пурсид.

— Як вақт, — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ, — як табиби ҳиндустонӣ ба Бухоро омада дар лаби ҳавзи Девоибегӣ дӯкони доруфурушӣ кушодааст. Доруи ӯ танҳо доруи мушқушак буда, онро як каф-як каф дар коғазпораҳо печонда мондааст. Ҳар кас, ки пеши он табиб омада аз доруи мушқушаки ӯ харида тариқан кор фармудани ӯро мепурсидааст, ӯ мегуфтааст: «Аввал мушро доред, аз думаш гирифта бар рӯи санг ду-се бор саҳт занед, ҳар вақт ки муш аз ҳаракат бозмонд, ин доруро ба димоғаш гузоред, як ба як даррав ме-мурад». Дар зиндон ду таноб заминро фурухта харҷ карда, Мачид ба ҷои аз думи муш дошта ӯро бар рӯи санг задан гузаштааст.

— Ҳар чӣ бошад, ман халосии худро аз назри ба шайх бастаам донидам, — гӯён Мачид ба ҳикояти худ давом кард. — Баъд аз халос шудан барои адои назри худ ба хонақоҳи Пирзода рафтам. Дар он вақтҳо он кас дар хонақоҳи болои ҳавз имом ва шайх буданд. Вақти намози аср буд — таҳорат карда ба мас-

чид даромадам. Шайх дар тарафи дасти рости меҳроб намози нафл меҳонданд. Баъд аз тамои шудани намози шайх муаззини такбир фурувард. Шайх хеста ба меҳроб гузаштанд. Мардуми бисъере, ки хонакохро пур карда нишаста буданд, дар пушти шайх саф бастанд. Ман ҳам дар қатори мардум рост истодам. Шайх намозро дарозу кашол карда хонд. Ростӣ, дилам хеле танг шуд...

— Ту, ки мактаб ва мадраса надидай, намозро аз кучо ёд гирифта будӣ, ки хондӣ? — гуфта Ҳамро-ғавбоз аз Мачид пурсид.

Монанди он мардаки биёбонӣ, ки «муллохо пичир-пичир карданд, ман ҳам пичир-пичир кардам» гуфтааст, дар намозхонии худ ман ҳам намозхонҳои дигар ҳар қореро, ки карданд, кардам-дия,—гуфт Мачид дар ҷавоб ва ҳикояи худро давом дод:

— Баъд аз намоз, шайх пушти худро ба меҳроб гардонда нишаст ва дигарон ҳам аз пахлун ӯ ҳалка баста нишастанд. Шайх қуръон хонда дуову фотиҳа кард. Пас аз он чашми худро пӯшонда ва сари худро ҳам карда дам нишаст... Як вақт муаззини азони шомро гуфт. Намози шомро ҳам ҳамроҳи шайх хондем. Баъд аз намози шом мардум паси якдигар аз масҷид баромада рафтанд. Аммо шайх ҳанӯз ҳам намоз меҳонд. Дар масҷид ғайр аз ман каси дигаре намонда буд...

«Вақте ки шайх аз ҷояш хеста хост, ки аз масҷид барояд, ман ҷаста аз ҷоям хеста кафшиҳои шайхро бардошта аз масҷид баромада пеш мондам ва худам даст пеш гирифта, сар ҳам карда рост истодам. Дар дастам як қоғазпеч ҳам буд, ки дар даруни он ҳафт танган назр кардаамро печонда монда будам...

«Шайх бо охиштагӣ аз масҷид баромада дар вақти пӯшида истодани кафшаш илтифот намуда, ба тарафи ман як нигоҳ кард. Ман салом додам.

— Ваалайкӯм-ассалом, — гуёи шайх дасти худро ба тарафи ман дароз кард.

«Ман бо таъзим наздик рафта вохӯрдӣ карда, дастонашро бўсида ба чашмонам молидам. Дар вақти дастбӯсӣ қоғазпечро ҳам ба кафаш гузарондам.

«Шайх сари худро ҷунбонда истода пас аз он ки:

«хӯ,... хӯ,... хӯ... худо қабул кунад,—гуфт, ду дасташро бардошта дар ҳаққи ман дуои дуру дароз кард ва баъд аз он:

— Ба сӯхбатҳо омада истед, ҳар муроде, ки дошта бошед, ҳосил мешавад! — гуфт ва ба тарафи ҳавлии худ рафт...

— Дар ин ҳикояти ту ман ягон кори ношоистаеро дар ҳаққи Пирзода надидам-ку, — гӯён Қодир-буз сухани Мачидро бурид.

— Сабр кун, тағидегиашро акнун кашида медиҳам*,—гуфт Мачид дар ҷавоб ва ҳикояти худро давом дод:

— Дар вақти сарбознам як рӯз ман дар дарвозан арк қаровул будам. Амир дар Ялта буд, бинобар ин дар дарвозан арк қозикалон бо кушбегӣ ҳамроҳ нишаста арзу доди мардумро «мепурсид». Соатҳои даҳи рӯз буд, ки қариб дусад нафар одам як шахсро, ки чомааш ба сараш печондагӣ буд, зада-зада ба тарафи дарвозан арк кашслакунон оварданд...

— Мардумро ба дари арк роҳ надихед, гунаҳгори танҳо бо даъвогар ва чор нафар қалоншаванда пеш биёред! — гуфта қозикалон ба посбонон фармон дод.

«Мо, посбонон, фармонро ба ҷо овардем. Одаме, ки чомааш ба сараш печондагӣ буд — гунаҳгор:

— «Лоҳавла вало қуввата илло биллоҳил алиюль-азим¹²⁶. Тӯҳмати азим... тӯҳмати азим,—гӯён ба қозикалон наздик шуд.

«Қозикалон аввал аз даъвогар гап пурсид. Ӯ дар ҷавоб гуфт:

— Таксир! ин одам ба хонаи ман даромада ба занам хучум карда истода будааст, ки ман ба болояш даромада омадам. Оқсаққоли гузар ва ҳамсоягонро шоҳид карда гунаҳгори ба дарвозан арки олий овардем. Акнун шумо медонеду шарнат.

— Рӯи ибро кушоед! Кӣ будааст ин ҳаромзода?!— гуфта қозикалон ба мо фармон дод:

«Ман пеш рафта аз сари гунаҳгор чомаашро ка-

* Ин маҷоз аз оши палав гирифта шудааст, ки тағидеги он хубтар ва серравантар мешавад.

шида гирифта нигоҳ кардам, ки он одам пири худам, имом ва шайхи хонақохи Болон хавз — ҷаноби Пирзода будааст...

— Барака ёб, Мачид! — гуфта фиристод Хайдарча бо шодмонӣ.

— Қандаша хӯрад Пирзодет! — гуфта ба вай илова кард Рӯзӣ-сарносии ва ҳамаи ҷаллодон якбора чапак зада фиристоданд.

— Охистатар, — гуфт Мачид, — ягон кас овози чапакро шунида хабар диҳад, моро ҳам «ҷадид» гуфта хоҳанд кушт.

— Гап задан гир, касеро, ки ба мо гап зада тавонад, ҳанӯз модараш назоидааст. Ин давр—даври ҷаллодон аст. Ба ҷаллодон касе гап зада наметавонад.

— Агар ба ҷаллодон гап задан мумкин мебуд, аввал амирро мекуштанд, — гуфт Рӯзӣ-сарносии ва Мачид хикояти худро давом дод:

— Қозикалон пас аз он ки ба Пирзода нигоҳ карда ду-се бор:

— Дар гӯр сарат, дар гӯр сарат! — гуфт, ба даъвогар ва шохидон:

— Шумо ба кори худатон равед. Мо ин мурдорро мувофиқи шаръи шариф ҷазо медиҳем, — гуфта онҳоро руҳсат дод.

«Пас аз он ки даъвогар ва шохидон дур шуданд, қозикалон ба кушбегӣ гӯшаки карда:

— Агар ба ин одам мувофиқи гуноҳаш ҷазо диҳем, ҳамаи муллову шайхҳо бадном мешаванд. Ин дафъа насихат дода фиристонем, чӣ мегӯед?

— Ихтиёр ба дастӣ ҷаноби шариятпаноҳӣ аст! — гӯён кушбегӣ ба фикри қозикалон ҳамроҳ шуд.

«Бо ишорати қозикалон посбонон Пирзодаро ба ӯ наздик оварданд. Қозикалон пас аз он, ки лаби худашро лесида-лесида:

— Чӣ кор кунам, ки ҳамаи мулло ва шайхҳо бадном мешаванд, вагарна ҳаққи ту сангсор кунондан буд, — гуфт ва илова кард:

— Хуб, ин дафъа дафъ шав, минбаъд қоратро докиста кун!

— Тӯҳмат, таксир, тӯҳмат! Ман дар вақте ки аз он кӯча мегузаштам, тағс шудам, барон нақзи ву-

зӯъ халоҷо кофта ба он хавлӣ даромада будам, ки...—
гӯён Пирзода мехост узор гуяд. Ясавулбошӣ¹²⁷ ба ӯ наз:
дик омада:

— «Тавба кардам» гӯед, ҷаноби олиро дуо карда
рафтаи гиред! — гӯён сухани ӯро бурид.

Пирзода пас аз он ки дар ҳаққи ҷаноби олий дуои...

— Бо даҳони ҷунуби худ, — гуфта Рӯзӣ-сарносии
сухани Мачидро тасҳеҳ кард.

— Ҳо, бо даҳони ҷунуби худ,—гӯён Мачид давом
намуд, — дар ҳаққи ҷаноби олий дуои дуру дарозе
кард, саллаву ҷомаашро дуруст карда ба Регистон фу-
ромада рафт...

— Магар ханӯз он пират зинда аст? — гуфта Кур-
бон аз Мачид пурсид.

— Зинда аст, ханӯз ҳикояти ӯ тамом нашудааст.

— Гуфтаи гир, ин тавр бошад! — гуфт Ҳамро-гав-
боз.

Мачиди қаҳқашонӣ давом кард:

— Як рӯз дар Когон тамошо карда мегаштам, —
гуфт ӯ, — дар миёни мардум «Пирзода!.. Пирзода!..»
гуфта шавқун баромад. Ба тарафи вокзал нигоҳ кар-
дам, ки як бандиро аз вагон фуруварда истодаанд.
Дар пасу пеш бандӣ ду посбони милтиқдори рус.
Дар вақте ки посбонон ӯро аз наздикии ман мегуза-
рониданд, дидам, ки Пирзодан худам аст. Ман дар та-
аҷҷуб афтада хостам, ки аз вай ахвол пурсам. Аммо
посбонон роҳ надоданд ва нагузоштанд, ки ман ба
ӯ наздик равам. Ночор ман ҳам аз думболи онҳо ба
қатори садҳо тамошобин рафтаи гирифтаи. Ӯро бурда
ба тӯксабохона¹²⁸ дароварданд. Одамони тӯксабохона
маро ва дигар тамошобинонро аз он ҷо ронданд. Ман
он рӯз сабаби бандигии пири худро нафаҳмида бар-
гаштам...

«Фардои он рӯз яке аз одамони тӯксаборо, ки ба
ман шиносо буд, дида ахволро пурсида фаҳмидам, ки
он қадар қори аҷибешо нашуда будааст...

— Хуб чӣ шуда будааст? — гуфт Ҳамро-гавбоз.

— Пирам дар станцияи Фароб ба хонаи як зани
вайрон барои нақзи вузӯъ (хулаша дар вақти пурсиш
ҳамин тавр ҷавоб додааст) даромадааст. Полиси стан-
ция, ки ба болои ҳодиса расида омадааст, Пирзодаро

барои ин ки бо вучуди тайёр ва кушода будани фохишахонаҳои расмӣ, аз фохишан хусусӣ истифода кардан хостааст ва занакро барои ин ки бе рухсати расмӣ фохишагӣ кардан хостааст, гунаҳгор шумурда пиртакӯл (протокол) карда онҳоро ба сардори худ сурӯдааст. Сардори полис занакро ба ҳабси ҳафтрӯза ҳукм карда, пирзодаро, бинобар раияи Бухоро буданаш ба ихтиёри тӯқсабон Когон, ки намояндаи ҳукумати Бухоро аст, фиристодааст.

— Хуб, «ҷаноби» тӯқсабо ба ин кор чӣ чора дидаанд? — гуфта Қурбон-демона пурсид.

— Тӯқсабо ин аҳволро ба воситаи телефон ба кушбегӣ фаҳмондааст, кушбегӣ бо машварати қозикалон ин дафъа ҳам гуноҳи пирро бахшидааст...

— Яъне пирро мурид дастгирӣ кардааст, — гуфта Ҳамро-ғавбоз ҳамаро хандонд...

— Дар бадали ин дар рӯзи киёмат Пирзода кушбегиро аз оташи дӯзах халос хоҳад кард, — гуфта Рӯзӣ-сарносии хандаи аҳли маҷлисро боз ҳам баландтар гардонид...

— Ҷои ханда ҳанӯз дар пеш аст, — гӯён Маҷид пас аз паст шудани хандаи аҳли маҷлис давом кард:

— Ду сол аз ин пеш аз Чорҷӯй омада ба Когон фурумадам. Поезди охирӣ ба Бухоро рафта будааст, барон ба фойтун пули бисъёр дода ба шаҳр рафтаи рағи дастам кашид*, «хуб чӣ зарар дорад, имшаб ба Когон меҳобам ва фардо бо поезди якӯм Бухоро ме-равам» гӯён ба дӯкони Шариф-самоворчӣ рафтам. Дар он ҷо як ҷой дам карда ба болон кат бо Шариф нӯшида ҷақ-ҷаққунон нишастем...

«Як вақт аз наздикии мо дар торикӣ як одам ши-пиррос зада гузашт. Ба сари ин одам як саллаи ка-бӯди калон буд, ки фашашро мисли афғонон дароз карда партофта буд ва бо як дасташ нӯги фаши саллашро гирифта бо он даҳон ва нимаи рӯишро пӯшонда буд. Маълум буд, ки ин одам ин корро барои навиносонидаани худ мекард. Дар бағалаш як буг-ҷай калон ҳам буд...

«Ин одам бояд як дузди навкор бошад, ки ин буг-

* «Рағи даст кашидан» — аз харҷ даст нигоҳ доштан аст.

чаро аз чое ҳозир дуздида омада истода бошад» гуфтаман ман дар дили худ ва аз думболи ӯ афтадам...

— Дузд ро карақҷӣ задан хостааст-дия, — гуфта Рӯзӣ-сарносии сухани Маҷидро бурид.

Маҷид пас аз он ки:

— Дуруст, ҳамин тавр буд, агар кор мисли гумон кардагии ман мебаромад, бугчаро аз дасти ӯ гирифта монданӣ будам, — гуфта ба ҳикояти худ давом кард:

— Ин одам рост ба пеши ҳамон ҳавлии маълум рафт. Аз тиреза ба дарун нигоҳ кард, магар дар он чо ягон каси зарарнокро надид, ки зуд ба дари даромади он иморат рафта ба дарун даромада ғоиб шуд.

«Чӣ қадар диққат карда бошам ҳам, ман кӣ будани он одамро шинохта натавонистам. Ман ҳам ба пеши он иморат расида аз тиреза ба дарун нигоҳ кардам. Дар зери рӯшноии лампаҳои хирасӯз, дар атрофи чорпояҳо одамони маст панҷ-панҷ ва даҳ-даҳ нишаста буданд. Ба рӯи чорпояҳо шишаҳои пури пиво ва арақ қатор буданд. Дар ҳар давра дар миёни мардон як ё ду нафар занони беморнамо, ки лаб ва рӯйхошонро бо сурхӣ ва сафедӣ ранг карда буданд, менишастанд. Занон шишаи пиво ё ин ки арақро гирифта ба истакон ва румқаҳо рехта як-як ба мастон меоданд. Ҳар шишаро то нима ҳолӣ карда онро дар зери чорпоя ба қуттии шишадон гузошта, ба кашидани шишаи дигар сар мекарданд...

«Ғоҳ аз баъзе давраҳо яке аз он мардон маст яке аз он занонро аз зери бозу гирифта ба яке аз ҳуҷрачаҳое, ки дар як тарафи он чо буд, даромада ме рафтанд...

«Дар шаҳнишини хона музикачиён менавохтанд ва баъзе занон мераксиданд. Баъзе қасон ҳоҳ ба ҳавон музика мувофиқ ояд, ҳоҳ наёяд, «лублу, лублу, Маҳмадҷон, лублу Маҳмадҷон» гӯён хониш мекарданд...

«Ман қариб ду соат ин маҷлис дидагиркунандан мастонро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он қасеро, ки ман дидан ва шинохтани ӯро мехостам, дида натавонистам. Оқибат ба чойхона омада хобидам...

«Бо торикни рӯз аз самоворхона баромада ба тарафи вокзал роҳи шудам. Вақте ки аз байни каторҳои вагонҳо мегузаштам, дар қорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, ки будани ӯро муайян карда натавониста будам, дидам. Он одам бугчаи дар бағал доштаашро ба замин гузошта онро яла мекард.

«Акнун даст гирифтам» гӯён ба он одам наздик шудам, ки пири худам — Пирзода будааст. Ӯ бугчаро кушода аз дарунаш дастори калон, тасбеҳи дароз ва чоман сафеди шайтонтеригни худро мебаровард. Дар даруни бугчааш як ҷойнамози маллаи кашидадӯзи ҳам будааст, ки онро гирифта меҳробашро ба тарафи қибла карда паҳн мекард.

«Ү ҳам маро шинохт ва аз саросемагӣ аз ман пештар ӯ ба ман салом дода:

— Ҳо, бародар, дар ин ҷо будед-дия? Ман ҳамин шаб аз Ҷорҷӯй аз зиёрати Сахиҷон* омада будам. Аммо аз поезди Бухоро монда дар ин ҷо хобидам, — гуфт.

«Ман қасдан барои обдӯзд гирифтани ӯ:

— Ман шуморо дирӯз дар намози пешин дар хонақохи Хўчадавлат дида будам-ку? — гуфтам (дар он вақтҳо пирам имом ва шайхи хонақохи Хўчадавлат таъин шуда буд).

— Дуруст, ман намози пешин ва асру шомро дар хонақоҳ хонда, ба нияти Ҷорҷӯй рафтан аз шаҳр баромада будам. Лекин аз поезд монда дар ин ҷо хобидам, — гуфта пирам дурӯғи аввалинашро бо дурӯғи дигаре дуруст кардан хост.

Ман «пирам»-ро аз ин зиёда дурӯғгӯй карданро нахоста:

— Хуб таксир, суҳбати шуморо аввал нафаҳмида будам, — гӯён ба роҳи худ рафтани шудам.

— Ин ҷо истед! Бояд барои билетгирӣ рафта истода бошед. Барои ман ҳам билет гиред, — гӯён кассаашро кофта ба ман пули майда дода илова намуд:

* Оммаи мардум мазореро, ки дар Ҷорҷӯй буда ва ба Шоҳи Мардон нисбат медеҳанд, «Сахиҷон» ҳам мегӯянд. Дар ин ҷо Пирзода ба муриди худаш, ки авом аст, бо забони омма гап задааст.

— То омадани шумо ман намозро хонда мегирам.
«Хар чанд ӯ мехост, ки ман пули ӯро нагирифта гӯям, ки «хуб таксир, пули майда дар худам хаст, барои шумо ҳам билет мегирам», аммо ман худро ба нодонӣ зада пулашро гирифтаам ва ба тарафи билетхона рафтаам...

«Ман билетро гирифта омадам, ки «пирам» намозашро хонда шудааст, саллаи сафеди калонашро бастааст, чомани сафеди васеи дарози шайтонтеригии худро пӯшидааст, як тарафи тасбеҳи дарозашро аз остии чомааш бароварда ба тарафи замин овезон кардааст, чойнамози малларо чор қат карда ба китфаш андохтааст ва лабонашро пичир-пичир кунанда ба роҳ хозир шудааст.

«Ман билетро ба дасти ӯ дода, тамом шудани дуояшро, ки ба бадали ин хизмати ман дар ҳаққи ман мекард, мунтазир ношуда худ ба худ:

— Баъд аз ин рӯи мурдори туро худо ба ман нишон надихад! — гӯён ба тарафи қатори вагонҳо, ки барои Бухоро рафтаи тайёр шуда буд, нигоҳ карда рафтаам.

— Маълум мешавад, ки ин дафъа ҳам пират барои «накзи вузӯъ» ба он ҷои маълум рафтааст. Лекин ин дафъа бояд дар ҳуди ҳамон ҷо таҳораташро ҳам тоза карда бошад, ки аз он кор фориг шудан замон ба намозхонӣ ва тасбеҳгӯӣ даромадааст, — гуфта Рӯзӣ-сарносӣ хикояти Мачидро пурра кард.

— Пират рафта-рафта баақл шуда будааст, — гуфт Қурбон-демона ба Мачид.

— Чӣ тавр?

— Аввалҳо ба хонаҳои занакҳои хусусӣ даромада худро расво мекард. Магар насихати полиси Фароб ба вай хуб асар кардааст, ки дигар ба хонаи он гуна занҳо нарафта раҳи рост ба ҷои маълуми рӯи рост рафтааст?

— Дуруст, — гуфт Мачид, — аз хикояти Ака-махсум ҳам маълум мешавад, ки ӯ дар охири он кор хеле баақл шудааст...

Мурдакашон омаданд, шунидани хикояти Ака-махсум дар паси бор карда додани мурдагон монд...

СИРРИ МАРДОН ПЎШИДА
(ДАВОМИ „ПИРЗОДА“)

Баъд аз он, ки чаллодон мурдахоро бор карда до-
да омада ба чои худ нишастанд. Ҳамро-гавбоз ба Ма-
чиди каҳкашонӣ: «Канӣ акнуи ҳикояти Ака-махсумро
сар кун» гуфт.

— Хӯш, ҳозир, — гӯён Мачид ба гап даромад:

— Ман Ака-махсум ном як ошно доштам, номи ас-
лини ӯ дигар бошад ҳам, ба сабаби мулловода буда-
наш ҳамаи мардуми Бухоро ӯро Ака-махсум ме-
гуфтанд. Ӯ дар айёми ҷавонии худ дар мадрасаҳои Бу-
хоро истикомат карда ҳамаи корхоеро, ки муллоҳои Бу-
хоро ва олуфтагонии ин ҷо мекунанд, аз сар гузарони-
дааст. Дар вақтҳои охир ӯ аз мадраса ва муллоҳо рӯй-
гардон шуда, ҳамеша бо муллоҳои калон ва амалдо-
ронии амир ҷангу ҷидол барпо мекард ва дастбагире-
бон мешуд. Ҷанги ӯро бо аълами Бухоро навакак гуф-
там. Ӯ бо миршаби Бухоро ҳам чанд бор ҷанг карда,
ба сабаби ғайрат ва хунари худ ба даст ӯ гирифт
нагардида, ҳатто борҳо ба миршаб ғолиб омада ӯро ба
ҷук* гуфтан мачбур кард...

— Ту «дар бораи Пирзода гап мезанам» гуфта дар
ҳаққи Ака-махсум зада рафтӣ-ку, — гӯён Ҳамро-гав-
боз сухани Мачидро бурид.

— Сабр кун, аввал ман худӣ Ака-махсумро ба шу-
моён шиносонам, то ки ҳикояти аз забони вай нақл
мекардагем маза диҳад, — гуфта Мачид ба Ҳамро-
гавбоз ҷавоб дод ва ба ҳикояти худ давом намуд:

— Ана ҳамин Ака-махсум ба ман ҳикоят карда
гуфта буд:

— Як рӯзи рамазон бо як ошнои худам, ки дар
мадрасаи Сӯфиёнӣ Бухоро истикомат дошт, ҳамроҳ ба
лаби ҳавзи Девонбегӣ рафтем. Дар он ҷо яке аз ҳе-
шовандони қозикалонро, ки бо мо шиносӣ дошт, рост
оварда, ӯро ҳамроҳи худ гирифта ба ҳучраи ошном
ба мадрасаи Сӯфиёнӣ баргаштем; мадраса ҳолӣ буд,
ҳамаи рӯзадорон аз хоби пешинӣ хеста ба лаби ҳав-

* Ҷук—калмаест, ки олуфтаи мағлубшуда дар ҷанги тан
ба тан меғӯяд. Ин калма аз ҷанги бедона гирифта шудааст.

зи Девонбегӣ рафта буданд. Мо сандалиро бардошта дар оташхонаи он як сик кабоби дастӣ тайёр кардем. Дар хучра ман дастии кӯҳнаи дуСОла доштем. Ҳарчанд мо ба ном рӯза бошем ҳам, ба шарафи меҳмон дар нимрӯзӣ «рӯзаи худро кушодем». Албатта, дар ин «рӯзакушоии» мо ба ҷои хурмо ва хӯроки беоташ шароби дуСОлаи ҷун оташ гузашт. Хешованди қозикалон ханӯз 16—17-СОла бошад ҳам, навбати худро баробари мо беибо мебардошт...

«Ман то қариби намози аср хушбӯр будам. Баъд аз он намедонам, ки аз сари ман ва ҳамкосоғонам ҷи гузаштааст. Аммо як вақт аз хоб чашмамро кушодам, ки даруни хучра торик шудааст, гӯгирд зада лампаро даргиронда соатро дидам, ки вақт ба нимаи шаб наздик расидааст. Ҳамулфатонамро ҳам бедор кардам. Махсумҷон (хешованди қозикалон) ҳар чанд дар зоҳир маълум намекард, аз башарааш хеле дар ташвиш буданаш маълум буд. Албатта, ӯ дар дили худ мегузаронид, ки қозикалон ба сабаби набудани ӯ дар хона то ин вақти шаб ӯро пурсуков ва бозхост хоҳад кард. Ман ба ин андешаи ӯ пай бурда:

— Шумо хотирҷамъ нишинед, ман ҳозир баромада аҳволро мефаҳмам. — гӯён аз хучра баромада рафтаам...

«Ман дар кӯча як ошномо рост оварда аз ӯ дар он рӯз дар шаҳр ҷи воқеаҳо рӯй доданро пурсидам. ӯ гуфт:

— Рӯзона ягон воқеаи қалоне рӯй надодааст. Аммо пас аз ифтор — шабона овоза шуд, ки «додарзодан қозикалон гум шудааст». Одамони қозикалон ҳаман кунҷу гӯшаҳои шаҳро кофта дида бошанд ҳам, то ҳол аз вай асаре наёфтаанд...

«Ман пас аз он ки аз он ошном ҷудо шудам, як таибӯри ва як ҳофизи дилам пур мешудагиро ёфта ба хучра овардам.

«Ҳикояти аз ошном шунидаамро ба ҳамсӯҳбатони худ нақл карда:

— Қори ношудлӣ шуд, ақнуи сӯҳбат ғанимат аст. — гӯён базмо тартиб додам. Нӯшонӯши шабона, ки бо нағман таибӯр ва овози ҳофиз ҳамроҳ шуда буд, аз рӯзонааш болотар рафт...

«Дар охири сахар, вакте ки рӯзадорон хӯроки сахари худро хӯрда мурдавор хобида буданд ва кӯчаҳои шаҳр ҳам мазорвор ором гирифта буд, мо ҳам маҷлис базмро гуndoштем.

Вакте ки ман таибӯрӣ ва хофизро рухсат меодам, ба онҳо:

— Пой мурғ чандта? — гуфтам.

— Пой мурғ якта—гӯён онҳо баромада рафтанд*.

«Акнун Махсумҷонро ҳам ба хонааш расонда мондан даркор буд. Лекин ӯ аз таъсири мастӣ қуввати қадам партофтаи надошт. Ҳар чӣ бошад, гӯши ӯро ҳам дар бобати нигоҳ доштани сир саҳт тофта, ӯро ба пуштам бардоштам. Барои дар роҳ бар нахӯрдан ба ягон одами шинос аз таиғкӯча ва паскӯчаҳои шаҳр роҳӣ шуда ӯро бурда ба дари ҳавлаи гузоштам.

«Баъд аз он, ки дар бобати сир нигоҳдорӣ як бори дигар гӯши ӯро тофтам, аз вай ҷудо шуда ба хучра омадам, ки ҳамбазми мо дар гирия кардан аст. Аз ӯ сабаби гирияшро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Албатта, ин сир кушода хоҳад шуд. Қозикалон барои беобрӯӣ накардани худ ба бародарзодааш ҷизе нагӯяд ҳам, моро сихат-саломат нахоҳад гузошт. Бахонаҳои дигар сохта моро дар зиндон хоҳад андохт, ё бадарға хоҳад кард.

— Ту, ки гоҳ-гоҳ барш ва чакида мехӯрӣ, зиёда тарсонҷак шуда мондаӣ, — гуфта аввал ӯро хуб таъна задам ва пас аз он гуфтам:

— Натаре, ҳеҷ кор намешавад. Майлони ақл васеъ аст, илочи ҳар корро худам мекунам. Ту ба ман як чоман банорас ёфта дихӣ мешавад.

«Ӯ оби чашми худро пок карда, бугҷан худро кушод ва аз он ҷо як чоман банораси зеҳкалонро, ки ханиӯз пӯшида нашуда буд, гирифта ба пеши ман монд.

«Чомаро дар бағал андохта рафиқи базмро ҳамроҳ гирифта шамъро кушта, аз хучра баромада дари онро бастам ва калидро, ки калиди ғалакаи ҷӯбин** буд, ба сарам, дар печи саллаам халондам...

* Ин саволу ҷавоб кивоя аз таъсия ба саҳт нигоҳ доштани сир аст.

** Калиди ғалакаи ҷӯбин ҳам ҷӯбин мешавад, ки дастан ӯро дар печи салла халонда таштан мумкин аст.

«Вақте ки мо мехостем аз мадраса бароем, муаззини мадрасаро дидам, ки барои азони бомдод дар рӯи мадраса таҳорат мекард. Ба дасти ӯ ду танга дода:

— Мо дар бистӯми рамазон ба хонақоҳи Бозори ресмон рафта даҳа нишастаем¹²⁹. Ҳар кас моро пурсад, ба ҳамин тарз ҷавоб деҳ. Фаҳмидӣ? — гуфтам.

— Фаҳмидам. Дар бистӯми рамазон кӯрпа-болишҳои шуморо худам бардошта бурда, шумоёнро дар хонақоҳи Бозори ресмон монда омадам, — гуфт муаззин.

— Офарин! — гӯён ба муаззин, мо аз мадраса баромадем. Дар сари роҳ ба ҳавлии худ даромада ба аҳли хонаводаи худам ҳам:

— Мо дар бистӯми рамазон, дар хонақоҳи Бозори ресмон даҳа нишастаем. Ҳар кас, ки моро пурсад, ҳамин гуна ҷавоб диҳетон, — гӯён таъин карда гузаштам.

«Аммо дар ҳақиқат он рӯз бисту ҳафтӯми рамазон буд. Мо ба хонақоҳи Бозори ресмон рафтем. Хонақоҳ хомӯш ва ором буд. Мурид ва халифагоне, ки хӯроки сахариро говвор хӯрда буданд, дар даруни пардаҳо* монанди говони нав гарданашон буридашуда ҳароса зада мехобиданд.

«Мо аз миёнаи пардаҳо бо роҳе, ки рост ба пешгоҳи масҷид мерафт, рафта ба пардаи дар пеши меҳроб кашидашуда, ки одатан дар он ҷо шайхи хонақоҳ ҷойгир мешавад, расидем.

«Шайх бо овози пой мо аз хоб бедор шуда дузону нишаст. Мо ба парда даромада ба ӯ салом додем. Ӯ ба мо баъд аз ҷавоби салом ҷой нишон дод, мо нишастем.

«Ин шайх яке аз шайхҳои машҳури Бухоро буд, ки мо ба вай дербоз ҳолдон будем. Ман ҷомаи банорасро пеши ӯ гузоштам:

— Таксир, сирри мардон пӯшида! — гуфтам. Ӯ ҷомаро бардошта ҳар тарафи ӯро аз назар гузаронид:

* *Парда*—латтаҳои суфи муқаррарӣ аст, ки дар хонақоҳ дар вақти даҳанишинӣ ба торҳо мекашанд, дар даруни ҳар як парда як кас менишинад ва мехобад.

— Чомаи бисъёр хуб будааст, худо кабул кунад, худо сатторульуб* аст,—гуфт ва чомаро ба пахлуи худ монда ба мо нигоҳ карда:

— Чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

— Мо, — гуфтем, — дар хонақохи пуршарофати шумо аз бистӯми рамазон, аз аввали даҳа бо даҳа нишастаем, дуруст аст?

— Дуруст! — гуфт шайх ва аз ҷояш хеста аз наздикии пардаи худаш як пардаи холиро, ки дар қатори пардаҳои халифагон буд, ба мо дода моро дар он ҷо ҷойгир кунонид...

«Мо ду шаб дар хонақоҳ дар даруни парда хобида дар бисту нӯхӯми рамазон даҳаи даҳрӯзаро тамома кардем. Шайх ба мо ҳам дар қатори муридони калон ва халифагони худ як-як яктаҳи суф ва кулоҳи суф эҳсон карда фотиҳа дод ва дар вақте ки бо мо видео мекард:

— Одами қозикалон омада шуморо аз ман пурсид. Ман ҷавоби маълумро додам, — гуфт.

«Мо дар муддати ду рӯз, бо касоне, ки даҳ рӯз дар хонақоҳ хобида буданд, баробар савоб гирифта аз хонақоҳ баромадем. Гуё барои ҳисоб додан аз қорҳои савоби худ, ҳамон шаб ба хонаи қозикалон, ки соҳиби шарнат аст, ба ифтори ногуфт** рафтем. Мехмонхонаи қозикалон аз монанди мо шайхон ва халифагон, ки даҳаро тамома карда «барои ҳисоб додан» омада буданд, пур буд. Албатта, инри мо ҳам пешгоҳи мехмонхонаро зинат меод.

«Вақте ки чашми қозикалон ба мо афтод, ба тарафи мо нигоҳи ӣлтифотомезе карда, барои мо аз ҳамсору амсоламон болотар ҷой нишон дод. Мо таъзимкунон ба ҷой барои худамон нишон додашуда нишастем. Қозикалон ба ман нигоҳ карда:

— Хай, хай, чӣ тавр давлати хуб аст! Дар ҷавонӣ тавба кардан нашъан пайгамбарист» гуфтаанд. Шунда хурсанд шудем, ки шумо ҳам даҳа нишастаед, — гуфт.

* Сатторульуб — пӯшонанди айбҳо.

** Ифтори ногуфт — дар рамазон ба хонаи касе барои рӯзагушӣ бе хабару таклифи махсус рафта аст, ки назар ба қавли дидорон ин қор савоби бисъёр доштааст.

صَدِّقُ الرَّسُولِ مُحَمَّدِي بْنِ سَيِّدِ اَدْفُوَابِه

Сурати С. Айни дар беморхонаи Котон пас аз 75 рӯз
зада шудани ӯ бо фармони амири Бухоро.

«Ман дастҳои худро ба сари синаам баста ва сарҳам карда ба ин илтифоти қозикалон таъзими шукрона кардам ва қозикалон давом намуд:

— Номи шумо дар сабуки баромада буд, ба шумо баъзе корхоеро, ки ба муллозодагӣ муносиб нест, нисбат медоданд. Сад шукр, ки шумо дар ҷавонӣ хонақоҳнишини шуда арвоҳи падари худро шод кардед ва даҳони дӯсту душманро бастед.

«Ман пас аз он, ки аз ҷоям хеста ба ин илтифотҳои қозикалон дубора таъзими шукрона намудам, ба тарафи бародарзодаи ӯ, ки дар як гӯшаи хона нишаста чашмашро аз ман намеканд, гӯшаи чашмамро партофта дастамро ба калиди хучра, ки дар печи саллаам халондагӣ буд, расонда гирифтам.

«Ин як ишорати дар байни мо маълум буд, ки ман дар он вақт бо ин ишорат, гӯе «кори мо бо роҳи худ рост рафта истодааст, қозикалон баъд аз ин аз мо ҳеҷ шубҳа намекунад, имшаб ҳам ба он хучра, ки калидашро ба ту нишон додам, рав — дар он ҷо маҷлиси майхӯриро барпо хоҳем кард» гуфтам. Ӯ ҳам бо расондани дасти худ ба чашмаш гӯе:

— «Ба чашм, албатта, меравам! — гуфт...

* * *

— «Тобистон шуд, ман ба сайри Самарқанд рафтам, — гуфта Ака-махсум ба ман саргузашти худро нақл карда буд, — гӯен Мачиди қаҳқашонӣ ҳикояти худро аз забони Ака-махсум давом дод:

— Ошноҳои самарқандиам маро ба Мавлонобод ном ҷое бурданд. Дар он ҷо аз занони вайрони маҳаллӣ ва аврупоӣ хеле кас ҷамъ шуда, дӯкон кушода нишаста будаанд. Мавлонобод номида шудани он ҷо ҳам сабаб доштааст:

«Хукумати Николай барои «кор ёфта додан» ба занони бекор ва мӯхтоҷ ҳамин тарз як ҷой барпо карданӣ шудааст. Аммо барои ин «кори» мурдор дар ҳеҷ деҳа ва гузар ҳеҷ кас аз замини худ ҷо надодааст. Охир Ҳоҷӣ Мавлонбой ном як бои такводори самарқандӣ «барои баровардани хочати» занони мӯхтоҷи вайрон аз пеши вокзали Самарқанд як қитъа зами-

нашро, ки хароб: чарй, пасту баландй буда, киштукор карданаш мумкин набудааст, иморат карда, барои ин «кор» ба ичора мондааст. Ба ҳамин муносибат он чой барои абадй кардани номи он бой аз тарафи мардум «Мавлонобод» номида шудааст...

— Агар он чойро «Николайобод» меномиданд, барои абадй кардани номи ҳукумати Николай, ки ободкунидан ҳақиқии он чой будааст, боз ҳам муносибтар мешуд, — гуфта Рузй-сарноси сухани Мачидро бурид.

— «Он гуна «Николайободхо», дар Сим, дар Тошканд ва дар дигар чоҳо, ки барои ҳукумати Николай ёдгории хубе мешаванд, бисёр буданд. Бигузур, ки ягонтаи он гуна чоҳо ба номи бойҳои мусулмон ҳам монад,—гуфта Ҳамро-ғавбоз ба фикри Рузй-сарноси муқобил баромад.

Мачиди қаҳқашонй пас аз он ки:

— Дуруст, — гуфта фикри Ҳамро-ғавбозро тасдиқ намуд, ба ҳикояи худ аз забони Ака-маҳсум давом кард:

— Ака-маҳсум ба ман нақл мекард, ки «корхонадорони» он ҷо ду қисм будаанд: як қисмашон занони ҷавони зебои хушовози бозигарро (раккосаро) дар «корхонаи» худ ғундошта будаанд. Бештарини касоне, ки дар «дӯкони инҳо меоянд, чой ё май менӯшанд. дутор, танбӯр ва хониш мешунаваанд, рақс тамошо мекунаанд, дар охири кор ҳаққи даркориро адо карда баромада мераванд. Аммо бо ин занҳо шабҳои танҳо ба касоне, ки пули бисёре сарф кардаанд, муяссар мешудааст.

— «Қисми дуввӯми корхонадорон» занҳои пиртар, бемор ва аз кор баромадаро гуи кардаанд, ки дар корхонаҳои онҳо солдатҳо ва касоне, ки бо пули кам шабҳоиро меҳоханд, рафтуой мекардаанд.

«Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ, ки нақшин буда, ба тарафи кӯча нигоҳ мекард, чой гирифтем. Пиво ва вино нӯшида, дутор ва танбӯр шунида нишастем...

«Ман бо вучуди ин ки чашмам аз шидлати мастӣ хира шуда буд, онда ва равандагони кӯчаро тамошо мекардам. Дар ин миён дар тарафи чарй, ки дар

он чо «корхонаҳои» қисми дуввӯм ҷойгир шуда буданд, як одами бисъёр аҷиб ба назарам вохӯрд. Дар бағали он шахс бугҷай калон, ба сараш як саллаи кабудӣ фашидарозе буда риш, даҳон ва як тарафи рӯиширо бо фаши салла печонда гирифта буд, ки ўро ҳар кас намешнохт...

— Чунон ки Пирзодан ту дар Когон карда буд, — гуён Курбон-девона сухани Маҷидро бурид.

— Ҳо, худи ҳамон барин, — гуфт Маҷид ва сухани худро давом дод:

— Ака-маҳсум мегуфт: он одам ба яке аз он корхонаҳо даромада мерафт, пас аз ним соат аз он чо баромада боз ба дигараш мебаромад. Аз киёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухороӣ будани ўро муайян карда бошам ҳам, ки будани ўро шинохта натавонистам. Ӯ ҳаман он «корхона»-ҳоро як-як сайр карда ба ҷои нишастии мо наздик омада бошад ҳам, чашмони аз мастӣ хирашудан ман ўро намешнохт.

«Оқибат ки будани ин хурӯси кулангиро фаҳмам гуён ба кӯча фууромадам. Дар пеши дарвозаи сарое, ки ӯ дар охир он чо даромада буд, ин сӯ-он сӯ қадам зада роҳ рафта гаштам...

«Як вақт он одам аз сарои баромада бо ман рӯ ба рӯ афтод. Бо диққат нигоҳ кардам, ки ба шайхи худам монандӣ дорад. Аммо ба чашмони худ бовар накардам. Ман баъзе корҳои шайхи худро донам ҳам, ўро ин қадар ҳасмухӯр гумон намекардам. «Аҷаб нест, ки дар мастӣ чашмонам иштибоҳ карда бошанд» гуён чашмамо мӯлида дуруст нигоҳ кардам: не, ба худи ӯ монанд аст...

«То ин вақт он одам ба ман наздик омада:

— Ассалому алайкӯм, «сирри мардон пӯшида» гуфт.

«Ман ҷаҳв накарда будам, ӯ пири худам ва яке аз шайхҳои машҳури Бухоро — Пирзода шуда баромад.

— Хотирҷамъ бошед, ман аз он ҷумла мардон ҳастам, ки ба неки бо неки ҷавоб мегардонам, — гуфтам ва пас аз он ки ӯ ба як сарои дигар даромада рафт, ман ба ҷои аввалинам баргаштам»...

МАШИНАИ ТОРОҶГАРӢ

Мурдакашон боқимондаи охирини мурдаҳоро ба аробаҳошон бор карда гирифта бурданд. Ҷаллодон ҳам кори шабонашонро тамоман ба охир расонда, барои хобидан бар рӯи намад дароз кашиданд. Онҳоро хоб рабуд ё нарабуд — ин ҷояш ба мо маълум набуд, аммо ҳамин қадараш маълум, ки касе овоз намебаровард ва ҳамагӣ хомӯшона ёзида буданд. Баъд аз қадре хомӯшӣ:

— Ака Ҳамро, магар хобатон бурд? — гуфта Курбон-девона овоз дод.

— Хоб дар гӯр! — гуфт Ҳамро-гавбоз аз як паҳлу ба паҳлуи дигар гардида, аз як тараф, ҳаёлҳои касоне, ки мо онҳоро бӯғ карда куштем, дар ҳолате, ки частухез мекунам, аз пеши чашми кас мегузаранд; аз тарафи дигар, мурдаҳое, ки ҳозир онҳоро ба аробаҳо бор карда тамом кардем, чашмони аз косаҳои шабонашон баромадаро ба тарафи мо дӯхта, гӯё «мо ба шумо чӣ бади карда будем, ки шумо моро ин қадар азоб дода куштед?» мегӯянд; аз як сӯ, ҳикоятҳое, ки имшаб дар бораи кирдорҳои бади одамҳои мурдор шунидем, дубора ба ёд омада дар дили кас дар ҳаққи онҳо нафрат меангезонанд; аз сӯи дигар, фикри он, ки «фардо боз чӣ қадар хунҳои ноҳақро мерехта бошем», ба ёд омада ҳаёло парешон мекунад... дар ин ҳол чӣ тавр хоб меояд ва чӣ гуна осудагӣ пайдо мешавад...

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки қадре хомӯш монд:

— Хуб, ту чӣ гуфтан мехостӣ? — гуфта Курбон-девонаро пурсид.

— Ҳеҷ чиз гуфтан намехостам. Фақат дар андеша афтодам, ки «фардо боз ба куштани чӣ қадар одамҳо маҷбур мешавем, азоб мекашем, монда мебардем; боз шаб бедорхоб шуда он мурдаҳоро бор карда мебардем», ин чизҳоро фикр карда, дар дилам омад, ки «агар амир барои одамкушӣ ягон машина месозонд, мо ин қадар монда намешудем» — ҳаминро ба шумо гуфтан хоста будам.

— Ҳамин фикрро то ҳол касе ба ёди амир наёвардааст, вагарна қайҳо як машинаи одамкушӣ созонда

ба кор андохта моро аз ин азоб халос мекард. — гуфт Хамро-гавбоз.

— Вақте ки барои одамкушӣ даркорини мо намонад, аҷаб набуд, ки бо он машина худи моро ҳам мекушт, — гуфт Маҷиди қаҳқашонӣ.

— Кушта шудан аз ин зиндагонӣ беҳтар аст, — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ.

— Барои одамкушӣ ҳам машина сохта мешудааст-дия, — гуфт Ҳайдарча бо таҷҷуб.

— Амуре, ки барои бачабозӣ машина созонда гирифтааст, чаро барои одамкушӣ машина созонда на-тавонад? — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ.

— Дарвоқеъ амир «машинаи бачабозӣ дорад» ме-гӯянд, магар ҳамин овоза рост аст? — Курбон-дево-на пурсид.

— Дар ҳақиқи ин амир ҳар чизе, ки гӯянд, бовар кардан ғир, — гуфт Рӯзӣ-сарносӣ ва тафсилоти он ма-шинаро аз забони ӯе аз пешхизматони амир нақл карда гуфта дод.

— Машинасозӣ ин қадар, ки осон будааст, чаро амир барои тороҷ кардани мардум ягон машина на-месозонад? — гуфт Курбон-девона, — дар он вақт ба ин қадар қозихо, раисҳо, амлоқдорҳо, миршабҳо ва амалдорони дигар мӯхтоҷ нашуда, ба воситаи ҳамин машина мардумро тороҷ кардан мегирифт. Ва ҳамин молҳои тороҷшуда ҳам, бе он ки як қисмаш ба ки-сан амалдорон рафта бебарака шавад, ба қисми худи амир мебаромад.

— Ту, ки то ҳол аз будани машинаи мардумтороҷ-кунӣ беҳабар бошӣ, дар ҳақиқат девона будай, — гуфт Хамро-гавбоз ва ба тафсилоти машинаи мардум-тороҷкунӣ даромад:

— Машинаи ҳар қиз ба худи он мувофиқ меша-вад. Як машинае, ки барои тороҷ кардани як мамла-кат ба кор меравад, ба андозаи калонии он мамлакат калон мешавад. Қозихо, раисҳо, амлоқдорҳо, миршаб-ҳо ва амалдорони дигар, ки ту онҳоро як қизи зиёда-тӣ шумурдӣ, бар бисон онҳо муллоҳо, эшонҳо, арбоб-ҳо, оқсаққолҳо ва ҳатто мо барин қаллоқҳо — ҳама-вишон дар як ҷой машинаи мардумтороҷкунӣ буда, ҳар кадоми инҳо як қисми он машинаанд. Ин қанҷолҳое,

ки шуда истодаанд, барои аз вайронӣ нигоҳ доштани ҳамин машина аст.

— Дар ин миён ин қадар «во, шарриато!» во, дино!...»гӯиҳо барои ба ин машина оташ дода уро тафсондан аст, — гуфта Рӯзӣ-сарносии сухани Ҳамро-гавбозро пурра кард.

— Дуруст! — гуфта Ҳамро-гавбоз сухани Рӯзӣ-сарносиро тасдиқ кард ва илова намуд:

— Лекин агар аҳвол ҳамин тавр рафтаи гирад, бояд ин машинаро саломат нигоҳ доштан мумкин нашавад; имрӯз нашавад, фардо бояд ин машина худ аз худ вайрон шуда равад, — гуфт...

Дар ҳамин вақт муаззини арк азони бомлодро гуфта сар дод.

— Вайрон мешавад, — гуфт Ҳайдарча, — ман аз сухани ака Ҳамро, ки ба азони мухаммадӣ рост омад, ҳамин тавр як фол гирифтаам.

Як бандӣ, ки гуфтугузори ҷаллодонро аз даруни хона шунида меистод:

— Малонкаҳо омин гӯянд! — гуфт.

— Илоҳӣ омин! — гуфта фиристоданд ҳаман ҷаллодси ба якборагӣ.

— Ана малонкаҳо омин гуфтанд, — гуфта Рӯзӣ-сарносии ҷаллодонро масхара дошт.

Зи сар бигзашт бе ту оби чашмам,
Яке аз саргузаштам бе ту ин аст.

КИСМИ ЯҚҶМ

1. ОДИНА¹²⁰

Одина ба синни дувоздахсолагӣ аз падар ва модари худ чудо шуда, ятим ва бекас монда буд. Падари Одина камбағал ва бечизе буд, ки ғайр аз як модагов ба писари сағири худ меросе нагузошт. Баъд аз мурдани падари Одина, ки хонааш дар деҳае аз муфозоти Қаротегин буд, қозини он ҷо мулозим ва муфтӣ фиристода моли ӯро тарака* қуноид. Хакки таракаи қозӣ, харҷи муфтӣ, хизматонаи мулозим, ошпулии арбоб ва оқсаққол ба маблағе расид, ки баъд аз фурухта додани ғов боз Одинаи сағир аз арбоби деҳа даҳ танга қарздор шуд. Бинобар ин аз забони модаркалони Одина, ки ӯро аз чихати шафқат ба тарбияи худ гирифта, аз нӯги чарху дуги худ парвариш мекард, ба хузури ноини қозӣ ба ин мазмун хат (санад) гирифтанд:

«Ман, ки мусаммоти Бибиоиша бинти Шохмурод хастам, аз барои харҷи мурдан падарӣ набераи худам Одинаи сағир валади Бобокалон, аз Арбоб Камол ва соятан даҳ тангаи роиҷа¹²¹ қарздор шудам, аз қониби Одинаи сағир ба гардан гирифтам, ки ҳар вақт ӯ калон ва аз дасташ қор меомадагӣ шавад, ба бадали маблағи мазкур ба Арбоб-Қамоли мазкур хизмат ме-намояд».

* Тарақа — тақсим намудани моли мерос.

Бибиониша Одинаро муддати се сол парвариш карда ба синни понздаҳсолагиаш ба хизмати Арбоб Камол супурд.

Арбоб Камол 50 сар гӯсфанду буз ва як сар маркабро ба дасти Одина супурда ӯро ба хизмати ҷӯнонӣ ва хезумкашӣ фармуд.

Одина ҳар рӯз пагоҳӣ аз оғил молхоро гирифта ба чаро мебурд ва бегоҳӣ хезумҳои он рӯз аз дара ва кӯҳ шикаста ғундоштагиашро ба ҳар бор карда рамавро пеш андохта ба хонаи хӯҷанин худ меовард.

Одина ду сол ба ҳамин тарз хизмат карда ҳафдаҳсола шуд. Лекин дар муддати ин ду сол аз хӯҷанин худ рӯи хӯроки серӣ ва пӯшоки дурустро наид. Парчаҳои латтаҳои кӯҳна ва шолҳои дариларо аз роҳ ва аз даруни хасрӯбаҳо ҷида, онҳоро бо ресмонҳои, ки аз пашми гӯсфанд ва буҷ дар вақти чаронидан метофт, дӯхта ба пушти худ андохта, номи инро «ҷома» меномид. Чармҳои пӯсидаро бо сардӯз ба пой худ печонид, номи инро «чорук» ё ки «мӯкӣ» мегуфт, талқон ва курутҳои кирмзадае, ки ҳар рӯз аз тарафи Арбоб дода мешуд,—он ҳам на ба кадри серӣ,—бо бехҳои ғиёҳи кӯҳӣ таоми пагоҳӣ, пешинӣ ва бегоҳии ӯ ба шумор мерафт.

Бечора Одина бо ин ҳама сахтиҳо аз хӯҷанин ягон бор забони хуше ва рӯи кушодаеро наид, балки ҳар вақт, ки ба ӯ рӯ ба рӯ мешуд, бесабаб ва бебонс ҷанг, дашном ва ҳақорат мешунид. Арбоб Камол, агар аз ҷои дигаре ва ба сабаби дигаре хашмгин шуда бошад ҳам, дили худро бо дашном додани Одина ҳолӣ мекард ва кинан дигаронро аз ӯ мекашид. Масалан, як қарадораш қарзи худро дар сари ваъда ба ӯ наводааст, — Одина ҳақорат мешунид, ё роҳи Самаркандро барф гирифта гузаронидани гӯсфанд ба он тараф кам ва ба ин сабаб дар Қаротегин нархи чорпо арзон мешуд, Одина сазовори дашном мегардид.

Агар баногоҳ кӯтоҳие аз Одина сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам, Арбоб рӯзи равшанро ба чашми ин бечора шаби торик мекард.

Рӯзе аз рӯзҳои баҳорон кӯхистон бо вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навхез монанди даръеи пуроб мавҷ мезад, мавҷҳои сабзагиро танҳо харсангҳое, ки ҷо-ҷо аз камари кӯҳ барҷаста истода буданд, ҳадал мерасониданд. Лекин ин гуна сангҳо, бо вучуди нотарошидагӣ, азбаски ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо шуда буданд, дар хуси ва зебони сабззор меафзуданд. Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда ба ҷои барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд, вале куллаҳои кӯҳ ҳанӯз кулоҳҳои сафеди худро аз сарбадар накарда буданд, ки ин ҳол низ ба чашми бинанда олами дигарро чилвагар мекард.

Куллаҳои кӯҳ на танҳо бо кулоҳи барфини худ манзараи хушнамоеро чилва медоданд, балки бо ҷӯйчаҳои пуробе, ки аз захираи чандинсолаи худ камкам мебахшиданд, дар камар ва доманаҳо ҷӯйборҳои равои карда хуси ва зебони ин марғзорро яке барсад меафзуданд.

Шумо гумон накунед, ки ин ҷӯйборҳо ҷӯйҳои калон ва обхояшон ғурришдори ғалтон бошанд. Не! Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна пахнобе буд, қадаш аз қомати сабза ва себаргаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯида буданд, баландӣ надошт ва садон ҳаракаташ аз овози ҷунбиши зангӯлаи симни сари зулфи симбарони нозукхироми тоҷик тафовуте намекард. Зеро ин тамошогоҳе, ки ба шумо нишон доданаширо хоҳонам, на нишеби бисёр ва на ҳамвори тамои ҳамвор буд, балки дар ҳақиқат ин ҷо ҳамвор буд, лекин ҷун маҳбубан шармгине, ки нохост ба пеши назари ошики худ рост омада аз ҳаё сари худро андаке ҳам медорад, як сараш ба нишеби майлон дошт. Табиист, ки дар ҳамчунин ҷое об, хусусан агар кам бошад, бисёр ба пахнӣ ва оромӣ равои мешавад ва қуввате намеёбад, ки сангрзаҳо ва хоку хошнокҳоро аз роҳи худ гелонда барои худ роҳи чуқуре тайёр наояд. Сабза ва себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин оби нозукхиром шумурдем, аз вазиши бод ва равиши об ҷунбиши бисёр нозук пайдо карда, гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд.

ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болон сабза ва себарга, сабза ва себарга болон об гел мезаданд, ё хукм мекардед, ки сабзаю себарга барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст.

Одинаи мо, ки ҳеҷ гоҳе чашмаш аз ашки یتимӣ хушк нашудааст, рамаи худро ба ҷаро сар дода, имрӯз танҳо дар ин тамошогоҳи табиат худро аз хама ғам ва кулфат фориг ва дилашро аз андешаи ҷафохон Арбоб Камол холи дида, ба болон тахтасанге баромада, як паҳлу хобида дар дарьёи беҳудии тамошо ғарқ шуда буд, ба андозае, ки ғам чист ва алам қадом аст, ба хотираш намегузашт, агарчи гоҳе «как... как...»-ҳои қабки дарӣ, ки аз тегаҳои дурдасти кӯҳсор ба ғӯшаш расида, ўро аз олами беҳудии тамошо андаке ба худ меовард, вале худ ин ҳол ҳам як олами тамошон дигар буд. Дуруст, гоҳе порчаи абри сиёҳ, ҷунҷини доимии ҷабини Арбоб Камол намудор шуда рӯи офтобро гирифта оламро ба назари Одинаи бечора тираву торик мекард, лекин ғурсате нагузашта офтоби оламтоб, ба кӯшише, ки духтарони Шарқ бо онгуна кӯшиш пардаи сиёхро аз рӯи худ хоҳанд андохт, аз зери он абри сиёҳ баромада ба олам равнақ ва шукӯҳи дигар мелод.

Одина, дар болон тахтасанг гоҳ ба ин паҳлу, гоҳ ба он паҳлу ва гоҳе пуштнокӣ ёзида оқибат хобаш даррабуд, дигар надонист, ки рама кучо рафт, марқаб ҷӣ қард ва ҳезум ҷӣ шуд?

Буз ва ғӯсфандоне, ки пас аз сер шуданашон дар атрофи ниғаҳбони худ ҳалқа зада хобида буданд ва хӯрокхоеро, ки аз аввали рӯз то ҳол бо як хирси ҳайвонона ба шиками худ ҷой кардаанд, ба «қанша» қардан машғули доштанд, баъд аз соате шиками худро холи дида боз дар пан бахраандӯзи афтоданд ва ба талаби ғиёҳхон тару тоза, ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Поёнтари ин ҳамвори ба нишебӣ монде, ки мо ҳанӯз аз тамошояш сер нашудаем, дараи ҷуқуре буд, ки деворан он, то қанори ҳамвори, аз зер ба боло ғӯе ки рост баромада буд. Бузе ҳамроҳи ғӯсфанде дар вақти ҷаридан то сари девори табиии ин дара омаданд.

ноғоҳ чашми буз ба буттаи гиёхе афтод, ки дар поён-тари ин баландӣ аз буни санге раста, монанди як банд алафи юнучкаи кӯрпа ҳим-ҳим метофт. Бузи гурусна-чашм, ки дар устой ва маҳорати худ дилаш пур буд, худро якбора ба тарафи он гиёҳ андохт ва ба як ҳаракати чолокона ду пой пеши худро дар буни санг банд карда бо иштиҳое, ки гӯё дар ин наздикиҳо чизе нахӯрдааст, ғирч-ғирч карда бунҷаҳои гиёхро бо дағдониҳои арравори худ буридан гирифт. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар таҳлука наандохтааст, лекин аз он ҷое, ки дар роҳ рафтаи ва истодан ҳамеша бузро пайравӣ мекунад, бе ҳеҷ андешае ин низ худро аз паси буз ба поён партофт. Аммо дар ин пайравӣ на то ба ҷое, ки буз истодааст рафта истод, балки вақте ки кӯр-кӯрона худро ҳаво дод, пояш ба ҷое банд нашуда муаллақзанон то ба қаъри дара рафт.

Ҳар сангеро, ки гӯсфанд дар аснон ғалтидани худ дар ҷунбиш ва ҳаракат меовард, ба ҳамин тариқа аз расидани санге ба санге ғулғулае дар кӯҳсор бархоста буд. Аз тараққо-турукки ба ҳам хӯрдани сангҳо ва акси садои кӯҳсор ва рамидани рама, аз ин овозҳои ҳавлангез Одина саросемавор аз хоб бедор шуд ва чашми худро молида ба ҳар тараф назар андохта воқеаро фаҳмидан мехост. Лекин ин вақт садои ба ҳамдигар бархӯрдани сангҳо хомӯш гашта, танҳо рамида ба ҳар тараф гурехтан ва дағдониҳои гӯсфандон барқарор буд.

Одина аз ин ҳол гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст, барои дониستاني чигунагии аҳвол, аввал ором додани гӯсфандонро лозим донист, бинобар ин «ҳей-ҳей» гӯён ба нармай ва охистагӣ онҳоро ба як гӯша ғундошт ва ягон-ягон ҳамаро аз назар гузаронда дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест, гӯсфандон тарсон ба тарафи ҷарӣ нигоҳ карда қад-қад мепариданд. Одина аз ин ҳол пай бурд, ки ҳар ҷӣ ҳаст ба он тараф аст, барои таҳқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта ба поён чашм андохт ва дид, ки буз бепарво ба девори ҷарӣ дар буни сангҳо айёрони қадам ниҳода, ҳанӯз саргарми чаридан аст ва ҷунон ба оромӣ хӯрок мехӯрд, ки гӯё

ба дунӯё ҳеҷ воқеае рӯй наодоааст. Одина аз будани буз ба ёфт шудани гӯсфанд умедвор шуда кадре поёнтар назар андохт ва дид, ки гӯсфанд дар даруни об хобидааст ва сари худро боло бардошта меҷунбонад. Аз ёфт шудани гӯсфанд ва зинда будани он аз ҳад афзуи хурсанд шуда, дар пан аз чарӣ баровардани он афтода роҳи муносибтаре ёфта ба даруни дара фуromaд ва ба сари гӯсфанд рафта дид, ки ду пои пешаш шикаста, дунбааш дарида ва чанд ҷои дигари баданаш низ захмдор шудааст. Бо дидани ин ҳол рӯзи равшан ба чаҳми Одинаи бечора шаби торик гардид, дар натиҷаи ин кор ҷӣ ҷафоҳо аз Арбоб Камол ба ҳудаш расиданро андеша карда, ҷӣ кор карданаширо наметодист. Ҳоло ҳам хайрият, ки афтодани гӯсфанд дар ҳангоми пур шуда омадани селоб рост наомадааст, ҳам ба ҷое афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел гирдобҳои шуда монанди як ҳавзча дар он ҷо гуми обе пайдо шуда будааст, вагарна гӯсфандро ё сел мебурда ва ё бо силдами худ ба сангҳои тағи дара бархурда реза-реза мешуд.

Одина пас аз хайронӣ ва ошуфтаҳолӣ ҳуши худро кадре ба сари худ овард, аз тамои барҳам хӯрдани гӯсфанд ёфт шудани ӯро, агарчи маиб ҳам бошад, бехтар шумурда аз почаш гирифта кашолакунои аз роҳе, ки фуromaда буд боло баромад. Лекин ҳанӯз хотираш аз тарафи Арбоб Камолӣ нобақор ҷамъ набуд, ин воқеае бо як ҳақорат ва дашноми муқаррарӣ нахоҳад гузаронид гуфта андеша мекард; оё ба кишии гӯсфанди маибшудан худ дасту пои ӯро хоҳад шикаст, ё баданашро бо кард ҷок-ҷок намуда намак хоҳад ҷой кард ва ё ба тариқи дигаре, ки монанди Арбоб Камолӣ як сангдӯли хунхорере сазовор аст, ҷазо хоҳад дод?

Одина бо ҳамин гуна фикрҳо ва андешаҳо аз дахшат ба дахшат меафтод. Як вақт хушӯр шуд, ки рӯз бегоҳ шудааст, ғайр аз ба хонаи хӯҷани рафта ҳар ҷӣ, ки шудани аст, дидан, ҷорое надишт. Ҳезумеро, ки аввали пагоҳ ҷида монда буд, ду баст карда ба ҳар бор карда ва ба ҷои сарборӣ бар сари ҳезум гӯсфанди маибшударо гузошта бо ҷилбуре маҳкам барбааст. Ҳарро пеш андохта, рамаро аз думболи он ромда, роҳи хонаро пеш гирифт. Ҳар қадар, ки ба хона наздик-

тар мешуд, тапиши дил ва ларзиши дасту пояш зиёдтар мегашт.

Оқибат ба худ андеша кард, ки Арбоб Камол хар чӣ кунад, аз куштанам зиёдтар кор карда наметавонад, аз ин зиндагӣ, ки мегузаронам, мурдан ҳазор бор беҳтар аст, пас чаро ин қадар метарсам, чаро мурданро ба хушӣ ва шодмонӣ пешвоз намегирам?

Дар натиҷаи ин муҳокима, дилаш қадре ором гирифт, дасту пояш қувват пайдо кард ва ба дари хонаи хӯчаи ҳам омада расид. Аввал гӯсфанди маибро аз хар фуруварда ба тағи деворе гузошт, ҳезумро фуруварда дар тағи собот ниҳод ва рамаро ба оғил даровард.

Арбоб Камол аз ҳанг задани хар омадани рамаро фаҳмида ошери, ки хӯрда истода буд, нимқора монда берун баромад ва ба одати ҳаррӯзааш бузу гӯсфандонро ягон-ягон аз назараш гузаронид, ҳамин ки дид, як гӯсфанд нест:

— Одина! Шишаки сиёҳ кучост?—гуфта фаръёл кард.

— Ана ин чост,—гуфта Одина ҷавоб дод.

Арбоб Камол:

— Падарлаънат! Ин модарбахатонро аз кӣ ёд гирифтӣ? Ҳамоно ин гӯсфандро дуздидан мехостӣ, ки ба оғил надароварда дар берун гузоштӣ, занам ки сию ду дандонат ба ҳалқат фуру равад!.. — гӯён ба сари гӯсфанди маиб рафт ва онро ба он ҳол дида якбора шӯрид ва ба Одина нигоҳ карда:

— Бигӯ, ин чӣ ҳол аст?—гуфта бонг мезад ва бо хар чизе, ки ба даҳонаш меомад, ўро дашном меод.

Одина воқеаро ҳикоя карданӣ шуда «—ман... ҳезум... чинӣ...» гуфта забонаш гирифта-гирифта сухан сар карда буд, ки Арбоб маҷоли гап задан надод, монанди шағоли гуруснае, ки ба мурғе ҳамла оварад ё сарге, ки ба гадое дарафтад, ба тарафи Одина лўҷум кард ва сангеро аз замин бардошта чунон бар сари Одина зад, ки сараш торс қафида худаш ба замин афтод.

Ба ин қадар оташи хашми Арбоб фуру нанишаста Одинаи мазлуми ба замин афтодаро ҳам мезад, ҳам лагадкорӣ мекард, ҳам то овозаш мерасид, бонг

зада ҳақорат меод. Одина дар аввали шатта хурдан як-ду бор «воҳ мурдам» гуфта бо ҳавли ҷон фаръед карда бошад ҳам, сонихо бемаҷол шуд ва ёрон оғоз баровардан надошт.

Аз шарту-шурти шатта, бонг зада дзшном додани Арбоб ва аз фаръеди мазлумонаи Одина имоми деҳа Мулло Хокироҳ бо ду-се нафар калоншавандагони дигар, як ходиса воқеъ шуданаширо фаҳмида, ба ҳавлини Арбоб даромада омаданд.

Ин вақт хашми Арбоб қадре паст гардида худаш ҳам аз задан бисъёр монда шуда буд, ба муносибати омадани аҳли деҳа, Одинаро ба ҳоли худ гузошта, пеш аз пурсидани оион ҳикоят сар кард ва гуфт:

— Ин кӯрнамаки модарсеталокро бубинед, ҷӣ кардааст? Оши маро мехӯрад, нони маро мехӯрад, пӯшоки маро мепӯшад ва мурдан падарашро, ҳамаатон медонед, ман гӯронидам, имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин гӯсфанди шишак дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, ки мекӯбед, омадааст. Магар ман ҳоло ҳақ надорам, ки ин ҷувонмаргро бизанам? Не, задан он тараф истад, ба куштан ҳам ҳақ дорам. Як гӯсфанд аз сад инчунин сажалту бехтар аст, агар шумоён намеомадед, то ҳол мекуштамаш. Акиун ҷоран ин корро худӣ шумоён, ки калоншавандагони деҳа хастед, бубинед...

Калоншавандагон, ки дар монанди ин воқеаҳо рамузфаҳманд, замири дили Арбоб ба кучо роҷеъ буданро доништа, ба сари Одина омаданд, захмхон хуншори ўро дида:

— Зарар надорал, зарар надорал, як порча намади сӯхта баста шавад, ҳамааш ба ҳам меояд. Ту бачагӣ кардӣ, нолонӣ кардӣ, ин шӯриши Арбоб ба ту ва туро заданаш аз дилсӯзӣ аст, туро «хушъер шав, одам шав!» мегӯяд. «Моли мӯъмин—хуни мӯъмин» гуфтаанд, ту моли Арбобро талаф кардӣ, гӯе ки хуни ўро рехтӣ. Арбоб рост мегӯяд, ки ў ҳақ дошт ба ин гуноҳат туро кушад, ҳоло хайрият, ки мо даромада омадем, акиун ба ту насихати падаронаи мо он аст, ки дар корҳо хушъер бош, моли Арбобро аз оин худат барин доништа хабардорӣ кун, падар надорӣ, Арбоб ба ҷон падари туст!..

Калоншавандагон рӯи суҳанро ба Арбоб гардонда гуфтанд:

— Як бор беаклӣ кардааст, бубахшел, аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст; аз талаф шудани гӯсфанд ҳам ғам махӯред, илочи он хаст. Ба ҳамаи мо маълум аст, ки Одина аз шумо қарздор аст, аз ин ваҷҳ ба дасти шумо васиқа хаст, ин гӯсфанди талафшударо ҳам як чиз нарх мекунем ва дар пушти он санад менависем, агар умраш боқӣ бошад, Одина хизмати шуморо қарда ҳамаи қарзашро адо намуда шуморо розӣ хоҳад кард. Ҳамин тавр нест?— гуфта ба Одина нигоҳ карданд.

Одина ҳам бо ишорати сарчунбонӣ гайр аз «оре» гуфтан чоран дигар надошт, ҳатто «ин таҳлука бо ҳамин осонӣ гузашт» гуфта дар дили худ хурсандӣ ҳам мекард.

Калоншавандагон гӯсфандро даҳ танга нарх карданд, дар пушти санад навиштанд.

— Ба ширинкомаи ин оштӣ ягон зиёфат хоҳед кард,— гуфта хандакунон бо Арбоб хушбошед намуда баромада рафтанд.

Арбоб Камол фардон он рӯз, агарчи гӯсфанди манбшударо ба қассоб ба ҳашт танга фурӯхт, лекин Одина боз ҳам даҳ тангаи комил қарздор шуда монд.

II. ҲИСОБӢ

Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳима-бегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт. Раҳима-бегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбиро қадрас қарда ба хохарзсдач худ ба занӣ бубахшад, ба ин восита чароғи худ ва чароғи ҳамширани худро фурӯзонад.

Лекин Раҳима-бегим ба ин орзуи худ нарасида вафот кард. Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибионша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ Гулбиро ба қатори Одина парвариш наояд, вақте ки қадрас шавад, бо Одина ҳамхона кунад.

Албатта Бибионша ин васиятро фаромӯш накард ва шабу рӯз дар пан ин буд, ки Одина зудтар

калон шавад ва аз хизмати Арбоб халосӣ ёфта ас-
боби тӯйро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ
амонаташро (яъне Гулбиро) аз дасти ӯ бигирад. Рӯ-
зе Бибиноша ба Одина гуфт, ки:

— Чони модар, солат хафлахи пурра шуд. Ду
сол аст, ки ба Арбоб хизмат мекуӣ, бояд ба бада-
ли музди хизмати дусолаат ҳаққи ҳисоби Арбоб бо
ту баробар шуда бошад. Акиун вақти си аст, ки аз
хӯҷани худ рухсат гирифта дар пан кори худ ша-
ви ва панҷу-чоре пасандоз карда дари хонаи мо-
даратро кушой ва чароғи падаратро фурузонӣ...

Одинаро ҳам ягона орзу ҳамин буд, ки ҳар чи
зудтар аз дасти Арбоб Камол халос шавад. Монан-
ди дигар ҳамватанони худ ба тарафҳои Фарғона
рафта муздурӣ ва хаммоӣ намояд. Вақте ки соҳи-
би як миқдор чизу чора шуд, ба дӯғи худ бозома-
да ба духтари холаи худ Гулбиро ҳамхона шуда ба ху-
шию хурраи рӯзгор гузаронад.

Аммо чӣ гуна ва ба чӣ роҳ аз дасти Арбоб халосӣ
ёфтаиро намедонист. Дашномхо, шаттахо, шапалоқ-
ҳои Арбоб чунон чашмашро тарсонида буд, ки ёрон
сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт. Чӣ чои
ҳисобталабию рухсатхоӣ. Лекин бо вучуди ин хама
тарсу бим ба сабаби модаркалонаш далерӣ пайдо
карда рӯзе фурсат ёфта ба Арбоб матлаби худро из-
ҳор кард.

Арбоб Камол ба шундани ин мочаро мисли ше-
ри дарранда гурридан гирифт ва дар зери лаби худ
мегуфт.

— Рухсат... ҳисобӣ... Ин чист?.. Ҳамоно шиками ин
модарбахато аз нон сер шудааст.

Пас аз он чашмашро, ки аз гояти хашму ғазаб
монанди кӯран оташ шӯълавар шуда буд, ба тарафи
Одина андохта гуфт:

— Сақалтун кӯрнамак! Чихо меғӯй? Магар ка-
дом зансеталоқ туро бери кардааст?.. Ту доништа
б-иш, ки баъд аз мурданат устухонат аз дасти ман
халос хоҳад шуд, боз ту аз тағи карзи ман раҳой на-
меӣ. Рав долатро ба худо гӯй!..

Одина бо камоли адаб сар ҳам карда ва ба пуш-
ти нон худ назар дӯхта гуфт.

— Модаркалонам мегӯяд, ки...

Арбоб ба Одина мачоли гапи худро тамои карданро навода ба сӯяш давид ва чӯбдасти чӯпониро, ки Одина ларзида ба он такъя карда истода буд, аз дасташ рабуда ба сараш чунон зад, ки чо ба чо ба замин фарш шуда хун аз фарки сараш монанди новои (чумаки) офтоба равон гардид. Ба ин қадар ҳам хашми Арбоб бартараф нашуда, пасу думбол чӯб мезад. Одина аз хавли чон наъра ва фиғон кашида мардумро ба ёрмандӣ мехонд. Аммо кист, ки ба фаръеди ӯ бирасад.

Арбоб Одинаи бо шатта шалпаршударо ба холи худ гузошта монанди касе, ки ногоҳ чизе ба хотираш расида бошад, давида ба сари кӯча баромада ба пеши масҷид рафт, дар он чо имом ва чанд нафар каллачунбонони деҳаро дид:

— Биёед, бубинед ки ин чӣ ҳол аст!—гуфт.

— Чӣ гап, чӣ шудааст?—гуфта ҳар чанд ахли деҳа мепурсиданд, Арбоб:

— Биёед, худ бубинед, ки чӣ шудааст, яъне шумо дар ҳаққи ман чӣ кардед? Ин кореро, ки шумо кардед, бояд худатон дуруст кунед!—гӯён мақсади худро равшан накарда онҳоро ба хонаи худ овард.

Вақте ки калонон ба хавлии Арбоб даромаданд, Одинаро ба хоку хун оғушта дида, ба Арбоб гуфтанд:

— Хуб, ту ятиматро задӣ, дар ин кор айби мо чист?

— Шумо набудед, ки харчи мурдаи падари инро аз ман гирифта додед, шумо набудед, ки дар бадали товони гӯсфанди маибкардааш ба ман хизмат кардани инро мутасаддӣ шуда аз ман ширинкома хӯрдед. Акиун, ки ин аз ман ҳисобӣ, руҳсат металабад, бояд шумо қарзи маро рӯёнида диҳед ва ё чорае ёбед, ки пули ман насӯзад, вагарна ман ҳаққи худро аз шумо талаб мекунам...

Мулло Ҳокироҳ ба ин ҳама шӯриши Арбоб ханда карда гуфт:

— Хамин дардатро нашӯрида гӯӣ ҳам мешавад. «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан» гуфтаанд, ту ишорат кун, ман ислоҳ кардан мегирам, барои ин ҳамаи моро ба қозихона кашола кардан лозим нест.

Яке аз мӯйсафедон ба Мулло Ҳокироҳ:

— Биёед, монед домулло, шумо ҳам як ҷанҷоли дигарро барпо накуед!—гуфт ва, ба сари Одина омала ҷасихат кард:

— Ту ҳанӯз бачан нодон ҳастӣ. Гарму сарди дуньёро надидай ва намедонӣ, ки пул аз кучо мерӯяд ва ҷӣ гуна ба даст мебарояд. Доништа бош, ки дар дуньё пули бекор нест. Ба касе дар муддати дароз қарзул-ҳасана¹³² намедиҳанд. Ҳамон даҳ тангае, ки Арбоб ба мурдан падарат харҷ кардааст, ҳар моҳе як танга фоида мезояд...

Мулло Хокироҳ сухани мӯйсафедро бурида:

— Фонда нагӯй, танзил¹³³ бигӯй!—гуфта лукма дод. Мӯйсафед ба сухани худ давом карда:

— Хуб,—гуфт,—ба қавли домулло гӯем, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад, имсол, ки соли панҷӯми қарздори туст, аз ғайри тани пул ба ҳисоби фоида он...

Ин дафъа Мулло Хокироҳ саҳт шӯрида:

— Гӯш дорӣ? Як бор ба ту гуфтам, фонда нагӯ!—гуфт.

Мӯйсафеди дигаре ба гап ҳамроҳ шуда ба Мулло Хокироҳ гуфт:

— «Ғараз аз тушбера—гӯшт хӯрдан» гуфтаанд, хоҳ фонда гӯяд, хоҳ танзил, мақсад он аст, ки болон даҳ танга моҳе як танга зиёд мешавад. Барои ин ҷанҷол лозим нест, домулло!

— Ҷаро лозим нест,—гуфт Мулло Хокироҳ,—фонда, яъне риба¹³⁴ аст, риба дар шариаат бешак ҳаром аст; бинобар ин ҳар гоҳ судхӯрони такводори Бухорон шариф барои «хочатбарорин мардум» фонда хӯрдани шаванд, номашро «танзил» меноманд.

— Худат,—гуфт мӯйсафед,—судхӯрӣ қардани шавӣ «танзил» гуфта хӯрдан гир, Арбоб мисли мардуми Бухоро такводор нашудааст ва аз фонда гуфта хӯрдан ҳам рӯй намегардонад, агар фонда ҳаром бошад, бо номашро «танзил» мондан ҳалол намешавад, ҳар бо номашро «гӯсфанд» мондан гӯсфанд измешавад. Бехуда ба ҷон «фондан» аз падару бобо шунида омалдамон сухани номалум «танзил»-ро оварда ҷӣ мекунӣ?..

Мулло Хокироҳ:

— Ту ҳақ надорӣ, ки ба кори шарият забонрасонӣ кунӣ,— гуфта мехост ба мӯйсафед дарафтад, Арбоб ба мобайн даромада гуфт:

— Домулло! Ин гапҳо ба ин ҷо дахл надорад, биёмон, ислоҳи корро бинем!

Мулло Хокироҳ дигар маҷоли дам задан наёфта ду дасти худро ба синааш оварда ба Арбоб нигоҳ карда:

— Хуб, хуб,— гӯён хомӯш монд; мӯйсафеди ислоҳкор озодона ба сухани худ давом карда гуфт:

— Имсол, ки соли панҷӯми қарздории туст, аз ғайри тани пул (сармоян асли) ба ҳисоби фондан он аз Арбоб шаст танга қарздор шудай!.. Соли гузашта аз ваҷҳи гӯсфанди маибшуда низ даҳ танга қарздор шуда будӣ. Ин ҳам моҳе як танга фонда мезояд. Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, фондан ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он низ фонда мезоёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад. Бинобар ин ту паси уаёлҳои фосид магард, ба сухани дӯсту душман фирефта машав, ба игвоҳои модаркалонат, ки зани ноқисулъақл аст, гӯш мадеҳ ва ҷони ҷавони худатро дар тахлука наандоз! Ба як порча ноне, ки Арбобат мелиҳад, шукур гуфта ба ҷону дил хизмат кардан гир, ба ҳарфҳои беҳуда ва ба ҳаракатҳои нолонқ рӯи гарми худро сард макуи! Ин аст насихати падаронаи мо ба ту!

Одина ба сабаби ин воқеа ба аз шунидани сухани «маслиҳатомезонаи» мӯйсафедон, хоб буд, бедор шуд ва маст буд, хушбӯр гардид ва ба хубӣ донист, ки рӯйро ба хушию хурсандӣ аз ин дом баҳо халос шуда наметавонад, бинобар ин ҳозир як дараҷа аз халосӣ умеди худро канда, то расидани фурсати муносиб тапиданро бефонда, балки зарарнок доништа ночорона хизмат кардан гирифт.

III. ФУРСАТ

Одина як соли дигар дар ин зиндони бало, яъне хизмати Арбоб Камол, дандон ба дандон монда истодегӣ кард. Дар ин муддат ҳеҷ чорае намеёфт, ки роҳи гузетро пеш гирад ва сари худро ба ягон диё-

ри беғурбат кашида озодона нафас барорад. Дар ин миёна воқеае рӯй дод, ки ҳар чанд ба сабаби ин воқеа Қаротегин зеру забар шуд, ба Одина роҳи ғузрез омода гардид.

Тафсили ин воқеа чунин аст: ширкати роҳи оҳани Бухоро—Тирмиз, ки яке аз сахмдорони калонаш амири Бухоро Олимхон буд, ба фикри ба даст даровардани коргарони арзон афтада, аз амир мардикор талаб карда ва ба мардикорони талабгор ҳарчи ғоҳу музди кор доданро ваъда намуд, ин маъниро ба ҳокими Қаротегин, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ яке аз пасмондатарини қаламравҳои Бухорост, навишта аз аҳолии он ҷо дар ин кор фоида бурданӣ шуд.

Ҳоким ин ҳодисаро барои пулӣ худ фурсати ғанимате шумурда мардумро, ки ханӯз аз ҳақиқати кор хабар надоштанд, ба зӯр ва қабр ғундошта ба Бухоро фиристоданӣ шуд. Мардум аз ин ҳодиса ғоҳагонӣ дар андешаҳои дуру дароз афтада, барои наҷот чораҷӯӣ карданд. Аз рӯи одат, дар монанди ин воқеаҳо ягона наҷотдиҳанда пора ва ришва буд. Ононе, ки пул ва ҷизе доштанд, ба ҳоким ва шогирдпешагонаш дода ҳалос шуданд ва ононе, ки фақир буданд, лекин ҷавонӣ ва қувват доштанд, нафси худро ба ятимии чандинсола, ба иборати дигар, ба ғуломии умрӣ ба боён ва судхӯрон фурӯхта бадалашро барои ришва пешкаш карданд. Баъзе касон ба фурӯхтани писар ё ки духтари сағири худ маҷбур гардиданд. Гурӯҳе, ки на пул доштанд ва на фарзанд, на ҷавонӣ ва на зӯр, ризо ба қазо дода Бухоро рафтани шуданд. Арбоб Камол ҳам дар навбати худ аз ин воқеа фоида бурданӣ шуда ба пешни қалоншавандагони кишлок ба Одина гуфт, ки:

— Ман барои ҳалос кардани ту аз ин тахлуқа ба ҳоким сад танга пора додам, акнун қарзи ту аз ман боз вазинтар шуд, агар то қиёмат зинда бошӣ ва тамоми умратро ба хизмати ман ва авлоди ман сарф намой, ҳаққи маро адо карда наметавонӣ.

Ва ҳол он, ки қиссан Арбоб тамоми дурӯғ буд. Оре, вай ҳам ба ҳоким сад танга пора дода буд, лекин на аз барои раҳони Одина, балки барои ҳалоси Ибод ном писари бистудусолаи худаш буд.

Одина аз воқеаҳои гузашта хушӣер шуда аҳвол ва феъли Арбоб Камолро хуб санчида гирифта буд, вагарна ба ҷавоби Арбоб мегуфт:

— Барои раҳони ман беҳуда захира кашиди пора надох, маро ба ҳоли худ вогузор, ки ба қатори равандагон аз ин днӣр биравам, агар натиҷа мурдан ва ҳалок шудан бошад ҳам, ман розӣ ҳастам. Ҳамин «давлат» маро бас аст, ки аз мурданим пештар аз дасти монанди ту золими нобақор ҳалос шавам.

Лекин аз ин мулоҳизаҳои, ки ба дилаш мегузашт, чизеро ба Арбоб изҳор накард, балки тадбире ба қор бурда, дар зохир худро чунон намуд, ки аз ин қирдори Арбоб хеле миннатдор ва хурсанд шудааст. Аммо пинҳонӣ дар паи қор ва фикри гурези худ афтод.

Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибақор қарда буд: баъд аз як рӯзи ин гуфтушунидхо ҳатти роҳи ҳалос шуданро кашиди худро бемор нишон дод, ин бозиро чунон хунармандона бозӣ қард, ки Арбоб Камол пиндошт, ки имрӯз ё фардо Одина аз дунё хоҳад гузашт; бинобар ин ба фарзанди худ Ибод гуфт:

— Писарам! Ҳар чи зудтар як-ду нафар ёфта ин салмаро ба хонаи модарқалонаш қўчон! Агар ин ҷо бимирад, ҳарчи гӯро қафанаш ба қардани мо афтода болои мурда сад қўб мешавад.

Ибод ҳамон соат фармонишро падарашро ба ҷо овардани шуда, аз деҳа ду-се нафарро ҷеғ зада ду қўбро сароҷа баста ва Одинаи беморро ба болои он хобонида бардошта ба хонаи Бибионша бурда супорид.

Бибионша набераи худро ба он хо! дила соате беҳуш афтод, баъд аз ба хуш омадан ба рӯйқани ва мӯйқани овоз қард, ба андозае, ки мӯи сафедаш аз хуни рухсорааш лолагун қардид.

Одина вақте ки аз бозгашта рафтани Ибод ва рафиқонаш хотирҷамъ шуд, чашми худро қўшода ба модарқалонаш гуфт:

— Бибиҷон! Беҳуда худро ба андӯх ва алам наандоз! Ман дар ҳақиқат бемор нестам, лекин барои ҳалос қардани худ аз дасти ин қаллод тадбире андешида худро бемор нишон додам.

Одина пас аз он, ки қарде дам истод, гуфт:

— Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, ту то як hafta ин розро пинхон дор ва ба ҳар касе, ки маро бишурсад «сахт бемор аст» гӯй! Баъд аз як hafta ба пурсандагон «дирӯз офият ёфта ба хонаи хӯҷани худ рафт» гуфта ҷавоб дех.

Бибиноша аз шунидани ин воқеаи ногаҳонӣ, ки хабари фироқи доимии ягона фарзанди дилбандашро мерасонид, зор-зор чун абри навбахор гирифта бетакатӣ мекард ва:

— Рафтани ту мурдани ман аст, раво малор, ки дар ин пиронсолотӣ ман ба сабаби ҷудони ту, гӯё ки ба дасти ту халок шавам,—гуфта навха ва зорӣ мекард.

Одина ба ҳазор гуна лоба ва забонаварӣ модаркалонии худро ба сабр ва шикебойи далолат карда гуфт.

— Бибиҷон! Хеч ғам нахӯр, агар ман зинда аз ин диёр ба саломат биравам, дар андак муддат соҳиби мол ва қола шуда ба хизматат пас хоҳам омад. Дар он вақт Гулбиборо ба ман никоҳ намуда як фарзандатро ду карда ба муроди дилат хоҳӣ расид; гар зинагист, дида ба дилдор мерасад, аммо агар бесабрӣ ва бетадбирӣ намуда, ба нола ва шевани сирри маро фош намой, дур нест, ки аз тарафи ганим дастгир шавам, дар ин сурат ин нобахори (Ҷале Арбоб-Қамоли) мурдор маро дар дунёи зинда нахоҳад гузошт, воқеан гӯсфанди маибшуда ва ҳикояти руҳсатталабии маро бояд аз хотир фаромӯш накарда бошӣ, аз он ҳодисаҳо ба ҳубӣ маълум мешавад, ки одамқушӣ дар пешии ин ҷаллод аз гӯсфандқушӣ ёсонтар аст. Агар сиррам фош гардида ба дасти ин номарди ғаддор талаф шавам, аз ман абадӣ ҷудо мешавӣ ва баъд аз он пушаймонат ҳеч суд намекунад.

Бечора Бибиноша, ки аз аҷвор ва кирдори Арбоб ба ҳубӣ хабардор буд, аз гуфтугузори донишмандонаи набераи хурдсоли худ дигар бора хушёр шуда захри ҷудони ҷандрӯзаро ба умеди шахли инсоли дуру дарозии оянда ба коми ҷони худ гуворо дид ва аз фироқи абадии наздик, ки ба сабаби фош гардидаи роз ҳамон соат воқеъ шуданаш дур набуд, тарсида ба вочорӣ ба сабру худдорӣ таъ дардод.

Одина пас аз гирифтани ризои модаркалонии худ,

чоруки даридан худро ба по кард. Ба халтае қадре талқон ва курутро андохта тӯшаи сафарро тайёр намуд. Шаб баъд аз фурӯ рафтани олам ба торикӣ кӯлворро ба пушт бардошта, чӯбдасте ба мушт гирифта роҳи Фарғонаро пеш гирифт. Ду пас аз шаб гузашта буд, бо қофилаи мардикороне, ки ба нияти сафари Бухоро ба роҳ баромада ба дараи кӯхе хобида буданд ва аз бими гурехтани онҳо давро-даврашонро шогирдпешагони ҳоким қаровулӣ мекарданд, расид ва худро беихтиёр, дар қатори он ғарибони маҷбурӣ андохт.

Шогирдпешагони ҳоким пагоҳирӯз ҳанӯз офтоб набаромада аз хоб бархостанд, аз зон ва яхӣ, ки барои тӯша бардошта буданд, шикамҳси худро пур карданд. Пас аз он қофилаи мардикоронро, ки бисъёртаринашон пир, мафлук ва гурӯсна буданд, рамавор пеш андохта ба сӯи Фарғона ронданд, қадом мардикоре, ки дар роҳ рафтан сустӣ мекард, ба сараш камчин (тозиёна) ва чӯби ясавулии шогирдпешагон ҳозир буд. Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи гӯсфандон монандӣ доштанд, танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки агар гӯсфанде аз рама пас монад, ё бемор шавад, ронандаи он, он гӯсфандро ба хар бор мекард; аммо бемор ва пасмондагони вихоро барои пеш рондан мезаданд, то вақте ки дар роҳ мурда монанд.

Қисса кӯтоҳ, гурӯҳе дар роҳ мурда бақия ба ҳолати беморӣ ва нотавонӣ, ки мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор беҳтар аст, ба хоки Фарғона расиданд*.

Одина, ки чавонӣ ва қувват дошт, ҳам аз талқон ва курут кути лоямута¹³⁵ муҳайё буд, дар роҳ ба осебе дучор нашуда аз ин даръёи фалокат ба қансри саломат баромад.

Одина чанд рӯз худро ба диду боздиди ҳамватанонаш, ки баъзе ҳаммоли, гурӯҳе қаровулӣ, чанде муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд, гузаронид, пас аз он бо далолати яке аз онҳо, ки дер боз дар Андичон дар заводи пахтатозакунӣ кор мекард, ба хизмат даромад.

* Ин воқеа дар соли 1333 хичрӣ рӯй дода буд. Ин вақт, дар Қаротегин Ибодуллобек ном ҳоким буд.

IV. ХИЧРОН

Дар хотирхост, ки Одина модаркалони худ Бибионшаро як ранг тасалли ва таскин дода ба сафар баромада буд. Шумо гумон накунад, ки Бибионша, бо суханони умедбахшоёнаи Одина хақиқатан таскин ва тасалли ёфта буд. Не! Чӣ гуна ором мегирад як зани муштипаре, ки умраш ба ҳафтад расида бошад, дар дунё ғайр аз як набера каси мардинае надошта бошад, ки дар вақти пиронсолӣ ӯро даст ба сар намояд, дар вақти беморнаш парасторӣ кунад, дар хангоми ҷонканнаш ба халқи хушкидан ӯ об ҷақонад ва пас аз мурданаш ӯро кафанаширо тайёр карда ба хобгоҳи абадинаш супорад, ин ягона наберааш ҳам азми як сафари дуру дарозе намояд... Кӣ медонад, балки ин набера ба диёрҳои ғарибӣ мемурад? Агар зинда ҳам монад, эҳтимол он аст, ки барои бозгаштан ба ватан харҷи роҳ намеёбад, агар асбоби бозомадан муҳайё гардад ҳам, ин давлат бе чандин сол муяссар намегардад. Гумони ғолиб он аст, ки то он вақт ин кампири ҳафтадогани пояш ба ӯ расида бо бекасӣ ва бенавоӣ ҷон медиҳад...

Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо хирмани сабр ва шикости Бибионшаро ба бод медод. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибионша хост ба хой-хой гирифта нола ва фаръёд бароварад, лекин аз он ҷое, ки ин гуна фаръёди бемаҳал сабаби фош гардидани рози Одина ва бонси гирифториаш мешуд, ночор охи сарде аз дили пурлард канида лаб ӯро баст. Аммо чунон лаб ӯро бастане, ки даринаш аз оташи ҷудой ва фирок, чун кӯран ангиштгарон алаиға мезад. Оре, аз ду ҷашми хунбораш сиринк равон шуда кӯшиш мекард, ки ин оташро ба қадре ӯро нишонад.

Аммо чӣ фоида ки:

«Шиддати оташи дил сард нашуд э-оби сиринк,
Ин таҷриба, ки андеша аз тӯфонаш вост».

Сухан кӯтоҳ, Бибионша то як ҳафта бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯи оташлида ба худ мепечид, аз ғайри он ки шӯлан равшане барорад, чун

тӯдан кохи ба зераш ахгар гузошташуда, дарун-дарун месӯхт:

«Не тоқати он ки сабр орад,
Не ёро, ки фиғон барорад».

Арбоб Қамол, баъд аз як ҳафтаи беморни Одина ки дар ин миён аз мурданаи хабаре нагирифт, ба саломати ёфтаниш умедвор шуда писари худ Ибодро гуфт:

— Бирав, аз хонаи Одина хабар гир! Агар зинда аст ва қуввати ба по гаштан дорад, бияёд ва рамаро саровони кунад, вагарна зудтар фикре намоям ва дастъёре ба даст дарорем, то ки ғусфандон дуру дароз бе нигоҳубин монда лоғар нашавад, холо ҳам ғӯшт ва рағани онҳо хеле костааст.

Ибод, мувофиқи фармониш падар, ба хонаи Бибиониша рафта аз ҳоли Одина пурсон шуд. Бибиониша ҳамон ҷавоби сохтаеро, ки Одина дар вақти рафтаниш ба ӯ омӯхта буд, ба ёд овард ва гуфт:

— Дар рӯзҳои охири қадре беҳтар шуда сар аз болиш бардошта буд, ду рӯз шуд, ки ба хонаи шумо рафт, то ин дам дигар барнагаштааст.

Бибиониша ба сухани худ илова карда гуфт:

— Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷои дигар меояӣ, ки нишони Одинаро аз ман мепурсӣ?

Ибод ба ин сухан таъҷуб карда гуфт:

— Не, ман ҳозир аз хонаи худамон, бо фармониш надарам, барои пурсиш ва хабаргирии Одина омадам. Аз он рӯзе, ки ба ин ҷо оварда супоридемаш, то ба ҳол ба хона барнагаштааст. Ба кучо рафта бошад? Ин воқеа хеле аҷоиб аст.

Бибиониша вазифаи худро ба хубӣ адо карда буд, яъне рози набераи худро то имрӯз пӯшида дошт ва ҷавоби сохтаро ҳам бо маврид ва бо камали хунармандӣ дода буд. Ақсун ба ошкоро фаръёд кашидани ӯ ва дили худро холи карданиш ҳеч монандона буд. Лекин барои нола ва шевани кардан бахонае даркор буд, ки онро ҳам омадани Ибод ва саволу ҷавоби дар боло навишташуда тайёр карда дода буд.

Бибиониша худро ба Ибод чунон намуд, ки ғӯе то ҳол Одинаро ба хонаи хӯчанаш рафта мепиш-

дошт, ҳоло фаҳмид ки аз Одина дар он ҷо нишонае нест, ба ҳолати модароне, ки ба ногоҳ аз гум шудани фарзандашон хабар ёбанд, дар изтироб ва бекарорӣ афтада гуфт:

— Ин ҷӣ мусибат аст ба сари ман? Дар ин ду рӯз ба сари нури дидан ман ҷиҳо омада бошад? Агар ба хонаи шумо намерафт, албатта, мебоист ба ин ҷо бозмегашт. Магар ба дарае афтада талаф шуд? Ё ки аз нотавонии ӯ фоида бурда гургонаш дарониданд? Ё даре захматаш расонд ва ё дар қамингоҳе ганиме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид? Во, баллам! Во, Одинаҷонам! Во, чашму чароғам! Во, қуввати дилам! Во, рафиқи шаби танҳоям! Во, парастори рӯи беморнам! Вой! Вой! Вой!

Оре, Бибиноша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардани, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад, ҳар чанд таърихи мусибати ин аҷузани нотавон як ҳафта пештар аз имрӯз аст, аммо бинобар сабабе, ки дар боло гуфта шуд, то ҳол роҳи изҳори он баста буд. Имрӯз метавонад ба дилхоҳи худ мӯйкани ва синязани намояд. Бинобар ин Бибиноша ба ҳой-ҳой гирья ва зорӣ карда, ба мазмуни ин газал нолаву шеваи менамуд:

То маро он нури чашми меҳрубон аз даст рафт,
Тоҳати тан, сабри дил, оромӣ ҷон аз даст рафт.
Рафт он гул аз назар, ёрон фаръодам намонад.
Булбули шӯридзем, ки фиғон аз даст рафт.
Дар ҷаҳони бевафо дилбанди ман он буду ба .
Рафт дилбандам, сазад гӯям, ҷаҳон аз даст рафт.
Рафт то домони оромӣ дилу ҷонам зи каф.
Кисса кӯтаҳ мекунам, гӯё ки ҷон аз даст рафт!

Ибод баъд аз он, ки соате ин аҷохонии ногаҳониро тамошо кард, ба пешни надараш баргашта сурати ходро баён намуд.

Арбоб Камол, ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагии худ ҷандии нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯро бо фиреб ва найранг ба доми хизматгории худ кашид ба буд ва бисъёртаркии онҳо ҳам оқибати кор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пай

бурда донист, ки Одина гурехтааст. Пас ба писари худ Ибод:

— Сад хайф, ки шикорро муфт аз даст додам, албатта ин кӯринам мак сари худро гирифта аз ин диёр берун рафт. Бо вучуди ин бояд ба пеши модар-калонаш биравам ва худ таҳдид намоям, шояд нишонашро аз ҷое дарёёбам, агар Одинаро ба даст дароварда натавонам ҳам, аз ин кампир никори худро бигирам,—гуфта ҷўбдастери ба даст гирифта дар роҳ даромад.

Арбоб ба хонаи Одина омада Бибионшаро ба гирия ва зорӣ дарёёфт. Бибионша вақте ки Арбобро дид, оби чашмони худро бо остинаш пок карда аз нолаву зорӣ хомӯш гардид ва мухайёи гуфтугузор шуда салом дода, ба Арбоб нигоҳ карда истод.

Арбоб ба ҷои салом бо қахру қазаби тамом:

— Одина кучост?—гуфта пурсид.

Бибионша ба нармаӣ ва мулоимат моҷарои сохтаре хикоя кард.

Арбоб гуфт:

— Ман ҳилаҳои мисли ту занҳои девсириштро ба хубӣ мефаҳмам, албатта, Одинаро худ бадроҳӣ дода гурезондӣ! Имрӯз худро ба нодонӣ андохта ба ман суҳанҳои сохта мезанӣ. Одина, албатта, бо раҳнамоӣ ва далолати ту гурехтааст, лекин рост бигӯ, ки рафту нијати кучо дошт? То имкон бошад, худ ӯро ба даст дарорам ва ту аз ҷанги интиқоми ман халос шавӣ. Вагарна ба ҷои Одина ба дасти ман ва ба зери ин ҷўб (ҷўбдасти худро нишон дода) ту ҳалок хоҳӣ шуд.

Бибионша дид, ки аз дасти ин саҳтдили нобакор ба нармазабонӣ халос шудан мумкин нест. Ночор ба душман фурсат надода ҳар чӣ бодобод, худ ҳучум карданӣ шуд ва гуфт:

— Уй, Арбоб! Ман яқин медонам, ки писарамро худат кушта ба кадом дара гӯрондай! Акиун ба ман дурӯғи пешопешакӣ мезанӣ. Ту гумон набар, ки ман роҳи хонаи ҳоким ва қозиро намедонам, ҳозир ме-равам ба ҳоким ва аз дасти ту аризаи додхоҳӣ ме-диҳам, таҳқиқчӣ ва ясавул меорам, мебинӣ, ки ба сарат чӣ қиёмат барпо хоҳад шуд?...

Ииро гуфту чодари пора-пораи худро ба сар андохта ба роҳ даромад.

Арбоб Камол аз ин рафтори Бибиноша андешаманд шуд, зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки ҳар чанд ҳоким ва козӣ парвон кушта шудани Одина надоранд, лекин долхоҳии як нафар, хоҳ ҳақ аст ва хоҳ ноҳақ, баҳонаи хубе хоҳад шуд ба дасти эшон барои порагирӣ ва пулситонӣ. Агар ин зан рафта ба ҳоким ва козӣ арз кунад, ҳамон соат мулозим ва навкарони эшон омада бе таҳқиқ тафтиш Одинаро ба дасти Арбоб Камол кушташуда шумурда, аз Арбоб бо номи пули хун маблағи калоне ситониданашон муҳаққак буд. Оре, агар дар ин миён Одина ба даст афтад, пас аз таҳқиқ кардан ба Арбоб Камолаш ба гуломии абадӣ месупурданд, аммо Одина дар он ҷой набуд, ки дасти ҳокимони Қаротегин ба он ҷо бирасад.

Арбоб ҳар чанд дар зоҳир ба кибру гурури нафси худ шикасте надода, «ба кучое, ки меравӣ, бирав! Ман аз касе бим надорам»—гуфта дӯғ зад, аммо дар ботин ба сабаби андешаҳои, ки дар боло навишта шуд, бағоят дар таре ва ҳарос ҷфтод. Бинобар ин ба як-ду мӯйсафедони кишлок мочароро хабар дода аз роҳ боздоштани Бибиношаро аз онҳо илтимос намуд.

Калоншавандагон аз думболи Бибиноша рафта ба ӯ рӯй андохтанд ва аз сари ин даъво гузашта-нашро хоҳиш карданд. Баъд аз ин аз тарафи Арбоб ба ӯ ҳеч зулм ва осебе нарасиданро ваъда доданд.

Бибиноша ҳам, ки аз талаф нашудани Одина ба дасти Арбоб дилҷамъ буд ва ин гавгон дурӯғро барои хифз намудани шахси худ аз кучуми ин мард барно карда буд, илтимос ва илтиҷои калонро баҳонаи хубе шумурда, гӯё ки «барои поси хотири эшон» аз роҳи ҳокимхона баргашт ва ба ёди Юсуфи гумгаштан худ ба байт-ул-аҳзонаш оромид.

V. ҲУСИ ТАБИЙ

Шумо бояд кӯхистонро тамошо карда бошед, ҳеч набошад доманан даште ғ дараёро дар айёми баҳорон дидаед: ҳамин ки дар доманан кӯхе ё марғзоре

мерасед, ҳамроҳи боди форами баҳорӣ ба димоғатон як хушбӯии латифе мерасад; ин бӯи хушро, то мумкин аст, мешамед ва то қувват доред, ин ҳавои латифро фуру мебаред, лаҳза ба лаҳза ҷонатон тозагӣ, дақиқа ба дақиқа мизочатон покизагӣ пайдо мекунад. Чашм мекушоед: як тараф чашма, ҷамани лолаи сурху сафед, зард ва нофармон шукуфта, тарафи дигар шохҳои дарахтони худруи кӯҳӣ монанди арча (бурс), илғай (юлғун), чормағз ва писта ба якдигар печида; ба боло менигаред: то чашматон кор мекунад, давродавр сангҳои шаффоф ва дағалро барғоло ревоҷ, шохҳои сунбул ва гулҳои рангоранг ва ҷӯйчаҳое, ки обашон дар софӣ ба шишаи булӯр ва дар сардӣ ба як баробарӣ мекунад, ҷорианд. Ин ҷӯйчаҳое ки аз чашмаҳои хурд равон шудаанд, ба дараи ҷуқуртаре рехта ба андозаи се-чор санг об расида бо камоли тундӣ ва тезӣ равон мешаванд, ки ин манзара шуморо тамома ба олами дигаре сайр мекунонад. Чаҳ-чаҳҳои булбулон бо нағмасароҳои дигар мурғон шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро тамома фаромӯш мекунад.

Дар ин ҷароғҳои пуралаф бозӣ қардани бузон ва бузғолагон, ҷастухези гӯсфандон ва баррагон, рамидан ва давидани охувон—ракс ва бозии духтарон ва арӯсонро, ки дар саҳнаҳои шаҳрҳои обод мебинед, аз ёди шумо мебарорад.

Ин манзараҳоеро, ки тамошо кардед, бе сарфи назар ва бе ранҷи дасти касе, қуввати табиат рӯнда, ба ин обу ранҷи хушрабо ҷилва кунанда аст.

Ба муқобили ин манзараҳои табиии худрас, боғҳои шаҳрҳои ободро, ки бо сарфи маблағҳои гарон ва меҳнати бепоён ба вуҷуд омадаанд, ба назар оред, дар онҳо бисёр самараҳои олии меҳнатро мебинед, аммо ин гуна ҳусни табииро намеёбед.

Инак арӯси ҳикояи мо, ки Гулбӣӣ аст ва дар замони хурдтарақнаш шумо бо ӯ шинос шуда будед ва дубора меҳоҳем, ки ӯро ба тамошгоҳи шумо ҷилва диҳонем, ба ҳамаи ҳуси ва латифати табиӣ доро буд. Тафовути ӯ аз соҳибҷамолони шаҳрӣ, монанди тафовути манзара ва марғзорҳои табиини кӯҳистон аст аз боғҳои сохтаи дастии олами маданият.

Гулбиро мо намеғуем, ки аз дебо қабо, аз катон пирокан, аз зарбафт кlmзўл, аз махмал калтача, аз фарангӣ сарбанд, аз дурру марворид овеза ва гарданбанд, аз зари холис дастпона ва аз алмос ангуштарини дошт, зеро ин ҳама асбоби эинат ва зеваре, ки шумурда шуд, на ин ки ба монанди Гулбиро як духтари фақирӣ یتима, балки ба сарватдорони кўхистон ҳам ёфт намешавад.

Лекин Гулбиро хуси ва ҷамоле дошт, ки на танҳо духтарони гармобанадидан кўхистон, ҳатто соҳибҷамолони шаҳрӣ, ки ҳамеша худро бо ўсма, сурма, гоза, сафедӣ ва сурхӣ меороянд, ин хуси ин ҷамол, ин лутфу камолро надоштанд.

Бо ин ҳам хуси ҷамол, Гулбиро ҳаёли он надошт, ки мисли баъзе духтарони сабуқпон шаҳрӣ ҷилвафурӯшӣ намояд ва оламеро асир ва волаи худ гардонад. Ҳатто назар ба софигарии кўхистонӣ ва соддадилӣ табиӣ ва хурдсолнаш гумон бурда мешуд, ки ҳанўз аз дараҷаи зебони худ ҷандоне хабар ҳам надорад.

Лекин бо ҳама беҳабарӣ ва содлагӣ, дилаш ҳамеша вобастаи ҳаёли Одина буд. Модараш ва модаркалонаш ҳамеша сухан аз ҳамхонагии Одина мезаданд ва ўро ёри абадӣ ва рафиқи умриаш мешумурданд. Ба сабаби ин талкинои ў ҳам ба Одина бо назари як рафиқи умрӣ нигоҳ мекард. Дар аввалҳон қор қор чанд ин муносибат аз як муомилани тифлонан маъсумона дарнамегузашт, вале рафта-рафта қор ба як унсӣ ва улфати ошиқона даррасид.

Вақте ки Одина 17—18-сола шуд, Гулбиро ҳам ба 15—16-солагӣ қадам монд, ин ду шефта ҳақиқатан ошиқи шайдон якдигар шуданд. Лекин тарбияи шарқӣ ҳаё ва шарми ҷисмӣ ва одати хонагӣ намегузошт, ки дарди дили худро ба якдигар ошқоро гўянд. Танҳо нигоҳҳои дуздидае, ки ошиқонро миёнаравӣ мэхрамест, дар байни онҳо пайғомрасонӣ мекард. Таъини дил, паридани ранг, ларзиши аъзо ва кашидани оҳҳои сарди бемахал ба забони холи ин ду гирифтдор неқу тарҷумон буданд.

Ақнуи мулоҳиза фармоед: ҳамин ранг дил аз дастдодагон ба фироқи дучор шаванд, ки оқибатонини маъ-

дум набошад, ба чӣ ҳолҳои табоҳ ва рӯзҳои сиёҳ меафтада бошанд?

Оре, аз он ҷое, ки Одина мард буд, синнаш ҳам нисбат ба Гулбибӣ болотар ва муҳокимааш зиёдтар, ҳама корро танҳо бо ҳиссиёти ошиқона мулоҳиза намеркард, балки дар бисёр ҷойҳо хоҳиши ақлро аз фармоиши ишқ болотар медонист. Дар пеши Одина ду мушкил омада буд: яке ба ватан монда ба дасти Арбоб Қамол талаф шудан, дуйӯм аз ин ҷо гурехта рафтани. Натиҷаи ин ду кор ҳам аз маҳбуба ҷудо шудан буд. Лекин дар нахсутин ҷудои абади навмедона ва дар дуйӯм ҷудое, ки дар пешаш умеди висол ҳаст, зеро бар тақдир гурехтан, дар фурсати муносиб боз омадан дар назар буд. Бо ин мулоҳизаҳо Одина фироқи чандсолан ҳозираро ба умеди висоли оянда ихтиёр кард ва ҳар чанд душвор буд, бори тоқатфарсон ҳичронро бардошт.

Аммо ҳоли Гулбибии бечора тамом дигар буд, аввал он ки ӯ ба ҳаёти ошиқона чунон мағлуб шуда буд, ки қуввати ақлияш ба ҳеҷ муҳокима дастӣ намегардид. Дувӯм ин ки ин шароити зиндагонияш бе Одина чанд дараҷа душвортар буд, зеро Одина ӯро, чунон, ки маҳбуби аз ҷон ширинтар буд, инчунин ягона парастораш ҳам ӯ буд: падараш ва модараш мурда, модаркалонаш ба мурдан наздик расида, душманони қаддоре, ки аз ғайри ризоии ӯ ба номусаш эҳтимоли қасд кардан доранд, атрофашро фурӯ гирифта... Дар ин сурат Гулбибӣ ба сабаби ҷудо шуданаш аз Одина, гӯе ки аз ҳама ҷиз ҷудо шуда буд. Дарвоқеъ, дар ин ҳол ва шароит ҳоли як духтари бекас чиҳо хоҳад шуд?

Мушкилтар ин буд, ки маҳрами роze надошт, ки ба ӯ дарди дили худро гӯяд ва шарм медошт, ки ба пеши модаркалони худ ба ҳой-ҳой бигирьяд, то дили пурдардаш қадре холи шавад. Оре, аз ин мушкилтар рӯзе нест, ки ошиқи шайдое ба дарди ҷонсӯзи ҳичрон гирифтӣ ояд ва мумкин набошад, ки ба дилхоҳи худ ба нолаву фиғон дарояд... Дар ин ҳол ҷорае ҷуз ин нест, ки гӯшае гирад ва аз ғайри он ки овозе барорад, аз чигаргоҳи худ дарун-дарун бинолад.

Дарди Гулбибӣ, чунончи дар боло ишорат рафт,

танхо дарди ҷудой ва доғи ҳичрон набуд; ӯ метарсид, ки дилдодааш, яъне Одина ба ин зудӣ аз днѐри гурбат барнагардад, модаркалонаш ҳам бо хоҳиши аҷали табиӣ аз дунѐ даргузарад; ситамгарони бедошгар, ки дар он деҳа ҳастанд ва одату ахлоқашон як дараҷа ба Гулбибӣ маълум аст, ӯро ба ҳоли худаш нагузоранд ва ба зӯру зулм дар панҷан як марди аҷнабӣ, ки ному нишони ӯро намедонад, гирифташ созанд ва «рафиқи умрии ту ҳамин аст» гуфта ба зиндони абадиаш андозанд. Пас дар ин ҳол чӣ мекарда бошад?

Инҳо ҳам саҳл аст. Мушкили бисъѐр бимнок он аст, ки Одина он ҳолро бишнавад ва гумои кунад, ки Гулбибӣ ба хоҳиши худ домани муҳаббати дигареро ба даст гирифта ва ҳаққи ишқу муҳаббати худашро ҷоймол кардааст...

Ғоҳо дар хотираш вазвасаҳои дигар ҳам мегузашт: кӣ медонад? Вақте ки Одина ба Туркистон меравад, дар он ҷо ёру дӯст пайдо мекунад, мумкин аст, ки рафта-рафта Гулбиро аз хотир фаромӯш кунад ва ба хоҳиши ҷавонӣ ба дигаре дил бандад, дасти худро, ки ҳаққи ҳалоли Гулбибӣ аст, ба гардани он бегона андозад. Дар он вақт агар ҳаёли Гулбибӣ ба хотираш гузарад, ба ӯ бо назари истехзо нигоҳ кунад.

Инҳо дардхое буданд, ки ҳеҷ сангдил ба бардоштани тоқат карда наметавонист, чӣ ҷои монанди Гулбибӣ як духтари чордахсолаи дил аз дастдодаи таҷрибанадида.

Кӯҳ бо он ҳам сангдилнию хорой,
Натавонад ки таҳаммул бихунад вулқонро*
Дали ошнӣ, ки фасурда зи ғаму андӯҳ аст,
Ба чӣ сон сабр намояд алами ҳичронро?

ҚИСМИ ДУВВУМ

I ЗАВОДИ ПАХТА

Дар Андиҷон ба наздики роҳи оҳан дар як майлони фароҳе як иморати бисъѐр бузургеро мебинед. Дару девори ин бино он қадар баланд ва назаррабо набо-

* Вулқон—кӯҳи оташфшон аст, ки дар вақти оташфшонӣаш кӯҳро мекафанд, замин меларзад, сангло об шуда монакли даръби оташ разон мегарданд.

шад ҳам, бо мӯриҳои сар ба фалак кашидааш, ки нафаси қиромези онҳо рӯи ҳаворо чун абри сиёҳ фуру мегирад, аз як фарсах роҳ диққати бинандагонро ба тарафи худ мекашад. Ин бино ду дарвозаи пахлуӣ ҳам дошт: яке бисёр бузург, ки танҳо дар вақти даромад-баромади аробаҳо кушода мешуд, дуввӯмӣ ду газ қад, як газ бар дошта, ба даромади пиёдагон махсус буда, ҳамеша боз буд.

Агар шумо заводро тамошо кардан мехоҳед, марҳамат карда аз ҳамин дари хурдтарак, ки «дари партав»-аш меноманд, ба дарун дароед, ба тарафи дасти ростатон як иморат мебинед, ки тахминан чил газ қад, даҳ газ бар ва даҳ газ баландӣ дорад, агарчи ин иморатро дари даромад-баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ, яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, дароед, то ки ин корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда тавонед! Вақте ки аз ҳамин дар ба дарун даромадед, даррав ба рӯятон як зинаи тахтагӣ рост меояд, шумо қадре захмат кашада бо ҳамин зинапоя ба ошёнани дуввӯми ин иморат боло равед, вақте ки ба болохона баромадед, ба муқобилатон як дари бузургро мебинед, ки барояндаи аз ин дар, бо як зинаи тахтагии васеи дарозе, ки ба ин ҷо ниҳодаанд, бе он, ки ба хонаи зерин дарояд, рост ба замини мефурояд. Шумо андаке ба сари ин зинаи бузург истода тамошо кунед: мебинед, ки мардикорони тоҷик, ўзбек, ҷирсиён ва дигар миллатҳо қанорҳои калонро, ки дар ҳар қадам аз 8 то 10 пуд пахтаи тозанашуда (чигитнок) ҷой шудааст, ба сар бардошта бо зинапояи мазкур аз замини то ин болохона мебароранд. Қоргарони дигар пахтаи ин қанорхоро ба хонае, ки аз он ҷо ба хонаи зерин роҳи махсусе ҳаст, мерезанд. Ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки аз дидани ин маизара сарсарӣ нагузаред: хуб диққат кунед, ки фарзанди одам, ҷи гуна даҳ пуд бори ноҳинҷорро, ки 5 газ қаду якуним газ ғафсӣ дорад, ба сари худ бардошта бо як зинае, ки 20 — 25 поғунда аст, ба боло мебарорад?.. Ин одам, ин корро як бор намекунад, балки дар сола 7 — 8 моҳи мавсими пахта ҳар рӯз дувоздаҳ соат ба ҳамин ранг бор мекашад...

Ҳолӣ кардани қанорҳо ҳам кори осон нест: агарчи

холиқунандагон бо як қачқорд қанорро рост ҷоқ карда бе заҳмате пахташиро ба поён мерезанд, лекин ҳамеша рӯ ба рӯи ҷангу губоре, ки аз хонаи зерин монанди оби ғаввора ҷуш зада мебарояд, ба истодаи маҷбуранд.

Агар шумо ба сари зина пешни дарӣ шамолқаш намебудед, ба муқобили ин ҷангу хокзон қисфи бадбӯ, нафасе истода натавониста беҳуш шуда ба замин меафтided. Ақнуи мулоҳиза фармоед: монанди шумо як фарзанди одам, дар даруни ин хонае, ки шумо як дақиқа тоби истодаи надоред, ҷӣ гуна рузе дувоздаҳ соат истода қор мекунад?.. Зеро агар накунад, аз гуруснагӣ мемурад.

Дар ин болохонаи пурҷангу губор аз ин зиёда истодаи аз ҳикмат нест, марҳамат кунед! Зудтар бо як зинаи даруни, ки ба ошёнани зерин пайваста аст поён шавед, дар ин ҷо ҷиҳо мебинед?

Сар то сари ин хона пур аз ҷарх ва ҳаллоҷӣ аст. Дар пешгоҳаш як ҷархи бисъёр қалони фӯлодин дар гардиш аст, ин ҷарх ба воситан як тасмаи ғафсе, ки аз пусти ғавази сохта шудааст, ҳаракат мекунад. Як тарафи ин тасма — дар хонаи зерин, дигараш ба гарданан (губчаки) ҷархе андохта шудааст, ки он низ ба воситан тасмае ба машинахона вобаста аст ва қувати аслиро аз он ҷо мегирад.

Дигар ҷарххое, ки дар ин хона мебинед, нисбат ба ҷархи нахустин хурдтаранд. Лекин ҳамагӣ ба воситан тасмаҳо аз ҳаракати ҳамон ҷархи қалон дар гардишанд. Ин ҷарххон хурд, ки дар ин хона ба ду қатор шинонда шудаанд, хизматашон гардондани тирхон ҳаллоҷӣ ва тақсим карда рехтани пахтаи хом ба даҳони ҳаллоҷиҳо ва монанди ҳамин дигар қорҳо мебошад. Ҳаллоҷӣ, ки ба иборати дигар уро «чин» мегӯянд, иборат аз ду тирӣ ғафси дандонадорест, ки ба ҳам пайваста, рӯнхам ба воситан ҷархе гардиш мекунад. Шумо дар болохона дида будед, ки мардикорон пахтаҳоро аз қанорҳо бароварда ба даҳони ҷуқуриё мерехтанд. Инак ҳамон пахтаҳо бо роххон махсус, ба воситан ҳаракат додани ҷарххон махсус ба даҳони ҳаллоҷиҳо мерезанд. Вазифан ҳаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона.

Пахта, вақте ки аз ҳаллоҷӣ тоза шуда мебарояд, ба новаи тахтагии фароҳе, ки ба даруни он тири морпече дар гардиш аст, мерезад. Ин новаи дароз пахтаҳои аз тахти ҳаллоҷиҳо ба дарунаш рехтаро ба воситаи тири морпечи худ кашида то ба болохонаи дигаре, ки онро таҳхона ё ки прессхона меноманд, бурда мерезад.

Аммо пунбадонаи аз пахта чудошуда, аз шикофи махсус ба таҳхона мерезад ва дар ин ҷо даруни ҳаллоҷии дигаре даромада дубора тоза шуда мебарояд; пас аз он новаи махсусе, ки он ҳам ба даруни худ тири морпеч дорад, ба ҷое, ки барояш муайян кардаанд, рафта мерезад. Пахтаи дубора аз пунбадона чудо шуда ба наварди калоне печида монанди пахтаи бо сабадҷӯб сохташуда мешавад. Номии ин пахтаи дуввӯмбораро «лентир» мегӯянд, ки ба даруни кӯрпа, болиш, ҷома ва ба баъзе саноеъ сарф мешавад.

Тамошои ҳаллоҷиҳона, ба иборати дигар «чинхона»-ро ханӯз тамои накардаед: дар ин хона ба сари чархҳо ва ҳаллоҷиҳо коргарони мохир нигоҳбонӣ мекунанд, аз дуруст кор кардани ҳаллоҷиҳо хабардорӣ менамоянд, тасмаҳои аз ҷояш бечошударо ба ҷояш меандозанд, ба тиру губчаки чархҳо равшан мерезанд ва монанди инҳо...

Ин хона аз боло ҳам зиёдтар пургарду губор аст, ғайр аз ин, аз бӯи равшани ғализе, ки бе вай чархҳо дуруст ҳаракат намекунанд, ё месӯзанд, хеле бадбӯ ва мутааффиш мешавад. Ба замми инҳо аз шараққо-шурук ва тараққо-турукки чархҳо гӯши одам ба карӣ наздик мерасад ва хаёлҳо пароканда мешавад.

Биёед, аз ин хона зудтар бароем! Аз ин ҷо ба воситаи зинапоя ба болохонае мебароед, ки пахтаи тозашуда он ҷо мебарояд. Дар ин болохона, қачобаҳои калон ё ки қуттиҳои чоррахи дарозеро мебинед, ки ҳар тарафаш тахминан якуним газ ва дарозииаш 6 ё 7 газ аст. Мардикорон пахтаҳои тозашударо ба даруни ин қуттӣ ё ки қачобаҳо ҷой мекунанд. Пас аз он қуттии аз пахта пуршударо ба сари сутуни ҷӯбие, ки дар муқобили он аз тарафи боло низ ҷӯяне ба шакли пошнаи сутун вазъ шудааст, тела медиҳанд. Вақте ки роҳи қувватро мекушоянд, сутун ба воситаи гӯлбан оҳа-

нине, ки аз зери замин ба машинахона мерасад, ба қондан «таъзики обӣ» дар ҳаракат омада бо қуввати тамоми пахтаро ба даруни қуттӣ пахш мекунад. Пахта хурд шуда ба дараҷе мерасад, ки зиёда аз он хурд шуданаш мумкин нест. Ин дараҷа ба аломате, ки монанди соат ба даруни он ҳона овехта шудааст, маълум мегардад. Вақте ки ҳаҷми пахта ба ниҳоят хурдӣ мерасад, роҳи қувватро мебанданд ва тои пахтаро бо машинаи борбандӣ бо симҳо печонда, аз зери сутуни мебароранд ва порчаҳои кандирро, ки ба тои пахта печонда шудааст, бо ҷуволдӯз дӯхта аз дари дигар ба берун мегелонанд, ва коргарони пурқуввате, ки дар ин ҷо кор мекунанд, ҳар яке як тоиро мисли як бузғола ба пушт бардошта бурда ба анбор мегузоранд.

Ақиқуи бисёд, биравем ба машинахона: аз дари тойхона ба майдони иморати завод баромада дар пешини ҳаллоҷихона ба ҳонаи ҷудогоние мебароем; дар он ҷо чархҳои хурду калони бисъёре дар гардишанд, ин чархҳо қувваи худро аз бухорхона мегиранд, ки дар он ҷо ба воситаи гармии оташ ба даруни деги бисъёр калоне об ҷӯшида бухор пайдо мекунад ва ин бухор машина ва чарххоро дар ҳаракат меандозад.

Дар як гӯшаи машинахона як даста чархҳои ҷудогоноро мебинед, ки инҳо аз зӯри бухор дар ҳаракат омада қувваи электрикӣ пайдо мекунанд. Ин қувват шабҳо ба воситаи симҳо ба чароғҳои шишагӣ, ки дар тамоми хонаҳо, машинахона, анборҳо ва роҳравҳо овехта шудаанд, рӯшноии электрикӣ расонида ҳама ҷои ин иморатро монанди рӯз равшан мекунад.

Дар ин ҳона дар як гӯшае як бочкаи оҳанинро мебинед, ки тахминан даҳ сатл ё зиёдтар обро гуноҷиш дорад, дар болон он бочка як милли борики монанди нойчан дарунқовоке ҳаст, ки як сараш ба ҳазинаи қуввати электрикӣ пайваста аст. Агар ба шумо класе ҷӣ будани ин бочка ва барои ҷӣ дар ин ҷо гузошта шуданашро нафаҳмонад, албатта, барои обнушӣи коргарон ва ё ҷои дастшӯии онҳо аст гуфта гумон мекунад; лекин дар ҳақиқат ин тавр нест, балки ин бочкаи назарногир қорномаҳо нишон медиҳад: агар ин бочқаро аз замин бардоред, дар тахташ низ як милли оҳанини борики дарунқовоки (ғӯлаба—трубаи) шинои-

дашударо мебинед. Як сари ин мил ё гӯлба (кубур) аз зери замин рост меравад то таххонае, ки шумо тамошо карда омадед. Дар ин ҷо сари мил ба зери сутун пайваста аст, ки дар вақти даркорӣ сутунро дар ҳаракат оварда, чунон ки дидед, тойҳои пахтаро пахш ва хурд мекунад.

Акнун биёед, дафтархонаҳо ва ҷойҳои истиқомати ин биноро тамошо кунед: се тарафи иморати машинахона ва ҳаллоҷихона майдони фароҳе аст, ба гирдогирди ин майдон айвонҳои бисёр васеи бини ёфтаанд, ки дар онҳо пахтаҳои хом ва пунбадонахоро рехтаанд. Ба наздикии дарвозаи калони завод борхонаи бисёр баланди боҳавое бини шудааст, ки дар он ҷо пахтаҳои той басташударо мегузоранд.

Дар тарафи дигар, рӯ ба рӯи ҳаллоҷихона як иморати зебо ба тартиби европагӣ бини ёфтааст. Доираи аввалини ин бини иборат аз се хона аст, ки онҳо хучраҳои дафтардорӣ, мирзоӣ ва хучраи кори мудир аст. Доираи дуввуминаш иборат аз панҷ хонаи бисёр ба зеб аст, ки дар он ҷо мудирӣ завод бо хонаводааш зиндагонӣ мекунад. Як тарафи ин доира ба боғчаи бисёр мусаффо пайваस्त аст, ки дар айёми баҳорон ва рӯзҳои офтобноки зимистон мудирӣ завод бо аҳли аёлаш дар он ҷо истироҳат ва ҳавогирӣ мекунад. Ҳаман ин хонаҳо бо палос ва асбобҳои пурбаҳо музайян буда бо ҷароғҳои электрии пурқувват равшан мешаванд.

Дар мобайни ин иморати олий ва айвони борхона як тангкӯчае ҳаст, ки агар шумо бо он кӯча равона шавед, ба як майдони борики дарозе мебароед. Як тарафи ин майдон ба пушти айвон пайваста тарафи дигараш девори поҳсан завод аст. Дар сар то сари ин майдон хонаҳои паст ва торики бадҳавое бини ёфтааст, ки аз ғояти камхавоӣ ва рутубат деворҳои ин хона аз тахт то шифт зах задааст. Ҳар чанд деворҳои ин хонаҳо оҳақ ё гач молида нашуда бошад ҳам, аз мағор ва қарраҳое, ки аз зах пайдо шудаанд, мунаққаш менамояд. Дар ин хонаҳо, ки ҳеҷ оғил монанди онҳо бадбӯ ва бадҳаво нест, муздурон ва коргарони завод зиндагӣ мекунанд.

нише, ки аз зери замин ба машинахона мерасад, ба қондан «таъзики обӣ» дар ҳаракат омада бо қуввати тамоми пахтаро ба даруни қуттӣ пахш мекунад. Пахта хурд шуда ба дараچه мерасад, ки зиёда аз он хурд шуданаш мумкин нест. Ин дараҷа ба аломате, ки монанди соат ба даруни он ҳона овехта шудааст, маълум мегардад. Вақте ки ҳаҷми пахта ба ниҳоят хурдӣ мерасад, роҳи қувватро мебанданд ва тои пахтаро бо машинаи борбандӣ бо симҳо печонда, аз зери сутун мебароранд ва порчаҳои кандириро, ки ба тои пахта печонда шудааст, бо ҷуволдуз дӯхта аз дари дигар ба берун мегелонанд, ва коргарони пурқуввате, ки дар ин ҷо кор мекунанд, ҳар яке як тоиро мисли як бузғола ба пушт бардошта бурда ба анбор мегузоранд.

Ақнуи бисёр, биравем ба машинахона: аз дари тойхона ба майдони иморати завод баромада дар пешни ҳаллоҷихона ба ҳонаи ҷудоғонае мелароем; дар он ҷо чархҳои хурду калони бисёре дар гардишанд, ин чархҳо қувваи худро аз бухорхона мегиранд, ки дар он ҷо ба воситаи гармии оташ ба даруни леги бисёр калоне об ҷӯшида бухор пайдо мекунад ва ин бухор машина ва чархоро дар ҳаракат меандозад.

Дар як гушаи машинахона як даста чархҳои ҷудоғонаро мебинед, ки инҳо аз зӯри бухор дар ҳаракат омада қувваи электрикӣ пайдо мекунанд. Ин қувват шабҳо ба воситаи симҳо ба чархҳои шишагӣ, ки дар тамоми ҳонаҳо, машинахона, анборҳо ва роҳравҳо овехта шудаанд, рушониҳои электрикӣ расонида ҳама ҷои ин иморатро монанди рӯз равшан мекунад.

Дар ин ҳона дар як гушае як бочкаи оҳаниро мебинед, ки тахминан даҳ сатл ё эндетар обро гуночиш дорад, дар болои он бочка як мили борики монанди нойҷи дарунқовоке ҳаст, ки як сараш ба ҳазилӣ қуввати электрикӣ пайваста аст. Агар ба шумо касе ҷӣ будани ин бочка ва барои ҷӣ дар ин ҷо гузошта шуданашро нафаҳмонад, албатта, барои обнушини коргарон ва ё ҷои дастшӯии онҳо аст гуфта гумон мекунад; лекин дар ҳақиқат ин тавр нест, балки ин бочкаи назарногир қорномаҳо нишон медиҳад: агар ин бочкаро аз замин бардоред, дар тахташ низ як мили оҳанини борики дарунқовоки (ғулба—трубаи) шинон-

дашударо мебинед. Як сари ни мил ё гӯлба (кубур) аз зери замин рост меравад то таххонае, ки шумо тамошо карда омалед. Дар ни ҷо сари мил ба зери сутун пайваста аст, ки дар вақти даркорӣ сутуно дар ҳаракат оварда, ҷунон ки дидед, тойҳои пахтаро пахш ва хурд мекунад.

Ақнуи бисёр, дафтархонаҳо ва ҷойҳои истикомати ни биноро тамошо кунед: се тарафи иморати машинахона ва ҳаллоҷихона майдони фароҳе аст, ба гирдогирди ни майдон айвонҳои бисёр васеи бини ёфтаанд, ки дар онҳо пахтаҳои хом ва пунбалонаҳои рехтаанд. Ба наздикии дарвозаи калони завод борхонаи бисёр баланди боҳавое бини шудааст, ки дар он ҷо пахтаҳои той басташударо мегузоранд.

Дар тарафи дигар, рӯ ба рӯи ҳаллоҷихона як иморати зебо ба тартиби европагӣ бини ёфтааст. Доираи аввалини ни бини иборат аз се хона аст, ки онҳо хучраҳои дафтардорӣ, мирзой ва хучраи кори мудир аст. Доираи дуввуминаш иборат аз панҷ хонаи бисёр ба зеб аст, ки дар он ҷо мудирони завод бо хонаводааш зиндагонӣ мекунад. Як тарафи ни доира ба боғчаи бисёр мусоффое пайваста аст, ки дар айёми баҳорон ва рӯзҳои офтобноки зимистон мудирони завод бо аҳли оилаш дар он ҷо истироҳат ва хавогирӣ мекунад. Ҳаман ни хонаҳо бо палос ва асбобҳои пурбаҳо музайян буда бо ҷароғҳои электрикии пурқувват равшан мешаванд.

Дар мобайни ни иморати олии ва айвони борхона як тангкӯчае ҳаст, ки агар шумо бо он кӯча равона шавед, ба як майдони борики дарозе мебароед. Як тарафи ни майдон ба пушти айвон пайваста тарафи дигараш девори поҳсан завод аст. Дар сар то сари ни майдон хонаҳои паст ва ториқи бадҳавое бини ёфтааст, ки аз гонти камҳавой ва рутубат деворҳои ни хона аз тахт то шифт зах задааст. Хар ҷанд деворҳои ни хонаҳо оҳанг ё гач молида нашуда бошад ҳам, аз мағор ва қирраҳое, ки аз зах пайдо шудаанд, мунаққаш менамояд. Дар ни хонаҳо, ки ҳеҷ оғил монанди онҳо бадбӯ ва бадҳаво нест, муздурон ва коргарони завод зиндагӣ мекунанд.

Ба зери девори поҳсан иморати завод, ки ба рӯи ни хонаҳо ҳар рӯз ҷойгӯҳои офтоб метобад, вақте ки шумо ба ни офтобрӯя нигоҳ кунед, симоҳои аҷибӣ қатор нишастаро мебинед:

Рангҳо парида, ҷашмҳо дарунирафта, биниҳо тегашида, дастҳо кубла зада, кафида ва хуншор шуда, пойҳо обилакарда ва ҷароҳат пайдокарда ва либосҳо дарида, ба андозае, ки аз пероҳан танҳо шерозии гиребон ва аз эзор фақат нефа мондааст...

Аз ин сияҳбахтон яке дароз кашида ва аз дарди миён нола мекунад, дигаре латтаи ба пой худаи бастаашро кушода ҷароҳатҳоиашро аз хуну чирк тоза менамояд. сеюми парчаҳои қанорҳои даридаро гундошта омадааст, ки бо онҳо либоси порашудаашро ямоқ мекунад.

Агар шумо дар мавсими кори солҳои 1915—16 ба ни завод меомедед, дар охири сафи ин меҳнатрӯзиён як ҷавони 17—18-соларо меидед, ки либосашро аз таи кашида шабушчинӣ мекунад ва кӯҳнақолаи худро аз ин душмани хуншор, ки ҳама шаб дар изтироб андохта бедор медорад, ба қадри имкон пок менамояд...

Аз ғайри шиносондан ва таърифи мо, албатта, шумо медонед, ки ин ҷавон қаҳрамони қисси мо Оддиан аз ёру диёр ҷудошуда аст.

Пас ин фарзандони инсон бо ин ҳолати парешон ҷаро ин ҷо нишастаанд?

Ҷавоби ин саволро ҳам бояд худатон ёбед:

Шумо аз тамошон машинахона, тойхона, ҳаллоҷхона ва борхона ҳозир баромедед. Дар он ҷоҳо дидед, ки садҳо коргар кор мекунанд. Албатта, шабу рӯз беором кор кардан мумкин нест. Барои хобу хӯр ҳеч набошад якҷанд соат аз кор фарғ шудан лозим. Бинобар ин дар ҳар 12 соат мардиқорон бадал мешуданд. Ин сияҳбахтоне, ки шумо ба зери ни девора бекаси дидед, мунтазири буг задани заводанд. Ҳар гоҳ вақти бадал шудани коргарон расад, завод бонги баланде мезанад. Ҳамон соат ин мардиқорон ба кор ҳозир мешаванд ва ононе, ки ба кор машғуланд, овоз мегарданд.

II. ОДИНА ДАР ЗАВОД

Одина дар заводе, ки шумо дар фасли боло дарун ва берунашро тамошо кардед, кор мекунад. Барои тамои воқиф шуданатон ба гузориши аҳволи ӯ, андаке тафсил лозим аст. Одина маҷбур буд, ки ҳар рӯз қанор ва ҳувол бардошта ба зинапоёе, ки дар таърифи завод дидед, боло барорад ё ки дар ҳар шабона-рӯз дувоздаҳ соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода ҳувол ҳолӣ кунад. Ба инчунин хизматҳо на танҳо Одина кор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар тахти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд.

Пудратчӣ аз майдони завод боло баромадан ва ба даҳони ҳаллоҷӣ резондани пахтаро аз соҳиби завод якҷоя қарор карда гирифта буд. Ин пудратчӣ бечорагони бекасуқӯйро, ки аз ҷабру зулми ҳокимон ва молдорон ва ба сабаби тангии аҳволи иқтисодӣ ва ноғузариҳои зиндагонияшон аз ватан фирорӣ шуда буданд ё ин ки ба сабаби гузаштани заминашон ба дасти боёни судхӯр бекор монда буданд, ба нархи арзоне ба мардикорӣ гирифта кор мефармуд. Вақте ки мардикор ба ҷанги пудратчӣ гирифтормад, дигар аз қувват ва тоқати ӯ намеурсад, хоҳ-нохоҳ бояд мисли гови корӣ кор кунад. Мардикорон ҳақиқатан монанди гови корӣ ба шумор мерафтанд; пудратчӣ ҷӯдасте монанди халачӯби говроӣ ба даст гирифта, онҳоро аз ин сӯ ба он сӯ меронд, танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки агар гов тоқати кор надошта бошад, соҳибаш ҷанде осудааш гузошта тарбият мекунад. Аммо мардикоре аз кор фуру монад ё ки ба бемории сахте гирифтормад, пудратчии ноинсоф ҳамон соат аз хизмат бароварда ба кӯчаи нокомиаш меандоخت ва ба ҷояш одами дигар мегирифт.

Одина ҳам аз бими бекорӣ ба ин ҳама корҳои тоқатгудош бардошт карда хизмат мекард. Аз ғайри ин ки нафасе дам гирад, қанор мебардошт ё ҳолӣ мекард.

Ягона орзуи Одина ин буд, ки ҳар қадар душвор аст, тобоварӣ намояд, то аз музди кор чизе пасан-

доз карда ба ватани худ бозгардад ва маҳбубан меҳ-
рубони худро ба никоҳи худ дароварад.

Музди хизмати Одина бисъёр кам буд. Дар кор фармудан агарчи ўро аз одамони калон фарқ намекарданд, аммо дар музд додан ба қатори бачагонаш мешумурданд. Бинобар ин ҳар рӯз музди хизматаш тақрибан 30 тин меафтод. Ба 6 тин ду қадок нони сиёҳ гирифта дар шабонарӯзӣ нахорӣ мекард. Бокимондари ба инти тӯн худ захира менамуд. Оре, бо ин гуна хӯрок кор кардан, хусусан корҳои сиёҳи вазириро бар ҷо овардан зиёда душвор буд. Аммо ҷи чора? Агар ба харрӯза хӯрок қадре гӯшту рағван ҳам ҳамроҳ мекард, музди хизмат ба хароҷоти харрӯза намерасид. Ҷи ҷои пасандоз!

Пушоки Одина ҳам монанди дигар мардикорони он завод фартут ва чиркин буд. Парча-пораҳои канирҳои дариди ва ҷуволҳои аз кор баромадари ба ҳам дӯхта ба ҷои ҷома кор мефармуд. Ҷои истикоматаш ҳам дар ғоятӣ фалокат буд. Ба як хонаи пастаку торики мартубе, ки шумо тарҳашро дар фасли гузашта дидед, 15—20 нафар якҷо хобу хез мекарданд. Барои шустушӯ собуи ва барои ҳавогирӣ боғча, албатта, набуд.

Ба ин гуна зиндагонӣ тоб овардан зурӯ қуввати бисъёреро талаб мекард. Одина ки ханӯз аз сад гулаш як гулаш нашукуфта буд, ба ин ҳама машаққат ҷи гуна тоқат мекард? Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соли намонда мемурд, ҷунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии зракӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифтӣ шуда бо садҳо хори ва зорӣ ҷои доданд. Аммо Одина бо ин ҳама душворӣ бо як умедворӣ зиндагӣ мекард ва барои ба даст овардани мақсад ба ҳар гуна бало ва ҷафоҳо бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд. Ҷи будани матлаби Одина ба шумо маълум аст: кор кардан, қадре пул носира намудан, бозгашта ба ватани худ рафтан ва ба маҳбубан дилорони худ восил шудан буд. Дуруст, дарди хичрон худ балон дигарест. Ин балоест, ки бисъёр навҷавононро аз бистари ноҳ ба магоҳи хоки бемаҳал андохтааст. Аммо хичрон, ки

дар думболаш умеди бисъёр аст, ошики махчурро хеле тасаллӣ мебахшад ва ба бардоштани машаққатҳо қувват медиҳад.

III. КОРПАРТОЙ

Соли 1915 ҳосилоти пахта аз ҳад зиёда бисъёр шуда буд. Бо вучуди ин, азбаски саноати бофандагии Россия ба муносибати ҷанги умумӣ¹³⁷ аз хориҷ пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба асбоби ҷанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат беруи гарм шуда рафт; ҳар чанд доираи тиҷоратии Россия ба пахта нархи қатъӣ монда бошад ҳам, ин нарх расман шуда, ба бозори амалӣ ҳеҷ таъсир намекард, дар бозори амалӣ ва ғайрирасмӣ, гӯё ки ба равиши «кӣ зиёд мекунад» («торги») ба ду-се баробари нархи расмӣ фурӯш мешуд. Ин аҳвол дар Москва ва умуман дар пахтаи тозашуда буда, аз деҳкон бошад, пахтаи хом—пахтаи пунбадонадор, аз рӯи нархи қатъӣ ҳарида мешуд. Ба ин сурат фоидаи пахтаҷаллобон ва заводчиён яке бар се меафзуд. Ҳар қадар, ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёд мегардид; пахтачиён одатан монанди сархуше, ки ба андозаи бисъёртар нӯшидан, боз бисъёртар шароб талаб мекунад, дақиқа ба дақиқа ба ғирдоварии фоида зиёдтар мекӯшиданд; бозор ба бозор, кишлок ба кишлок, хона ба хона гумоштагони худро давонда пахтаи хом меғундоштанд. Завод пахтаҳои ғуншударо тоза намуда наметавонист; анборҳо ва айвонҳои завод аз пахтаҳои хом пур шуданд; оқибат пахтачиён маҷбур шуданд, ки пахтаҳои хоми барзиёдро дар майдони болояш яла гузоранд.

Аз паси барфҳои зимистонӣ, ки ба болон пахтаҳо борида буданд, боронҳои сел бо гармин ҳавои баҳорони соли 1916 сар шуданд; бо гарм шудани ҳаво пахтаҳои таршуда ҳам гарм шудан гирифтанд; кӯмаҳои пахта, ки ба қадди бом мерасиданд, монанди ҳолати пеш аз ҳаракати кӯҳи оташфишон, ба осмон ба ҷои бухор дуд баровардан гирифтанд; бо таъсири ин ҳол димоғи пахтачиён ҳам сӯхта дуд баровардан гирифт.

Лекин пахтачиён бисъёр саросема нашуда зуд илочи ин корро ёфтанд: пахтаи ба сӯхтаи саркардаро паҳи карда шамол додан ягона чораи онҳо буд. Аммо барои ин кор боз коргари бисъёре даркор мешуд; барои пахтачиён бошад, ҳалвон бедуд—фондан бемузду меҳнат даркор буд. Аз тарафи дигар ба муносибати омадани баҳор ва сар шудани корҳои деҳқонӣ коргари барзиёд ёфтан душворӣ мекард; бинобар ин масъаларо бо Қурбоналии пудратчӣ ҳал кардан осонтар намуд. Масъала ҳал шуд: Қурбоналӣ бо гирифтани мукофоте аз хӯчани ба воситаи коргарони зердасти худ адо кардани ин хизматро ба гардан гирифт.

Қурбоналӣ коргарони дар зери дасти худаш коркунандаро як нахӯдшурбон бегӯшт зиёфат карда, ба онҳо гуфт:

—Ободии завод фондан мост; агар завод хароб шавад, мумкин аст, ки мо бекор монем; ободии завод бошад, ба сабаби хароб шудани молҳои хӯчани ба даст намерояд. Агар шумо як ғайрат карда зиёда аз корҳои муқаррариатон кор карда пахтаро шамол надихед, ҳамма чиз хароб мешавад. Дар ин сурат аҷаб нест, ки мо бекор монем ё ин ки хӯчани моро бебуриш гуфта пеш карда ба ҷои мо коргарони дигар гирад. Ақнуи маслиҳат ин аст, ки ман шавам, шумо шавед, ҳар рӯз чанд соат барзиёд кор карда ҳамин пахтаҳои сӯхтаиностаро кафонда паҳи карда партоем, боз дар охири кор, худо хоҳад, аз давлати хӯчани вақти шуморо хуш мекунам.

Коргарон ин кори барзиёдро ба умеди «аз давлати хӯчани» вақташон хуш шудани қабул карданд; кор сар шуд; коргарон ҳар рӯз пас аз тамоми кардани як баст (смена) кори 12-соатаи муқаррариашон, вонии сиёхро ба оби сард тар карда хурда, панҷшоҳаҳои оҳаниро ба даст гирифта ба паҳи кардани пахтаҳои ба сӯхтаи саршуда мебароманд. Ин кори барзиёд аз кори аслии муқаррарӣ вазинтар ва саҳттар буд: кӯмаҳои пахтаи ба сӯхтаи саршуда, ки табақаҳои зеринаш ҳатто ба даргирифтаи наздик буд, аз нуғи пӯи коргарон то миёнашон месӯзонид, бӯи бад димоғхоро метарконида, сарҳоро метардонид.

дилхоро мефишорид; коргаре, ки дар ҳамин аҳвол 15 дақиқа кор мекард, аз ҳуш рафта ба ғалтидан маҷбур мешуд; коргарони аз худ рафта ғалтидаро ҷӯбдасти Қурбоналӣ ба по хезонда дубора ба корашон меандоخت. Дар миёни коргарон дарунравӣ, тиф ва марг зиёд шудан гирифт. Қурби пул рӯз то рӯз мефуromaд, аммо ба муқобили ин, музди кори асосиро зиёд кардан он тараф истад, барои кори барзиёд ҳам чизе дода намешуд. Давлати хӯчаин рӯз то рӯз зиёд мешуд, аммо «аз давлати хӯчаин» ҳуш кардани вақти коргаронро «худо ҳеҷ намехост». Қурбоналӣ пудратчӣ, ки коргарон то ҳол ӯро яке аз худашон ва дилсӯзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард.

Оқибат коргаронро кор ба ҷон ва корд ба устухон расид, миёни худ машварат карда аз хӯчаин зиёд кардани музди хизмати аслиро, барои кори барзиёд музди ҷудогона муайян карданро, ҳеҷ ҷабошад ин кори барзиёдро аз гарданашон бардоштанро талаб карданӣ шуданд; агар хӯчаин яке аз ин талабҳоро ҳам қабул накунад, ҳама якҷоя якборагӣ корро партофтани шуданд.

Ин машварати коргарон пеш аз ба амал омадан ба воситаи Қурбоналӣ ба хӯчаин маълум шуд. Хӯчаин ҳам сурати ҳолро ба ҳукумати маҳаллӣ хабар дода ба сари коргарон пристав¹³⁸ (миршаб)-ро бо полисҳо оваронид; дар беруни завод як даста солдатҳои казак ҳам бо панҷтира ва найзаю тозиёнаҳои худ барои ҳар эҳтимол тайёр шуда истоданд. Пристав ба коргарон гуфт:

—Ин вақт вақти ҷанги умумӣ аст, дар мамлакат идораи ҳарбӣ ҳукмфармо аст: коргарони ҳар завод ва корхона монанди идораи ҷангӣ ва сафҳои аскарӣ бечуну ҷаро ба кор кардан маҷбуранд; ҳар кас, ки аз кор гардан тобад, мисли сарбози аз сафи ҷанг ғурехта ба шумор меравад; ҷазон сарбози аз сафи ҷанг ғурехта як тири милтиқ будан ба ҳама маълум аст. Агар бечуну ҷаро ва бе ҳеҷ шарту қавл кор мекунад, бикунед, вагарна пеш дароед—равон шавед ба миршабхона!

Лекин пахтачиён бисъёр саросема нашуда зуд илоҷи ин корро ёфтанд: пахтаи ба сӯхтаи саркардаро паҳн карда шамол додан ягона чораи онҳо буд. Аммо барои ин кор боз коргари бисъёре даркор мешуд; барои пахтачиён бошад, ҳалвои бедуд—фондан бемузду меҳнат даркор буд. Аз тарафи дигар ба муносибати омадани баҳор ва сар шудани корҳои деҳқонӣ коргари барзиёд ёфтани душворӣ мекард; бинобар ин масъаларо бо Қурбоналии пудратчи ҳал кардан осонтар намуд. Масъала ҳал шуд: Қурбоналӣ бо гирифтани мукофоте аз хӯҷани ба воситаи коргарони зердасти худ адо кардани ин хизматро ба гардан гирифт.

Қурбоналӣ коргарони дар зер дасти худаш коркунандаро як нахӯдшӯрбон бегӯшт зиёфат карда, ба онҳо гуфт:

—Ободии завод фондан мост; агар завод хароб шавад, мумкин аст, ки мо бекор монем; ободии завод бошад, ба сабаби хароб шудани молҳои хӯҷани ба даст намерояд. Агар шумо як ғайрат карда зиёда аз корҳои муқаррариатон кор карда пахтаро шамол надихед, ҳама чиз хароб мешавад. Дар он сурат аҷаб нест, ки мо бекор монем. Ё ин ки хӯҷани моро бебуриш гуфта пеш карда ба ҷои мо коргарони дигар гирад. Ақиб маслиҳат он аст, ки ман шавам, шумо шавед, ҳар рӯз чанд соат барзиёд кор карда ҳамин пахтаҳои сӯхтаи тодаро қабанда паҳн карда партоем, боз дар охири кор, худо хоҳад, аз давлати хӯҷани вақти шуморо хуш мекунам.

Коргарон ин қори барзиёдро ба умеди «аз давлати хӯҷани» вақташон хуш шудан қабул карданд; кор сар шуд; коргарон ҳар рӯз пас аз тамоми кардани як баст (смена) қори 12-соатаи муқаррариашон, нони сиёхро ба оби сард тар карда хурда, панҷшоҳҳои оҳаниро ба даст гирифта ба паҳн кардани пахтаҳои ба сӯхтаи саршуда мебаромаданд. Ин қори барзиёд аз қори аслии муқаррарӣ вазнинтар ва сахтар буд; кӯмаҳои пахтаи ба сӯхтаи саршуда, ки табақҳои зеринаш ҳатто ба даргирифтаи наздик буд, аз нӯги пой коргарон то миёнашон месӯзонид, бӯи бад димоғхоро метарконида, сарҳоро мегардонид.

дилхоро мефишорид; коргаре, ки дар ҳамин ахвол 15 дақиқа кор мекард, аз хуш рафта ба ғалтидан маҷбур мешуд; коргарони аз худ рафта ғалтидаро ҷӯбдасти Қурбоналӣ ба по хезонда дубора ба корашон меандоخت. Дар миёни коргарон даруиравӣ, тиф ва марг зиёд шудан гирифт. Қурби пул рӯз то рӯз мефуромад, аммо ба муқобили ин, музди кори асосиро зиёд кардан он тараф истад, барои кори барзиёд ҳам чизе дода намешуд. Давлати хӯчаин рӯз то рӯз зиёд мешуд, аммо «аз давлати хӯчаин» хуш кардани вақти коргаронро «худо ҳеҷ намеҳост». Қурбоналӣ пудратчӣ, ки коргарон то ҳол ӯро яке аз худашон ва дилсӯзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард.

Оқибат коргаронро кор ба ҷон ва корд ба устухон расид, миёни худ машварат карда аз хӯчаин зиёд кардани музди хизмати аслиро, барои кори барзиёд музди ҷудоғона муайян карданро, ҳеҷ набошад ин кори барзиёдро аз гарданашон бардоштанро талаб кардани шуданд; агар хӯчаин яке аз ин талабхоро ҳам қабул накунад, ҳама якҷоя якборагӣ корро партофтани шуданд.

Ин машварати коргарон пеш аз ба амал омадан ба воситаи Қурбоналӣ ба хӯчаин маълум шуд. Хӯчаин ҳам сурати ҳолро ба ҳукумати маҳаллӣ хабар дода ба сари коргарон пристав¹³⁹ (миршаб)-ро бо полисхонаваронид; дар беруни завод як даста солдатҳои казак ҳам бо панҷтира ва найзаю тозиёнаҳои худ барои ҳар эҳтимол тайёр шуда истоданд. Пристав ба коргарон гуфт:

—Ин вақт вақти ҷанги умумӣ аст, дар мамлакат идораи ҳарбӣ ҳукмфармо аст: коргарони ҳар завод ва корхона монанди идораи ҷангӣ ва сафҳои аскарӣ бечуну чаро ба кор кардан маҷбуранд; ҳар кас, ки аз кор гардан тобад, мисли сарбози аз сафи ҷанг гурехта ба шумор меравад; ҷазои сарбози аз сафи ҷанг гурехта як тири милтиқ будан ба ҳама маълум аст. Агар бечуну чаро ва бе ҳеҷ шарту қавл кор мекунад, бикунед, вагарна пеш дароед—равон шавед ба миршабхона!

Коргарони мо, ки аз ташкилоти коргарии даруни Россия беҳабар буданд, ҳатто бо коргарони европавии худ ҳамин завод ҳам алоқа надоштанд, ба ҳамин як дӯғи пристав дил бой дода ба кор қардан маҷбур шуданд.

Одина, ки бо бӯи бади пушбадонаҳои мағорқарда гарм шуда, тобоварӣ қарда натавониста бемор шуда буд, дар қазармаи завод ба тарбияи яке аз ҳамватанони худ ҳобид.

IV. ҲАМДАРДОН

Ҳўҷанин завод барои нигоҳдорӣ тандурустии коргарон, барои хуб қардани хобгоҳ ва ҳўроку пўшоки онҳо ягон пул харҷ накунад ҳам, барои гардонидани сари онҳо ба воситаи мулло ва попҳо пули худро дарег намедошт. Коргарони ба ҳар гуна дин ва миллат (тоҷик, ўзбек, пирсиён, арманӣ, рус ва барбарӣ) мансубро, ки дар он завод кор мекарданд, мулло ва попҳоишон бо талқиноти дин иғво қарда аз як шудан ва ба ҳам пайвастан боз медоштанд: ҳар кадоми муллоён ва попҳо ҳамдигар худро иғво мекарданд ва меғуфтанд:

— Шумо аз ғайри миллати худ ва аз ғайри дини худ боэҳтиёт бошед. Ғофил нашавед, ки мабодо шуморо аз роҳ бароваранд ва ба дини худ дароранд, дар роҳи дини худ садақа диҳед ва ба худон худ ибодат кунед. Имомон ва пешвоёни дини худро мўхтарам шуморед ва аз ғуфту фармони онҳо набаред. Ба нозу неъматӣ оламони диндор ҳасад набаред ва ғамгин нашавед, ки ин ҷаҳон зуд гузаранда аст; давлати дунё ба дунё мегузарад, шумо аз давлати ҷовиди охират умедвор бошед! Ба ҳонадоне, ки хизмат мекунад ва аз ҷое, ки нон меҳўред, ҳаққи намакро пас доред, ки ҳаққи намак бо ҳаққи худо баробар аст. Ба манфиати ҳўҷанин худ хиёнат накунад. Хизмате ки ҳўҷанин мефармояд, аз тахти дил бачо оваред. Хизматгор бошед, лекин хизматгори содиқ бошед. Хуш доред, ки бечорагӣ айб нест, аммо қуфронӣ неъмат ва кўрнамакӣ гуноҳи азим аст. Итоати подшоҳи замон ва маъмурони ўро вочиб довед, ки подшоҳ сояи худост ва соҳибнеъматӣ (валинеъматӣ) ҷаҳониён аст...

Бечора муздурон, ба ин игвохо фирефта шуда ба якдигарашон бо чашми душманӣ назар мекарданд ва аз ҳамдигар эмин набуданд. Ҳар муомилае, ки аз ҳар кадоми ғайри дин ва ғайри миллати худ миданд, ба як нияти бад ҳамл менамуданд ва гумон мекарданд, ки он ғайри дин мехоҳад иро аз мазҳаби бо-бонаш чудо кунад ва ба роҳи худ дарорад.

Аз чил, панҷоҳ тангае, ки ҳар моҳ аз меҳнати сиёҳ ва арақи чабини худ меёфтанд, як қисмашро бо номҳои ҷудогона, мисли хатми қуръон, садақан сар, закоти тани сихат ё ки ба нияти аз гуноҳ пок шудан ба муллоён ва попҳо меоданд.

Аммо дар солҳои охири аҳвол дигаргун шудан гирифт: нахустин коргарони европагӣ, ки ба ҷамъиятҳои махфии революционӣ аъзо буданд, ба ташвиқот саркарданд, бо шиори «**Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!**» ҳамаи мардикоронро ба бародарӣ ҷеғ заданд. Аз зулм ва тааддӣ соҳиби завод, аз туршрӯй ва дуруштгӯии пудратҷӣ, аз ҳимояти полициягон ва маъмурони подшоҳӣ ин золимонро суханҳо заданд ва шикаҷтҳо карданд ва гуфтанд:

—Ин ҳама давлат ва ҳашамат, ки соҳиби завод андӯхтааст, ҳама самаран ранҷи дасти мо аст. Сармоя ва пули нақд, ки хӯҷаин ба воситаи ин моро гулом ва бандан худ кардааст, агар ба ҷое гузошта шавад, ба худии худ сад тангааш саду як танга нахоҳад шуд. Соҳибони завод ба воситаи даллолон ва ғумоштагонии худ ғӯза ва пахтаро аз деҳқонон, ки онҳо ҳам мисли мо ранҷбар ва мазлум ҳастанд, ба нархи дилхоҳии худ харид мекунанд, ба завод оварда, ба ранҷи дасти мо, ки барои ором додани нафси худ ва дафъи гуруснагии занон ва бачагонии худ дар ин ҷо бандан як лаб нон ҳастем, тоза мекунонанд, пас аз он ба воситаи роҳи оҳан, ки он ҳам ба кӯшиши ҳампешагонии мо барпо шуда дар гардиш аст, ба Москва фиристода фондан нақдро мегиранд, бои калон мешаванд, соҳиби кошонаҳои олий ва дорон боғҳои зебо мегарданд. Бо гулрӯёни нозукандом, бо шароби ноб ва айши мудом умр ба сар мебаранд.

Шумо мулоҳиза кунед! Соҳиби завод ғайр аз банд кардани чил-панҷоҳ ҳазор танга, ки онро ба мурури

замон аз ранчи дасти мо ва шумо муздурон ва деҳқонон андӯхтааст, чӣ меҳнат ва машаққат кашид, ки мустаҳикки ин ҳама зйшу ишрат шуд?..

Не!.. Соҳибони завод ва гумоштагони онҳо ба ҳеҷ чиз мустаҳик нестанд. Ин гуна зиндагӣ ҳеҷ дуруст нест, ки онҳо дар неъмат бошанду мо дар фалокат; онҳо дар роҳат бошанду мо дар меҳнат; онҳо сер бошанду мо гурӯсна; онҳо шароб нӯшанду мо хуни чигар; онҳо лаби лаъли дилдоромро бибӯсанду мо хокн замичи сиёхро билесем; занону духтарони онҳо дар боғчаҳои ғрамонн, бо либосҳои рангини атрогин, ба сад нозу карашма хироманду занони мо мисли мо дар меҳнати сиёҳ гирифторм бошанд; фарзандони онҳо дар мактабҳои олии бо либосҳои нафис ва хӯрокҳои лазиз илми фиребандагиро омӯзанду фарзандони мо бесавод монда дар хурдсолӣ ба меҳнатҳои сахт гирифторм оянд, сикати худро барбод диҳанд ва бисёртаринашон ба камол нарасида талаф шаванд..

Ин гуна маншат, ин ранг зиндагонӣ, инчунин тарзи ҳаёт ва усули иҷтимоӣ ҳеҷ раво нест ва пойдор шуданиаш мумкин ҳам нест.

Моро лозим аст, ки ҷудоғонагии дин ва миллатро дар назар нзоварда ҳама як шавем, рус, мусулмон, арманӣ, тоҷик, ўзбек ва барбарӣ нагуфта, якдигарро бародар донем ва манфиати ҳамаамонро як шуморем. Барои салоҳи қони худ ва иттиқом гирифтани аз ин ғосибон ва дар роҳи ситонидани ҳаққи ғасбшудан худ шӯро ва кенгош намоем. Ҳар гоҳ мо муттаҳид ва муттафиқ шавем, ҳаққи худро хоҳем гирифт. «Оре, ба иттифоқ ҷаҳон метавон гирифт», чи ҷои ҳаққи худ!

Ҳар кас ва ҳар қуввате, ки моро аз як шудан боамедорад ва ба ҳақталабии мо монеъ мешавад, душмани ҷонӣ ва хунии худ шуморем. Қасоне, ки худро нони «худо» ва вориси «пайғамбар» ба қалам дода аз мо садақа меситонанд, ба ҷои он ки ба мо ёрмандӣ кунанд, моро аз иттиҳод ва иттифоқ боздошта, сабаби заиф ва беқувватии мо ва ба ин восита сабаби ба даст надаромадани ҳаққи мо мешаванд, муллоҳои ва поинҳо ҳастанд. Онҳо ба заими ин моро ба итоат қардани ба душмани мо далолат мекунанд; фармонбардорни подшоҳро, ки дар ҳаққи мо

чуз қассобӣ кори дигар накардааст, воҷиб мешуморанд. Дар ҳақиқат онҳо на «ноибҳои худо» ва на «вориси пайғамбаранд», балки бандан садақа, ғуломи хӯҷанин, фармонбардори супориши подшоҳ ва гирифтори ором додани нафси худ ба ин воситаҳо, ҳасанд. Ноибҳои худо ва вориси пайғамбар чаро садақа ситонад, чаро ба пулдорон ва боён банди ва фармонбардор бошад?.. Не! Эшон муфтихӯрони беномусанд. Масали онҳо масали зоғ ва сиёхгӯш аст, ки худ дасту бозуи шикор надоранд, пеши по ё болои сари даррандагони бузург медаванд, то онҳо шикоре аз по дароранд ва инҳо аз бозмондаи лошайи онҳо шикам пур кунанд. Бинобар ин моро аз иттиҳод бозмедоранд; бинобар ин моро ба пос доштани ҳаққи намаки хӯҷанин далолат мекунад ва бинобар ин моро ба итоати подшоҳ мехонанд.

Ягон вақт касе надидааст, ки инҳо боеро ваъз карда бошанд, то хизматгори озор надиҳад; ё подшоҳеро далолат намуда бошанд, то мазлумонро ҳимоят наояд. Бояд мо ба сухани эшон ҳеч ғӯш надиҳем ва бо иғвоҳояшон аз иттиҳод ва иттифоқи худ боз намонем. Агар аз ин зиёд ба кори мо ҳалал расонанд, аввал онҳоро аз миён бардорем.

Як қуввати дигаре, ки соҳибони сармоя, хӯҷанинҳои завод ва дигар корхонадоронро нигоҳдорӣ мекунад, ҳукумати подшоҳӣ ва полицияи ӯст. Модоме, ки даромади ҳукумат, хӯрок ва пӯшоки маъмурон ва миршабони ӯ аз зироат ва саноат аст, ки он ҳам ҳосили ранҷи дасти монанди мо деҳқонони хокпӯш ва коргарони меҳнаткаш аст, чаро ӯ ҳомини мо нашуда ба душманони мо ёрмандӣ мекунад?

Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо мехӯрад ва ба хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарики сармоядорон ва ғумоштагони соҳибони корхона ва заминдорони калон будааст; ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷякхӯри роҳзанон будааст. Моро лозим аст, ки ҳар чӣ зудтар арбоби ҳукумати подшоҳӣро ва тартиби ҳукуматдорини эшонро аз миён бардорем ва ихтиёри корро ба дасти касоне супорем, ки

баргузидан мо бошанд. Чуи аксарияти азиман аҳолии мамлакат мо муздурон ва дехқонон ҳастем, ба шартҳои иттиҳод ва иттифок, ба қувваи ҳукумати подшоҳӣ, голиб хоҳем омад. Қувваи намоёне, ки ба дасти подшоҳ аст, аскар аст. Агар нек нигаред, он ҳам аз синфи мо буда фарзандони дехқонони факир ва коргарони ранҷбар аст. Қадом писари бой милтиқ бардошта ба сарҳад рафтааст ва қадом домоди соҳибони завод ва фабрика ба нони сиёҳ қаноат карда, дар гармо ва сармо кӯҳу биёбонро пиёда паймудааст.

Ғоятш ин аст, ки аскарро ҳукумати подшоҳӣ фирефтааст, бо ваъзу насиҳати муллоён, бо тавба ва қасам додани попҳо аскар асири дарбори ҳукумат шудааст.

Агар мо ҳақиқати ҳолро ба воситаи ташвиқотчиёни суҳанвари худ ба эшон фаҳмонда тавонем, тӯп ва милтиқе, ки ҳукумати подшоҳӣ ба дасти эшон барон дар ҷанбҳои итоат доштани мо додааст, ба сӯи худӣ ӯ оташфишонӣ хоҳанд кард...

Ҳар чанд дар аввалҳои қор ин гуфтугузорҳо танҳо дар миёни коргарони европагӣ мерафтанд, камкам мусулмононро ҳам дар доираи музокироти худ дароварданд, ҷиддиёна, танҳо бо камоли эҳтиёт ва пинҳонӣ ташвиқот мекарданд, дарси революция ёд меоданд ва сабақи ихтилол меомӯхтаанд.

Аз миёни коргарон касоне, ки аз ҳама бештар ин суҳанонро ҳақиқат доништа гӯш кард. Одина буд. Одина аз саргузашти худ, хурд ҳам бошад, ба ин суҳанон мисолҳо ёфта метавонист: ӯро дар сояи тартиби ҳукумати амир магар ба Арбоб Камол гулом карда надода буданд? Барои ин гуломӣ, қалонони кишлок, хусусан Мулло Хожироҳ магар кам кӯшиш кард?!..

Ҳоло чизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки ақнуи вай монанди пештара танҳо набуд, ақнуи вай барои кушода гуфтани дарҳон худ ё ин ки барои тарҷима қуноидани забони ҳоли худ ҳамдардҳо дошт; ақнуи вай ҳақ надошт, ки «дард ҳаст, ҳамдард нест» гуфта биволад.

Танҳо дарди Гулбибӣ—дарди гули аз булбул чудомонда Одинаи дурафтодаро як дам ҳам бошад, осуда намегузошт. Зӯрии ин дард дар ин ҷо буд, ки барои кушода гуфтани ин ягон ҳамдари ёфт намешуд, дардҳои сиёсӣ ва иқтисодии дар завод буда, аҳли дарди он чоро аз шунидани дарди гулбибӣҳо ва аз аҳамият додан ба он дур карда буд.

Одина маҷбур буд, ки ин дардро танҳо кашад, ин талхиро танҳо чашад ва ин борро танҳо бардорад.

V. ФЕВРАЛЬ—МАРТИ СОЛИ 1917

Аз аввалҳои моҳи феврари соли 1917 сар карда нолиданҳои аз ҳукумати подшоҳӣ аз таҳхонаҳо—аз хонаҳои зерзаминӣ ба майдонҳои кушода баромадан гирифт, хиёнатҳои аҳли дарбор, гурусначашмӣ ва ҳаннотии аҳли бозор, хусусан бо тирӯ дору, яъне бо ҷони одам савдогарӣ кардани идораҳои ҳарбӣ ва вазири ҷанг ҳар ҷо ошкоро гуфтугузор меёфт. Бозиҳои мурдоркоронаи Распутин* аз ҷашми ҳар гуна коргарони бесавод ва деҳқонони пасмонда ҳам қудсият—покии подшоҳро афтонда буд.

Дар мамлакат нон нест, пӯшокӣ нест, дору ва даво нест; дар сафи ҷанг тир нест, дору нест, милтиқ нест, тӯп нест, касалхона нест. Хоҳ дар сафи ҷанг бошад хоҳ дар паси ҷанг, танҳо як чиз ҳаст: марг! Мурдан! Аз гуруснагӣ, аз бараҳнагӣ, аз бепарасторӣ мурдан! Дар фабрикаҳо, дар заводҳо мурдан! Дар роҳҳо, дар кӯҳҳо, дар даштҳо, дар биёбонҳо мурдан! Дар сафи ҷанг бо дастҳои холи, бе милтиқ ва дору дар дами тири тӯпу милтиқ ва пулемёт мурдан! Дар ҳар қучо ва ба ҳар ҳол мурдан, мурдан, мурдан буду-бас.

* Распутин—аслаш аз Сибирия як аспдузд буда бо либоси рӯхонигӣ ба ҳарамии подшоҳ роҳ ёфта буд; дар он ҷо аз ҳуди подшоҳ гирифта то зану духтарони ӯ ба вай ихлос пайдо карда барои иҷро кардани ҳар гуна мурдоркорихонӣ ӯ, ки қалам ба навиштани он мешармад, роҳ кушода буданд. Оқибат яке аз ҳешовандони подшоҳ дар арафои Революцияи Февраль вайро кушта, теги коргаронро аз олуи шудан ба ҳуни мурдони ӯ халос карда буд.

Ин ахvoli умумӣ ба заводи пахтатозакунӣ, ки яке аз мавзӯҳои киссаи мост, низ бе таъсир намонда буд; дар ин ҷо ҳам коргарон аз гуруснагӣ, аз бадҳазмӣ, аз тиф, аз варами шуш мемурданд.

4 март соли 1917 (ба ҳисоби кӯҳна) буд; чархҳои завод бо губчак—гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда ва бо тасмаҳои фасурдан худмонанди идораҳои ҳукумати подшоҳӣ базӯр мегаштанд. Як усто чархи калонро аз назар мегузaronид; як коргар ба гарданаи ҳамин чарх равшан мерехт; як чинчӣ пай дар ҳам ду баста—ду смен кор карда пинак рафта бо як ҷӯби ниморшинӣ, ки дар даст дошт, тирҳои ҳаллоҷии пунбадонаҳои даро пок мекард. Ҳамин чинчӣ якбора як фаръеди ҷонхароше карда ба даруни хонаи паси ҳаллоҷӣ афтад. Устое, ки ба чархи калон нигоҳубин мекард, мехост фуromaда ба чинчии фалокатзада ёрмандӣ расонад, ҷоки либоси мешини даридаш ба дандонаи чарх андармон шуда худаш ҳам бо либоси худ, ба чарх печида рафт; чарх, ки аз ҳаракати оддиаш берун шуда бо зӯрӣ мегардид, тасмаро, ки дар асл фарсуда буд, канда партофт; нӯги тасмаи кандашуда ба миёни коргаре, ки ба гардана равшан мерехт, бархӯрда ўро ҳам ба коми чарх фиристод.

Ҳамаи ин ҳодисаҳо дар як дақиқа ва ҷунон ба зудӣ воқеъ шуд, ки бонги (ғудоки) фалокати аз тарафи завод залашуда бо фаръеди ҷонхароши чинчии фалокатзада ҳамроҳ шуда ҳавои як марши мотамро ба майдон оварданд. Дар ҳақиқат ҳам барои коргарон мусибати сахте рӯй дода буд; дастии чинчӣ то оринҷ бо тирӣ ҳаллоҷӣ хонида шуда, худаш ба ҳолати марг афтада буд; усто ва мардикори равшанрез бошад, инҳо фурсати фаръед кашидан ҳам наёфта сар то пояшон реза-реза шуда аз дунё гузашта буданд.

Дар ҳамаи ҷеҳҳои завод кор ҳобид, коргарон ба майдони завод гун шуданд, ҷасади ниммурдан чинчӣ ва ҷасади порча-побашудан усто ва равшанрезро дар пеши ҷамоат гузошта буданд.

Митинг сар шуд, коргарон яке аз думболи дигарӣ ба болон тои пахта баромада гап мезаданд, аз тартиби ҳукумати подшоҳӣ, аз гурусначашмии заводчӣ шикоят мекарданд, махсусан айби имрӯза фочи-аро ба гардани хӯчаин ва директори завод бор мекарданд, дар ин бора яке аз устоҳо эзоҳ дода гуфт:

— Ман як моҳ аст ба хӯчаин ва ба директори ӯ мегӯям: «Тирҳои чарх хӯрда шуда, гарданаҳо кафида, тасмаҳо фарсудаанд; бо ин ҳол роҳ равондани завод хатарнок аст; ё бояд корро хобонем, ё асбобҳои нав ёбед». Онҳо мегуфтанд: «Як асбоб ин вақт чанд сӯм меистад? Вазифаи ту то мумкин аст кор фармудани ҳамин асбобҳо аст. Хатар-матар нест, ягон фалокат шавад ҳам ба ту чӣ?...»

Коргарон, ки то ҳол бо андак ҳаракати худ ба сари худ шофи полиция ва тозиёнаи казаконро ме-диданд, имрӯз ба ҳар ҳодиса тайёр шуда буданд: онҳое, ки монанди таппонча яроқҳои оташбори пинҳонӣ доштанд, бо худ бардоштанд, касоне, ки яроқи оташбор надоштанд, хонсқҳо, оҳанпарчаҳоро ба даст гирифта мусаллаҳ шуданд, ба муқобили эҳтимоли ҳучуми казакон ба дарвозаи калони завод тойҳои пахтаро чида шинак бастанд ва ба дарвозаи хурд посбонон гузоштанд, ки дароянда ва барояндаро тафтиш мекард.

Завод намуди майдони чангро ба худ гирифта буд, митинг давом мекард, аммо на аз полиция ва на аз казакон асаре не. Ба ҷои онҳо аркони ҳукумати маҳаллӣ бо либосҳои фуқароӣ ва аъзои идораи завод бо гарданҳои ҳам ба пеши коргарон омаданд. Инҳо ба «Долой! Долой! Дафъ шавед! Нест шавед!» гуфтани коргарон нигоҳ накарда ба гап даромаданд, назар ба кавли онҳо ҳар коре, ки то ҳол дар ҳаққи коргарон шуда будааст, гӯё ба хохиши шахси подшоҳ будааст, имрӯз, ки подшоҳ бекор шудааст, завод барои коргарон «чаннат» мешудааст ва онҳо бо расонидани ин мужда ба коргарон худро бахтиёр мешумурдаанд ва ба ин муносибат коргаронро аз «сидқи дил» табрик мекардаанд...

Дар ҳақиқат ҳам хабари бекор шудани подшоҳ, ки сабаби кушода шудани дари саодат ба рӯи кор-

гарон аст, шоёнӣ табрик буд, ин хабар митинги нафрат ва норозигиро ба намоиши шодӣ бадал карда, маҷлиси мотамро махфили тӯй ва суруд гардонид.

Ходисае, ки имрӯз дар завод воқеъ шуда буд, хурдтараки он ходисае буд, ки се-чор рӯз пеш аз ин (27—28 февраль ба ҳисоби кӯҳна) дар Петроград рӯй дода буд: коргарон ва омман меҳнаткашонӣ Петроград ба ҷонашон расида «интиком!» гуфта ба кӯча баромада буданд, аскарон, ки ҳукумати подшоҳ аз онҳо ёрмандӣ меҳост, низ ба сафи коргарон ҳамроҳ шуда ба муқобили ҳукумати подшоҳ бархоста буданд.

Думан давлатӣ, ки ба ҳар восита бошад, ҳукуматро ба дасти худ нигоҳ доштан меҳост, подшоҳро аз тахтфуромада эълон карда, худ ба раҳбарӣ гузашта ҳукумати муваққата барпо кард; азъон Думан давлатӣ аз эсер Керенский гирифта то кадет Милюков ва монархисти сиёҳдил Гучков ба ин ходиса ҳамроҳӣ карда худро ба назари омма «революционер» нишон додан меҳостанд.

Ин воқеа дар вақту соати худ (дар якӯми март ба ҳисоби кӯҳна) ба Туркистон маълум шуда бошад ҳам, ҳокимҳои ин ҷо «то табар омадан, кунда меосояд» гӯён ин хабарро махфӣ нигоҳ дошта як-ду рӯз бошад ҳам дабдабан ҳукмронии худро давом қунондан меҳостанд.

Оқибат офтобро бо доман пӯшидан мумкин нашуд, хабари аз тахт фуромادани подшоҳ ҷун офтоб, ба назари ҷаҳониён хувайдо ва намоён гардид.

4 март ҳокимони Туркистон ҳам хабари бекор шудани подшоҳро ба мардум расман эълон карда маҷбур шуданд, ки ба шодиёнаи умумӣ худро ҳамроҳ нишон диҳанд. Аз ин ҷумла аҳли идораи заводи мо, мълмурони ҳукумати маҳаллӣ ин ходисаро ба коргарон хабар дода ба деги ғазаби онҳо, ки ба муқобили худашон меҷушид, оби сард рехтанд ва бо ин ҳила аз интикоми коргарон, ки ба пеши ҷанмашон намоён шуда буд, муваққат ҳам бошад, гиребони худро халос карданд. Коргарони завод ба ҳолат

ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байроқхон сурхи революциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд. Суханварони оташзабон, муқаддимаҳоро, ки дар болои ин фасл ёд кардем ва пеш аз афтодани ҳукумати подшоҳӣ ин суханон танҳо дар хо-наҳои зеризаминӣ ва дар мобайни ранҷбарон махфиёна гуфтугузор мешуданд, бо шарҳ ва иловаҳо ме-гуфтанд ва ба ҳисми афсурдаи коргарони мазлум рӯҳҳои революционӣ медамиданд.

Синфи ранҷбарон ба шодӣнаи имрӯз дар кӯча-ҳо бо як овоз ин суруди озодиро месурӯданд:

I

Эй ситамдидагон, эй аспрон!
Вақти озодии мо расид.
Муждагонӣ дихед, эй фақирон!
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.

То ба кай гусса хӯрдан ба ҳасрат.
Баъд аз ин шодмонӣ намо!
Бас ҷафо, бас ситам . . . эй адолат!
Дар ҷаҳон ҳукмронӣ тӯмо!

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

II

Хуни мо шуд ҳадар рӯзгорон.
Бар муроди ду-се нобакор.
Бар муроди дили дӯстдорон.
Ҷони ин нобакорон барор!

Дар ҷаҳон зулми золим намонад.
Ҳам ҷафо ҳам ситам, ҳам нифок.
Дар ҳама шаҳди шодӣ ҷашонад.
Ранҷбар, барзгар бо тифок.

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй рафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Хар ситамгори дун хурраму шод,
Солҳо чоми ишрат кашид,
Дар шаби тираи чавру бедод,
Хар ситамдида мехнат кашид.

Оқибат офтоби адолат,
Бар сари бенавоён битофт,
Аз ҷаҳон нест шуд зўлму зўлмат,
Мустабид дар ҷаҳаннам шитофт.

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод,
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ!

Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстон ва дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад. Яке дар рӯзи бадӣ ва ғамгинӣ, дуйум ба рузи хушӣ ва шодмонӣ. Одинаи мо, ки дар рӯзҳои оддӣ ва муқаррарӣ лаҳзае аз ёди дилдорони худ Гулбӣбӣ фориг набуд, дар ин рӯзи фирӯз, ки бо умуми ранҷбарон чашну шодмонӣ менамуд, сад чанди аввала маъшукан худро ёд карданиш табиист, вай мехост, ки ҳар чӣ зудтар ба ватан бозгардад ва ин воқеаҳоеро, ки бонси шодмонии одамии шудааст, ба маҳбубан худ ҳикоят карда уро ҳам аз ин иди санд баҳраёб гардонад. Танҳо бинобар баста будани роҳи кӯҳистон аз ҳучуми барфи зимистон, ночор мунтазирӣ фурсат шуда ва чашм дӯхта буд, ки зудтар тобистон расад, роҳ кушода гардад, то ки бо аввалии қофилан равандагон ҳамроҳ шуда азми сафари диёр намояд.

ҚИСМИ САВВҶМ

I. БОЗГАШТ

• Одина се соли пурра дар завод кор кард; ҳар чанд музди хизматаш кам буд, азбаски нахӯрд, напушид ва сарфакорӣ кард, ба нияти тӯй хеле чиз посира намуд; як тӯб сатин, як тӯб ҷит, як тӯб суф, ду рӯймоли фарангӣ, як либосвор шохӣ ва як ҷуфт кафш ва масхиро пеш-пеш харида дар хӯрчин ҷой карда монда буд. Гумон мекард, ки ҳар гоҳ Гулбӣбӣ ин чизҳоро

бубинад, се соли чудой ва бекасиро, ки бояд дар ин муддат хеле душворихо дида бошад, аз хотир фаромӯш хоҳад кард.

Одина модаркалони меҳрубони худро низ аз ёд набаровард: барои ӯ савғотӣ гуён як либосвор чит, як либосвор суф ва як қарсвор дока харид кард. Барои бачагони кишлоқ ва хамсоягон қадре қанд, қандалот, конфет ва чой харида ба кӯлвор андохтанро ҳам фиромуш накард.

Моҳи март ва апрель ҳам гузашт, мавсими қорн завод тамом шуд, роҳи кӯхистон ҳам андаке аз барф пок шуда, ба қавли кӯхистониён, ағба хартоз шуд, қофилаи нахустин муҳайён сафар гардид. Одина ба се сӯм барои бор қардани қолаи худ маркабе харида, бист тангаи нақдан бухорино ба миён баста бо қофилаи муздурон ба роҳ баромад.

Одина ба роҳ баромад, аммо дилаш аз ғояти изтироб аъзон баданаширо дар ларза андохта буд, зеро пешомади худро наметонист: оё сикат-саломат ба ватан мерасида бошад? Ё ин ки дар роҳ талаф шуда орзуҳои худро ба гӯр мебарда бошад? Баъд аз ба ватан расидан оё маҳбубаи худро, ҳамчуноне, ки гузошта буд, дар хона меёфта бошад? Агар ба ӯ осебе расида бошад ё ба қанголи дигаре гирифта шуда бошад, пас холи дили номурод чихо хоҳад шуд?

Агар толеъ мадад қарда номзади худро бе ҳеҷ осебе дар хонаи худ саломат дарёфт, оё хотирҷамъона тӯй ва томошо қарда дар миёни дӯсту душман ошкоро «ин моҳсимо рафикаи умри ман шуд» гуфта метавониста бошад. Ё ин ки ба фитна ва фасоди Арбоб Қамол дучор шуда ба зиндони ҳокими вилоят гирифта ва ё дуввӯмбора ба фирор аз ёру диёр ночор мешуда бошад?

Ин хаёлҳои талху ширин, ин гумонҳои неку бад ва ин васвасаҳои пурташвиш, ки ҳеҷ ошики шайдое аз худ дураш қарда наметавонад, Одинаи бехонумонро, ки саргузашти маҳсусе дошт, лаҳзае ба холи худ ором намегузошт.

Одина асбоби сафарро ба маркаб бор қарда ӯро пеш андохта, худ чӯбдасте гирифта аз думбол пиёда

мерафт. Аммо хаёлаш гирифтори андешаҳои дар боло навишташуда буд, гоҳо дилаш аз гонги умедворӣ ба чӯш омада ҳамроҳи қорвоинён «Нақши мулло»* мегуфт ва муносиби ҳоли худ ин нақшо месуруд:

Доманан кӯх, долан анбӯх,
Бар сари ман ҳавон ту зиёда карда.
Роҳ пур аз санг, марқаби ман лағз,
Шайқи ту дар роҳи туам пиёда карда.
Қабқ паридо, аз чӣ рамидо?
Тири нигоҳе магараш нишона карда?
Мурғи хушилҳои булбули хушхон
Васфи гули рӯи туро тарона карда**

Ва гоҳо аз қамоли маъюсӣ ва навмедӣ дар даръён андӯх ва андеша фуру рафта, чун ғарқшудагон дар об аз худ беҳабар роҳ мерафт.

Қисса кӯтоҳ, қорвоне, ки Одинаи мо ҳам рафиқи он буд, ба сарҳадди хоки Қаротегин расида манзил гузидани ҷуд. Қорвоинён ханӯз бору буни худро фуруд наоварда буданд, ки одамони зақотчӣ¹³⁹ ва навқарони ҳокими Қаротегин атрофи онҳоро фуру гирифтанд, бору буни онҳоро ба гушве гирд оварда қаравул гузоштанд, марқабҳоро ҳам ба тарафе кӯшоқ карда бастанд, худ аҳли қофиларо ба гӯшае бандивор нишонданд. Баъд аз он ягон-ягон ба тафтиш ва қофтуков дароманд: либосҳои мусофиронро то нефан эзорашон кӯк қанда диданд. Остару абран чомақшонро ҷоқ заданд, чорукҳоро аз пояшон қишданд. Дар ин қофтуков, ҳар чӣ нақдина, ки ёфтанд, ба як рӯймоле, ки дар пеши мири зақотчӣ паҳи қардагӣ буд, андохтанд. Албатта, дар ин яғмон умумӣ бист танган Одина ҳам рафт.

Қорвоинён фарёду фиғон мекарданд, бо лоба ва хушомадгӯӣ ба навқарон ва зақотчӣ мегуфтанд:

* Нақши мулло—сурудаи маълумест, ки тоҷикони кӯхистон дар мавриди тӯӣ ва шодмонӣ чанд нафар яке шуда бо ҳам месароянд. Дар Самарқанд дар гузари Тошқандӣ ва дар Ленинобод низ ин расм дар шаблон арусӣ маълум аст.

** Мисол ба адабиёти халқ:

Чартаман гул, ҳамак сари мул,

Тошқанди булбул—қана дар мулки Булбурият.

— Ба ҳоли мо раҳм оред! Мо дар Туркистон араки чабин рехта, нахӯрда, напӯшида, нафақан аҳлу аёл-гӯён ин панҷ-шаш пулро захира карда будем, раво мадоред, ки баъд аз чандинсола мусофират ва ғурбаг дасти хушк ба пеши хурду резаҳои худ биравем..

Закотӣ гуфт:

— Мо мусулмонем, шумо ҳам мусулмонед ва табаи подшохи исломед, бояд ба ҳукми подшоҳ ва аҳкоми шариат итоат кунед! Мо бору бунаи шуморо мебинем, ҳисобашро месанчем, ин накдинаҳоеро, ки гирифтм, ба ҳаққи закотҳои молҳоятон ҳисоб мекунем ва ба дасти шумо хатч закот медиҳем, ба сабаби он хат шумо аз дастдарозии дигар омилони закот эмин мемонед ва ба хонаи худ саломат меравед. Ин амр, амри подшоҳ ва ҳукми шариат аст. Ҳар кас аз ин амр гардантобӣ кунад, молашро ҳам «яргу»¹⁴⁰ гӯён подшоҳӣ мекунем ва худашро дар банди занҷир кашида ёғивор ба зиндони Қаротегинаш мефиристонем, дигар ҷои гап нест, вассалом.

Бечорагоне, ки дар ғами панҷу чор накдинаи худ хун мехӯрданд, бакии мол ва ашъён худро низ дар наздики талаф шудан дида, ночор лаб фуру бастанд, ва ризо ба қазо дода сар ба зер андохта нишастанд.

Навбат ба тафтиш ва кофтукови борҳо омад, кӯлвор ва хӯрчинҳоро ягон-ягон кушоданд, ҳар матое, ки ба назарашон хубтар менамуд, якеро—ин савғотии мо, дигареро—ин ба чаноби мири ҳоким муносиб аст ва они дигарро—ин барои бегичон бисъёр мувофиқ аст гуфта мегирифтанд.

Навкарони хурд ҳам дар навбати худ аз рӯймоле-ро дар бағал задан ва аз лӯндаи кандеро дар киса андохтан рӯй наметофтанд. Корвониёне, ки ҳама муздур буданд, ҷуз гирья ва зорӣ дигар чорае надоштанд. Аммо навкарони сангдил ба фаръеди гирьяолуди ин мазлумон бо хандаи истеҳзо (масҳара доштан) муқобила мекарданд.

Муздуроне, ки ба заводҳо кор карда ба намоишҳои Революцияи Февраль ҳамроҳӣ намуда ваъзҳои революциониро шунида буданд, имрӯз ба яқин дониш-танд, ки аҳли зулм ва бедод, арбоби истибдод аз қя-

дом чин ва миллате, ки бошанд, чуз тороҷ кардани зердастони худ кори дигаре надоштаанд. Дин ва шариат асбоби мардумкушӣ ва силоҳи яғмогарии онҳо будааст. Наҷот аз ин мӯҳлика «як шудани пролетархон ҳамаи мамлакатҳо» будаасту бас.

Хулласи калом, навбат ба кушодани бори Одина расид, ҳамин ки як тӯб сатини сурхи парчагули сивдил намудор шуд, зақотҷӣ беихтиёр аз ҷои худ барҷаста, монанди калхоте, ки парчаи гӯштеро дида, бо иштиҳои тамои ҷанг занад, тӯби сатини мазкурро ҷангол зада гирифта:

— Хай-хай, ин хуб мол будааст, бегичони хурдӣ ба ҳамин нусха як тӯб сатини супориш карда буданд, боби он шахс аст,—гуфта ба яхдони* худ андохт.

Одинаи бечора, ки ҳанӯз ғами бист тангаро ғи-ромӯш накарда буд, ин ҳолро дида бо ҷашмони пуроб бо як ҳолати бечорагӣ гуфт:

— Ҷаноби бек! Ба пот мирам, ҷонам фидоит, ба пеши пой бачагонит мирам, ин сатинро ба инти тӯй гирифтаам, раво мадор, ки тӯи ман аз ӯ шавад. Ҷи мешавад, ки инро ба ман бубахшӣ, ба ҷавонӣ ва номуродии ман раҳм ор!

Зақотҷӣ гуфт:

— Бача, бисъёр фаръёд макун! Худ мегӯӣ, ки тӯй дорам. Магар ба бегичон тӯёна намедиҳӣ? Ин ҷӣ бешармӣ аст?

Зақотҷӣ ғайр аз ин як рӯймоли фарангиро гирифта ба ҷайби худ зада «ин тӯёнаи мост» гуфта ханда мекард. Гирьяву зории Одинаро масхара медошт.

Дар вақти кофтукови молҳо, аз бори Шариф ном саройбон ду қалок ҷои кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печондагӣ буд. Зақотҷӣ рӯзномаро дида, ба навкарони худ фаръёд зада гуфт, ки «бубандед ин ҷадидро», навкарони гурғманиш, ки «салла биёр» гӯянд, қалла меоварианд. Шарифи бечораро лагадқуб карда бо ресмоне дасту пояшро баста ба гӯшае гузоштаанд.

Зақотҷӣ ба корвониён гуфт:

* Яхдон—сандуҳи ҷармӣ аст, ки дар сафари аспасӣ як ҷуфта онро ба як асп бор мекунанд.

— Оё дар миёни шумо хеш ва табор ё ёру ошнои ин муртад хаст?.. Нишон диҳед!

Корвониёне, ки аз сабаб ва ҳикмати ин бигиру бубанд беҳабар буданд, дар ҳайрат ва бим афтада бо сад тарсу ларза гуфтанд:

— Ин мардакро мо намешиносем, танҳо рафиқи роҳи мо аст.

Закотӣ дубора аҳли қофиларо пурсиш мекард ва мегуфт:

— Рост бигӯед! Кадоми шумоён чади́д!

Корвониёне, ки аз масъалаи ча́дид ва қадим тамом беҳабар буданд:

— Мо Ча́дидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем,—гуфта ҷавоб меоданд.

Дар ҳақиқат ин бечорагон ҳама бесавод буданд, шабу рӯз дар меҳнати сиёҳи худ саргардон буда, аз воқеаҳои, ки дар солҳои охири дар Бухоро ба болон ча́дид ва қадим воқеъ шуда буд, хабардор набуданд. Аз ин мочаро, магар «ча́дид» номи гунаҳкоре будааст, ки гурехтааст ва ўро суроғ мекунанд, гуфта гумон мебуданд. Бинобар ин: «мо Ча́дидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем» мегуфтанд.

Хулласи калом, ашъе ва маркаби Шарифро подшоҳӣ карда худаширо ба ниғаҳбонии ду навкар ба Қаротегин фиристоданд*. Дигар корвониёни торочдида ҳам ба ҳолати табоҳе рухсат ёфта ба роҳ даромаданд.

Вақте ки корвониён ба даруни вилоят даромаданд, дар ҳар ҷое, ки ноиби қозӣ, амлоқдори ҳоким ва одами закотӣ ба онҳо вомехӯрданд, баъзе ба номи закот ва баъзе ба номи савготӣ аз онҳо чизе базӯр ва заҷр меситониданд; дар ин қатор бештарин чизҳои аз торочӣ аввалӣ боқимондаи Одина ҳам рафт. Агар мусофирон хати закоти закотчин сарҳад додари нишон диҳанд:

* Ин воқеа дар моҳи июни соли 1917 воқеъ шудааст. Дар ин сол дар моҳи апрель ба муносибати ақсулҳаракате, ки дар Бухоро воқеъ шуда буд, амир Олим ба ҳама вилоятҳои Бухоро қаторхат фиристода, касонеро, ки ба ча́дидӣ шубҳаноканд, дастгир карданишонро амр фармуда буд. Бинобар ин, ин воқеа дар он замон на танҳо дар сарҳадди Қаротегин, балки дар тамоми сарҳадҳои Бухоро воқеъ мешуд.

дом чин ва миллате, ки бошанд, чуз тороҷ кардани зердастони худ кори дигаре надоштаанд. Дин ва шариаат асбоби мардумкушӣ ва силоҳи яғмогарии онҳо будааст. Наҷот аз ин мӯҳлика «як шудани пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо» будаасту бас.

Хулласи калом, навбат ба кушодани бори Одина расид, ҳамин ки як тӯб сатини сурхи парчагули синдил намудор шуд, зақотҷӣ беихтиёр аз ҷои худ барҷаста, монанди калхоте, ки парчаи гӯштеро дида, бо иштиҳои тамом ҷанг занад, тӯби сатини мазкурро ҷангол зада гирифта:

— Хай-хай, ин хуб мол будааст, бегичони хурдӣ ба ҳамин нусха як тӯб сатини супориш карда буданд, боби он шахс аст,—гуфта ба яхлони* худ андохт.

Одинаи бечора, ки ҳанӯз ғами бист тангаро фиромӯш накарда буд, ин ҳолро дида бо ҷашмони пуроб бо як ҳолати бечорагӣ гуфт:

— Ҷаноби бек! Ба пот мирам, ҷонам фидоит, ба пеши пой бачагонат мирам, ин сатинро ба иняти тӯй гирифтаам, раво мадор, ки тӯи ман азо шавад. Ҷӣ мешавад, ки инро ба ман бубахшӣ, ба ҷавонӣ ва номуродии ман раҳм ор!..

Зақотҷӣ гуфт:

— Бача, бисъёр фаръёд макуи! Худ мегӯӣ, ки тӯӣ дорам, Магар ба бегичон тӯёна намедихӣ? Ин ҷӣ бешармӣ аст?

Зақотҷӣ ғайр аз ин як рӯймоли фарангиро гирифта ба ҷайби худ зада «ин тӯёнаи мост» гуфта ханда мекард. Гирьяву зории Одинаро масхара медошт.

Дар вақти кофтукови молҳо, аз бори Шариф ном саройбон ду қалок ҷои кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печонидагӣ буд. Зақотҷӣ рӯзномаро дида, ба навкарони худ фаръёд зада гуфт, ки «бубандед ин ҷадидро», навкарони гурғманиш, ки «салла биёр» гӯинд, қалла меоваранд. Шарифи бечораро лагадқуб карда бо ресмоне дасту поширо баста ба гӯшае гузоштаанд.

Зақотҷӣ ба қорвониён гуфт:

* Яхдон—сандуқи ҷармина аст, ки дар сафари аспакӣ як ҷуфта онро ба як асп бор мекунанд.

— Оё дар миёни шумо хеш ва табор ё ёру ошнои ни муртад хаст?.. Нишон диҳед!

Корвониёне, ки аз сабаб ва ҳикмати ин бигиру бубанд беҳабар буданд, дар ҳайрат ва бим афтода бо сад тарсу ларза гуфтанд:

— Ин мардакро мо намешиносем, танҳо рафиқи роҳи мо аст.

Закотӣ дубора аҳли қофиларо пурсиш мекард ва мегуфт:

— Рост бигӯед! Кадоми шумоён ҷадидед!

Корвониёне, ки аз масъалаи ҷадид ва қадим тамои беҳабар буданд:

— Мо Ҷадидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем,—гуфта ҷавоб меоданд.

Дар ҳақиқат ин бечорагон ҳама бесавод буданд, шабу рӯз дар меҳнати сиёҳи худ саргардон буда, аз воқеаҳои, ки дар солҳои охири дар Бухоро ба болон ҷадид ва қадим воқеъ шуда буд, хабардор набуданд. Аз ин мочаро, магар «ҷадид» номи гунаҳкоре будааст, ки гурехтааст ва ўро суроғ мекунанд, гуфта гумон мебуданд. Бинобар ин: «мо Ҷадидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем» мегуфтанд.

Хулласи калом, ашъё ва маркаби Шарифро подшоҳӣ карда худаширо ба ниғаҳбонии ду навкар ба Қаротегин фиристоданд*. Дигар корвониёни торочдида ҳам ба ҳолати табоҳе руҳсат ёфта ба роҳ даромаданд.

Вақте ки корвониён ба даруни вилоят даромаданд, дар ҳар ҷое, ки ноиби қозӣ, амлоқдори ҳоким ва одами закотӣ ба онҳо вомерхӯрданд, баъзе ба номи закот ва баъзе ба номи савғотӣ аз онҳо чизе базӯр ва заҷр меситониданд; дар ин қатор бештарин чизҳои аз торочди аввалӣ боқимондан Одина ҳам рафт. Агар мусофирон хати закоти закотчин сарҳад додаро нишон диҳанд:

* Ин воқеа дар моҳи июни соли 1917 воқеъ шудааст. Дар ин сол дар моҳи апрель ба муносибати ақсулҳаракате, ки дар Бухоро воқеъ шуда буд, амир Олим ба ҳама вилоятҳои Бухоро қаторхат фиристода, қасонеро, ки ба ҷадидӣ шубҳаноканд, дастгир карданашонро амр фармуда буд. Бинобар ин, ин воқеа дар он замон на танҳо дар сарҳадди Қаротегин, балки дар тамоми сарҳадҳои Бухоро воқеъ мешуд.

— Иро нигоҳ доред, агар дарди сар шавед, тар карда мехуред, ба мо лозим нест: агар ба шумо даркор бошад, мо ҳар қадар, ки хоҳед, ин гуна хатро дода метавонем,—гуфта масҳара медоштанд.

Муздурони бечора бо каму беш матоъ ва қоллае, ки аз тороч боқӣ монда буд, ҳар қадом ба тарафи хонаи худ рафтанд. Одина ҳамроҳи Сангин ном мардикоре, ки кишлоқаш ба деҳаи ӯ наздик буд, раҳсипор шуданд. Вақте ки онҳо ба сари дуруҳае расиданд, ки аз он ҷо ҳар қадом ба хонаи худ бо роҳи ҷудогона рафтани буданд, Одина аз Сангин ба рӯзи тӯй омаданаширо илтимос карда аз яқингар ҷудо шуданд.

II. БОЗДИД

Одина аз тарафи Арбоб Камол бим дошт, бинобар ин рӯзона ва рӯйрост ба кишлоқ даромаданро ба худ салоҳ надонист, маркаби худро ба ҷаро сар дода худ то шаб ба дарае хобид. Ба фуру рафтани офтоб холо тахминан се соат вақт монда буд; лекин ин сесоата интизорӣ барои Одина аз ҷудони сесола душвортар меомад: Одина гӯё ташнае буд, ки дар лаби дарьё аз обаш маҳрум кардаанд, ё гуруснае буд, ки дар пешаш табақи ошу даҳонаширо баста нигоҳ доштаанд.

Одина, ки «боз касе дида намонад» гуфта дар паси харсанге хобида буд, ду чашмашро аз офтоб намекард. Офтоб—он офтобе, ки ҳар рӯз бо бағомадани худ аз сари Одина ғаму андӯхдон шабонаро қадре дур мекард, он офтобе, ки ҳар шаб бо фуру рафтани худ ба фуру рафтани Одина дар ғаму ғусса сабаб мешуд, имрӯз ба Одина таъсири ҷаппа мелод, имрӯз Одина офтобро дӯст намедошт ва фуру рафтани уро аз ҷону дил хоҳиш дошт.

Лекин офтоб дар роҳ рафтан шитоб намекард ва ба андешаҳое, ки дар дили Одина буд, ҳеҷ парво надошт.

Оқибат, ба охираги бошад ҳам, офтоб дар паси кӯҳ пинҳон шуд, лекин шунаҳи вай ханӯз дар теған кӯҳи тарафи муқобил пар-пар карда намоён мешуд:

аммо ин шунаҳ монанди шунаҳи ҳаррӯзаи офтоб на-
муди хубе надошт, балки монанди шунаҳи шамъҳои
сари мазор ғаму андӯх пошида меистод.

Окибат офтоби толеи Одина баромад, дунё ба
назараш равшан шуд, чунки офтоб охири шӯълаи
худро аз тегаи кӯҳ гирифта ба уфук фурӯ рафта
дунёро дар зери пардан торикӣ андохта буд.

Дуруст аст, ки барои Одина рӯзи хушбахтӣ ё ша-
би бадбахтӣ будани имшаб ханӯз маълум набуд; ле-
кин соати маълум кардани хубӣ ё бадии оянда ва ха-
лос шудан аз ин дақиқаҳои қонгудози биму умед на-
дик расида буд.

Хар ҳам гӯё аз мақсади Одина хабар дошта бо-
шад, пас аз сер кардани шикамаш бо торик шудани
дунё ба пешни харсанг омада барои саворӣ тайёр
шуда истода буд.

Одина хӯрчин ва кӯлворхояшро ба ҳар бор карда,
дар муддати ин сафар танҳо ҳамин шаб хушаҳ ҳам ба
болон вай савор шуд; чунки хар чи зудтар ба манзил
расиданро мехост. Хар ҳам, ки се соат боз пайвасти
ҷарида дам гирифтааст, хеле чолокона ҷадам мезад;
лекин Одина, ки зудтар—агар мумкин бошад парида
рафтани буд, ин рафтори харро хеле суст ва оҳиста
мебиндошт, бинобар ин аз хар пиёда шуда ба сағри
вай як-ду халачӯб зада худ аз думбол давид; аммо аз
он ҷо, ки пойхояш дар ин чандруза пиёдагардин кӯ-
ҳистон обила зада буд, баробари хар роҳ рафта наме-
тавонист. Ночор боз ба хар савор шуд; баъд аз чанд
қадар роҳ рафтан боз дилаш тангӣ карда ба қасди
зудтар рафтан пиёда шуд; ба ҳамин тариқа даме са-
вора, даме пиёда шуда ба роҳсипори хавлии худ
расид.

* * *

Дар хона Бибиноша дар ҷойгоҳи худ ёзида гап ме-
зад ва Гулбӣ ба суҳанҳои ӯ гӯш дода пойҳои ӯро
мемолид. Агарчи ин суҳанҳо, он гуна суҳанҳо буданд,
ки Гулбӣ ҳар шабу рӯз инхоро гашта-баргашта ме-
шунид, боз ҳам аз шундан дилгир намешуд, балки

тӯлиб ва роғиб шуда мешунид; зеро суханони Бибионша ҳамеша дар боран Одина мерафт. Бештарини ин суханон ҳикоя ва таъсири хобҳое буд, ки Бибионша дар боран Одина мегид.

Чунон ки бештарини хобҳои ӯ духӯра буд, инчунин хоби шаби гузашта дидагиаш ҳам ду тараф дошт, яъне ҳам ба хубӣ, ҳам ба бадӣ таъбир кардани он мумкин буд! Шабонгоҳ дар вақте ки Бибионша бо Гулбибӣ хобида буданд, гуё як дузд ба хона даромадааст. Бибионша:

— Ту чӣ гуна дузди, ки ба хонаи як кампири бенаво пахш карда даромада бехуда метарсонӣ?— гуфтааст; дузд дар ҷавоб:

— Ту як гавҳари бисёр қиматбаҳо дорӣ, ки вай ба ман даркор аст,— гуёи худро ба тарафи Гулбибӣ партофтааст. Вақте ки Бибионша бо ҳазор тарсуларз ҷароғро даргиронда меингарад, мебинад, ки вай дузд набуда, Одинаи худаш будааст.

Бибионша ин хоби худро имрӯз чандин бор ба Гулбибӣ ҳикоя карда бошад ҳам, боз вақти хоб як бори дигар нақл карда дар боран таъбираш гуфт, ки:

— Тарафи хуби ин хоб ҳамин аст, ки Одина ба зудӣ расида меояд, аммо тарафи бад ҳам дорад, ки аз вай худо ингоҳ дорад.

Бибионша тарафи бадии хоби худро ба Гулбибӣ нагуфта бошад ҳам худ ба худ меандешид:

— Аҷаб нест, ки яке аз душманон ба касди Гулбибӣ дуздвор пахш карда дарояд ва Гулбиро, ки ҳаққи ҳалолти Одина аст, соҳибӣ кунад; ба ин муносибат он ноҳалаф дар хоб ба назари ман ба сурати Одина намоён шуда бошад.

Дар ҳамин вақт аз дар садони ӯе шунда шуд Бибионша, ки «мабодо тарафи бадии хобам рост набарояд» гуфта меандешид, як қад париди Гулбиро ниқта карда, ба баромадан аз дари дигар ишора кард. Ин вақт оянда аз дари пойтахт ба хона даромада буд Бибионша бо ҳавли ҷон аз ҷой ҷаста:

— Ту кистӣ, дар хонаи як кампири бенаво дар ин вақти шаб чӣ кор мекуний?— гуфта фарёд кард.

Оянда мулонмона:

— Модарҷон, натарс, ман писарат Одина ҳастам,— гуфта овоз дод ва Гулбибӣ будани каси аз дари боло берун баромадаро дониста аз хавотирҳое, ки дар роҳ андеша мекард, фориг шуда кадре ором гирифт.

Лекин барои Одина як хатари дигар рӯй дода буд: чунон ки бо шундани калимаи «писарат Одина», Оиша «вой!» гуфта беҳуш афтада буд, инчунин салон ба замин афтодани Гулбибии ба таги дар ростистода ҳам шунида шуда буд.

Дар ҳақиқат ин дақиқа хоҳ барои Гулбибӣ бошад, хоҳ барои Бибиоиша, дақиқаи таҳлуканок буд: аз рӯи одат хурсандии аз ҳад зиёд ногаҳонӣ ва инчунин тарси саҳти ноҳост рӯйдода сустдилонро сабаби ҳалок мешавад. Бибиоиша ва Гулбибӣ бошанд, ҳар дуи инҳо як дақиқа ҳам ба тарси саҳт ва ҳам ба шодии аз ҳад зиёд бархӯрда буданд.

Ҳар чи бошад, аз кушодаву пӯшида шудани дари боло маълум шуд, ки Гулбибӣ ба зудӣ худро ғундошта гирифтааст; аммо Бибиоиша ҳанӯз беҳуш хобида буд.

Одина бо ҳалос шудани Гулбибӣ аз таҳлука далерӣ пайдо карда дигар саросема шуда наистод: пойгаҳро даст-даст карда мундӣ обро ёфта, аз вай чанд каф об гирифта ба рӯи модаркалони худ зад.

Бибиоиша бо таъсири оби сард ба худ омада:

— Тарафи хубии хобам рост баромад, — гӯён нури дидан худ Одинаро дар бағал кашида соате ба ҳой-ҳой гирияи шодӣ кард. Баъд аз он гӯгирд зада чароғи снѐҳи худро даргиронд.

Чун чашми Бибиоиша ба рӯи Одина афтад, дигарбора дасти ларзони худро ба гардани ӯ андохта сару рӯяшро мебӯсид ва лабонашро мемакид. Танҳо ин бӯсаҳо ҳар қадар ки гарм ва ҳар қадар, ки муҳаббатомез буданд, ҳамон қадар ҳам хушк буданд; бечора кампирӣ ҳафтадсоларо аз ин хурсандии ногаҳонӣ ком ва забон хушк шуда буд. Лекин ашқҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае, ки гоҳ-гоҳ бо остии пок кардани сару рӯяш даркор мешуд.

Бибиоиша вақте ки қадре ором гирифт, саргузаш-

ти сесолан худро ва хучуми Арбоб Камолро ягон-ягон ба Одина ҳикоят кард.

Одина ҳар чанд шарм медошт, лекин аз ин зиёда тобоварӣ карда натавониста аз аҳволи Гулбибӣ пурсон шуд.

Бибиноша гуфт:

— Шукр, Гулбибӣ саломат аст; дарвоқеъ, ман ўро ба сабаби дидани ту фаромӯш кардаам, — гуён аз ҷо хест ва берун баромада Гулбибиро ба хонаи дигар гузарониди хобонид ва боз пас омада ба сухани худ дарвоқеъ карда гуфт: — ман мехоҳам, ки ҳар ҷи зудтар номзадатро ба дастат супорам, танҳо ҷанҷоли Арбоб Камолро яктарафа кардан даркор аст. Бо Гулбибӣ ки номзоди туст ва ба зудӣ зани ту хоҳад шуд, то рӯзи никоҳ вохурдӣ карданат мумкин нест. Пештар ту ва ҳам Гулбибӣ хурдсол будед, диданатон якдигарро зарар надошт, акнун ҳар ду ҳам қадрас шудед, ба расми мардум рӯя карданатон даркор аст.

Ҳар чанд ин танбех ба Одина ва ҳам ба Гулбибӣ, ки аз паси Бибиноша зуд гафта омада ҳама суханхоро аз паси дар мешунид, бисёр душвор буд, вале ҷи боид кард? Расми бобой ҳамин аст. Хуб, ин кор сахл аст, агар зиндагист, ба зудӣ ба ҳамдигар хоҳанд расид. Танҳо масъалаи Арбоб Камол, масъалаи бисе мушкил аст. Аз ин мӯҳлика ба зудӣ халос шудан лозим, ба вучуд омадани ҳаман орзуҳо ҳам ба ҳамин маъқуф аст.

Набера ва модарқалон имшабро бо сӯхбат рӯз карданд. Табиӣ, Гулбибиро ҳам хоб намебурд, бо шунидани овози рӯҳафзон Одина айёми фироқи гузаштаро талофӣ мекард.

III. МУРОФИА

Одина имшаб тамоми шаб агарчи бо модарқалонани сӯхбат дошт, лекин ҳавосаш тамоми ба масъалаи Арбоб Камол банд буд, ҳар чанд андеша мекард, роҳи начот намеёфт. Охир ба худ андешид: «маросими тӯй ва никоҳ ҳеҷ гоҳ махфияна ва ногоҳӣ нахоҳад шуд. Ҳар чанд дар хона пинҳон монам, охир мебард, ки ин рӯз берун бароям, ё ин ки боз ба ёру днёр хайрбод гуфта, аз висоли Гулбибӣ дил қанда ба вилоятҳои гур-

бат биравам, лекин барои ман чон кандан назар ба дил кандан аз Гулбибӣ осонтар аст. Он бех, ки ҳар чи бодобод ба майдон бароям ва ҳар чи пеш ояд бубинам, шояд ки роҳи начот ҳам дар ин миён ёфт шуда монад».

Одина баъд аз ин муҳокима чоштгоҳӣ ба кӯча баромад, ба масҷид рафта Мулло Хокироҳро, ки имомии он ҷо буд, дида мулоқот кард, қадре қанду чойро раҳовард гӯён ба ӯ пешкаш намуд.

— Ҳоҷат набуд, ҳоҷат набуд, — гӯён имом қанду чойро гирифта дар ҳаққи Одина дуо кард ва ба арвоҳи падараш фотиҳа хонд. Баъд аз он аз хубихои садақа ва эҳсон шарҳҳо дод, иборатҳои арабии нақл карда маънидод намуд. Дар охир гуфт, ки:

— Ду шаб шуд, ки падаратро дар хоб дидам, ҳар ду рӯяш монанди себи сурх метофт, дар бараш либоси сафеди нав ва дар сзраш дастор буд. Ба ман наздик шуда қадре қанду чой дода:

— Домулло, дар ҳаққи Одинаи ман дуо кунед ва дуои шумо дар ҳаққи вай, албатта, қабул аст, — гуфт. Ҳоло, ки мебинам ҳамин қанду чои ҳамон буд, ки падарат дар хоб ба ман дода буд. Аз ин маълум мешавад, ки аз рӯи башорати арвоҳи падарат дуои ман ҳам дар ҳаққи ту қабул аст.

Албатта, Мулло Хокироҳ ин дурӯғҳоро барои рӯйснӯҳии андак қанду чой бофта буд, ба чои Одина дигар кас мебуд, эҳтимол ин афсонаро бовар мекард. Аммо аз он ҷо, ки фикри Одина дар завод, дар миёни коргарон, хусусан дар чамъомадҳое, ки ба муносибати Революцияи Февраль шуда буд, кушода гардида буд, ба пастҳиммати ва дурӯғгӯии имом дарун-дарун ханда кард. Лекин аз чиҳати маслиҳати худ дар зоҳир суханҳои ӯро бовар кардагӣ барин менамуд.

Одина дуои домуллоро гирифта бозгашта ба хонаи худ рафт. Домулло ҳам баъд аз узот кардани Одина, ҳеҷ фурсат нагузаронида ба пеши Арбоб Қамол рафт ва гуфт:

— Муждагонӣ бидех, ки Одина омад, акиун вақти он аст, ки ҳаққи худро аз ин гурезпо ситонӣ, лекин ҳар вақт ки ҳаққи худро гирифтӣ, ҳаққи маро фаромӯш

макун ва аз давлатат бо зан ва бачагон як дегҷӯш кунем.

Арбоб Камол, имомро бо бале, оре хурсанд карда писараш Ибродро фармуд, ки савора рафта Мулло-Мардиҳудоро, ки нони қозӣ аст, ёфта биёрад, то ки дар ҳамин ҷо ба пешни ӯ масъаларо тамоm кунад. Зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки агар қор ба пешни худ қозӣ равад, аз ду тараф ҳароҷоти бисъёре шуда боз масъала муглақ хоҳад монд.

Ибод мувофиқи фармониш падараш аспро савор шуда қишлоқ ба қишлоқ нони қозиро ҷустуҷӯ карда, охир ӯро аз як мурдаҳона ёфт ва шабонгоҳ ба хонаи худ овард.

Имшаб ба хонаи Арбоб Камол калоншавандагон деҳа — имом Мулло Ҳокироҳ ва нони қозӣ Мулло-Мардиҳудо ҳамъ шуда маслиҳатҳо карданд ва зиёфатҳо хӯрданд. Дар бораи қори Одина чунин қарор доданд, ки пагоҳи Одинаро ба пешни масҷид меоранд, нони қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда ӯро метарсонад, соғӣ калоншавандагон мнёнаравай карда қорро ба ин тариқа сулҳ мекунанд, ки Одина то тамоm шудани «ҳаққи» Арбоб Камол ба ӯ хизмат карданиро ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи нони ва мӯҳрони қозиро ҳам аз Одина меситонанд.

Мувофиқи ин қарордод пагоҳи рӯз Одинаро талаб карда ба дари масҷид оварданд, ҳамроҳи Одина Сангин ҳам, ки имрӯз барои хабаргирин аҳволи тӯй ба хонаи Одина омада буд, омад. Лекин масъали машҳури тоҷикон, ки мегӯянд: «ман омадам ба дилаҳушӣ, аз пеш баромад гӯзакашӣ», дар бораи Сангин мувофиқ омад, ба нияти тӯй омада аз болон ҷанҷол баромад. Сангин чун аз мочаро хабардор шуд, ба Одина гуфт:

— Хуб шуд, ки ман омадам, гумон меравад, ки ин нобакорон туро хеле ташвиш додани ҳастанд, дар ин бора шояд ба ту ёрмандӣ расонда тавонам.

Сухан кӯтоҳ, Сангин ва Одина ба дари масҷид омада истодаанд. Нони қозӣ мувофиқи сохтакорин шабона, Одинаро ба шиддат қоҳиш кард, ӯро дузд, моли мардумхӯр ва гурезно номда нафрин дод ва бандӣ карданаширо амр фармуд.

Имоми деҳа чуи шахси ислоҳкоре ба миёна даромада гуфт:

— Одина ба чаноби ноиб хизматонаи дуруст диҳад ва ба Арбоб Камол ҳам хати иқрорӣ диҳад, ки то тамои шудани қарзаш аз хизмати ӯ гардан наметобад, чаноби ноиб ҳам аз гуноҳи гузаштаи ӯ даргузаранд ва кӯтоҳҳои ӯро ба бачагӣ ва камтаҷрибагаш ҳамла намода мӯҳронаи чаноби шариаатпаноҳро аз Одина гирифта корро тамои кунанд.

Ноиби қозӣ Мулло Мардиҳудо:

— Не, намешавад! Магар мамлакат беҳоким аст? Ин гуна бачагонии худсар бояд, ки қазои саҳт бинанд, то ки ба дигарон ибрат шавад! — гуфта фаръед мезад.

Қалоншавандагонии деҳа гӯе ба имом ёрмандӣ карда савобдиди ӯро маслиҳат доиистанд, хизматонаи ноиби қозиро ба як тӯб чит қарор доданд ва аз ноиб илтимос карданд, ки аз гуноҳи Одина даргузашта барои Арбоб Камол аз забони ӯ хати иқрорӣ бинависанд ва барои мӯҳронаи қозӣ ҳам ҳар чӣ муносиб бинад, биситонанд.

Сангин дид, ки қори Одина бад мешудагӣ барии. Чите, ки меравад, садақани сар, танҳо душворӣ дар ин қост, ки Одина то охири умраш ба гуломии Арбоб Камол мемонад. Чорае андешиди фаврӣ худро дар миён андохт ва ноиби қозиро имое карда ба гӯшае бурд ва гуфт:

— Чаноби ноиб! Як тӯб чит ҳаққи ҳалоли шумост, гайр аз ин, як қуфт кафш ва як рӯймоли фарангӣ ҳам аз Одина гирифта ба шумо медиҳам, қоре кунед, ки Одина аз дасти Арбоб Камол раҳой ёбад.

— Ин қор душвор аст, — ноиб гуфт, — танҳо ба хотири ту як қор мекунам. Лекин бояд ба сари ваъдат истодагӣ кунӣ, вагарна ҳамроҳи Одина туро ҳам бандӣ хоҳам кард.

— Худо якта, гап якта, хотирчамъ бошед! — гуфта Сангин дили ноибро бо қасам қур кард.

Ноиб даррав аз забони Одина маҳзари дафъӣ¹⁴¹ навишт, назар ба ин маҳзар Одина ба даъвои Арбоб Камол дафъ мегӯяд, ба ин тариқа, ки санади аз забони Бибионша аз қониби Одина навишташударо Одина иддао мекунад, ки талбис¹⁴² аст, гайр аз ин, худ аз Ар-

боб музди хизмати сесолашро талаб мекунад, Арбоб Камол ба замми ин, ки ба Одина сесола ҳаққи хизмат медиҳад, аз ҷиҳати талбискорнаш гунаҳгор шумурда шуда ба қазон саҳт мустаҳиқ мешавад.

Ноиб, маҳзарро ҳозир карда ба пеши ҷамоат хонд, ҳама дар ҳайрат афтоданд, ноиб гуфт:

— Ақиқун масъала ранги дигар гирифт, бонд ман Арбоб Камолро ҳам ҳамроҳи Одина ба қозихона бурбарам, то дар миёнаи онҳо худ қозини ислом ҳукм намояд ва талбисқорини Арбоб тафтиш карда шавад.

Арбоб Камол ва қалоншавандагон диданд, ки қор душвор шуд, миёнаи худ машварат карда қарор доданд, ки ҷанҷоли Арбоб Камол ва Одина маҷҷонан ибро шавад ва ҳар ду ҳам аз сари даъвои худ бе ҳеҷ шарте даргузаранд, хизматонан ноиб ва мӯҳронан қозиро ҳам ҳар ду баробар диҳанд, мувофиқи ин қарор дод аз Арбоб як гӯсфанди қорӣ гирифта ба ноиб пешкаш карданд ва як тӯб ҷитро ҳам аз хонаи Одина оварда ба ноиб доданд ва ба ӯ рӯй андохтанд, ки ҷанҷолро маҷҷонан ҳамин ҷо соф кунад. Ноиб қозӣ бо неву нестони бисъёре ба хотири имом ва қалоншавандагон розӣ шуда фотиҳа хонд ва хати иброй¹⁴³ навишта ҳар ду тарафро ба гузаштани аз сари даъвоҳоишон иқдор қунонд, то ҳафтаи дигар қозӣ хатро мӯҳр қунонда, бо қасе, ки гӯсфандро ба худаш мерасонад, дода фиристоданаширо ваъда намуд.

Сангин ҳам, мувофиқи ваъдааш, қаширо бо рӯймол дар бағал гирифта истода буд, вақте ки ноиб меҳост ба асп савор шавад, бо баҳонаи доштани рикоб ва ёрмандӣ қардан ба саворни ноиб наздик омада охиёта онҳоро ба хӯрҷин андохт. Ноиб қамчино аз дасти Сангин гирифта «умрат дароз бод, писарам» гуфта ба роҳи худ рафт.

Ҷанҷол тамом шуд, лекин Одинаи бечораро ҷизе намонда буд, ки тӯй қунад; марқабе, ки аз Фарғона оварда буд, ба сабаби кӯфти роҳ ҷунон лоғар шуда аз қор баромада буд, ки дар кӯхистон ӯро қасе ба ҷизе намехарид. Барои ноишиканон қардан ҳам роҳ банд буд, зеро ба расми ноишиканон се-ҷор нафар қалоншавандагонро зиёфат қардан ва ба онҳо як донагӣ рӯймолча додан дарқор буд. Барои ин ҳароҷот ҳеҷ на-

бошад бист танга лозим буд ва ҳол он ки ў як танга ҳам надошт, ба пул мерафтагӣ чизаш ҳам намонда буд.

IV. МАШВАРАТИ САФАР

Одинаро чора чуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фаргона биравад, чанд гоҳе дар он чо муздурӣ ва ҳаммоӣ намояд, андаке нақдина ва кола посира карда бозгашта ба ватани худ ояд, тӯю тамошо карда Гулбиро ба никоҳи худ дароварад ва бақияи умрашро, агарчи як рӯз аст, бо чонони худ басар барад. Лекин ин матлабро ба Бибиноша чӣ гуна фаҳмонда метавонист? Бибиноша ба ҳеҷ вазҳ намехост, ки дигарбора ягона фарзанди азизи худро аз даст диҳад ва дуйӯмбора худро ба даруни оташи хонумонсӯзи-чонгудози хичрон андозад.

Баъд аз тамои шудани чанчоли Арбоб Камол шабе Одина бо модаркалони худ аз ҳар дарак сӯҳбат мекард ва мехост, ки гапро ба болои сафари худ оварад. Чаро ки ин матлабро яке якбора ба кушода гуфтан далерӣ наменамуд, бинобар ин аввал масъалан тӯиро дар миён андохт ва аз модаркалони худ пурсид:

— Акиун ки ба дастамон чизе намонд, тӯиро чӣ гуна мекунем? Ва дар ин бора ту чӣ андеша дорӣ?

— Албатта, бе чиз тӯй кардан мумкин нест. — гуфт Бибиноша, — ҳозир сабр намудан даркор, худо подшоҳ аст. Хар вақт дастрасо шавӣ, тӯй хоҳем кард.

— «Худо подшоҳ аст» гуфта нигоҳ карда нишастан кори бевазанон аст, — гуфт Одина, — пул ва чиз ҳеҷ гоҳ аз осмон ба дасти касе намеафтадааст, агар бекор таваккал карда нишинам, аз гуруснагӣ мемурам, чӣ чои тӯй кардан аст. Магар ин ки ба мардум тӯй надода никоҳ кунем, баъд як зиндагӣ бошад, ҳар навъ карда мегузаронем.

Одина бо ин суханварӣ модаркалонашро аз як чои бисъёр нозук гирифта буд, зеро як кампири ҳафтадсолае ки мӯяшро дар миёнаи расму одат сафед кардааст, ҳеҷ намехоҳад, ки одатҳои бобой андаке кам шавад, чӣ чои тамои барҳам задан.

Ба ҷавоби ин сухани Одина, Бибиноша гуфт:

— Не, бе тӯй ҳеҷ мумкин нест, ки никоҳ кунем, дар

ин сурат дар миёни мардум чӣ гуна сар бардошта мегардем, оё намегуянд, ки чун кудрати як пут биринҷ пухтан надоштед, чаро хаваси зан гирифтаи ва келин фурувардан кардед? Агар аз сухани мардум чашм пӯшем ҳам, тӯй накардани мумкин нест, зеро худ ман дар дил орзуҳо ва хавасҳо дорам, мехоҳам ки ба тӯй мардумро хабар карда оварда, ош ва нон кашам, сохиби келин шуданамро ба дусту душман нишон диҳам. Имрӯз фарзанди ман яке аст, орзуям ҳам яке аст, он орзу ҳам ин аст, ки тӯю тамошон фарзандамро ба чашми худ бинам ва орзуи чандисолаамро шиканам...

— Ин тавр бошад, мо дар ин дунё рӯи тӯйро нахоҳем дид,— гуфт Одина,— зеро тӯй бе пул намешавад ва одами бекор пул нахоҳад ёфт, дар ин сурат аз хаёли тӯй, орзу ва хавас гузаштан даркор, ту нинти келинфуруриро, ман фикри зангириро аз дил бароварданамон лозим.

— Ман туро бекор нишин намегуям, — гуфт Биби-ошиша, — ба хизмати касе даромада кор кун, музд гир, дар ин сурат ҳам нафақан харрӯзаамон мерасад, ҳам тӯят саранҷом меёбад.

Одина суханро ба сари матлаб оварда буд, худ модаркалонаш ўро ба кардани хизмати касе супориш мекард, акнун мумкин буд, ки бо як муқаддимаи дигар матлабро ошкор дар миён орад. Бинобар ин калре хо-мӯш истода сухан сар кард ва гуфт:

— Ман аз хизмат кардан гардан наметобам, агар хизмат ёфт шавад, ҳозир мебароям, аммо ба хизмати кӣ? Дар кучо? Дар ин ватани мо, ки аз дастбурди ҳокимони эolim ва қозиёни хунхори амири Бухоро чуи хонан чуғз вайрона шудааст, дар ин ватани мо, ки аз зӯроварии амалдорони танҳоқдор* ва муллоёни кӯши-гир** харобазор шудааст, дар ин ватани мо, ки аз ҷаб-

* Дар вақти амири Бухоро қатъа-қатъа заминҳои ба сипо-ҳиёну амалдорони калон танҳоқ карда меодаанд. Дехқони ко-ракда ба кути доимут ё соҳаб мешуд ё не, аммо танҳоқдор та-моми даскларо мебурад.

** Дар шаркии Бухоро дар вақти амр қонда чуники буд, ки ба муллоён аз эшонони номдор, кӯш-кӯш замин бахшида ме-шуд. Ин муфтқурон яке монанди танҳоқдорон ҳаман дасклатро гуздошта мегрифтанд ва ба дехқони қоракда аз ғов ғадуде меодаанд.

ру зулми монанди Арбоб Камол боёни ғаддор зиндони муздурон ва ранҷбарон гардидааст, чӣ гуна кор ёфт мешавад, ки ҳам ба сабаби ӯ рӯзгор гузарад ва ҳам тӯй саранҷом ёбад?

Магар воқеан хизматторини ман ва тааддин Арбоб Камолро фаромӯш кардӣ? Агар дар болон ин ходиса ба дастам як тӯб чит ва як чуфт кафшу рӯймоли аз Фарғона овардаам намебуд, ман аз сари нав ба ғулони Арбоб гирифтормешудам. Боз ҳам чорае чуз ин нест, ки ба Фарғона сафар кунам, дар он ҷо чандгоҳе ҳаммоли ва муздурӣ намоям, то ки маблағе ба даст оварда амри хайри худро пеширам ва туро ҳам ба орзуят расонам. Хуб, агар ту розӣ шавӣ, бе чизе тӯй мекунам, яъне никоҳи бе тӯй менамоям.

Бибиноша ба никоҳи бе тӯй розӣ шуда наметавонист, ба далелҳои Одина ҷавоб ҳам ёфта натавонист, ночор ба ин фикр омад, ки худаш ва Гулбиро ҳам бо ҳамроҳии худ ба Фарғона кӯчонад, то ки дубора ба доғи ҷудой ва балон бекаси гирифторменаоянд. Бибиноша ба ҳамин мулоҳиза ба Одина гуфт:

— Модоме, ки аз сафар гузир нест, маро ва ин духтари ятимаро дар ин вайрона танҳо магузор, моро ҳам ҳамроҳи худ аз ин диёр бардор!

Ин маслиҳат ба Одина ҳам маъқул афтод бинобар ин маркаберо, ки аз Фарғона саворӣ карда оварда буд, парвариш намудан гирифт. Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба маркаб савор мекунонад ва худаш пиёда меравад. Лекин ҳамроҳи як духтари наврасидан соҳибҷамол ба як роҳи хатарноки пурмалол бе як мардинаи дигар баромадан аз маслиҳат набуд. Бинобар ин пеши Сангин рафту ҳаёли худро ба вай изҳор карда гуфт:

— Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем.

— Ман ҳам то як ҳафта ба сафар ҳозир мешавам, — гуфт Сангин, — лекин ҳаёли бурдани модаркалонат ва фотиҳахондаатро аз сар бадар кун, зеро ҳокими вилоят ба ин кор ба ҳеҷ вачҳ розӣ нахоҳад шуд. Ман ҳам чанд сол пеш аз ин хостам модарамро ҳамроҳи худ бубарам ва дигар бор рӯи зolimони ин диёр

ро набинам, ризо надода буданд. Хатто боре Бухоро рафта аз калонон ба номн ҳоким хати илтимосӣ овардам ва илтиҷо намудам, ки рухсат диҳанд, модари кампирамро ҳамроҳи худ бубарам. Ҳоким қабул накард* ва гуфт дигарбора пан ин кор чораҷӯӣ кунӣ, туро ба зиндон хоҳам андохт.

— Во аҷаб! — гуфт Одина, — сабаб чист, ки ниҳо ба сафари занон рухсат намедиҳанд?

Сангин баъд аз халдидан:

— Додарҷон, ту ханӯз тифлӣ, таҷриба надидаӣ ва ҳокимони вилояти худро намешиносӣ, бинобар ин таҷҷубҳои бечо мекуӣ. Гумон мабар, ки ҳокимони мо соддаанд ва бе сабабе ҳукме бароварда мардумро ташвиш медиҳанд. Не, ин тавр нест! Ҳокимон манфиати худашонро хуб медонанд ва дар зери ин қонда, ки хонаводаи муздуронро ба баромадан аз вилоят рухсат намедиҳанд, барои онҳо манфиатҳо ҳаст. Ба ту равшан бигӯям: вақте ки мо ва дигар муздурон аз Фарғона баромада ба сарҳадди Қаротегин расидем, ҷи миқдор мол ва нақдинаро закотчиён гирифтанд?

— Миқдорашро намедонам, — гуфт Одина, — ин қадараш маълум аст, ки хеле бисёр буд.

— Чит, чой, қанд ва кафши ту кучо шуд? — пурсид Сангин.

— Ба коми наҳанг рафт.

— Пас агар ҳоким рухсат бидиҳад, ки ту хонаводаатро ҳамроҳи худ аз ин ҷо бубарӣ, бош гашта ба ин диёр дохӣ омад?

— Не, даргиз ёди ин вайронан зулмободро нахоҳам кард.

— Бинобар ин ҳоким ба кӯчонидани хонавода рухсат намедиҳад, — гуфт Сангин, — ба ин восита ҳар сол аз муздурони мусофири Фарғона ва дигар ҷойҳо ҳазорҳо танга ғайри мегирад. Агар ба кӯчонидани хонавода рухсат диҳад, ҳаҷ муздуре дигарбора ба ин ҷо нахоҳад омад, албатта, дар ин сурат қисси ҳоким, ко-

* Чунинчи, аз қавомбулдорони рафис Зейуддинзода дар қондаи худ як ҳақматтори тоҷик дид. Вай хист, ки хонаводаашро аз Қаротегин кӯчонад. Ҳокими он ҷо рухсат надиҳад. Хатто Зейуддинзода аз қушбети ва қозиллон ҳам хат гирифта дод. Ба қучуда ки ҳоким розӣ нагӯд.

зй, раис ва одамони онҳо холи ва кассаашон хушк хоҳад монд.

Ҳар чӣ мекунӣ, бикун ва модаркалони худро розӣ намо, ҳафтаи оянда сафар хоҳем кард.

V. САФАР ВА ЧУДОЙ

Одина аз пеши Сангин ба хонаи худ баргашт, лекин бо як алам маъюсӣ ва ноумедӣ баргашт. Зеро вақте ки ҳамроҳи худ бурдани модаркалонаш ва фотиҳахондаашро муқаррар карда буд, дилаш аз гошти шодӣ ва хуррамӣ чун хуми шароб мечӯшид. Дарвоқеъ, он ҳаёл ҳаёли бисе ширин буд, агар он гуна сафар муяссар мешуд, Одина на танҳо худ аз ин зулмобод халос мешуд, балки як тариқа халос мешуд, ки модаркалони меҳрубонаш ҳамсафар ва ороми ҷонаш дар бар...

Холо чӣ?.. Холо сафар мекунад бо ҳамроҳии як қорвони андӯҳ ва қадар; бо дили бировӣ, сини сӯзон ва чашми тар, ба ҳолате, ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта, боздиди модаркалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не? Мушкилтар ин буд, ки ба ҳучуми андӯҳ ва аламе, ки дар вақти видон бозмондагонаш табиист, ба худ бардошт ва таҳаммул намедид.

Одина бо ҳамин гуна андеша ва васвасаҳо ба хонаи худ расид. Аввал аз ҳар тараф суҳанҳо гуфта, пас аз он ба модаркалони худ фикри Сангинро дар бораи сафари ӯ ба Гулбӣби фаҳмонид.

Бечора Бибиноиша баъд аз он ки фаръеду фиғон кард ва соате беҳуш афтод, чашми худро боз карда, бо як нигоҳи пурҳасрат ва аламоқи ба рӯи Одина нигарист.

Одина гуфт:

— Модарҷон, чорае нест ҷуз ин ки бояд дар ин дусе рӯз ҳамроҳи Сангин сафар кунам, ба умед, ки ба зудӣ бозгардам ва дар гйёми пирӣ ва нотавониат ба хизматат бошам. Холо гирья ва нола фонда надорад, ҳар қадар, ки фаръед ва фиғон мебарорӣ, дили маро, ки ҳудаш об шудааст, хун мекунӣ, дар ин сурат метарсам, ки маро бемор карда ба сафар гусел кунӣ. Он бех

ки сабру бардоштро пеша намоӣ, чоку порахон либоси маро дӯзӣ ва маро бо дили сафед ва синан пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам.

Ахун, ки аз сафар ва ҷудой гузир нест, бубахшо, як орзуи худамро маълум кунам: худ медонӣ, ки ман туро фаромӯш нахоҳам кард ва ту ҳам маро фаромӯш намекуӣ, лекин ин басанда нест, орзуи ман ин аст, ки танҳо маро ёд накуӣ, балки бо ёди ман Гулбиби یتимаро дишнод ва хушвакт нигоҳ дорӣ...

Одинаро ин супориш, ки ба модаркалони худ дар бораи Гулбиби кард, дар зери обу арақи шарму ҳаё андохт, лекин чӣ бояд кард? Ба зуди аз ин ҷо сафар хоҳад намуд, ба ҳолате, ки намедонад баъд аз ӯ аз сари дилдодаш чӣ хоҳад гузашт? Ва касе ҳам надорад, ки ба ҷои ӯ ғамхор ва парастори ин бечора (яъне Гулбиби) бошад. Баъд аз ин касе, ки ӯро ҳимоят ва нигоҳбонӣ мекунад, танҳо ҳамин кампири мафлук (Бибиноша) асту бас, агар ба ин ҳам дар бораи ӯ супориш накунад, гӯё ки ӯро фаромӯш кардааст, бинобар ин шарм ва ҳасро ба як тараф ниҳода, орзуи худро низоҳ намуд.

Рӯзи сафар даррасид, то имрӯз ҷок ва порахон пушокиҳои дарнда ва кӯҳнаи Одина дӯхта шуд, барои сафар қадре талқон ва нони қоқ ҳам тайёр гардид. Дар сари ваъда Сангин ҳам омад, қурутобаеро, ки Бибиноша махсусан барои ҳамин рӯз бо рағани зард пухта буд, бо ҳам хӯрданд, хӯрчии ва қоларо ба маркаб бор карданд. Одинаро Бибиноша дар бағал кашид, аммо бечораро қуввати он набуд, ки суҳане гӯяд, танҳо аз дидан хунбор ашқаш шаш қатор мерехту бас.

Сангин дар кӯча ба таги дарвоза соате мунтазир истод ва дид, ки аз Одина асар нест, почор фаръёд баровард, ки «зуд бош, агар дер монем, имшаб ба манзил намерасем ва аз қорвоҳе, ки имрӯз омада ва оини Фаргона аст, боёмонем».

Оқибат Одина худро аз оғӯши Бибиноша ба зӯр кашид ва даст ба ҳаво бардошта илтимоси фотиҳа намуд. Бибиноша ҳам дастҳои ларзонии худро қушода дошта барои Одина роҳи сафед, бахту давлат, умру саодат, хайру барақат, сафари бехатар... ва боз чизи

бисъереро талаб намуд. Одина ҳар чанд мунтазир шуд, ҳеч нест, ки ин дуои дуру дароз тамои шавад, охир дасти худро ба ру кашида «хайр, хӯш, то дидан саломат бошетон!» гӯён аз дар баромад, лекин танҳо Одина аз дар набаромад, балки ҳамроҳи он гӯё ки чон аз тани фарсудан Бибиноша низ баромад. Бибиношаи бечора монанди касе, ки ногаҳонӣ вафот кунад, ба замин афтод ва Одина бо Сангин маркаи худро савор шуда, ба роҳ даромаданд.

Гулбиби чӣ шуд? Ҳолатеро, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбиби рӯй дод, ба ҳеч ваҷҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбиби як гунҷаи ношукуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтаи ҳар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафарин ёри меҳрубонаш шукуфт, танҳо бо боди ҳазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолаги навшукуфтагӣ пажмурда ва ба замини хорӣ рехт! Оре, Гулбиби гунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид; ҳам ҳазорро, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд.

Одина ва Сангин роҳ мерафтанд, аммо Одина бо таъсири ҳолате, ки аз видои бозмондагонаш рӯй дода буд, қуввати сухан гуфтан надошт, ҳатто гуфта мешавад, ки хӯш ҳам надошт. Бо таъсири ин аҳволи Одина Сангин ҳам хомӯш монда буд. Ба ҳамин тарз, ҳар ду монанди ду девонаи бо ҳам дӯстшуда хомӯшона роҳ мерафтанд. Баъд аз соате роҳ рафтаи нахустин Сангин бо хондани нақше ин сӯхбати хомӯшоноро барҳам зад. Ҳар садо ва нолае, ки аз гулӯи Сангин мебаромад, гӯё аҳволи пурмалоли Одинаро тарҷима мекард. Хусусан дар ин банд:

Ин чӣ дашти бекаси,
Ин ҷо намебинам касе
Эй хаёли ёри ман,
Шояд ба фаръедам расӣ!

Ғар ба фаръедам расӣ,
Ман зинда мемонам басе,
В-арна дар рӯи замин,
Ғардам намеёбад касе.

Сангин овози худро аз хаспарда бароварда ба қуллаи кӯҳ мерасонид. Дигар Одинаро тобу тавон намояд ва садон гирьяолуди худро баланд карда, дар ин но-

лаи чоңхарош ба Сангин ҳамовоз шуд, баъд аз ин дар ҳар байт дар вақти акс бо ғирья ва ҳангоми аяҷ бо нола ба ӯ ҳамроҳӣ мекард. То вақте ки Сангин сурудро ба охир расонид, Одина ҳам ба нола ва ғирьяи паёнаӣ дили худро қадре ҳолӣ намуда ба худ қуввати сурудгӯӣ ва нақшҳои пайдо карда буд ба бо сӯзу гудозе, ки дили Сангин, ҳатто дили санги кӯхро ҳам об мекард, ба хондани ин газал сар кард:

Фигон аз ғаму дарди доғи ҷудой,
Ки э-ӯ шуд ба сад меҳматам ошноӣ.

Ҷудой зи ҳар чиз мумкин бувад, лек
Киро ҳаст ёрон аз ҷон ҷудой.

Зи ҷонон ҷудо кас чӣ сон зинда монад?
Зи ҷонон ҷудонест, аз ҷон ҷудой.

Ҷудой ба ҳар ҳол мушқил, хусусан
Зи ҷонон ҷудой нас аз ошноӣ.

Ба наслу ба ҳаҷр аз ту осудагӣ нест.
Ту, эй шик, бар ҷони ман як балои!

Ту, эй насл, нагӣ, вале бесаботи!
Ту, эй ҳаҷр, дардӣ, вале бедавоӣ!

Ба водии андӯх саргашта гаштам,
Ту, эй раҳбари хурраиӣ, дар кучоӣ?

Ҳамин аст фарёди ман то ба мурдаӣ.
Фигон аз ҷудой, фигон аз ҷудой!

Мо аз тафсили ин сафар, ки саросар пурмалоя ва андӯховар буд, сарфи назар наменамоем, ҳамин қадар ме-гӯем: баъд аз чанд рӯзе, ки Одина ва Сангин дар кӯ-ҳистон ва биёбон сурудгӯӣ ва фирокномаҳои карданд, ба Андичон расиданд ва марҳабдон худро ба сарой баста, худ ба коргоҳи пахта, ки порсол дар он ҷо кор карда буданд, рафтанд. Қурбоналӣ пудратчи-ро дид, худро ба хидмат навишонданд. Фасли пахта ва навсеми қорн завод ҳам расида буд. Қурбоналӣ аз он-ҳо ваъда гирифт, ки рӯзи якуми моҳи сентябрь, ки расми кушоли завод мебошад, ҳозир шаванд, вагарча ба ҷоишон мардумқори дигар гирифта мешавад.

Одина ва Сангин маркабҳои худро фурӯхта, рӯзе чанд ба диду бозиди ошноҳо ва ҳамватанонашон руз гузаронида, ба рӯзи ваъда ба сари хизмат ҳозир шуданд.

VI. ТАБОБАТ БО „УСУЛИ ЮНОНИ“

Маълум аст, ки Одина дар солҳои гузашта дар хизмати завод хеле азият кашида буд, дар ин ҷо ғайр аз ин ки моҳонаи басанда ва хӯроки сериро намедид, ҷои хоби дурусте ҳам надошт. Бо ин ҳама меҳнат ва машаққат рӯи кушода ва забони хуше аз корфармоён надида буд, бинобар ин сабабҳо Одина ба худ муқаррар карда буд, ки баъд аз ин ба завод кор накунад ва ба рои худ кори дигаре пайдо намояд. Аммо аз он ҷое, ки Революцияи Февраль воқеъ шуда, забони бадгӯии хӯҷаиноро баста ва гардани такаббурашонро қадре шикаста буд, Одина гумон мекард, ки баъд аз ин дар завод ҳар кор, мувофиқи манфиати коргарон шуда, хурсандӣ ва осоиш пайдо хоҳад шуд.

Одина дар ин гумони худ ҳақ дошт, зеро он ҳама намоишҳо, шодиёнаҳо, пойкӯбиҳо ва кафзаниҳо, ки дар рӯзҳои Революцияи Февраль аз оммаи мардум сарвада буд, ҳар касро ба ҳамин гумон меандоخت. Ва ҳол он, ки ин гумони хушқу ҳоли буд. Зеро, агарчи подшоҳ аз сари кор рафта буд, дигар арбоби истибод ва арқони ҳукумати сармоядорӣ мисли аввал по барҷо буданд: ҳамчуноне, ки дар замони подшоҳ ҳукумат бо ишорати саромядорон, заминдорони қалон ва соҳибони завод ва корхонаҳо ҳаракат мекард, ҳамчунин баъд аз Революцияи Февраль ҳам, ҳокими ҳақиқӣ сармоя ва сарват буд. Вақте ки ҳокими мамлакат сармоядорон ва ҳар кор ба ихтиёри онҳо бошад, манфиати коргарон, ки бар зидди онҳо аст, чаро ба вучуд ояд?.. Ва чаро сармоядорон ба ихтиёри худ ва бо дасти худ किसान худро ҳоли карда, шиками гуруснаи муздуронро пур кунанд?!.. Албатта, роҳбарони коргароне, ки ба ҷамъиятҳои ҷогоҳӣ аъзо буданд, ин гапҳоро хуб медонистанд ва дар роҳи рондани сармоядорон ва гирифтани кор ба дасти худ кӯшиш мекарданд. Аммо монанди Одинаи мо касоне, ки саводи сиёсӣ он тараф истад,

хатто саводи муқаррарӣ ҳам надоштад, ба ин ҷозу-
киҳо пай намебурданд.

Худосан калом, Одина ба умедвори бисёре дубо-
ра ба завод даромад, лекин пас аз ду-се рӯз дид, ки
гирудори хӯчани, кордори корфармоён ва хорию эъ-
рин коргарон айнан монанди порсола ва перорсола,
аст, танҳо номҳо, лақабҳо ва унвонҳо дигар шудаанд.
Чунончи, барои коргарон комитет барпо шудааст, вале
раиси комитет, ба иборати дигар ҳокими мутлақи кор-
гарон, боз ҳамон Қурбонали пудратчӣ аст, хӯчани—
ҳамон хӯчани порсола аст, танҳо тафовут дар ин ҷо
аст, ки агар ба ӯ ариза доданӣ шаванд, монанди пеш-
тара «чаноби хӯчани» гуфта наменавистанд, балки ин
шахсро ба унвони «гражданини мӯхтарам» («почте-
ный гражданин») гуфта ёд мекунанд ва дигар корҳо
ҳам ба ҳамин қисс мисли собиқ аст.

Вақте ки Одина аз хонааш баромад, аз ягона маъ-
дубаш, ки Гулбӣ аст, ҷудо шуда баромада буд, тан-
ҳо ба Фаргона рафта дар завод ба осудагӣ ва бо маъ-
фиати хуб кор кардан, чинҳон даркории тӯйро тайёр
намудан, пас аз он ба ватани худ бозгаштан ва ба
маҳбубан дилором расидан чун офтоби бегоҳии лаби
бом ё монанди шамъи боқимондан сахаргоҳӣ ба
торикихон навмеднаш нимрӯшноии умедвори мелод.
Вақте ки аҳоли заводро ба тарзе, ки дар боло навиш-
та шуд, дида аз ин умедаш ҳам маънос шуд, ба аъзо-
ки сустӣ ва ба дилаш мурдагӣ рӯй дода, ба беморӣ
афтод.

Рӯзи дуввуми бемориаш Қурбонали пудратчӣ аз
номи комитети коргарони мусулмони завод* ӯро аз
хизмат озод карда, аз завод баровард. Табиӣ, бо ди-
дани ин муомилан нобахангоми эҳсонона, ки ҳаргиз
ҷашми ин надошт, бемориаш сахттар шуд. Пас аз ба-
ромадани аз завод, бо роҳбарии Сангин ба хӯчани яқе

* Баъд аз Революцияи Февраль то аввалҳои Революцияи Ок-
тябрь ҳам дар Туркистон ин одат буд, ки дар ҷои комитети корга-
рон ё иттифоқи касоба барои шавед, мусулмонон дигар ва евро-
пагӣён дигар комитет ташкил мекарданд. Ба ин ҳама дар ин ҷо
идеяҳои ислаҳи маърифот ва илмунӣ ду тифи аз ёрманди ки-
дигар маҳрум немомад. Аммо дар солҳои соғӣ ин одат барқам
сӯрд ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ интернационалӣ шуданд.

аз тоҷикон, ки ба сарое саройбонӣ мекард, рафта, чанд рӯзе хобид, аммо рӯз ба рӯз ҳолаш табоҳтар ва касалиаш вазнинтар мешуд.

Саройбон дилсӯзӣ карда як дуохонро, ки худ ба вай ихлос дошт, ёфта оварда Одинаро чанд навбат ба ӯ хононд, албатта, нафъе дида нашуд. Пас аз ин яке аз табибони маҳаллиро оварда, Одинаро ба вай нишон доданӣ шуд.

Табиб: «бисмилло, бисмилло» гӯён ба хучраи саройбон даромада, дар пешгоҳ нишаста, як дуои дуру дарозе хонда, даст ба рӯй кашида ва пас аз он ба саройбон нигоҳ карда:

— Кайӣ, ука, чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

Саройбон Одинаи дар он ҷо хобидаро ба табиб нишон дода:

— Ин бародарамон, — гуфт, — чанд рӯз аст, ки бемор шудааст, як дуохон оварда хонондам, фондааш маълум нашуд. Акнун умеди мо аввал ба худо, дуввӯм ба шумо монд, шояд ба шарофати қадами шумо саломат ёбад; худаш як ҷавони мусофири бекас аст; ҳар хизмат бошад, ман мекунам; ҷони ҷавон дорад, саломат ёбад, ба ман савобаш мерасад.

— Дуохонӣ ҳам, — гуфт табиб, — аз дасти худамон меояд, шумо пулро беҳуда бегона кардед; дуохонӣ ин замона ҳама бесаводу недонанд; дуохон ба тахта кандашударо монанди мӯҳри ҷитгарӣ ба коғазпораҳо пахш карда медиҳанд; ба болон ин пир надоранд, устоз надоранд ва лочарам дуоҳояшон нафъ намекунад.

Мо бошем, шукр, алҳамдулилло, хат дорем, савод дорем: аз падари марҳумамон Эшони Ҳакими Қалон фотиҳа ҳам гирифтём. Раҳматӣ дар бозгашти сафари ҳаҷ ба Қашмир ном шаҳр расида, аз дуохонони он ҷо, ки ҳама валиюллоҳ¹⁴⁴ будаанд, дуоҳоро омӯхта ба ҳисобаш расонда фотиҳа гирифтаанд. Аз он ҷо як китоби дуо ҳам оварда буданд, ки дар вақти аз дунё ҷашм пӯшиданишон ба ман доданд...

Саройбон аз шунидани ин маноқиби дуру дароз ба ҷон омада, сухани табибро бурида гуфт:

— Хуб, тақсир! Акнун марҳамат карда беморро бинед.

Табиб дасти худро ба тарафи саройбон дароз карда:

— Кай, дастатонро диҳед, «назм»-атонро* би-
нам, — гуфт.

— Не, тақсир, ман бемор нестам, ана ин укаам
бемор аст, — гуфта дубора Одинаро ба табиб нишон
дод.

Табиб «хуб, хуб» гӯён банди дасти Одинаро ба да-
сти худ гирифта қабза карда, монанди шайхоне, ки ба
муроқаба¹⁴⁹ мерафта бошанд, чашми худро пушида,
сари худро ҳам карда, пас аз фурсате чашми худро
кушода, дасти Одинаро сар дода, ду дасти худро бар
рӯ кашида, бо як чазм ва боварӣ, ки гӯё ҳаман дард-
хон даруӣ ва беруни беморро фаҳмида гирифта бо-
шад, гуфт:

— Ҳеҷ воқеъ нест, ба ин бача ҳеҷ бемории хавф-
ноке рӯ надодааст, танҳо меъдааш гирифт карда ба
бандхон устухонаш андаке бод пайдо шудааст, аз рӯи
нишондоли илми ҳикмати Лукмони ҳаким як миқдор
дорун дарунронӣ хӯронем, беҳ мешавад.

Саройбон ба табиб ду танга «ҳаққи кадам» гӯён ва
ду танга пул барои дору дода, зудтар тайёр карда
овардани даворо аз вай хоҳиш кард.

Табиб боз як бори дигар дар ҳаққи бемор ва сарой-
бон дуо карда баромада рафт ва пас аз соате як коса
барии дорун обакни ширгарми бадмазаро оварда
«бисмилло, бисмилло» гӯён ба Одина хӯронид ва худ
ҳам барои ёри додан ба амали дорун худ тасбеҳширо
ба даст гирифта пичир-пичир карда тасбеҳ гардонид
дар он ҷо нишаст.

Тахминан пас аз як соат ба бемор печиши шикм
рӯй дода такозо шуд, бемор бо ёрмандии саройбон ба
хало рафта омадан гирифт. Ҳар боре, ки Одина ба хо-
ло рафта меомад, табиб:

— Даҳъяки иллатҳо рафт, нӯҳъяки иллатҳо рафт,
ҳаштъяки иллатҳо рафт... — гӯён хурсандӣ мекард ва
ба хурсанд кардани саройбон ва бемор ҳам кушиш ме-
намуд. Агарчи саройбон суҳанхон табибро бовар кар-
да хурсандӣ мекарда бошад ҳам, Одинаро мачъли худ-
ро хурсанд нишон додан намонда буд. Рафта-рафта

* Набо гуфтаи мезист.

печиши шикам шиддат кард ва бемор дар хало истода фаръёдҳои дилхарош мекашид, табиб аз пичир-пичир дуо хондани худ фоидае надида, дуохониро баланд карда ва дар ҳар сари банди дуо «ё шофӣ, ё кофӣ» гӯён даст ба рӯ меомолид.

Оқибат бемор дар хало бодҳои баланд шикастан гирифт, табиб ҳам ин ҳолро аз таъсири дуои худ дониста:

— Е мурсиларриёҳ! (эй фиристонандан бодҳо!) — гӯён ба дуохонни худ шиддат меод ва «кушонш» шуд гуфта хурсандӣ мекард.

Магар ба даруни Одина ғайр аз рӯдаҳои озурда дигар чизе намонда буд, ки амали дору ва печиши шикам бозистод ва табиб ҳам:

— Ҳаман иллатҳо бартараф шуд, боз фардо омада хабар мегирам — гӯён баромада рафт. Аммо дар Одина мачоли ҷунбидан намонда буд ва иштиҳо ҳам надошт. Аз шӯрбон ғӯшти гардани ғӯсфанд, ки саройбон бо фармуди табиб пухта буд, қадре хӯрда бошад ҳам, фаври қай кард ва аз бемадорӣ монанди мурдае афтада хобид; ғайр аз сулфое, ки гоҳ-гоҳ мекард, дигар асари ҳаёт нишон наметод.

Баъд аз ин ҳаққи қадами табиб ба як танга ва пули доруяш ҳам ба як танга фууромада бошад ҳам, то як ҳафта ҳар рӯз як бор омада хабар мегирифт ва дар омадан ба бемор монанди маъҷуни турбут, ҷавориши зира, гулканд, шарбати бунафша, шарбати нилуфар ягон маъҷун ё шарбате оварда ба бемор хӯронида мерафт.

Оқибат табиб монанди доруҳои худ ҳам ба дили бемор ва ҳам ба дили саройбон зад. Бемор бошад, рӯз то рӯз сушттар ва бемадортар мешуд, ниҳоят ин хароҷоти беҳосил ба ҷони саройбон расонда ба табиб гуфт:

— Дору, даво як сабаб аст, агар умраш боқӣ бошад, бо ҳамин қадарҳо сикат меёбад, бисъёр хизмат карда музди кам гирифтед, саломат бошед, баъд аз ин наоед ҳам мешавад.

— Хуб-хуб, — гуфт табиб, — боз ба дили шумо аз вачҳи доруҳои ман ягон шак наафтада бошад, агар шаккоқӣ кунед, ба ҷои нафъ зарар мерасад. Доруҳои дарунониро, ки ман додам, «санои макка» мегуянд, ки вайро падари марҳумамо Эшонӣ Ҳақими Қалон

дар сафари ҳаҷ аз Макжатулло ба дасти худ чида овардаанд, маъҷун ва шарбатҳои мо аз гиёҳҳоианд, ки падари марҳум дар бозгашти сафари ҳаҷ ба Хиндустон ном шаҳр расида, аз Сарандеб¹⁴⁶ ном мазоре, ки кабри ҳазрати Одам дар он ҷост, гирифта овардаанд. Сулаймон-шайхи афғон ҳам ҳамеша маъҷун ва шарбатҳои маро кор мефармоянд. Сулаймон-шайх* одами хурдтарак нестанд, ин шахс сайри сулук карда ба мартабаи кашфи кубул** расидаанд. Гиртиби табобати мо ҳам бо усули юнонӣ аст, ки пешвоёни мо Лукмони ҳаким ва шогирдонии он шахс Афлотунӣ ҳаким ва Сукротӣ ҳакиманд, инҳо ҳама мусулмононӣ пок буда ҷамъи ҳикматро аз ғайб омӯхта буданд. Мо мисли духтурони кофир ҷавҳариёт дода одамро намекушем.

Саройбон дид, ки ин сӯхбат ҳеҷ тамоми намешавад:

— Хуб, тақсир! Ақни равед ҳам мешавад, бемор камтар истироҳат кунад; ман ҳам имрӯз бор мебардам, — гуён дасти худро пеш гирифта аз табиб узр хост.

Табиб, дар ҳолате, ки чашмашро аз даст ва кисан саройбон намеканд, «хуб-хуб» гуён аз дар баромад ва боз баргашта сари худро аз дар дароварда:

— Ука! Як гап аз ёдам баромадааст: мабодо боз ба ин укаам ё ки ба худатон ягон беморӣ рӯй диҳад, маро фаромӯш накунед-дия, — гуфт.

Саройбон, бе он ки ба тарафи табиб нигоҳ кунад, рӯи худро турш ва пешонаашро ҷин карда:

— Худо нигоҳ дорад, — гуфт.

Табиб ҳам бо дили кашол ба паси худ нигоҳ карда-нигоҳ карда аз сарой баромада рафт.

VII. ЁРМАНДИИ НОҒАҲОНӢ

Одина пас аз як ҳафтаи аз дасти табиб халос шуданиш қадре иштиҳо пайдо карда беҳтар шуда бошад ҳам, бадҳазми ва нотавоннаш ҳамчунон боқӣ буд, хусусан сулфа шиддат карда, ҳамчуноне, ки Одинаро

* Сулаймон-шайх афғонӣ буд, ки дар Андиҷон ҳам санҷоғарӣ, ҳам дуошӯӣ ва ҳам табибӣ мекард.

** Кашфи кубул ё кашфи кубур гуфтаи мезоҳад.

азият меод, инчунин монанди Сангин баъзе рафиқонашро ҳам дар тарсу бим андохта буд.

Як рӯзи бекорӣ тоҷиконе, ки дар Андичон баъзе ба завод кор мекарданд ва баъзе ҳаммоли, қаравулӣ, саройбонӣ ё хизматгории касеро менамуданд, бо далолати Сангин ба сари болини Одина чамъ шуданд ва миёнаи худ машварат карда табдили ҳаворо ба ӯ созгор дарёфтанд ва аз мобайни худашон чанд сӯм иона чамъ намуда ӯро ба Тошканд равона кардани шуданд.

Фардон он рӯз як-ду нафари онҳо ба Сангин ҳамроҳ шуда Одинаро ба вокзали роҳи оҳан бароварданд, то Тошканд билети поезд харида дода ӯро дар вағони Андичон—Тошканд, ки дар истгоҳи Хавос табдил наёфта рост ба Тошканд мерафт, шинонданд ва бақияи пули чамъшударо, ки аз билет зиёдатӣ карда буд, ба Одина супурда, бо ӯ видоъ ва «хушбошӣ» карда узот намуданд.

Одина баъд аз як шабонарӯз ба истгоҳи (станция) Тошканд расида аз поезд фурумад, аммо намедонист куҷо равад ва чӣ кор кунад? Аз думболи равандагон афтода, аз зал гузашта ба тарафи станцияи трамвай баромад. Баъзе равандагон бо трамвай, баъзеашон бо фойтун ва баъзеи дигарашон пиёда ба як сӯ — ба сӯи шаҳр нигоҳ карда рафтани гирифтанд. Одина ҳар чанд бо умедворӣ ба равандагон нигоҳ кунад ҳам, ҳеч кадоми онҳо ба вай нигоҳ намекарданд, ҳатто як ғариби бекасукуӣ дар ин ҷо хайрон шуда мондааст гуфта ба хотирашон ҳам намегузарониданд. Ниҳоят дар атрофи вокзал ба ғайр аз ҳаммолоне, ки боркашӣ мекарданд, дигар касе намонд; онҳо ҳам ба кашондани бори равандагони наво, ки аз шаҳр ба вокзал меоманд, машғул ва барои ёфтани пули ноне саргардон буда, аз Одина ном як ғариби мусофир тамоман беҳабар буданд. Одина пас аз он, ки аз ҳеч кас рӯи ёрӣ ва роҳбарӣ надид, охишта аз болои роҳи трамвай гузашта ба майдончае, ки дар миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада дар он ҷо дар тағи дарахте дароз кашаида ёзида хобид. Аз бемадорӣ аз хушрафт, ё ки аз мондагӣ хобаш даррабуд — ҳар ҷи бошад, баъд аз соатҳо чашм кушода ба атроф нигарист,

ки шом наздик расидааст, ханӯз ҳам трамвай чаранг-чаранг садо бароварда дар атрофи майдонча дар гардиш аст, ханӯз ҳам мардум ба тарафи Одина нигоҳ накарда ба ин сӯ-он сӯ дар рафту омаданд. Ин шом аввалин шоме буд, ки Одинаи бехонумон кучо рафта-нашро намедонист ва қуввати аз ҷо бархостан ҳам надошт, ин шом, барои Одинаи ғариб ҳақиқатан шоми ғарибон буд.

• • •

— Магар тоҷик ҳастӣ?

Чашми Одина, ки бо навмедӣ аз хама чиз дунёе пӯшида шуда буд, бо шунидани ин пурсиш дар забони модарини худ якбора кушода шуда дид, ки ба болон сараш як ҷавон рост истодааст:

— Оре, як тоҷики камбаخت! — гуфта ҷавоб дед.

— Ин ҷо ҷӣ кор мекуӣ?

— Намедонам.

— Бошишгоҳат кучост?

— Ин ҷост.

— Ин ҷо бошишгоҳ шуда наметавонад ва дар ин ҷо шаб хобидан ҳам мумкин нест, каравулон нахоҳанд гузошт. Ба ягон ҷои дигар рафтани даркор аст.

— Ҷоеро намедонам ва касеро намешиносам.

— Магар дар ин шаҳр нобаладӣ? Биё бо ман!

— Қуввати бархостан налорам.

Касе, ки бо ин ғариби бекасу кӯй, яъне бо Одина ин гуфтугӯро мекард, аз зери бағали ӯ гирифта ба роҳ даровард ва ба трамвае, ки дар он ҷо ҳозир буд, савор карда ҳамроҳи худ бурд.

Ин шахсе, ки ноҳост ва аз ғайри чашмдошти Одина ба сари болони ғарибин ӯ расида, дар хангоми музта-рибӣ ва навмединаш ба ӯ ин хама дилҷӯй ва ёрмандиро кард. Шохмирзо ном як тоҷик буд, ки чанд сол боз дар шаҳри нави Тошканд ба самоворхонае кор мекард ва имрӯз барои узот (гусел) кардани хӯҷани худ, ки ин вақтҳо аз даромади самоворхона ҳалтачиниро фон-даноктар дид, дар миёни Самарканд, Тошканд ва Октепта рафтуоӣ дошт, ба вокзал баромада буд. Шох-мирзо хӯҷани худро ба поёнд савор карда барметашт.

ки иттифоқан чашмаш ба рӯи Одина афтод ва аз шаклу шамоиллаш пай бурд, ки тоҷик аст. Бо хоҳиши мухаббати ҳамватанӣ ва ҳампешагӣ, ки ҳар ду муздур буданд, аз ахволи ӯ чӯён шуд ва дар натиҷаи саволу ҷавобе, ки ба боло навишта шуд, ӯро ҳамроҳи худ бурда дар самоворхонаи худааш ҷой дод.

Шоҳмирзо Одинаро бемордорӣ кард, махсусан барои ӯ як коса мастоба пухта, ҷои хобашро ба болон чорпоёе ҳозир карда, кӯрпа ва болини тозае андохт. Одина ҳар чанд ба сабаби кӯфти роҳ монда шуда ахволлаш аз пештара бадтар шуда бошад ҳам, баъд аз хӯрдани мастоба, ки барои мусофирони мондашуда таъмин бисъёр муносибе аст, қадре ахволи худро беҳтар дид. Дар вақти навмедӣ, дидани ин ҳама навозиши ройгон аз як шахси ношиносе, ки Одина дар тамоми умраш аз касе инчунин муомиларо надида буд, ба дили ӯ хурсандии аз одат берун бахшид. Албатта, ин ҳам ба сикхаташ фоида дод. Одина хобгоҳи имшабаашро ҳам пеш аз ин ба хоби шабаш надида буд, бинобар ин имшаб бо камали осудагӣ хобида пагоҳӣ хеле боқувват шуда бархост, ҳатто бе ёрмандии касе ва бе такъя намудан ба асое берун баромада шустушӯ кард.

Шоҳмирзо, ки ба сари самовор нишаста лабу даҳони ҷойникхоро бо дастмоле пок мекард, Одинаро ба наздики худ ҷой дода, пурсупос карда, ба лаълине ҷою нон гузошта ба пешии вай ниҳод ва дар аснон ҷойиӯшӣ аз кучо ва бо ҷӣ ният ба Тошканд омаданаширо чӯён шуд. Одина ҳар чанд тамоми саргузашти худро изҳор накард, лекин воқеан беморнаш ва аз завод ронда шуданаширо то ҳикояти дуохон ва табиб ягон-ягон гуфт ва дар охир, бо маслиҳати ҳамватанон барои табдили ҳаво, ба умеди шифо ба Тошканд омаданаширо изҳор намуд. Шоҳмирзо гуфт:

— Хуш омадӣ! Тошканд шаҳри калон аст, баъд аз сикхат ёфтаниат, дар ин ҷо қор ҳам ёфт мешавад, барои дур шуданиат аз завод ғам нахӯр! Дар ин ҷо шифо ёфтан ҳам осон аст, зеро ин ҷо духтурони донишманд бисъёранд, ба яке аз онҳо, ки бо ман шиносӣ дорам, имрӯз туро бурда нишон хоҳам дод, умед аст, ки до-рухон ӯ ба ту нафъ кунад. То саломат ёфтаниат ин ҷо

хонан туст, осуда бош ва ҳеч мулоҳиза ва андешаро ба худ роҳ надех!

Одина, дар тамоми умри худ, пеши духтур нарафта буд ва ғияти рафтаи ҳам надошт ва дар ин эътиқод буд, ки бемороне, ки доруи духтурро меҳӯранд, бештарашон мемуранд. Ин эътиқод ба Одина дар завод пайдо шуда буд: коргарон дар он ҷо ба бемориҳои сахти монанди аракӣ (тиф) ва варами шуш (воспаление лёгких) гирифтормешуданд. Вақте ки аз сихат ёфтани гирифтормонии ин касалиҳо умед канда шуд, рафиқонаш ҳар чӣ бодобод гуён ба духтур нишон медоданд. Табиб, ин гуна табобати беаҳақ нафъе намебахшид. Зотан дар шаронти зинадагӣ, ки он вақт дар корхонаҳо буд, баъд аз гирифтормешудани як коргар ба касалии офӣяат ёфтаниш бисе душворӣ мекард. Бинобар ин бисёртаринашон мемуранд ва монанди Одина, ҷавонони камтаҷриба ин ҳолро аз духтур медонистанд, ба ин сабаб ба духтур бо ҷашми бад назар мекарданд ва ҳол он ки дар ин кор ба духтур ҳеч айбе нест ва ҳар айбе, ки бошад, дар гузаронидани вақти табобат ва ба нобобии ҷой истикомат буд.

Одина ба хоҳиши ин бадғумони худ дар ҷавоби суханҳои Шохмирзо гуфт:

— Бисёр хуб, лекин ман аз духтур метарсам. Агар бародарӣ карда маро табобат мекунонида бошӣ, ба ягон табии мусулмон нишон деҳ! Меғӯянд, Тошканд шаҳри калон аст, бояд дар ин ҷо табииҳои ҷойдорини донишманд ҳам бошанд.

— Ту сахт мекуни! — гуфт Шохмирзо, — ман ҳам пештар монанди ту ба ҳаққи духтурон бадғумон будам. Аз боле, ки дар ин самоворхона ба хизмат даромадам, ҷӣ қадар донишманд ва барои фарзанди одам ҷӣ қадар судманд будани онҳоро фаҳмидам; ҳар сол аз Бухоро, Самарканд, Фарғона ва дигар шаҳрҳо ва вилоятҳои Туркистон ҳазорҳо беморон ба Тошканд танҳо аз барои ба духтур нишон додан меоянд. Як қисми онҳо ба самоворхонаи мо манзил мекунанд. Ба бисёртарини бемороне, ки ба мо меҳмон мешаванд, ба пеши духтур ман роҳбарӣ мекунам. Ман ба ҷашми худ дидам, ки бештарашон ба сабаби доруи духтур тандуруст шуданд. Ба қавли онҳо бисёртарини онҳо

чанд вақт пеши табибони кӯхнаи ҷойдорӣ ва дуохонон рафта пули бисъереро ба ройгон сарф кардаанд, оқибат шифо наёфта ночор шуда ба пеши духтур омаданд. Оре, ба баъзеи инҳо доруи духтур нафъ намебахшад ё баъзеашон бо вучуди ба духтур нишон додан мемуранд, лекин ин на аз таъсир накардани дору ё аз зарар кардани он буд, балки сабаби аслиаш гузаштани вақт ва сари барвақт наомадани онҳо ба духтур буд.

Бинобар ин чунин хаёлхоро аз сари худ дур кун ва ҳозир бош, ки имрӯз баъди пешин ба пеши духтур ҳамроҳ меравем.

Одина ба ин далел ва иеботҳои Шоҳмирзо ҳеч ваҷҳ наёфта, ночор шуда аз рӯи дил ва нӯги забон розигӣ дод, лекин дилаш ҳанӯз дар ҳаяҷон буд, ҳанӯз метарсид, ки ба сабаби хӯрдани доруи духтур мемурад ва аз висоли Гулбибӣ абадӣ маҳрум мемонад. Боз ба худ андешид, ки Шоҳмирзоро то имрӯз намешинохтам, то ки гӯям ба ман душманӣ дорад, аз ин ҳама некиҳои ройгон, ки дар ҳаққи ман карда истодааст, маълум мешавад, ки одами хубе аст; одами хуб ҳеч гоҳ касеро ба роҳи хатарнок даломат нахоҳад кард. Бинобар ин аҷаб нест, ки ин бадгумониҳои ман бечо бошад ва умед аст, ки ба сабаби роҳбарӣ ва далолати ин дӯсти беғараз аз касалӣ халос шавам...

Одина бо ин мулоҳизаҳо тасаллӣ ёфта, бо дили қавӣ ва чашми дуруст дубора гуфт:

— Хуб ба духтур меравем, кадом вақт ки ту хоҳиш кунӣ, ман ҳозирам.

VIII. ДУХТУР

Дар роҳрави қабулхонаи духтур дар қатори беморон Одина ҳам ҳамроҳи Шоҳмирзо нишаста буд; духтур дар вақти гусел кардани беморе аз дари қабулхона сари худро берун карда беморонро аз назар гузаронид; чун дар қатори беморон Шоҳмирзоро дид, ўро аз навбат берун ба даромадан ишорат намуд. Шоҳмирзо Одинаро ҳамроҳи худ гирифта дар зери «ин ҷӣ бетартибӣ, чаро духтур дилхоҳони худаширо бе навбат мебарорад» гуфта гур-гур кардани беморони дар навбат нишаста ба қабулхона даромад.

Духтур дар думболи Шохмирзо Одинаи чомакӯх-
наро дида, кадре рангаш дигаргун шуда:

— Беморат хамин аст? — гуфта пурсид.

Шохмирзо дигаргун шудани ахволи духтурро аз на-
зар гузаронида буд, бинобар ин духтурро хотирчамъ
кардани шуда дар ҷавоб:

— Хо, хамин аст. Ин як ғариби камбағалу бекас
аст, ба бекаси ва камбағалии ин раҳмам омада бо хар-
очоти худ табобат кунондани шуда овардам, — гуфт.

Духтур аз ин ҷавоби Шохмирзо андаке хичолат-
манд шуда бошад ҳам, худро ба нофаҳмӣ зада ба ди-
дани бемор сар кард, барои бартараф кардани шуб-
ҳан Шохмирзо хеле ҳам диққат карда, тамоми аъзои
бадани Одинаро дида, ба сари чорпои худ барои до-
ру навиштан нишаста:

— Номӣ бемор чист?—гуфта аз Шохмирзо пурсид:

Шохмирзо то ҳол номи меҳмони худро намедо-
нист, бинобар ин вай ҳам аз худи Одина:

— Дарвоқеъ, номат чист? — гуфта пурсид.

— Одина! — гуфт ӯ.

Ақнуи духтур худ аз худ хичолат мекашид ва ба
дили худ мегуфт, ки: «як камбағали бесавод як кам-
бағали дигари дар роҳмондари, ки ханӯз номашро ҳам
намедонад, барои ғамхорӣ бо харчи худ табобат ку-
нондани шавад, аммо ман, ки бо даъвои маданият ба
нияти хизмат кардан дар олами инсоният хонда,
мактаби олиро тамои карда, духтур шудаам, дар вақ-
ти дидани бемор аввал пулдори ва бепулии ӯро дар
назар гирам, айб аст ба ман!»

Духтур бо ин мулоҳизан худ дар зери обу арақи
хичолат монда даворо навишта тарикӣ хӯрдани вайро
гуфта дод.

Шохмирзо ҷайби худро кофта меҳост ба духтур
музди заҳмат диҳад, духтур:

— Не, ҳоҷат нест. Ба касе, ки раҳми ту омадааст,
раҳми ман ҳам меояд, беморони факирро бепул таба-
бат кардан ба ман ҳеч зарар надорад, як пули ман
харч намешавад, — гуфт.

Лекин табиӣ набудани инсонияти духтур вичдони
хуदाширо азоб меод, бинобар ин бо як шухӣ аз ин
риёкорӣ баромадани шуда:

— Дигар ин ки ту бисъёр беморони хушпулро ба пеш ман овардӣ, дар қатори онҳо як бепулро гузаронем, чӣ зарар дорад? Дар урфи шумо «як ҷувол харбуза дута партав дорад» мегӯянд. Ин фақир ҳам дар қатори беморони пулдор партав шавад, — гуфта ханда кард.

Духтур дар вақти гусел кардани Шохмирзо:

— Фардо қадре балғами пеш аз хӯрок қандаи беморро ба зарфе андохта ба ман биёр! — гуфта супориш кард.

Шохмирзо мувофиқи фармониши духтур фардон он рӯз қадре балғами Одинаро оварда дод. Духтур ба ӯ гуфт:

— Иллати беморин ӯ сил аст. Аз аҳволаш маълум мешавад, ки як сол пеш аз ин ба ин дард мубтало шуда будааст, лекин аз он ҷо, ки ҳеч дору-дармон накардааст, ҳам тарзи зиндагӣ ва тартиби хӯроқаш бо нигоҳдорни тандурустӣ баробар наомадааст, ин иллат ба шуши ӯ аз одат берун харобӣ овардааст. Ҳоло даръёфти ман ҳамин аст, боз баъд аз бо қондаи химия ҷудо карда дидани балғам ҳақиқат равшантар хоҳад шуд. Бечора бемор ғайр аз ин касалӣ ба ҳастагини асабӣ низ гирифтор шудааст. Дар болон инҳо ба ин наздиқҳо ҷизе хӯрдааст, ки ба рӯдаҳои таъсири бад кардааст, ба ин сабаб ба бадҳазмӣ, бенштиҳой ва камхунӣ дучор шудааст. Давое, ки дирӯз навиштам, барои ҳамин дарди охиринаш буд. Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯда ва меъдааш дуруст шавад. Аммо барои силлаш баъд аз ҷудо карда дидани балғам даво хоҳам навишт.

— Хуб даръёфтед! — гуфт Шохмирзо. — Аз рӯи қавли худ бемор маълум мешавад, ки чанд рӯз пеш аз ин дар Андиҷон як табиб ба ӯ доруи ислоҳ хӯронда будааст.

— Хайрият намурдааст, — гуфт духтур, — дарунравӣ ба ин гуна бемор раҳнамон марг аст, хусусан доруҳои ислоҳи табибонӣ кӯҳна, ки печиши шикам яке аз ҳосиятҳои доруи онҳо аст, одамони тануманди тандурустро барҷомонда мекунад; ин аст ки рӯдан ин бечора сар то по озурда шудааст.

Духтур дар охири сӯҳбат гуфт:

— Албатта, ҳар чизеро, ки ман дар ҳаққи ин бемор гуфтам, ба ҳудаш изҳор нақун ва «духтур ба саломати ёфтани ҳукм кард» гуфта тасалло деҳ, вагарна ба кӯтоҳ шудани умри ӯ сабаб хоҳӣ шуд.

Рӯзи дигар Шохмирзо ба пеши духтур омада аз аҳволи балғами Одина чӯён шуд, духтур гуфтаҳои дирӯзаашро боз таъкид карда ва «балғамаш ҳам ба гуфтаҳои ман гувоҳӣ дод» гуфта давое навништа дод ва сӯпории кард, ки ҳамеша хӯрокҳои хушҳазми пурқувват бихӯрад, ҳар рӯз шири чӯшонда ва тухми нимдуинбудро ба қадри бардошти таълаш тарк нақунад, то мумкин аст дар ҳавои покизаи хуб сайр намояд ва дар офтобруйхо бинишинад, дар мавсими қимиз ба марғзорҳои қимизнок баромада мувофиқи дастуруламали духтурони он ҷо як моҳ, якуним моҳ қимиз хӯрад.

Ва дар охири суҳанаш гуфт:

— Агар ба ин гуфтаҳо амал намояд, тамои дуруст нақунад ҳам, аз мурдан ҳалос мешавад ва умри дароз мебинад, вагарна бо андак беҳтареӣ ба зудӣ зиёдагии худро ба бод хоҳад дод. Инро ҳам доиста бош, ки касалии ин бемор гузаранда аст, бо андак беҳтареӣ ба дигар қасон мегузарад. Бинобар ин қоса, табак, чойник ва пиёлаашро аз дигарон ҷудо қун, баъд аз хӯрданиаш ва нӯшиданиаш зарфҳоиашро бо оби чӯшон шӯёнида бо латтаи покизае хушкун, агар мумкин бошад, дар офтоб гузор. Барои балғам ва оби даҳонандознаш туфлонии ҷудогона гузор, ҳар бор заминро ҷуқур қанда туфлонро дар он ҷо ҳолӣ карда болоиашро саҳт гӯр қун ва худ туфлонро бо оби чӯшон шуста дар офтоб хушкун. Қосе қун, ки ҷиҳҳои махсуси ӯ ба даст дигарон наафтад ва ба хӯрокворихо нарасад, вагарна ин касалӣ ба зудӣ мегузарад.

ҚИСМИ ЧОҶУМ

1. ОКТАБРЪ

Кӯчаҳои Тошкандро овози милтиқ ва пулемёт фуру гирифта, мардум ба ҳар тараф меғурехтанд, дӯкониҳо баста, дарҳо ва тирезаҳо аз зарби тир сӯроҳ шуда ва шикаста буд... Шохмирзо тарсонӣ ларзон аз паскӯчаҳо ва бераҳо гузашта, ба пеши дӯкони худ расид.

Табикст, ки самоворхонаи Шохмирзо ҳам монанди дигар магазин ва дӯконҳо баста буд: аз дари партав ба даруни дӯкон даромада, дид, ки 15 — 20 нафар одамони ношинос ба он ҷо гуи шуда нишастаанд, ки ҳар кадом ҳар замон аз ҷо бархоста барои фаҳмидани аҳвол аз тарқиш ва сӯрохҳои тахтабандии дӯкон ба кӯча нигоҳ мекарданд. Инҳо касоне буданд, ки бо бархостани шӯриш гурехта худро ба даруни ин дӯкон гирифта буданд.

Одина ҳар чанд қувват ва ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯрох ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болниш тавқя карда нишаста буд. Ҳамин ки чашии Одина ба Шохмирзо афтод, бо асабишти тамои:

— Саломат омадӣ, дар ин шӯриш ба кучо будӣ ва ин воқеа чист? — гуфта пай дар пай саволҳо мезод.

— Андак ист, нафасамро рост гирам, — гуфта Шохмирзо куртан худро бо дасташ ҷунбонида сари дили худро шамол дод ва пас аз он ба гап даромада гуфт:

— Ман дар сари пули Солор будам ва барои ин ҷониб омадан ҳар чанд чаши доштам, аз трамвай дарёк нашуд, инчор бо кӯчан Пушкин пиёда омадан гирифтам. Як вақт аз тарафи Сквер садон қарс-қурси милятик баланд шуд; ман, магар сарбозон машқ мекунам, гуфта ба худ нагирифта омадан гирифтам. Ҳар қадар, ки ба Сквер наздик мешудам, ҳамон қадар ҳам садон милятик ва галогулаи мардум баландтар мешуд. Ман ҳанӯз ин мочароро машқи сарбозӣ мепиндоштам. Пас аз чанд қадами дигар омадан аз пешам гурезагон баромаданд; онҳо монанди мушоне, ки аз гурба гурезанд, бо бисёр парешонӣ ва саросемагӣ мегурехтайд. Аз ҳар қадами онҳо, ки «чӣ гап, чӣ шудааст?» гуфта мепурсидам, бе он, ки лаб во кунам, кифташонро боло канида ишорати «ман чӣ донам?»-ро мекунанд. Боз омадан гирифтам. Нохост тире гурӯҳи зада аз бунӣ гӯшам гузашт. Ман «воӣ мурдам» гӯён худро ба замини партофтам ва дастӣ худро паси гӯшам бурда маҳкамдам — ба дастам як чизи обақли нимгарм расид. Тир хӯрдани худро яқин карда «ҳай дарег, муфт мурда рафтам» гуфта афсӯс хӯрда ба ваҳм афтодам ва дастӣ худро пешӣ чашимам оварда дидам, ки он чизи обақӣ кун набуда арақӣ баданам будааст...

Яке за паноҳандагони он дӯкон:

— Боракалло, шер! Тир нахӯрда худро мурда гумон кардӣ? — гуфта Шохмирзоро масхара дошт.

— Шумо, ки шерамарди майдон будед, ни мушхонаро чаро ичора карда нишастед? — гуфта Шохмирзо ҳаман паноҳандагони он чоро, ки ба масхара доштани он мард ҳамроҳӣ карда хандида буданд, лат дода партофт.

— Биё мон! Гап задан гир! — гуфт Одина.

Шохмирзо ҳикоятӣ худро давом кунонда гуфт:

— Дидам, ки асари хун нест, шукр гуфта аз ҷо бархостам ва якни кардам, ки ни мочаро машки сарбозон набуда, машки ҷондихӣ ва ҷонситонӣ будааст. Пас аз он роҳи худро чапгалаат дода, худро ба таиқ-кӯчае гирифтаам, аз он ҷо, аз миёнаи хавлиҳо, боғҳо ва обраҳо ба роҳ афтадам. Боз чанд бори дигар аз болон сарам тир виззос зада гузашта бошад ҳам, монанди аввала натарсидам, балки худро дар паноҳи деворҳои тарафи омади тир гирифта равон шудам.

— Хуб, сабаби ни шӯриш ва мочаро чӣ будааст? — гуфта Одина пурсиши аввалаи худро такрор кард.

— Чунончи гуфта гузаштам, — гуфт Шохмирзо, — аввал машки сарбоз гумон карда будам, сонӣ маълум шуд, ки як воқеаи калони дигар будааст, аммо налонистам, ки чӣ воқеа бошад?

Як шахси ношинос, ки дар охири ни сӯхбат дар вақти саволу ҷавоби охири Одина бо Шохмирзо омада ба дӯкон даромада буд, ба гап ҳамроҳ шуда:

— Сабаби ни шӯриширо ман медонам! — гуфта диққати ҳамаро ба тарафи худ кашид.

— Хуб, чӣ будааст? — Одина пурсид.

— Керенский, — гуфт ношинос, — Николайро бекор карда, худ ба ҷои водшоҳ шуда будааст, коргарон ва деҳқонон вайро бекор карда, қорро ба дастӣ худ гирифтаанд. Ахир одамони Керенский бо одамони Николай як шуда ба муқобили коргарон ва деҳқонон хестаанд, шудааст ҷанҷол.

— Гапи бекор! — гуфта шахси дигар он шахси ношиносро дурӯтгӯӣ кард.

— Чаро гапи бекор? — гуфта шахси ношинос даъв талаб кард.

— Керенский, — гуфт он шахс, — ҳамин тавр қаҳрамонест аст, ки Николай барин подшоҳро, ки аз чор подшоҳ якта ҳисоб меёфт, бекор кард, чӣ шуд, ки аз як мушт пойбараҳнагон шикаст хӯрд...

— Ман ин гапхоро худам бофта намегӯям, балки аз як ошноям, ки чанд сол боз дар Пиёнбозор-дастакфурушӣ мекунад, забони русиро ҳам ёд гирифтааст ва бо вучуди бесаводнаш аз закон ҳам хеле хабардор аст, шунида мегӯям, — гуфта гапи худро қувват дод ношинос.

Агарчи ин шахси ношинос ба сиёсат ва тартибҳои ҳукуматдорӣ тамом бегона буд ва шунидаҳои худро бо як иборати авомонаи содда ифода менамуд, лекин бо ин ифодаи хурд сиёсат ва воқеаи онрӯзаро тамом шарҳ дода буд, зеро, агарчи Керенский номи худро подшоҳ наниҳода буд, аммо сиёсати подшоҳӣ ва сармоядориро биайниҳӣ давом кунонида буд, ҳатто ҷангро, ки хонумони коргарон ва деҳқонони Россияро хароб карда, сарват ва ободии мамлакатро тамоман барбод дода буд, ба давом кунондан қарор карда, ба ҳуҷум фармон бароварда буд ва ҳол он ки як мақсади коргарон ва фақирон аз подшоҳбекоркунӣ барҳам додани ин ҷанги хонумонсӯз буд.

Роҳбар ва дохили ягонаи коргарон рафиқ Ленин бо дониш ва таҷрибаҳои худ ин воқеахоро пеш аз вуқӯаш медонист, бинобар ин ӯ Революцияи Февральро на мақсади охирӣ, балки дарвозаи революцияи бузурги иҷтимоӣ дониста ба революцияи дуввум ҳозирӣ меид, фикрҳои коргарон, аскарон ва деҳқонони фақирро, ки аз вазъияти Ҳукумати Муваққатӣ ва тартиби иҷтимоии он замон ҳеч розӣ набуданд, ба як нукта — ба нуктаи «Ҳамаи ҳокимият ба Советҳо» гуи мекард. Ин буд, ки дар 25 моҳи октябри (ба ҳисоби нав 7 ноябри) соли 1917 ин революция ба вуқӯъ омада ба номи Революцияи Октябр дар саҳифаҳои таърих навишта шуд.

Чунинчи, сиёсидони соддаи мо гуфта гузашт, дар ҳар ҷо ба муқобили коргарон ва Революцияи Октябр, тарафдорони Николай ва Керенский як шуда бархоста буданд.

Як каси тошкентӣ аз он шахси ношинос:

— Шўрон ислони мо ба кадом тараф бошад? — гуфта пурсид.

Сисидони мо ни масъаларо намедонист ва «намедонам» гуфта ҷавоб дод.

Одина ба гап ҳамроҳ шуда:

— Шўрон ислом кист? — гуфта пурсид. Одина гумон мекард, ки «Шўрон ислом» иборат аз як шахс аст.

Яке аз аҳли маҷлис гуфт:

— Баъд аз бекор шудани Николай, боён ва одамшавандагон бо муллоён як шуда як ҷамъияте барпо карда буданд, то имрӯз дар шаҳри кӯхнаи Тошкент ҳамин ҷамъият ҳукмронӣ мекунад ва номи ҳамин ҷамъиятро «Шўрон ислом» мегӯянд.

— Шўрон ислом хуб кор кард, — гуфт дигаре, — шаҳрхоро мусулмонобод намуд, намозгон бисёр шуд. Хар касеро, ки намоз нахонад, имоми маҳалла таъзир мекунад ва аз номи Шўрон ислом пули ҷурмона мегирад.

— Агар Шўрон ислом иборат аз муллоён, боён ва одамшавандагон бошад, — гуфт Одина, — албатта, ба коргарон ва фақирон муқобил ҳоҳад буд.

Одина ба сурати ҷамъияти синфхоро ва маҷлиси кадом табақа бо кадом синф вобаста буданд, албатта, намедонист. Лекин аз саргузашт ва таҷрибаҳои хурдтараки худ ба хубӣ дониста буд, ки гурӯҳи бой ва мулло муқобили фақирон ҳастанд, чунончи Арбоб Камол, ки хурдтарини бойхост, ўро ни ҳама аз инт дод. Мулло Хокироҳ ва одамшавандагони кишлоқ ба бедодихон Арбоб ёри доданд.

Эҳтимол Одина аз воқеи Арбоб ва Мулло Хокироҳ ба ҷиддияти синфҳо пай намебурд, лекин ҳаққат ҳизмати завод ва ташкилоти коргарон, ки дар он ҷо буд, фикри ўро, ба андозае, ки аз саргузашти худ иборат гирифта тавонад, яъне карда буд.

• • •

— Тик, тик, тик...

— Гум, гум, гум...

Вақте ки Одина сухани худро тамом кард, бо ин садо дари самоворхона аз тарафи беруи куфта шуд.

С. Айни, соли 1925.

ҳама сокит ва хомӯш гардиданд, дурандешон дар па-
си сандуқи чойникмонӣ, дар пушти куттии нондон ва
болон рафчан чойхобгузори пинхон шуданд, шахсе, ки
Шоҳмирзоро тарсончак гуфта масҳара дода буд, мо-
нанди харе, ки аз гург тарсад, сари худро ба даруни
куттии ангишт тикқонид. Шахси номаълум баъд аз
ду-се бор дарро бо шиддат задан: «Шоҳмирзо! Шоҳ-
мирзо» гуфта овоз дод.

Шоҳмирзо ба ҳазор тарсу ларза оҳишта ба пушти
дар рафта, аз тарқиш ба берун нигоҳ кард ва:

— Иван! Ту будӣ! Ман ягон одами ноҳалаф буда-
гист гуфта тарсида будам... Чӣ мегӯӣ?

— Дарро кушо, аз ташнагӣ мурдам.

— Аз дари партов биё!

— Аз чӣ метарсӣ? Дарро кушодангир!

— Агар об мехоҳӣ, аз дари партов биё! Вагарна
маро бечанҷол мон ва ба роҳат рафтангир!

— Чёрт, — гуфта Иван дашном дода, рафта аз
дари партов ба самоворхона даромад, ба ҳолате, ки
ба дасташ таппонча буд; аҳли самоворхона ин ҳолро
дида ба ларза афтоданд.

— Натарсегон! Ин ошнои деринаи ман аст, одами
бад нест, — гуфта Шоҳмирзо ба онҳо тасалли дод.

Ҳама ором гирифтанд, шахси сари худро ба кут-
тии ангишт тикқонда ҳам хеста ба ҷои худ нишаст,
руи ӯ аз гарди ангишт сип-сиёҳ шуда буд. Шоҳмирзо:

— Ҳа, хонашер! Магар ба даруни куттӣ ба тирбо-
рон вохӯрдӣ, ки рӯят сиёҳ шудааст, — гуфта хандид.

Иван ба лаби суфача нишаст ва таппончаро ҳам
ба як тарафи худ гузошт, пас аз он ба Шоҳмирзо:

— Зуд бош, як коса оби хунук бидех!—гуён туг-
маҳои камзӯли мешини сиёхро кушода сари синан худ-
ро шамол долан гирифт.

— Гарм шуда арақ карда омадӣ, оби сард мабодо
зарар накунад, чой хӯрӣ-чӣ?—гуфт Шоҳмирзо.

Иван даст ва бозуҳои худро нишон дода гуфт:

— Ин дасту бозу ба даруни кӯраи оташ ва кӯ-
ман барф калон шудааст, мо коргарон дар зери меҳ-
нат ба камол расидаем, бо гармо ва сармо пухта шу-
даем, акнун моро на аз сардӣ парҳез аст ва на аз гар-
мӣ гурез. Ин маслиҳатро ба касоне дех, ки бо дастӣ

худ коре накарда, танхо самаран дигаронро хурда ба бистари ноз хобидаанд.

Шоҳмирзо косан пуробро ба дасти Иван дода гуфт:

— Хайр, биё мон! Бисъёр лоф мазан, тез бош, обатро иш ва воқеаро гуй—ин чй ходиса аст, ки шахро зеру забар кард.

— Қоло шахр зеру забар нашудааст ва ҳеч воқеан калон ҳам руй наводааст,—гуфт Иван,—агар фарз кунем, ки ин шахр ва тамоми шахрҳои дигар, ҳатто тамоми дунё ҳам зеру забар шавад, аҷаб нест ва ҳам боқе нест. Имрӯз дунёи нав барпо шуданист. Барон ин аввал дунёи кӯхнаро вайрон кардан даркор аст ва бояд, ки вайрон шавад. Агар ту самоворхонаатро аз сари нав иморат кардани шавад, аввал ин иморати фарсударо вайрон мекунӣ, пас аз он барон иморати нав такурсий мениҳӣ ва иморати кӯхна вайрон шуд гуфта ғам ҳам намехурӣ.

— Аз ин гапҳои ту ман ҳеч чиз намефаҳмам,—гуфт Шоҳмирзо,—ва гумон мекунам, ки худат ҳам нафаҳмида гап мезанӣ. Магар арақ хурдай, ки масна пайдархаво сухан меронӣ!

— Рост аст, ки камтар арақ хурдаам, аммо гапҳои мо хуб фаҳмида ва дониста гуфта истодам.

— Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмам, гап зан!—гуфт Шоҳмирзо.—Ва ин ранг титол бофӣ накум.

— Хар чй гӯям, шарҳи ҳамин гуфтаҳои ҳоҳад буд, гӯш дех, инак гап мезанам,—гӯи Иван як коса оби дигарро тамои ишида, ба гап задан сар кард.

— Мо, коргарон, солҳои дароз дар зери зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хурдем ва пӯсидем, миллионҳо ҳамешагон ва гузаштагонӣ мо дар банди ғуломӣ ва гуруснагӣ чон додан. Дар корхонаҳо, дар роҳҳои оҳан, дар қонҳои ангишт ва рағани лампа кор кардем.

Аммо тамоми фондари соҳибони сармон ба қисми худ зада айшу иш карданд, ҳар вақт ки мо ноии сарӣ мепурсидем, ба чон мон ба мо тиря ҳукумати подшоҳро ҳавола мекарданд. Агар аз мо норозигӣ

медиданд, чои мо зиндон, тамошогохи мо Сибирь ва қароргоҳи мо пой дор буд.

Оқибат роҳбарони коргарон ба ин фикр омаданд, ки то тартиби ҷамъияти дигар нашавад, то коидан сармоядорӣ аз миён барнахезад ва то ихтиёри ғойдаи кор ба дасти коргарон набошад, бисъёртарини мардум, ки меҳнаткаш ва фақир ҳастанд, осуда нахоҳанд шуд.

Бинобар ин роҳбарони коргарон солҳои бисъёр боз барои барҳам задани тартиби сармоядорӣ ва барпо кардани усули зиндагии нав ҳозирӣ медиданд, сабаб ин буд, ки дар моҳи феввали гузашта бо норизоӣни ҳукумати подшоҳӣ як шуда Николайро бекор карданд, лекин бо ин қадар мақсад тамом нашуда буд—боз ҳамон сармоядороне, ки душмани мо, ба иборати дигар, душмани бисъёртарини мардум буданд, бар сари кор нишастанд. Дар натиҷа, Ҳукумати Муваққатӣ—ҳукумати Керенский барпо шуд.

Сиёсидони соддаи мо ба касе, ки аз болои Керенский лоф мезад:

— Ана шунидӣ, Николайро ҳам коргарон бекор карда будаанд-ку? Керенский ту як бекорхӯчаин будааст-дия!—гуфта ғур-ғур кард.

— Хомӯш, ҳап шавед, гапро шунавем,—гуфта Одина он шахсро аз сухан боздошт ва Иван ба гапи худ давом карда гуфт:

— Албатта, коргарон, аскарон ва деҳқонони меҳнаткаш ба ин кор розӣ шуда наметавонистанд ва розӣ ҳам нашуданд. Дохӣ ва роҳбари ғамхори меҳнаткашони дунё рафиқ Ленин дар атрофи партиаи большевикӣ фикрхоро аз нуқтаи назари манфиати синфии меҳнаткашон гун карда, оммаи меҳнаткашонро аз як гиребон сар бароваронид, ки омма ба муқобили ҳукумати Керенский ва тартиби сармоядорӣ барҳоста ӯро аз миён бардоштанд ва ихтиёри корро ба дасти советҳои коргар ва аскару деҳқон супориданд.

Сиёсидони соддаи мо дигар худдорӣ карда натавонист ва аз ҷои худ барҷаста:

— Молодец, зинда бош Ленин!—гуфта фиристод ва ба Иван нигоҳ карда:

— Товариш, лаънатӣ Кринский чӣ шуд?—гуфта пурсид.

— Гурехт,—гуфт Иван.

— Афсӯс, ки ба даст наафтаод-дия. Кучо гурехта бошад?

— Чёрт медонад, ба ягон гур гурехтагист-дия,— гуфта Иван ба вай ҷавоб дод ва гуфт:

— Гап дар болон гурехтан, ё ба даст афтадани Керенский нест, вай як одам аст—зинда ва мурдан вай баробар аст. Гап дар болон тарафдорони ӯ, ба болон он сифест, ки Керенскийро ба майдон овардааст. Ана ҳаминхоро ёфта барҳам додан даркор аст. Албатта, ин кор бо осудагӣ ва осонӣ намешавад.— Да...—гуфта Иван қадре фикр карда ҳавосашро, ки ба сабаби ҷӯшиш ва шодӣнаи сиёсидони содда парешон шуда буд, гун кард ва сухани худро аз ҷон буридашудааш гирифта гуфт:

— Албатта, ин кор осуда ва ором намегузашт; албатта, он ҷамоае, ки солҳо, асрҳо ва қарнҳо бо ҳукмронӣ мекарданд, хуни ҷамоати меҳнатқашонро мемакиданд, барои манфиати худ бар сари қорғарон оташҳо дармегирониданд, осон-осон аз сари қор намерафтанд ва ба ихтиёри худ ба маҳв шудани худ розӣ намешуданд.

Дарвоқеъ ҳам, чунон шуд—дар ҳама ҷо ниҳони ва ошқоро ба муқобили меҳнатқашон ва ҳукумати онҳо бархостанд ва истодагӣ қардани шуданд; табиӣ, меҳнатқашон ҳам ба ҳучум ё муқобилати онҳо дам ва ҳомӯш наменстоданд. Бояд ҳуқуқи худро ки имрӯз ба даст дароварданд, маҳкам нигоҳ медоштанд. Бояд душманонро ба андозае, ки дигар сар бардошта натавонад, мезаданд ва маҳв мекарданд.

Дар ҳақиқат ҳам чунон шуд ва дар ҳар ҷои мамлакат ҷанги граждани баро гардид. Имрӯза воқеае, ки дар Тошкент рӯй дод аз он ҷумла аст, лекин ин воқеаҳо воқеаҳои охири нестанд, бояд ки мубориза то тамоми байрон шудани усули сармоядорон, маҳв шудани тарафдорони онҳо, мустаҳкам гардидаи ҳукумати қорғарон, аскарон ва деҳқонон баро шудани тарзи зиндагонии нав давом кунад ва қашол ёбад. Мо аз ҳар ҷиз пештар бояд аъвал ҳаман сарват ва

сомони сармоядоронро, ки дар ҳақиқат ҳаққи ҳалоли худамост, ба даст дарорем.

Ман дар аввали суҳан ҳамин гапҳоро ба иборати «дуњъи кӯҳнаро вайрон мекунем ва дуњъи нав месозем», кӯтоҳ карда ба ту фаҳмонданӣ шуда будам, аммо ту нафаҳмидӣ ё фаҳмидан нахостӣ. Акнун бояд фаҳмида бошӣ, ки он гапҳои ман асари мастӣ ё ин ки титол набудааст, балки кӯтоҳ ва хулласи як китоб суҳан будааст.

Аз ин суҳанҳои содда ва мисолҳои равшани Иван на танҳо Шоҳмирзо, балки тамоми ҳозирон ҳақиқати ҳолро фаҳмида буданд ва Иванро таҳсин карданд:

— Саломат бош, бародар Иван! гуфт Шоҳмирзо, — хабарҳои хуш расондӣ, майнаи моро яла кардӣ.

— Акнун мо камбағалон ҳам рӯзи равшан мебинем, гӯй!—гуфта дигаре ҳам изҳори хурсандӣ кард.

Танҳо як касе, ки аз болои Керенский лоф мезад, ба ин шодиёнаи умумӣ ҳамроҳ намешуд, балки худ ба худ:

— Ҳай дарег, сад дарег, заводҳои чармгарӣ магар аз дастам мераванд,—гуфта афсӯс меҳурд ва Иван ҳам бо шунидани овози буғи роҳи оҳан, ки коргаронро барои ғун шудан ҷег мезад, як косаи дигар оби хунук нӯшида, аз маҷлис баромада рафт.

Одинро ҳар чанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд, лекин аз суҳанони Иван ба таъриф ва сабаби революция пай бурда мазмуни ин шеърро аз дили худ мегузaronид:

Буд чанде ба ғам мубтало шайху шоб*
Шайх дар таҳлука—шоб дар печу тоб.

Қанда бунъедҳо чавру бедодҳо.
Синаҳо пур зи хун, дидаҳо пур зи об.

Фирқае бе сабаб дар ниам,** дар тараб.
Фирқае бе гуноҳ дар бало, дар азоб,

Фирқае ҳукмрон дар ҷаҳон бе амон,
Фирқае ҳукмбар бе суолу ҷавоб.

* Шайху шоб—пиру ҷавон.

** Ниам—неъматҳо.

Фиркае рӯзу шаб дар таппи, дар тааб*
Фиркае субҳу шом масти чоми шароб,

З-ин муҳолиф гуруҳ мамлакат дар сугӯх**,
З-ин муонид*** фирқа**** мулк дар натароб.

Хол ни гуна буд.—дост шӯре ануд*****
Кард кошонаи мустабиллон хароб.

II. СОЛИ 1918

Соли 1918 барои меҳнаткешони Туркистон бисёр бад омад. Соли 1917 дар Осиеи Миёна беборишӣ ва хушксолиӣ шуда қаҳтӣ рӯй дода буд, дар охири он имсоҳ захираҳои ҳама клас таном шуд, дар гушра, бешаҳо агар чизе хӯрдани ёфт мешуд, ханнотон гуидашта ба анборҳо ҷой мекарданд. Баъд ба гуруснагон, гӯё ки ба бадали нақди ҷои як лаб нон меоданд. Дар зимистони он сол мамлакат ранги як биёбони беобу алаферо гирифт, ки сахронӣ, деҳқонӣ фақир, мардиҳоронӣ бекасу кӯй ва бодиянишинӣ бехонумон гуруҳ-гуруҳ монанди раман гӯсфанд, ба талаби хӯрокворӣ ба шаҳрҳо рӯй оварданд.

Гуруснагон дар сари роҳҳо, дар миёнаи кӯмаи барфҳо, ба даруни ҷариҳо ва лаби рӯдҳо мурда меконанд. Ин манзараи фожиаантес махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми олат даромада буд.

Бо ҳамин сол, соли 1918 даромад. Хар қалар, ки баҳор наздиктар мешуд, ҳамон қалар ҳам захираҳо кам шуда, шумораи гуруснагон ва аз гуруснагӣ мурдагон зиёдтар мегардид.

Дар болон ни касалии арақӣ (тиф), ки фарзанди барқамолӣ қаҳтӣ ва гуруснагӣ аст, рӯй дода, то метавонист мардумро ба ҳокӣ ҳалок месунурд.

Ҷумҳури мухторияти Кӯканд¹⁶ хуруҷи Эргаш¹⁷ ва босмаҷиёни дигар, бетартибҳои дашнакиёи рӯй дода.

* Тааб—ранҷу жондагӣ.

** Сугӯх—тангӣ, малуҷӣ.

*** Муҳолиф—халқ аз муҳолиф.

**** Фирқа—фирқа ва гуруҳҳо.

***** Ануд—инқилоб.

Фарғонаро, ки боғчаи Осиёи Миёна ба шумор мерафт, чун хонаи ҷугз вайрон ва хароб кард.

Дар натиҷаи воқеаи Колесов хунрезӣ ва бедодгариҳои амири Бухоро ба сари меҳнаткашонӣ он тараф, ки аз гуруснагӣ ҷои меоданд, як балои дигар шуд.

Дуруст, дар ҷойҳое, ки Ҳукумати Советӣ барпо шуда буд, як дараҷа ин селоби фалокат пешбандӣ карда шуд. Чунончи, дар ҳар кучо комитетҳо ва ҷамъиятҳои муборизакунандаи бо гуруснагӣ барпо гардид. Захираҳои мамлакат дар як ҷо ғун карда шуда, ба оммаи аҳоли ҳаррӯза бо саҳми муайян маҷсонӣ дода шуд, гуруснагонӣ бекасу кӯй ба ошхонаҳо ва хобгоҳҳои умумӣ ҷамъ карда шуда, ба кадрӣ имкон хӯронда ва пӯшонда шуданд, барои пешгирии касалии тиф ҷараҳои тиббӣ дида шуд.

Лекин ин корҳо дар шаҳрҳо ва ҷунончи дар боло гуфта шуд, дар ҷойҳое буд, ки дар он ҷо Ҳукумати Советӣ нуфуз дошт; аммо дар дигар ҷойҳо ва хусусан дар кишлоқҳои дур толеи фарзандони одам тамоман ба тақдир ҳавола карда шуда буд.

Ин аҳвол то вақти гандумпазии соли 1918 давом карда, баъд аз даромадани ғалла ва дон ба дастӣ мардум охишта-охишта рӯ ба беҳбудӣ овардан гирифт. Лекин дар ин вақт дар тамоми Россия ва Туркистон ҷанги дохилӣ сар шуда буд: сармоядорони беруна ба контрреволюционерҳои даруни Россия ёрӣ дода сар то пой ин мамлақати васеъро оташхона ва касособхона гардонида буданд! Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Россия бурида шуд, меҳнаткашонӣ ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба хифзу нигоҳдорӣ Ҳукумати Советӣ маҷбур шуданд. Дар ин ҳол сафедони ашхободӣ бо ёрмандии англисон роҳи Боқуро бурида омада тарафи нефту рағани лампаро боздоштанд. Найза ва шамшерӣ худро ба сафҳои синаи меҳнаткашон ва ҳукумати советӣ Туркистон рост карда, то наздикии Чорҷӯй ҳучум намуда омаданд. Дар натиҷаи ин ҳол асбоби нақлиёт аз кор монд, корхонаҳои маҳаллӣ хоб рафтанд. Роҳи оҳан маҷбур буд, ки бо ҳезум ҳаракат намуда дар мудофияи Туркистони сурх ҳамроҳӣ кунад.

Табии, ҳали бемори мо Одина ҳам бо таъсири ин аҳвол аз авваллаш бадтар шуд, қимиз хӯрдан ва сихат ёфтан дар қатори ҳабли Гулбибӣ гузашта, як ораун маҳол шуда рафт.

Ба толеи Одина хайрият, ки Шохмирзо буд, вагарна дар рӯзҳои вазнини қурбони нахустини ӯ мешуд. Самоворхонаи Шохмирзо монанди пештара фаровон набуд, тангини аҳвали иқтисодии умумӣ ба ин ҷо ин таъсири худро нишон дода буд. Мусофирон гӯё, ки ҳеч намеоманд, касе як чойник чой хӯрдани шавад, бо ҳисоб ва сарфакорини бисъёр ба зӯр меҳӯрд. Шохмирзо ба ин тангиҳо ингоҳ накарда як лаб ноне, ки меёфт, аввал ба Одина меҳӯронид, мувофиқи супориши духтур хобгоҳ ва либосҳои ӯро ба қадри имкон покиза ингоҳ медошт. Хусусан баъд аз пайдо шудани касалии тиф, духтур дар ин бора бо муболғиған бисъёр таъкид карда гуфта буд, ки «хушъёр бош, агар ягон шабуши одами тифдор ба бадаи Одина роҳ ёбад, ҳамон рӯз ба касалии тиф гирифтор ҳоҳад шуд, ин заъф ва беқувватӣ, ки дорад, ба ин касали тобоварӣ карда натавониста талаф ҳоҳад шуд».

Шохмирзо азбаски ба гуфтаҳои духтур тамои боварӣ дошт, рост будани даръёфтҳои ӯро чандин сол боз ба чашми худ дида ва Одинаро ҳам бо як муҳаббати бародарона дӯст медошт, фармонҳои духтурро дар боран ӯ нукта ба нукта риоя мекард.

Ба сабаби ин тадбирҳо Одина, агарчи намурда монд, лекин бисъёр заъф ва бемадор шуда буд, беҳмоияти касе аз чой бархоста наметавонист, дар вақти сулфа балғамаш хушкшуда меомад. Мушқилтар ин буд, ки бештар аз як сол боз аз маҳбубани дилоромаш хабаре надошт, наметавонист, ки ба сари ӯ чинд омада бошад. Аз заъф ва нотавонӣ ҷонаш ба лаб расида, гӯё ки фақат аз барои шундаани ягон хабари ҷовони худ истода буд.

III. ҚҶҲИСТОНИ БУҲОРО

Қўҳиғтони Бухоро, ки ба дағти амйрони ағтодан боз рўи беҳбудиро надидаст, дар соли 1918 бисъёртар ба тангӣ ағтода буд; бебориғии ва хушксолии соли 1917 дар он ҷо ҳам кағтӣ ва гурусиягӣ оварда буд.

Фақирони Кӯҳистон, ки дар солҳои фаровонӣ барои ӯфтани пули ноне ба Туркистон мӯхтоҷ буданд, дар ин сол эҳтиҷмандии онҳо зиёдтар шуда буд. Лекин ҳукумати Бухоро имсол рафтуомади Туркистонро маънуӣ карда намегузошт, ки касе аз аҳолии Кӯҳистон аз сарҳад барояд, ё ки дарояд—метарсид, ки агар мардум ба Туркистон рафтуоӣ кунанд, ба талқиноти большевикон ва гурезагонии Бухоро гӯш карда ба муқобили ҳукумати амир шӯриш хоҳанд кард. Баъд аз воқеаи Колесов ин гуна гирифтугири амир аз аввала ҳам зиёдтар шуд. Бар болон ин, амир имсол аз ҳарсол бештар ва вазнинтар андозҳо андохт.

Ҳокимоне, ки дар ин ҷо аз ҷониби амир ҳукмронӣ мекарданд, андозҳои подшоҳиро яке бар чанд карда аз мардум меситониданд ва мазодаи¹⁵⁹ чизеро, ки ба хазина супурда мешуд, ба किसान худ меандоختанд. Касеро, ки ин гуна андозҳои аз одат беруно намедоданд ё ки дода наметавонистанд, ба зиндонаш меандоختанд, ё ёғи гуфта бандиаш намуда ба Бухоро мефиристонданд. Дар ин бедодгарихон ҳоким амалдорони маҳаллаӣ ва муллоён ёри медоданд ва роҳнамоӣ мекарданд. Зеро ҳар чизе, ки аз किसान фуқаро барояд, як қисмаш аз даст ҳокимон ба номи инъом ва эҳсон ба किसान онҳо медаромад.

Дар вақти сар шудани воқеаи Колесов амир, амалдорон ва наварони Кӯҳистонро ба Бухоро талаб карда буд. Баъд аз тамош шудани ин воқеа ва имзо ӯфтани сулҳи Қизилтеппа¹⁶⁰ ҳам, амир ба қувва ҷамъ намудани худ даволат мекард ва барои оянда ҳозирҳои мелид. Аз ин ҷумла мардуми Кӯҳистонро ҳам ба ёри талаб карда буд. Танҳо хӯрон ва амалдорони калон, албатта, барои ёри додани ба амир ҳозир буданд, аммо ин кифоя намекард: амир мехост, ки аз ҳама гуна қувваҳои модӣ ва маънавии Кӯҳистон барои нигоҳдорни тоҷу тахти худ фоида барад. Барои ба даст даромадани ин мудаво амалдорони калон ва муллоён дар миёнаи мардум ташвиқот мекарданд. Аз як тараф, ташвиқоти онҳо ва аз тарафи дигар, иҷбору зӯр кардани ҳукумат як қисми мардумро ба ёрии амир маҷбур карда бошад ҳам, қисми кулӣ, хусусан синфи фақирон, ки ғайр аз пул додан ва ҷон додан, бо дар-

бори амир дигар муносибат надоштанд, ба ин кор ҳеч розӣ набуданд, то фурсат меёфтанд аз ёрмандӣ кардан ба амир ва ҳукумати ӯ мегурехтанд, ҳатто зимнан ва охишта-охишта ба муқобили ҳукумати амир ташвиқот ҳам мекарданд. Барои ин кор ба дасти онҳо санаду дастакҳои таърихӣ бисёр буд. Мардуми Кӯҳистон ин санадхоро аз падар ва бобоҳаҷшон дахли ба даҳан шунида ёд медонистанд.

Мо дар ин бора аз воқеаҳои чандинасраи пештараи Кӯҳистон чашм пӯшида, танҳо баъзе ҷоинахоро, ки дар аҳди амирони манғит дар ин мулк рӯй додааст, ба тарихи мисол ба хотири хонандагон меорем:

Дар вақти гузаштани ҳукумати Бухоро аз астархониён ба дасти манғитиён, тамоми Кӯҳистон ба сари худ мустақил буд. Агар дар он вақт тарзи зиндагии аҳолии Кӯҳистон ибтидоӣ ва тартиби ҳукуматашон оксалқолаӣ бошад ҳам, бо вучуди ин, ба деҳқонӣ ва чорводорӣ худ машғул, ба зан, фарзанд, ирзу номуси худ соҳиб ва ба хонаи худ як дараҷа осуда рӯзгор мегузaronиданд.

Вақте ки Раҳимхони манғит¹²¹ ҳукумати худро дар Бухоро мустақкам карда ба тарафи Кӯҳистон лашкар кашид, нахустин задухӯрди ӯ бо ҳисориён ба наздикии калъаи Пошхӯрд, дар калъаи Тангдевон воқеъ шуд (1169 ҳиҷрӣ), чуи Раҳимхон дар ин ҷанг ғолиб баромад, мардонро тамоми кушт, занон ва духтаронро асир карда ба Қарши оварда дар бозори Қарши ба воситаи ҷарҷӣ ҳеҷ занондан занон ва духтарони асирро ба толибонашон фурӯхт. Ба тақсими дигар ғаниматҳое, ки дар ин ҷанг ба даст офтод, шаш рӯз сарф шуд.

Раҳимхон дар сафари дувиҷми худ ба тарафи Кӯҳистон ба наздикии калъаи Шеробод, дар калъаи Кӯҳистон бо ҳисориён ва сонри озодихоҳони Кӯҳистон рӯ ба рӯй шуд. Чуи Раҳимхон ба фатҳи ин калъа даст ёфт, тамоми мардуми ба дастафтадаро кушта, аз сари онҳо дар он ҷо калламанора сохт (яъне сарони буридаро болон ҳам ҷида ба шакли манора рост кард), занон ва духтаронро ба сипоҳиён тақсим карда дод (1170 ҳиҷрӣ).

Чун боқимондаи аҳолии Кӯҳистон ин дахшат ва ваҳшатро диданд, ба умеди хифзи чону моли худ, бе ҷангу чадал қалъаҳояшонро ба гумоштагони Раҳимхон супурданд. Қалъаи Каротегин ҳам ба ихтиёри худ таслим шуд. Ҳокими Хисор Муҳаммад-амирбӣ гу-рехта ба Афғонистон илтиҷо бурд.

Раҳимхон баъд аз таслим шудани аҳолии Кӯҳис-тон, аз он ҷо бист ҳазор хонаворро ба тарафҳои Бухоро кӯчонид ва аз аҳолии ба номи пули амонӣ бист ҳа-зор тиллои нақда, се ҳазор асп ва панҷсад шутур бор андоз карда гирифт, дар ҳама шаҳрҳои Кӯҳистон аз тарафи худ ҳоким монда барои муҳофизати ҳокимони худ илғор гузошт. Аз ин ҷумла дар шаҳри Душанбе писари Саримсоқбег—Ғулчабегро ҳоким таъин кард.

Раҳимхон баъд аз тороҷ кардани аҳолии Кӯҳистон ва андохтани занҷири ғуломӣ ба гардани онҳо, боз-гашта ба Бухоро рафт. Ҳокимони Раҳимхон аз худӣ ӯ ҳам зиёдтар ба аҳолии ҷабру бедод кардан гирифтанд. Аҳолии ба ин ҳама зулм ва ноҳаққориҳо тобоварӣ кар-да натавониста, се соли дигар исьён карданд ва қалъаи Чурзакро мустаҳкам намуда ба худ паноҳгоҳ сох-танд. Чун гумоштагони Раҳимхон ба Чурзак ҳучум оварданд, озодихоҳон аз он ҷо кӯчида ба қалъаи Сина рафтанд ва аз он ҷо ба Дарай Нихон кӯчида, барои шӯриши умумӣ ҳозирӣ диданд. Вақте ки қувваташон тайёр шуд, 22 рамазони соли 1171 ҳиҷрӣ¹⁵² ба қалъаи Дехнав ҳучум карда шаҳрро гирифтанд. Гумоштагони Раҳимхон ба даруни қалъаи (арки) Дехнав дар муҳо-сира монданд.

Бисъёртарини лашкариёни Раҳимхон бар яйлоки Болоҳисор буданд, ин хабарро шунида, дигар илғорҳо-ро ҳам ғун карда шаҳри Дехнавро аз беруни ба муҳо-сира андохтанд. Ин вақт озодихоҳон ба ду ҷабҳа ме-ҷангиданд: аз як тараф бо арк дар ҳучум, аз тарафи дигар, бо беруни шаҳр дар мудоғна.

Ин ҷанг чил рӯз давом кард. Оқибат бо расида ома-дани худӣ Раҳимхон шаҳр фатҳ шуд.

Раҳимхон аз саркардагони озодихоҳон Амонбоқӣ номро ба сари ҳода шинонда кушт; дигар аҳолиро, ҷи ба даст афтоданд, сар бурида дар болои пуштае, ки ба

муқобили дарвозаи шаҳри Дехнав буд, аз сари кушташудагон калламанора баст.

Баъд аз он Сари Ҷӯй, Регар, Душанбе ва соҳри калъа ва шаҳрхоро гирифта, ҳар қадар асир, ки ба дасташ афтод, кушта сарашонро ба Дехнав фиристода ба калламанора зам кард.

Ҷорсад нафар хучандӣ ва ӯротепнагӣ, ки бо фармудан ҳокими Хучанд Фозил-бий барои ёрии хисориён рафта буданд, дар Дарай Нихон ба дасти гумоштагони Раҳимхон афтода кушта шуданд ва сарони онҳо ҳам ба сари калламанора баромад.

Ин аҳвол танҳо ба Хисор ва кӯхистони атрофи он рӯй надода буд, балки Панҷакент, Ерё, Киштут, Урметан, Моғиён, Фароб ва Фалғар ҳам бо ҳамин даҳшат ва ваҳшат ба дасти Раҳимхон даромада буданд (1166*)¹²³.

Баъд аз Раҳимхон, дар аҳли амир Дониёл, боз ҳамин ош буди ҳамин қоса: аҳолии Кӯхистон озодӣ мепоҳанд ва орзу мекунанд, ки ба сармони меҳнати худ соҳиб бошанд, ҳосилоти деҳқонӣ ва ҷорводорин хушро ба рӯзгори худ сарф намоянд; Дониёл мепоҳад, онҳоро асир намояд ва буди нобудашонро бирабояд, боз ҳамон исён, боз ҳамон хучум, боз ҳамон кушокушӣ ва калламанора.

Дар аҳли амир Хайдар, Насрулло (Богурхон)¹²⁴ ва Музаффар боз ҳамон мочароҳо такрор меёбанд. Хусусан ғоҷналон аҳли Музаффар, воқеанон даври Раҳимхонро таном дар хотирҳо андохт: як даста лашкар бо тӯп ва тӯпхона** дар зери фармонфармони Яъқуб

* Ин ғоҷналон таърихӣ, ки дар ин ҷо баъд баъд ба «Тутфан аҳли» ном китобе, ки ба номи Раҳимхон ва ба фармонширо аз тарафи Қоим Муҳаммадзафо (Шухрат) бонки Қоим Зухайр ном тарҷумангӣ навишта шудааст ва қисми охири ин китоб аз тарафи муаллифи назму ба фармонширо амир Дониёл таърих ёфтааст, хулоса карда гирифта шуд.

** Дар маънаи ин «ду қалъа», яъне Раҳимхон ва Музаффар, як ҳусусати таърихӣ аҷиб ҳаст: ба ҷа таърих, ки Раҳимхон бо тӯп ва тӯпанги Насрутшоҳ Афшоор¹²⁵, ки алай меҳнати Эрон, Афғонистон, Халкустон, Осмон Хурд, Осмон Маъмуро дар зери ин ҳукумати марказӣ даронарда, барои сармони теҷорат, ки дар нахти мулукуттаномӣ саршони шуда буд, замима хоҳар

кушбегӣ тамоми дара ва Кӯхистонро гашта буд ва буду нобуди мардумро ба номи пули амон ситонид.* Баъд аз фатҳ ва сӯхтани шаҳри Дехнав, амир Музаффар, агар бо иборати «Точуттаворих» гӯем, монанди говони қурбонӣ сарашонро бурид.**

Дар вақти Абдулаҳад ва Олимхон бошад, дар аҳолии Кӯхистон маҷоли ҳаракат намонда буд: мол, ашӯ, зан, фарзанд, ирзу номусашон ҳамагӣ поймоли амир ва гумоштагони ӯ гардид.

Амир Олим боз имрӯз мехост, ки дар пайдор кардани қасри зулм ва истибдоди худ аз қуввати ҳамин аҳолии барҷомондан Кӯхистон истифода намояд, онеро, ки бо рехтани хунашон ба даст даровардааст, дар хунрезии худ шарик намояд. Ононе, ки манфиатшон ба манфиати амир яке аст (монанди амалдорон), албатта ба ӯ ёрӣ медиҳанд ва аҳолиро ҳам барои ёрӣ додан ба ӯ далолат мекунанд. Аммо омми мардум ба ризо ва рағбати худ ҳеҷ гоҳ ба ӯ ёрӣ додани набуданд.

Ҳокимони амир (чунончи дар боло гуфта шуд) ба розигӣ ва норозигии мардум нигоҳ накарда андозҳои аз одат беруниро ғундошта гирифтанд. Амалдорон ва навқаронро ба Бухоро фиристоданд ва дар қатори онҳо бандиёнеро, ки дар зиндонҳои Кӯхистон маҳбус буданд, низ фиристоданд.

Дар Бухоро амалдоронро ба чорбоғҳои подшоҳ ва хонаҳои мардум ҷой доданд, бандиёнеро ба дастаи «шербача», ки аз дуздон ташкил ёфта буд, ҳамроҳ карданд.

Кӯхистониён ба хавои Бухоро тоб наоварда баъзеашон мурданд, баъзеашон гурехтанд ва қисме, ки амалдорони калон буданд, ба ёри амир монданд.

намояд — вазифаи хун рехта ба ҳукумати марказӣ тобеъ кардани Мовароуннаҳрро ба гардан гирифта бошад, ба ҳамон тавр Музаффар ҳам пас аз шикаст хӯрда ба ҳимояти императори рус даромаданаш ин вазифаи бо тӯп ва туфанг барои капитали рус замина ҳозир карданро ба гардани худ гирифта буд.

* Аз «Тӯхфаи шоҳӣ» ном китоби Мирзо Азими Сомни бустонӣ.¹⁵⁷

** Аз «Точуттаворих» ном китоби Абдураҳмонхони афғон.

IV. ШАХСИ НОШИНОС

Одинаи бечора, ки ду сол боз ба ин касалӣ мубтало аст, бисёртар дар офтоб нишастани ӯро сулориш кардани духтур табибист. Агарчи дар айёми тобистон, дар мохон ҷавзо ва саратон, ғайр аз аввали пагоҳ, дигар вақт дар офтобрӯя нишастан мумкин набуд, дар мохи мизон бисёртари рӯзро ба офтоб гузаронидан муяссар шуд, зеро офтоби ин мӯҳ он қадар гарм нест, ки инсон ба вай тоқат карда натавонад.

Бинобар ин Шохмирзо дар ин рӯҳдо кати Одинаро ба офтобрӯя бароварда, Одинаро аз пагоҳ то бегоҳ дар он ҷо меҳобонид.

Як рӯз, дар вақте ки Одина дар болон кати худ дар офтобрӯя нимхоб ва нимбедор дароз кашанда ёзида буд ва Шохмирзо ба онда ва равандагон ҷой ва ҷилим меод, шахси ношиносе омада, ба як гӯшан чорпоии самоворхона нишаст ва ба Шохмирзо як ҷой фармуд.

Агарчи афту андоми ин шахс ба як тоҷик монандӣ дошт, аммо либосаш, ки аз як телпани кӯҳнаи кавказӣ, кулӯчан даридан сарбозӣ ва ҷолвори васеи меши сурх буд, ба либоси ҳеч дохунда монандӣ надошт.

Шохмирзо бо вучуди бегонагии нӯшок аз андоми ин шахс тоҷик буданиро гумон карда ва барои фаҳмидани ҳақиқати холи ин шахс як ҷойник ҷой дам карда оварда дар миёнаи Одина ва ӯ нишаста ба кашидани ҷой сар кард. Аввал ҷойро худ нӯшида, пиёлан дувӯмро ба шахси ношинос дод ва дар аснои ҷойхӯрӣ ба ӯ нигоҳ карда гуфт:

— Меҳмон! Пурсидан айб нест, шумо кучой ҳастед?

— Қаротегинӣ,—гуфт шахси ношинос.

Одина ҳамин ки каллимаи «қаротегиниро» шунид ҷашмони нимлӯшидан худро калон кушода, ба тарафи ин шахс бо диққати тамои нигоҳ карда дид, ки ба назараш ошно менамояд, аммо дар кучо дидани ӯро ба хотир оварда натавонист. Хар ҷанд меҳост, ки ҳавоси худро як ҷо ҷамъ карда фикр намоянд, шояд кӣ будани ин шахс ба ёдаш ояд, аммо ҳаёлаш ба тарафҳои дигар мегурехт ва ба муносибати дар миён омадани каллимаи «Қаротегинӣ» айёми гузаштан дар он ҷилло-

таш бо хотираҳои талху ширини он ҷо, ягон-ягон ба пеши назараш меомад. Аз байни хотираҳо чизе, ки Одинаро бисёртар ба худ машғул мекард, албатта, хотираи Гулбибӣ буд.

Қаротегин... Ин чӣ гуна харобани зулмобод буд, ки ба шумни Арбоб Камолҳои он Одина аз маҳбубани дилороми худ абадӣ ҷудо шуда буд!

Оре, Одина худро аз ёри меҳрубони худ абадӣ ҷудо шуда меангошт, зеро имрӯзҳо беморӣ ба ӯ ҷунон зӯр оварда буд, ки ба халос шудан аз ӯ ва дарёёфтани висоли ёр ҳеҷ умед надошт. Танҳо орзуе, ки дар дил дошт, ин буд, ки хабаре аз тарафи ёри диёр шунавад—агар хуш аст, ба лаззати он хабар ва агар бад аст—бо талхнаш ба осонӣ ҷон диҳад.

Ба умеди хусули ин орзу дубора ба суханҳои шахси ношинос бодикқат гӯш дод.

Шоҳмирзо ба шахси ношинос гуфт:

— Магар ба ин шаҳр тоза омадаӣ?

— Як моҳ шуд.

— Аз Қаротегин кай баромада будӣ?

— Тахминан чор моҳ шуд.

— Магар аз болон Фарғона омада дар он ҷо чанд гоҳе мондаӣ?

— Не, роҳи байни Қаротегин ва Фарғона баста аст: ҳукуматдорони Қаротегин намегузоранд, ки касе аз он ҷо ба Фарғона ояд.

— Набошад ту чӣ гуна ва аз кадом роҳ омадӣ?

— Ман аввал аз Қаротегин ба Бухоро омалам, дӯрусттари сухан он аст, ки маро ба Бухоро оварданд, баъд аз чанд гоҳе аз он ҷо ба ин тараф омадам.

— Бародар, (ба худ ва Одина ишора карда) мо ҳам тоҷик ҳастем, бинобар ин аҳволи туро покиза доништан хостем, ба сабаби ин пурсишҳои пай дар пай маро айб нафармой.

— Ман ҳам медонам, шумо тоҷик ҳастед. Аз бозе, ки ман ба Тошканд омадаам, ҳар рӯз аз ҳар кас «дар ин шаҳр тоҷик ҳаст ё нест» гуфта суроғ мекардам, дирӯз касе шумо ва дӯкони шуморо дарак дод. Бинобар ин бо шумо шиносо шавам гуфта ба ин ҷо омадам.

— Бисъёр хуш омадӣ, аз холи худ гап зан, аз Қаротегин чӣ гуна омадӣ ва дар Бухоро чӣ мекардӣ?

— Ман дар зиндони Қаротегин бандӣ будам. Имсол амир бандиёро ҳам ба қатори навқарон ба Бухоро талаб кард; ҳокими он ҷо маро ҳамроҳи дигар бандиён ба Бухоро фиристод; дар ин ҷо маро ба «шербаҷа» ном дастае, ки аз дуздон барпо шуда буд, ба навқарӣ дароварданд. Баъзе қасонӣ даста, монанди ман, ба тӯхмат гирифтор шуда бошанд ҳам, бисъёртаринашон дуздони номдори хунхӯр буданд. Чанд гоҳе ҳамроҳи ин даста дар Бухоро ва атрофи он посбонӣ кардем, аммо чӣ гуна посбонӣ, ки мардум аз дасти дастан мо ба дод омаданд: навқаронии дастан мо ба ҳар қишлоқ, ки мерафтанд, бачагон, зан ва духтарони беқасро оварда базм мекарданд, молӣ фуқароро рӯнроғ тороҷ менамуданд... Қасро, ки ба худашон ва қорхоншон нигоҳи бад қунад, дасту пояшро баста, «чадид» гуфта ба Бухоро мефиристоданд. Ин гуна бандиён агар дар Бухоро пули бисъёре харҷ карда тавонанд, яъне пора ва ришва диҳанд, ҳалос мешуданд; бо вучудӣ ҳалос шудан, ба қишлоқи худ омада наметавонистанд, зеро агар биёянд, дубора ба ҷанги ин даррандагон гирифтор меомаданд. Аммо қасе, ки пора дода натавонанд, дар обхонаи Бухоро кушта шуда, ҷасадаш ба кӯли дарвозаи Ғилол партофта мешуд.

Ин аҳволест, ки баъд аз осуда шудани мамлакат шуда истодааст, аммо дар вақти ҷанги Колесов ва то ду ҳафтаи баъди он, мегӯянд, мардумро монанди мӯру малах поймол карда мурдагоншоро ба кӯчаҳо андохтанд. Хайрият, ки ман дар он вақтҳо дар Бухоро набудам, вагарна ба дилани он ҳама хунрезҳои ноҳақ тобоварӣ карда натавониста мемурам. Дар он рӯзҳо мардумро на танҳо-танҳо, балки тӯда-тӯда мекуштаанд. Чунончи, рӯзе дар атрофи Қизилтеппа ғаштуғузор мекардем, гузори мо ба заводи сӯхтаи пахта афтод. Дар он ҷо ба даруни чуқурӣ як тӯда устухони одамиро дидам ва аз як ҳамроҳам, ки онҷой буд, пурсидам:

— Магар ин устухонҳо, устухонҳои шахидони ҷанг аст, во аҷабо! Ба ҷое, ки Бухоро бар болон пуш-

آدم بنام جنت از روز سه سالگی از چرم و مویش و در آن

بنام و یکس مانده بود. هر آدمی که پیش و بنام بود، بنا برین

غیر از یک ماده گاو، یا پسر ضعیف شود میراثی که از دست

مرد در روزی که از دست که همان آتش در دهان او در میان

مات قرار بگیرد بود. قاضی آنجا می‌رود و سعی فرستاده

مال او را ترک کند، گمانید. حواشی که قاضی، شریقی، و قضا

مردم، آتش بوی از باب و آفتابان، یعنی رسد که بعد از روزی

دارد گاو، یا از آدمی ضعیف از از باب در بعضی آدمی در حله،

بنا برین، از زبان مادر جلالت آدمی که او را از جنس شفقت

بتر بیت شد گرفته از نوک چرخ و نوک خود پسر در بیرون

مخبر تا به قاضی با این مضمون شد (سند) گرفته:

دستگاه ^{ساق} که در حال پیشه بیت شاخه در چشم، از برای فرود آمدن

چرخ ^{صغیر} بنام خود آدمی که با بالان، از آفتاب گمان و صابن است

سایه فرزند چشم، از جانب آدمی ضعیف گرفته که سرچشم

او گمان شد، از چشم مادر یا مدگی سگوار، به سواد بیجا مدگی

тае гуронда ба сарашон тӯғ бардоранд, чаро ба ин чуқурӣ бо ин хориву зорӣ гузоштаанд?

— Инҳо шахид-маҳид нестанд,— гуфта ӯ ҷавоб дод.— балки барбарӣ ва тоҷикони мусофир буданд, ки дар ин завод ба қатори мардикорони рус кор мекарданд ва ин завод моли яке аз ҷадидони Бухоро буд. Вақте ки ҷадидон тамом шикаст хӯрда аз Когон гурехтанд, коргарони ин завод худро ба оташароба гирифта роҳи Самарқандро пеш гирифтанд, аммо тоҷикони мусофир дар ин ҷо монданд. Дар ҳамин асно мо ба ин ҷо расида омадем, ба тороҷ кардан ва сӯхтани ин завод ва ба куштани касоне, ки дар ин ҷо ёфт мешаванд, аз ҳокимон ба дастӣ худ фармон доштем. Аввал ба куштани ин коргарон шурӯъ кардем. Онҳо мегуфтанд: «мо тоҷик ҳастем, мо мусулмон ҳастем, моро чаро мекушед? Гуноҳи мо ин аст, ки моро коргарони рус ҳамроҳи худ ба қафо гаштан далолат карданд, лекин мо ин корро қабул накардем ва дар паноҳи полшоҳи ислом монданро ба худ муносиб донистем, оё ҷазои касоне, ки ба ҷанг ҳамроҳӣ накарда бошанд ва сояи подшоҳи исломро ҳомии худ доништа ба ақиб нагурехта бошанд, ҳамин аст!..» Инҳо мехостанд бо ин забонбозиҳо моро фиреб дода аз кушта шудани худ халосӣ ёбанд.

— Магар онҳо дурӯғ мегуфтанд ва дар ҳақиқат ба ҷанг ҳамроҳӣ карда буданд? — гуфта ман аз рафиқи худ пурсидам.

— Не, рост мегуфтанд, ки сиҳо ба ҷанг ҳамроҳ нашуда буданд, лекин ҳамеша дар ҳимояти подшоҳи ислом осуда нишастани онҳоро кӣ даъво карда метавонист?! Магар касоне, ки император барин як подшоҳи калонро бекор кардаанд, коргарон набуданд, магар касоне, ки ба ҷадидони Бухоро ёрӣ дода ба ҷаноби олий тег кашониданд, коргарон набуданд? Инҳо ҳам имрӯз набошад, фардо ба ҷаноби олий тег мекашиданд, бинобар ин мо ба гапи ин кофирони ҷойдорӣ ҳеҷ гӯш надодем ва дар як ҷашм пӯшида кушодан ҳамашонро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби завод буд, андохтем; баъд аз ин чизҳои гаронбаҳои заводро ғанимат гирифта, пас аз он ба иморати анбор ва машинаҳо оташ дода ҳокистарашро ба осмон баровардем. Азбас-

ки дар вақти сӯзиши завод ин мурдагон ба даруни об буданд, носӯхта мондаанд, вагарна гардашон ҳам дар миёни хокистарӣ завод дида намешуд. Баъд аз он, ки гурезагон омада оби ин ҳаворо хӯрда тамои кардаанд, мурдаҳо намоён шуда даррандагон ва паррандагон гӯшти инҳоро хӯрдаанд ва устухонашон ба ин ҷо тӯда шуда мондааст.

Шахси ношинос баъд аз тамои кардани нақли ин фочиа гуфт:

— Агар ин ҳикоятро аз касе мешунидам, бовар намекардам. Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқрорикунандагони ин қор ба бовар кардан маҷбур шудам ва саҳт дар ҳайрат ва таъҷуб афтадам, ки ҳамин дараҷа ҳам зулму бедод будааст, аз номи подшоҳи ислом дар мамлақати исломӣ ҳукмронӣ карда фақирони мусулмонро бе ҳеҷ гуноҳ ва бо ин дараҷа хорӣ ва зорӣ мекуштаанд ва мекушондаанд?..

Одина, ки бо шунидани ин фочиа аз ғоятӣ ғазаб ва ҳисси интиқом чашмонаш чуи машъали оташи медурахшид, дастони чуи поғачуб хушкидан худро чуиборида гуфт:

— Уй, бародар! Он тоҷикон дар ҳақиқат гунаҳгор будаанд: гуноҳи бузурги онҳо идодӣ аст; гуноҳи бузурги онон ин аст, ки барои мардумфиребӣ, барои побуд кардани душмани худ ва барои пур намудани киса олат будани номи дин ва миллатро надонистаанд. Агар фақирони ҳарҷой ва деҳқонони кишлоқӣ иро надонанд, айб набуд, аммо қоргароне, ки ба қорхонае гуи шуда қор мекуванд, найрангҳои душманони синфӣ худро бояд медонистанд, зеро дар миёни онон қасони донишманд ёфт мешаванд, аз мусулмонон ёфт нашаванд, аз русон ёфт мешаванд. Албатта, он донишмандон чӣ будани диндорӣ арбоби истибдодро, фиреб ва найранги миллатдӯстӣ сармоядоронро ба ҳампешагони худ мефаҳмонданд. Онҳо барои ҳалосии ранҷбарон, қоран яқум аз қадом дин ва миллат, ки бошанд, як шуда ба муқобили подшоҳ ва аҳли истибдод, ба муқобили зулм ва бедод ва ба муқобили сармоя ва сарват бардоستانро меғӯянд ва ба душмани синфӣ ба ҳеҷ ваҷҳ ва ҳаргиз эътиқод кардан дуруст набуданро медонанд. Бо вучуди ин «қалбнам ва ҳаммиллатам»

гуфта худро гӯсфандвор ба дасти душманони одамхӯри худ супоридан гуноҳ набуда чӣ буд?..

Хуб, инҳо гуноҳҳо ва ҷазоҳои гузашта, лекин мо агар аз ин воқеаҳо ибрат гирем ва баъд аз ин дӯсту душмани мо кист, донем ва барои талаби ҳақку хуни ҳампешагонамон ҳозир бошем, он хунҳои баноҳақрехта ҳадар нахоҳад рафт...

Шохмирзо ба Одина нигоҳ карда гуфт:

— Хайр, биё мон! Худатро бисъёр нақоҳон, гуфтаи худат барин инҳо воқеаҳои гузашта, шояд аз ин ҳодисаҳо ибрат гирифта, фақирон ва коргарони мо ҳам дар оянда хушбӯро на кор кунанд. Ҳозир ҳикоятро шунавем, (ба шахси ношинос нигоҳ карда) баъд чӣ шуд?

Шахси ношинос ҷавоб дод:

— Чӣ шуд? Дидам, ки агар ба ноҳақ рехта шудани хуни он бечорагонро изҳор намоям, маро ҳам хоҳанд кушт, ночор дам шудам.

Баъд аз он дастан моро бо саркардагии Ёвқотӣ-Тӯқсабо ба Кармина фиристоданд. Аз рӯи шунидам Ёвқотӣ яке аз муқаррабони деринаи амир будааст, аз фоҳишасағони кӯчагӣ гирифта то қаландарбачагонии амрад ба амир тайёр карда меодааст. Азбаски Кармина наздики сарҳад ва дамғахи талқинҳои большевикист, ин мӯътамади дарбор (Ёвқотӣ)-ро ба он ҷо фиристодаанд.

Вақте ки ба Кармина омадем, дастан мо яғмо ва тороҷи худро ба як тартиби муайян андохт: ҳар рӯз ин даста гурӯҳ-гурӯҳ шуда барои хабаргирии роҳи Самарқанд ва нигоҳбинии Ҷӯли Малик ба гаштугузор мебарояд. Ба ҳар роҳгузаре, ки воқеаҷӯрад, «ту ҷадид ва кофир ҳастӣ» гуфта дастгир мекунад ва баъд аз ситондани буду нобудаш, агар дар ҳақиқат каси шубҳанок бошад, бандиаш мекунад, вагарна сар медиҳад. Муқобила ва ё изҳори норозигикунандагонро мекушад; дасту гардани бандиёро баста ба Кармина ба пеши Ёвқотӣ мефиристонад. Он ҳам агар лозим донад, бандиро ба Бухоро мефиристонад ва ё баъд аз ҳабси ҷандрӯза ва таъзири саҳт бо кафолати одамҳои мӯътамад ва ситондани ришва озод мекунад.

Баъзе тороҷдидагонии хомтамаъ то ҳалос ёфтаи аз дасти дуздон лаб во накарда, баъд аз он ба Кармина

омада, ба Евқотӣ шикоят ва додхоӣ мекарданд. У мегуфт, ки: «медонед, ки моли шуморо одамони маъ гирифтаанд. Магар шумо большевик ё қадидед ва ме-хохед, ки навқарони ҷонсупори ҷаноби олиро бадном кунед. Аз назарам дафъ шавед, вагарна ҳозир ба зиндон хоҳам фиристод...»

Даст дароз кардан ба зан ва фарзанди фуқаро аз ҷумлаи қорхон муқаррарии ин «шербачагон» шуда монда буд.

Ман ба дидани ҳеҷ кадоми ин воқеаҳо тоб оварда наметавонидам, орзу доштам ва мехоштам, ки фурсате ёфта шавад, то аз миёнаи ин гурӯҳи ҷаллодон гурезам, аммо наметавонидам ба кучо ва ба ҷӣ рафт гурезам? Албатта, ба ватани худ гурехта рафта наметавонидам, зеро агар дар роҳ ба даст наафтам ҳам, дар ҳуди он ҷо дастгир шуда кушта гардидам ва ё ба зиндон афтоданим муқаррар буд.

Ба гузаштани ба тарафи Самарқанд ва Тошқанд ҳам далерӣ карда наметавонидам, зеро ба мо ҷунон нишон дода буданд, ки «ҳар касеро, ки аз тарафи Бухоро ба он тараф равад, большевикон мекушанд, аҳлини ҳуди он ҷо низ аз дасти онҳо осудагӣ надоранд».

Боён ва муллоёне, ки аз тарафи большевикон гуреза шуда ба тарафи Бухоро мерафтанд, гуфтаҳои одамони амиро яке бар ҷанд карда тасдиқ менамуданд.

Агар аз гурезагони Бухоро гап ҷла шавад, ме-гуфтанд: «Он ёғиёни муртад мурданд, ҳок шуданд, рафтанд, ҳоло аз он қофирони ҷойдорӣ дар рӯи дунё асаре намондааст».

Дар ин асно як шахсеро аз тарафи Каттақӯрғон бандӣ карда оварда ба Евқотӣ рӯ ба рӯ карданд. Евқотӣ ба бандӣ гуфт:

— Эй муртад! Акнун ки ба даст афтодӣ, албатта, монанди сағ ба ҳорӣ ва зорӣ кушта хоҳӣ шуд. Агар рост бигӯӣ, ки гурезагони Бухоро дар Самарқанд ва Тошқент ҷӣ қор карда гаштаанд, ба муқобили ҷаноби олай ҷӣ гуна ҳозирӣ мебинанд ва бо большевикон робитаҳои ҷӣ тавр аст, ба ҷаноби олай арз карда ҳуни туро бахшонанд...

Бандӣ гуфт:

— Бехуда моро фиреб доданӣ машав, ман аз он аҳмақон нестам, ки ба сухани шумо дурӯғгӯени беномус бовар кунам ва ҳам доништа бош, ки ман аз мурдан наметарсам; вақте ки ман ва дигар рафиқонам ба муқобили амир ва шумо бархоста будем, мурданро ба гардан гирифта будем. Имрӯз, ки ман ба даст афтадам, албатта, кушта хоҳам шуд, ба ин ҳеҷ шакл нест, лекин доништа бош ки аз кушта шудани ман ба ту ва амири ту ҳеҷ нафъе нест, на танҳо ман, балки тамоми гурезагони Бухоро кушта шаванд ҳам, ба шумо роҳи халосӣ нест: аз паси мо ояндагон шуморо аз дунё нест карда, рӯи заминро аз вучуди мурдори шумо пок хоҳанд намуд.

Аз аҳволи гурезагон чӣ мепурсӣ? Дар миёни онҳо ҳеҷ сир ва асрори пинҳонӣ нест, ки ман ўро ба ту гӯям. Дунё медонад, ки онҳо шабу рӯз тайёри мебинанд, то як рӯз пештар интиқом кашанд ва ин рӯзи фирӯз ҳам наздик расидааст, агар боварӣ надорӣ, ба ин наздикӣ ба чашми худ хоҳӣ дид. Чӣ муносибат доштани гурезагони Бухоро бо большевикон, ҳамма медонанд; вақте ки онҳо ба сояи ҳимояти большевикон паноҳ бурданд, толеи худро бо толеи онҳо барбаства буданд.

Евқочтӣ бо шунидани ин суханони оташфишон аз ғазаб чун шўълаи оташ даргирифта ҳамон соат меҳост ин бандии оташзабонро пора-пора карда ҷасадашро дар оташ сӯзонад. Лекин шикореро, ки ба машаққати бисъёре ба даст оварда буд, ба амир пешкаш карданашро муносибтар доништа, ба задани чанд бунӣ гарданӣ оташи хашми худро қадре фуру нишонд ва бандиро бо чопорхон тезрафтор ба Бухоро фирисотод. Назар ба шунидам, амир ин бандиро дар чорбоғи Ситора-Махоса¹⁵⁸ ба пеши назари худ бо шамшер гардан занонда баданашро пора-пора кунанда куштааст.

Баъд аз ин пурсуков маълум гардид, ки ин бандӣ Мирзо Усмон ном яке аз аҳолии гурезаи Бухоро будааст, ки ба Тошканд рафта большевик шудааст ва ўро яке аз ақсулҳаракатчиёни каттақўрғонӣ ба даст дароварда аз Тошканд ба Каттақўрғон фиреб дода оварда

бандӣ карда, ба дасти шербачагонӣ Бақочтӣ дода фиристода будааст.

Ман аз ин воқеа пай бурдам, ки дар Туркистон паноҳгоҳе ҳаст ва ҳам гурезагон дар он ҷо дар фикри қор ва омодаи гирудоранд.

Баъд аз ин ман ба тарафи Самарқанд ва Тошканд гурехтанро ба худ ҷазм кардам ва як сахари барвақт худро дар истоғи (станция) Кармина гирифтам. Дарди дили худро ба қорғарони роҳи оҳан гуфтам ва аз он ҷо бо ёрмандии онҳо ба ин ҷо гурехта омадам.

Одина барои дубора суҳанро ба балои Қаротегин бурдан аз шахси ношинос пурсид:

— Дар Қаротегин ба ҷаъ гуноҳ бандӣ шуда будӣ?

Шахси ношинос гуфт:

— Ин воқеа ҳам аҷиб аст. Порсол вақте ки ман бо мусофирони тоҷик аз Фарғона ба Қаротегин ме-
рафтам, дар сарҳад одамоне ҳокими амир маро ҷалид
гуфта —

Шахси ношинос ҳанӯз суҳани худро тамома накар-
да буд, ки Одина рост шуда бо диққати тамома ба
ҷашмони ӯ нигоҳ карда:

— Вой, ту Шариф нестӣ?— гуфта фаръёд кард.

Шахси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҳам-
сӯхбати ношиноси худ дар ҳайрат афтада, бе ин ки
ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод ва
якбора гуфт:

— Эҳ, ту Одина нестӣ?!

Ин ду рафиқи дерина ба ҷои он, ки ба пурсишгон
худ ҷавоб гиранд, якдигарро дар бағал гирифтанд,
сару рӯи ҳамдигарро бӯсиданд ва дубора ба
ҷои худ нишаста ба саломат даръёфтани якдигарашон
шукро гуфтанд.

V. ШАРИФ

Ин манзара бисёр тамошо дошт: Одинае, ки ду
дақиқа пештар ба барои фахмандии хабаре шахси но-
шиносро бо тадбири бар сари матлаб овард, ҳозир бо
як нигоҳ ба ӯ ошқона дерина шуда баромада буд.

Ақлун метавонист бе ҳеҷ андеша аз вай хабарро
пурсад ва бе ҳеҷ мулоҳиза ба вай саргузашти худро
нақд намояд.

Аз ҳама хушнамотар вазъияти Шохмирзо буд: ӯ як соат пештар бо чашми худ дида буд, ки ин шахс Одинаро намешинохт ва яқин дошт, ки Одина ҳам ба вай шиносӣ надорад. Чӣ шуд, ки ин ду ношинос якбора бо ҳам ошно шуда баромаданд — ба хадде, ки якдигарро бо ному нишон ёд карданд. Ин воқеаи аҷиб Шохмирзоро ба ҳайрат андохта буд ва бисёр меҳост, ки ҳамин дақиқа асрори ниҳони ин муамморо ёд гирад. Лекин Одина ба хусули ин орзуи Шохмирзо роҳ надод ва ба вай гуфт:

— Ака Шариф ба мо меҳмони азиз аст, агар бемалол бошад таоме тайёр мекардӣ, хуб мешуд, агар палав пазӣ боз беҳтар аст. Ман ҳам қадами ин касро ба худ муборак шуморида имрӯз парҳезро хоҳам шикаст ва бо шумо оши палав хоҳам хӯрд.

Дар ҳақиқат ба Одина ба сабаби шиносӣ баромаданаҳ ба Шариф як хурсандӣ ва як хушвақтии аз одат беруне рӯй дода буд. Вай на ин ки танҳо бемориашро бартарафшуда гумон мекард, ҳатто худро боқувват ва тавоно мепиндошт, бинобар ин ин соат ба шикастани парҳез ҳақ дошт.

Шохмирзо ба Одина гуфт:

— Ду дег дорем, барон ту як коса шӯрбон мурғ хоҳам пухт, ту то тамои сихат ёфтани худ парҳезатро нашикан.

*— Барон ман ҳеҷ ташвиш нақашед, дар бошишгоҳи худ ош дорем, саломатӣ ва сихати якдигар ғанимат аст, ош хӯрдан писанд нест,—гуфта Шариф узр хост.

— Худам ҳам гурусна мондаам, ошпазӣ барон ман ҳеҷ ташвиш надорад, ту намебудӣ ҳам, ягон чиз пухта меҳӯрдем,—гӯён Шохмирзо як чои тоза дам карда оварда монд ва худ ба сари дег ва оташдон рафт.

Одина ва Шариф ҳар ду як чойник чойро дар миён гирифта аз сари нав ба сари сӯхбат ва чақ-чақ нишастанд. Одина мепиндошт, ки Шариф аз тамоми мочарон ӯ беҳабар аст, бинобар ин аввал саргузашти худро ба вай нақл карда, сонӣ аз вай хабаре аз хонадони худ пурсиданӣ шуд ва:

— Бародарам! Ман ба ин чавонӣ ва хурдсолӣ дар дунё бисёр ташвишҳо дидам, ту худ медонистӣ, ки аввал дафъа ман ба чӣ азоб ва уқубат аз дасти Арбоб Камол гурехта ба Фарғона омада будам; дар вақти бозгаштан ба ватан ба дасти закотчиён ба қатори дигар мусофирон рафтани чизҳои маро ҳам худ дида будӣ—гуфта гап сар кард ва тамоми воқеаҳоеро, ки пас аз он ба сараш афтода буд, ягон-ягон хикоят намуд ва дар охир гуфт:

— Як сол беш аст, ки аз ахvoli модаркалонам ва фотиҳахондаам хабаре надорам. Агар ту дар бораи онҳо чизе шунида бошӣ, биғӯ.

— Вақте ки маро дар сарҳад ба банд гирифтанд...—гуфта Шариф мехост ҳикоя сар кунад. Одина сухани уро бурнда:

— Дар сарҳад ба банд афтодани туро ман худ медонам; пас аз он ба сарат чихо омаданиширо сонӣ хикоят хоҳӣ кард; ман аз тарафи хонаводаи худ бисёр хотирпарешонам, агар аз онҳо хабаре дорӣ эддатар биғӯ ва маро аз ин парешонахволи раҳой дех!—гуфт.

Ин қадар хабар надорам,—гуфт Шариф,—аз вақте ки ба банд афтода аз шумоён ҷудо шудам, то фиристода шуданам ба Бухоро дар зиндон будам,—гуфта мехост гапро чапғалат андозад ва аз гуфтани чизҳои, ки ногуфтани аст, гурезад. Аммо ҷумлан «он қадар хабар надорам» ӯ Одинаро ба шубҳа андохта, барои Шариф роҳи гурез во нагузошта буд.

— Агар андаке хабар дорӣ, эдд бош, бад аст ё нех, биғӯй ва маро хотирчамъ гардон,—гуфта Одина пурсиши худро такрор кард.

Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани ҷорасе намонда буд, лекин кӯшиш мекард, ҳар чизеро, ки бояд вочор биғӯяд, дертар ва ҳам сабуқтар карда биғӯяд.

— Сабр кун, чизеро, ки медонам негӯям ва аз даруни воқеаҳо, ки бақд ҳоҷам кард, матлуби ту ҳам мебарояд,—гуфта хикоят сар кард:

Вақте ки маро бандӣ карда ба Қаротегин бурданд, дар тахти дарвозаи кӯрғонӣ он ҷо тамоми ли босмонро аз тан вашида маро ба хонаҷае андохта, дарашро кулф заданд. Баъд аз соате дари хона бо

шуда мириҒазаб бо чанд нафар пешхизматони худ даромад, номам, номи падарам, кучой буданам ва дар Фарғона чӣ кор карданамро ягон-ягон пурсид.

Чизе, ки пурсид, хамаро ба ростӣ ва дурустӣ ча-воб додам. МириҒазаб гуфт:

— Чадиуро аз кучо ёд гирифтӣ?

— Чади-мадиуро намедонам,—гуфтам.

МириҒазаб ба ду нафар пешхизмате, ки ба болои сарам рост истода буданд, имо кард. Ин ду девси-ришт аз ду тарафи рӯям кашидаву кушода ду тор-сакӣ заданд, ки дуд аз димоғам баромад, чашмам сиёҳ рафт ва пас аз як-ду печутоб хӯрдан рӯинокӣ ба замин афтадам, он ду нафар фаврӣ аз бозувонам гирифта рост карданд ва рӯ ба рӯи МириҒазаб бо ду зону нишонданд.

— Нӯги кини подшохино дидӣ, ин аз нӯги хамир фатир аст. Акиун зуд бош, росташро бигӯ ва ҷонатро аз азоб халос кун,—гуфт МириҒазаб.

Ман:

— Чизеро, ки намедонам, чӣ бигӯям? Ҳар чӣ ба сарам ояд, аз толеам медонам.

— Чӯбро биёр!—гуфт мириҒазаб ба яке аз одамо-ни худ.

— Хӯш, таксир,—гуфта ин одам рафт ва як банд чӯби илғайро, ки тахминан сӣ-чил дона буд, оварда ба миёнаи хона партофт.

— Бигӯй! Вагарна ба зери ин чӯб пора-пора шу-да хоҳӣ мурд,—гуфт мириҒазаб.

— Чӣ бигӯям?

— Чизеро, ки аз чадиуро медонӣ.

— Нав гуфтам-ку: чизеро намедонам.

МириҒазаб дар Ғазаб шуда:

— Ба гап задан хушат намеояд, хеле дам дорӣ: Пахш кунед, ин муртадро!—гуфт ба одамони худ ни-гоҳ карда.

Онҳо маро рӯ ба замин хобониданд, яке ба гар-данам савор шуда маҳкам пахш карда истод, диге-ре ба болоям савор шуда пойхоёмро нигоҳ дошт ва ду нафарашон ду чӯбро гирифта аз ду тарафам исто-да аз сари шона то пушти ронам ношумур заданд, баъд аз як-ду қатор чӯбкорӣ кардан, мириҒазаб гуфт:

— Монел! Акун бояд чун бирешими чортор хуб нарм шуда бошад.

Боз маро рост карда шинонданй шуданд, лекин ба ман ёрон нишастан намонда буд.

МирнҒазаб гуфт:

— Чй тавр аст? Хлнўз як чўб ношиктаста худатро бой додй. Холат ки хамин будааст, чаро росташро нагуфтй? Ин аз сиву ду кини подшоҳй яке аст, баъд аз ин ба сари зону ва нўги нохун задан, тамоми баданро хуншор карда намак чой кардан ва ба фарки сар аз хамир охурча сохта равгани доғро рехтан ва монанди инхў, ки то икром карданат ҳамаро ягон-ягон хохй дид, меояд.* Холо хам сари барвакт аст, чони чавонатро дар азоб намон ва корхоеро, ки дар рохи чақидй кардай, бигў!

— Ман...

Яке аз пешхизматон ба МирнҒазаб гуфт:

— Холо андак сует шуд. Имрўз нагуфта бошад хам, фардо хоҳад гуфт, имшаб монел, ки хуб фикр кунад, агар фардо ҳам нагўяд, боз кин хоҳем кард.

МирнҒазаб:

— Рўз хам бевакт шуд, ҳар чй лозим бошад, фардо мекунем: ба гарданаш чел ва ба пойхоиш кунда** занед! Хеле таҳдидтан менамоид, набодо нагурезад, — гуфта бирафт.

— Пешхизматон баъд аз он, ки ба гарданам чел заданд, понмро дар кунда андохта фона заданд.

* Дар вақти ҳукумати амир ин тара истиқтоқ аз икром кунмондани чабри (клин) маъсус ба ақлоқте аз доқиме набуд, балки аз шаҳри Бухоро гирифта то ақлоқте аз тумандон хурд ки усул дар ҳуққи одад буд. Бисёр вақт менамуд, ки бақдён ба ин гуна ақлоқте тоб оварда матамониста ба гуноҳдон калоне, ки ишкартаанд, «кардем» гуфта икром мекарданд. Сиву ду клин подшоҳй дар усули ҳукуматдорон амирони Бухоро маҳз галл гуноқ набуда, ҳаман онҳо дар вақти лузум ба амал менамуд. Қили одадй ба фарки сар аз хамир охурча карда равгани доғ рехтан буд гирифторм ки чақо, албатта, менамуд.

** Кунда—чўб чоррақ калоне буд, ки маънашро ба ақлоқте, ки ду ном оламеро гуноқонад, сўроқ кардаанд ва маънашро ки сўроқ як сўроқе ростгонии дигар ҳам дошт. Вақте ки ном бақдиро аз сўроқ мегузарониданд, аз сўроқе дигар дар маънаш ду пай фона мезаданд, ки пайдон бақдй аз ду сў тавоқ ёфта, ба шиканган маънаш мерасид.

озоре, ки аз кунда ба поям расид, то имрӯз асараш бокист,—гуфта Шариф пояшро ба Одина нишон дод. Дарвоқеъ, ба банди пояш доғҳои сафед ва асари чарохати бахамомада ханӯз намоён буд.

Шариф ба сухани худ давом карда гуфт:

— Албатта, он шаб то рӯз хобам набурд, аз як тараф озори пой ва аз тарафи дигар бими кини фардо ба чашм пӯшидан роҳ намедод.

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мриғзаб дарак нест. Агарчи ду рӯз аст гайр аз чӯб ва торсакии дирӯза, чизе нахӯрдам, асари гуруснагӣ ба худ намедидам, лекин тақозои қазои хочат маро бисъёр танг намуда ва ташнагӣ ҳалқамро бағоят хушк карда буд.

Ғаштҳои пешин буд, ки қулфи дари хонаро касе кушодан гирифт, ман ҳам барои кашидани кинҳои дигар ба худ тайёри медидам. Дар боз шуд, яке аз бандибонон, дар ҳолате, ки дар дасташ як офтоба об ва як парча нон буд, даромад. Бе он, ки ба ман гап занад, поямро аз кунда баровард ва чуқурчаеро, ки дар як гӯшаи он хона буд, ба ман нишон дода гуфт: «қазои хочат кун», баъд аз истибро қардан дубора поямро ба кунда андохт, лекин ин дафъа фонаи кундаро он қадар сахт назад ва гуфт:

— Ман пой туро суст ва осуда мондам, ин хизматамро аз хотир фаромӯш мақун, агар ягон хешат ба дидани ту ояд, ба вай фаҳмон, ба ман дурусттар хизматона диҳад.

Ман чизе нагуфтам. Баъд аз он офтобаи об ва парчаи нонеро, ки оварда буд, ба пешини ман гузошт ва дубора дарро қулф зада рафт.

Ин бандибон то як ҳафта ҳар рӯз як бор меомад, маро ба қазои хочат мекушод, дар вақти дубора бастан масъалаи хизматонаро дар миён меовард, обунони муқаррариро ба пешам монда мерафт.

Дар рӯзи ҳаштум аввали пагоҳӣ дар кушода шуд, дубандибон даромада ҷелро аз гарданам ва кундаро аз поям ҷудо карданд, дастамро ба пушт бастанд. Дар ин ҳол бандиёни дигар, ки ба хонаи дигар буданд ва аз сӯроҳӣ аҳволро медиданд, маро муборакбод мегуфтанд. Ман гуфтам:

Бароларон, ин чй дон муборакбодй аст? Агар ман озод шуданй мебудам, дастхоёмро намебастанд, холо, ки бастанд, маълум мешавад, ки бандигии ман давом дорад. Пас ба кадом рӯзи ман муборакбод мегӯед?

Яке аз бандиён гуфт:

— Дастатро ба пушт бастан аломати он аст, ки туро нахоханд кушт, агар куштаний мешуданд, туро пешбанд, яъне дастхоётро аз пушт не—аз пешат мебастанд, модоме, ки аз кушта шудан халосиат мукаррар аст, чои муборакбодй аст. Акиун хар коре, ки ба ту рӯй дахал, аз куштан поёнтар аст.

Кисса кӯтоҳ маро даст баста пешн ҳоким бурда рӯ ба рӯ карданд: ҳоким аз ясаулбошии худ, ки чӯбдасте ба даст гирифта ба он чо рост истода буд:

— Шарифи чаҳид ин аст?—гуфта пурсид.

— Хамин аст,—гуфта ясаулбоший ҷавоб дод.

— Баред!—гуфта ҳоким ишора кард.

Маро каш-кашон ба таҳи дарвозан кӯрғон бароварданд ва дар он чо пуштамро барахна карда, якӯм ҷил чӯб заданд ва баъд аз тамом шудани чӯбганай ясаулбоший гуфт:

— Ҷаноби олиро дуо намол!

Лекин ба ман ҷаноби олиро дуо кардан он тараф истал, маҷоли дашном додан ҳам намонд? буд.

Баъд аз он ясаулбоший барон ба зиндон бурдан маро ба дастн миришаб супорид ва миришаб ҳам ба одамони худ супурд, ки онҳо бурда маро бе зиндон андохтанд. Гарчи дар зиндон ҳам ба гарданам ҷел ба ба пояи ишкел заданд, аммо поямро аз кунда нагузарониданд. Дар зиндон ғайр аз ман бандиҳои дигар ишз буданд, хар каломе аз ман сабабъ бандй шуданамро мепурсиданд ва воқеан худро хикоя мекарданд.

Рӯзе як одами ясаулбоший ба зиндон омада аз ман аз хешу табор кихо доштанамро пурсид.

Ғайр аз молари кампире дигар касе надоштанамро фахмондам.

— Агар миннатдор шавӣ ва ба ман хизматонай дурукте ваъда намой, ба моларат табар мерасонам, то ки туро омада бубинад,—гуфт вай.

— Ҳозир лозим нест,—гуфтам ман,—балки нафаҳмондан лозим аст; зеро ки агар бечора модарам ба ин ҳол бинад, ғуссамарг хоҳад шуд.

Лекин бо вучуди ин, ба умеди хизматона ситонидан ба модарам хабар доданд, ки баъд аз чор рӯз бечора кампир омад, барои ман як курта ва як лозимӣ, як мурғи яхнӣ, камтар нон ва як коса равғани зард оварда будааст. Ба дари зиндон мурғ ва равғани зардро зиндонбонон аз дасташ хизматона гӯён гирифтаанд, либос ва нонро ба сахми ман мондаанд.

Модарам ба зиндон ба пеши ман даромад, ба ҳолате, ки ҳеҷ касе ба он ҳол гирифтормабод, мӯйҳо канда, рӯйҳо харошида, чашмон аз ғоятти ғирья сурх шуда ва овозаш аз ниҳоятӣ нола ва фаръёд гирифта буд, ба андозае, ки хиш-хиш карда ба зӯр нафас мебаровард; бечора чунон заиф ва нотаъсон шуда буд, ки дигар қуввати фаръедаш намонда буд, чун маро дид, ғирьякунон аз сару рӯям бӯсид ва беҳуш гардида ба канорам афтод. Ҳар чанд саъй мекардам, ки хушбӯр шавад, чашмашро мекушод, баъд аз як теғ кашида ба ман нигоҳ кардан дубора беҳуш мегардид. Ман гумон кардам, ки ҳозир ҷон хоҳад дод.

Бандиёни дигар ба ёрмандиам расиданд ва камтар оби сард оварда ба сару рӯи модарам пошиданд, то хушбӯр шуд ва дар рӯ ба рӯям нишаст, ҳолавро ва ба ҷӣ сабаб бандӣ шуданамро пурсид.

— Толеи ман ва бадбахтии ту!—гуфта ҷавобаш додам. Баъд аз соате нишастан ҳар ҳафта як бор омада диданро ваъда дода ба ғамхонаи худ рафт.

Дар вақти бозгашта рафтаниаш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса равғани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод.

Модари бечораам аз дидан гузар надорад ва барои тайёр кардани равғани хизматона ҷизе ҳам надорад, қувват ҳам надорад, ки қор қунад ва музди хизматашро ба ришва диҳад. Ночор ба гашту ғаллойд баромадааст, ба ҳар дари хона рафта воқеан бандӣ шудани ман ва бадбахтии худро хикоят карда супориши зиндонбонро, худаш гову гӯсфанд надош-

танашро ба як ҳолати маъюсона мефаҳмондааст. Агар соҳиби хона равшан дошта бошад ва ба ҳоли вай раҳм орад, қадре меодааст. Ба ҳамин тариқа аз ҷанд хона як коса равшан тайёр карда ба дидан комъёб мешуд. Бисъёр шудааст, ки барои даръёфтани як коса равшан се-чор рӯз аз пагоҳ то бегоҳ кӯҳхистонро гашту-гузор кардааст*.

То фиристода шудани ман ба Бухоро ҳоли модарам ҳамин буд. Баъд аз он ба сари он бечора чи-хо омада бошад, ба ман маълум нест, ба ҳар ҳол гумон мекунам, ки то имрӯз зинда бешад,—гуфта Шариф саргузашти худро тамои намуд ва катраҳои ашкро, ки дар охири ҳикояташ аз чашмаш ва рӯхсораш қатор шуда ҷорӣ шуда буданд, бо даструймол пок карда охи аламноке кашид ва лаб аз гуфтан фуру бафт.

Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд—ба андозае, ки қариб буд ҷоҷаҳои худро аз хотир бароварад ё мусибатхоеро, ки то имрӯз ба сараш афтадааст, инсбат ба филокатҳои Шарифи гирифтормода ҳеч ангорад. Ҳозир Шариф ба назари Одина як шахси ношинос ё ин ки Шарифсаройбон шуда наменамуд, балки гавҳари инсоният буд, ки дар бӯтан филокат бо оташи зулм ва бедодии ноқасон ғудохта соф ва бегаш гардида, мучассам шуда, дар рӯ ба рӯи ӯ нишаста буд.

Бинобар ин ин дафъа мисли аввал худпарастона ба пурсидани ахлоқи хонаводан худ аз вай. Далерӣ накард ва дар роҳи тасалли додани ӯ ва худаш гуфт:

— Бародар! Ғам махӯр ва андӯҳини мабош, ки дар

*Пештар дар каламравии Бухоро одат буд, ки ҳикимон бо бақонае ё тӯлмате ба гардани касе пули хун меандоштанд. Агар он шахс ҷиме мебуд, дода қалқ мекушад, агар ҷиме небуд, ё ба ҷиме ба пули хун нарасад, ба гарданиаш тондӯнаи омакта ба ғадой мебаронад. Ҳар кас ки долатро мидид, мебуд, ки он бечора ба тӯлмате гирифтӣ шудааст, садада гуён ҷиме мебахшад, ба ҳамин тариқ қалқон дароз ғадой карда пули хун гуношта мебуд. Аҷиб бақадиро ба дарҷ зиндон баронарда ниҳид карда монда ба ғадой меандошт, шабонаҳола докка га дона инқило тамон аз дасташон гирифтаи одати қарӯнаи зиндонҳои Бухоро буд.

дуњё ва хусусан дар Кӯхистони тоҷикон мусибатзада ва фалокатдида танҳо ману ту нестем, балки бисъёр шарифҳо, бисъёр одинаҳо ва бисъёр сангинҳо дар зиндони ҷзвру белод хок шудаанд ва шуда истодаанд. Агар ғамзада ва аламкашида танҳо ману ту мебудем, мумкин буд, ки маҳв шуда аз дуњё беному нишон мерафтем. Чун гирифтборони ситам бисъёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста касонеро, ки моро ба ин рӯз андохтаанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард. Хусусан дар ин замон, ки меҳнаткашони Россия ба майдон баромада тоҷу тахти императорони азамат ва кибриён сарватдорони худро бар хок заданд, агар фақирони тоҷик ҳам дар роҳбарии инҳо кор кунанд, ҳеҷ мумкин нест, ки ба муқобили ин тӯфони ғазабӣ халқ арбобкамолон, мулло-хокироҳон, ҳокимон ва амирони мо истодагӣ карда тавонанд.

Дар аст ӯ зуд мақсади меҳнаткашони тоҷикон ҳам ҳосил ва синфи ранҷбарони кӯхистонӣ ҳам озод хоҳад шуд. Дар ин сурат аз маҳв ва нобуд шудани ману ту ҳеҷ боқе нест, балки дар ин роҳ қурбон гардидан боиси шараф ва ифтихори ману ту аст.

Шунидани саргузашти ту маро чунон аз ҳуд бурд, ки агар шафқати модаркалонам ва муҳаббати Гулбибӣ ба гарданам ҳаққи бузурге нагузошта мебуданд, аз ахволи онон чизе наменурсилам; ҳоло, ки риштаи силаи раҳм маро бо онҳо вобаста доштааст, агар дар бораи онҳо чизе медонӣ, илтимос мекунам ба ман бугӯӣ.

VI. ГУЛАНДОМ

Пеш аз он, ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ӯ хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввӯми Одина ба Фарғона, воқеаҳои ба вай дахлдореро, ки дар Қаротегин рӯй додааст, ба хонандагон хикоя намоям. Маълум аст, ки Одина Ғабииша ва Гулбибиро ба ҳолати бисъёр баде гузошта, ба Фарғона сафар карда буд: инҳо чизе надоштанд, ки бихӯранд ва касе надоштанд, ки аз инҳо хабардорӣ кунанд, инҳо ҳақиқатан бечора, бекас ва бенаво буданд. Аз ҳама бадтар ин ки Арбоб Камол ҳамеша дар

пан кинахохӣ ва интиқомчӯӣ буд, ӯ мехост Гулби-
Сиро ба писари худ Ибод ба занӣ гирад ва ба ин воси-
та ҳам «хлособҳояш» баробар шавад ва ҳам аз Оди-
на ва Бибиноша интиқоми худро гирифта бошад.

Бибиноша ин нияти бади Арбобро аз пасу пеш
шунда бисёр дар изтироб ва андеша меафтод.
Таъхо аз он ҷое, ки як бор чашми Арбобро тарсо-
нида буд, гумон мекард, ки ӯ дигар бор ба ҳуҷум
намудан далерӣ карда наметавонад. Дарвоқеъ ҳам,
Арбоб Камол аз Бибиноша хеле мулоҳиза мекард,
бинобар ин рӯнро ба вай ҳуҷум оварданиро ба як
тараф гузошта, мунтазири фурсати муносиб ва дар
пан дарёфтани роҳи ҳила ва фиреб буд.

Вақте ки роҳи миёнаи Фарғона ва Қаротегин бас-
та шуда, рафтуоӣ дар ин миёна барҳам хӯрд, ҳам-
чуноне, ки умеди Арбоб ба ҳусули муддони худ
кавитар гардид, ҳамчунон тарсу бими Бибиноша
ҳам зиёдтар шуд.

Арбоб Камол умед мекард, ки ин бастагӣ роҳ ба
дурӣ кашад, Одинаро мурда ангошта ба ҳар восита, ки
бошад, матлабро ба даст хоҳад даровард. Бибиноша
метарсид, ки омадани Одина ба дурӣ кӯшида ва ё аз
омадани ӯ умедҳо канда шавад, хоҳ-нахоҳ ба душ-
ман таслим хоҳад шуд, зеро гумон намекард, ки як
духтари қадрасоро дар як хонаи бекас солҳои дароз
нигоҳ дошта тавонад. Ба тарзе ба ҳар гуна ҳуҷум
ва дастдарозӣ истодагӣ карда тавонад ҳам, ин ҳол
бисёр дароз намекашид, зеро умраш аз ҳафтод гу-
зашта ва хабари аҷал соат ба соат ба гӯшаи раси-
да истода буд, агар ӯ ҳамин рӯз аз дунёе ҷашм
пӯшад, ҳамон соат ба даст душман афтодани Гул-
бӣ муқаррар буд.

Чизе, ки Бибиношаро тасалли мебуд, ахвол
Ибод буд. Ибод ҳеҷ намеҳост, ки ба Гулбӣ хона-
дор шавад, зеро дили ӯ ба ҷои дигаре баста ва дар
си дилбастагӣ риштан ихтиёраш гузошта буд.

Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли ҳу-
даш буд, алоқам муҳаббат дошт. Гуландом духтар
Шоҳназар ном яке аз қадхудоғи он деҳа буд, ки
ба Арбоб Камол дар давлат, сарват ва ултибор ҳам-
сарӣ дошт ва ҳар ду аз хурдсолӣ бо якдигар ҷӯран

ҷонӣ буданд. Ва инчунин модари Ибод ҳам бо модари Гуландом дугонагӣ доштанд ва ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи ахли ин ду хонавода бисъёр буд. Гуландом ва Ибод ҳар ду ханӯз ширхора ва дар гахвора буданд, ки падару модарашон инҳоро келину домод мехонданд. Вақте ки Ибод ва Гуландом роҳравон ва гапзанон шуданд, бозини инҳо келину домодбозӣ буд, модарҳояшон ҳам инҳоро бо ҳамин бозӣ водошта соатҳо тамошо мекарданд ва завқҳо мегирифтанд. Баъд аз синнашон калон ва худашон ба назар намоёнтар шудан, ҳар чанд дар пешни падару модарашон шармида ин гуна бозихоро намекарданд, дар кунҷу гӯшаҳо аз лаззатъебӣ аз ин ҳазлу мазоҳ фуруғузошт надоштанд. Рафта-рафта ин ҳазл ва бозихо ба мухаббати самимона бадал шуда, робитан ошиқӣ ва маъшукӣ ба миён омад.

Лекин дар ин вақт фикрҳои падарон дигаргун шуда буд: Арбоб Камол ба худ андеша мекард, ки агар Гуландомро ба худ келин кунад, ҳарчӣ бисъёре хоҳад кашид, зеро Шохназар худро яке аз одамшавандагони замон шумурда розӣ намешуд, ки духтараш арзон аз даст барояд, ӯ мехост ки тӯккузҳои галон, ёпуқҳои қатор ва маҳри гарон сирад ва «ба духтари ман ҳамин қадар қиз омад» гуфта дар миёнаи дӯсту душман ифтихор намояд ва тӯйҳо диҳад.

Агар Арбоб Камол ба ҷои Гуландом Гулбибиро ба даст дароварда тавонад, аз як тараф бе хароҷот соҳиби келин мешуд, аз тарафи дигар аз Бибиноиша ба Одина интиқоми худро кашада дар миёнаи мардум сарбаланд мегардид, зеро дар ин сурат мардум мегуфтанд, ки харгиз ба Арбоб панҷа андохтан дурӯст нест, чунончи дидед, Одина сари нобешамиро гирифта охир бархурдор нашуд, худаш аз ватан саргузеш шуда беному нишон рафт ва номзадӣ ба канизакии Арбоб афтод.

Арбоб Камол ба ҳамин мулоҳиза «ман духтари Шохназарро ба худ келин намекунам, ҳусни ӯ ба писари ман лоиқ нест, агарчи ятим аст, Гулбибӣ сазовори он аст, ки ба ман келин шавад» гуфта мегашт.

Табии, ин гуфтугӯҳо ба гӯши Шохназар расидя ба иззати нафсаш бархӯрд ва бо ҳеҷ кас маслиҳат

накарда духтарашро ба Амонбокӣ ном шахсе номзад кард.

Амонбокӣ шахсе буд, ки синнаш аз панҷоҳ гузашта, дар муддати умраш се бор хонадор шуда ва дар ҳар бор хонаш шикаста, алҳол мучраррадона умр мегузаронид. Азбаски бисёр занонаш мурде буданд, ӯро «занкуш» ва «кадамаш шум» гуфта ҳеч кас духтар намедод. Акнун, ки худи Шохназар ба домоҳ кардани ӯ моил шудааст, вай ҳам домани инро пур карда хурсанд карданиш муҳаррар буд. Шохназар бо ин кори худ гӯё ба Арбоб мегуфт: «Агарчи ту духтари маро келин накардӣ, касе ёфт шуд, ки се баробари ту пул харҷ карда қадри маро ва духтари маъо баланд кард».

Аммо молархошон ба ин кор ҳеч рӯй набуданд. Ҳамчуноне, ки молари Ибод ба Арбоб Камол илтиҷо ба илтимос намула рад кардани Гулбибиро талаб мекард, молари Гуландом ҳам ба Шохназар зорӣ ва талаб менамуд, ки духтари гул барини худро бароварда ба дастӣ як марлаки панҷоҳсолаи занкуш надихад ва то иктарафа шудани кори Арбоб Камол сабр кунад. Лекин ин норизоиҳо, ин зорихо ва ин илтиҷоҳо ба ин ду марди худписанди худком ҳеч таъсири накард ва шудани шуд, лекин алоқани Ибод ба Гуландом бурида нагардид.

VII. КЕЛИНФУРОРИ

Рӯзе шуд, ки фалак ба коми Арбоб гардид; Бибишша ба даруни нокомӣҳо, номурозӣҳо ва наъҷосӣҳо як ҳафта бемор хобида вафот намуд.

Ин хабарро аз ҳамма пештар имоми деҳа Мулло Ҳокимроҳ ба Арбоб Камол расонид, ӯро муборакбодӣ кард ва гуфт:

— Ин аҳол Бибишша нест, тӯи ту аст баъд аз гузаронидани бегоҳи чумъааш Гулбибиро никоҳ хоҳем кард, тӯи маъо дурусттар хоӣ дод.

— Домӯлло, шумо аз пастназориятон ҳаргиз намоиед,— гуфт Арбоб,— ҳуло ба хурсандӣҳ расонад, тӯи маъо писанд нест, саломатии иқдигар ғанимат аст. Ҳоҷар

мардумро хабар кунед, мурдаро обу такфин карда гӯронда, зудтар Гулбиро ба хона овардан даркор аст.

Арбоб пеш аз он, ки ба чаноза ҳозир шавад, ба хона даромада ба зани худ гуфт:

— Бибионша мурдааст, баъд аз гӯронидани ӯ келиро ба хона меорем, ту барои Ибод ва келин ба қадри зарур пӯшок ҳозир кун, ба даруни ҳамин ҳафта ниқоҳ хоҳем кард.

— О, мардак,—гуфт зан,—шуморо чӣ шуд? Оё тӯй ва келинфурорӣ ҳамин тавр мешавад? Мардум чӣ мегӯянд? Ман ҳеҷ вақт ин ятимаи бекасро ба худ келин намекунам, келини мо бояд ба худӣ мо муносиб бошад, тӯкқуз фиристонем, тӯй фиристонем, бурду овард кунем, ҳама расму одати дунёро ба ҷо оварда орзуҳоморо шикаста келин фурорем. На ин, ки аз як мурдахона як духтарро аз муяш кашола карда оварда ба хона нишонем ва ба мардум гӯем, ки ин келини мост? Оё ман ба ҳамин ният бо шумо ба як болиш сар монда будем, оё ба ҳамин умед фарзанд калон карда будем?!

— Занака,—гуфт Арбоб,—бисъёр пургӯй нақун, Арбоб Камол ҳар чӣ кунад, Арбоб Камол аст, мардум маро айб нахоҳанд кард, ман модоме, ки давлат дорам, хашамат дорам, иззатам ҳам барқасор хоҳад буд. Ман аҳмақ нестам, ки мардум айб мекунанд гуфта буду шудамро ҳарч карда келин фурорам ва ин духтари муфтро аз даст диҳам.

— Ман ҳеҷ вақт ба ин кор розӣ намешавам, ки аз мурдахона як духтари луп-лучро келин гуфта ба хонаам биёрам, ин чӣ гап?

— Хуб гуфтаи ту шавад, аввал келиро ба хонаи домолло мефиристонем, баъд аз гузаштани бегоҳи ҷумъаи мурда, бо расму одат тӯю тамошо карда меорем.

— Ба сабаби аввал ба хонаи домолло фиристодан ин духтари ятим одамшаванда мешавад? Гадодухтар ҳар қучо бошад, гадодухтар аст, ба хонаи домолло бошад ҳам, гадодухтар аст, келини Арбоб Камол шавад ҳам гадодухтар аст.

— Ман нагуфтам, ки Гулбиро бойдухтар аст, ман ҳам медонам ӯ гадодухтар аст, лекин вай ба ҳисоб-

ҳон сӯхтан ман ба дасти ман, гӯё ки муфт мебарояд. Медонӣ, ки Олина дар ҳаққи ман чӣ кӯрнаманиҳо ва рӯннатаниҳо кард ва Бибиноша чӣ беобрӯниҳо на-муд. Имрӯз фалак ба коми ман гардиш кард, ман имрӯз аз зиндан Одина ва аз мурдан Бибиноша инти-ком мегирам.

— Ибодро чӣ кор мекунад, ӯ ба мурдан розӣ мешавад, аммо ба ин кор розӣ নাхоҳад шуд.

— Розӣ шудан ва розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл дорад, розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестии кунад,—гуфта Арбоб баромада рафт.

Занаш:

— Ҳо, мардак, ба ман нигоҳ кунад, ба ман нигоҳ кунад,—гуфта гириякунон дар ҳона монд.

Як ҳавлини вайронан бедевор, дар он ҷо як хонаи сакфаш фурурафта ва як хонаи дигаре, ки як девори қачшудаашро бо тиргаке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тарафи кӯчаи ин ҳавлӣ ба сари роҳ калону хурди аҳли кишлоқ гун шуда сари-дупой нишастаанд.

Ба даруни ҳона, дар як гӯшае сари зонуи худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16—17-сола нишастааст. Аз тарҳи андоми ин духтар маълум мешавад, ки хеле сохибнамол будааст, лекин ҳозир бо шиддати алам ва андӯхе, ки ба вай расидааст, монанди гули қизилда хеле пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нола ва фаръёд намекунад, лекин аз нигоҳҳои ҳасратноме, ки гоҳо ба рӯи ҳона ва гоҳо ба сакфи он мезидаанд, таъсири як олам нолаи ҷонсӯз ва фаръеди ҷонгудодро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампири ҳафтодсолае нишастааст, ки худ ба худ мегӯяд: «Дунё фанӣ аст, ин рӯз ба сари ҳар касе омаданист, имрӯз Бибиноша мурда бешад, фардо мо ҳам нахоҳем монд, дер аст ё зуд ҳам бод аз ин дунё беравем». Ба духтар нигоҳ карда мегӯяд:

— Бачам, дили худро нигоҳ дор, ба ин мусибат худро бой надех, агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷои ӯ қабул куи, ман медонам, ки ту дар андешаи танҳои хастӣ, лекин хотирҷамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хоҳӣ, ин ҷо мешини, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар мехоҳӣ, ба кулбаи вайронии ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман ғайр аз ака Шарифат дигар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифта шудааст. Қай халос шуданиш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту бекасу бечоран мусибатзадаам, ҳар ду дар як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдардӣ хоҳем кард.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбибӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Дар хотир хаст, ки ӯ барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда як ғоса рағғани зард тайёр карда, дар аснон гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиноиша рӯзе ба ин хона даромада бо Бибиноиша шинос шуда буд. Ҳамчуноне, ки модари Шариф бадбахтии худ ва гирифтории Шарифро ба Бибиноиша хикоят карда дилашро холӣ намуда буд, Бибиноиша ҳам ба ӯ саргузашти Одина ва фироқномаи худро гуфта ихори ҳамдардӣ карда буд. Ин ду кампирӣ навшинсе ба муносибати ҳамдардӣ монанди дугонагонии дерин ба ҳамдигар ошноӣ бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳар чанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиноиша намехобид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиноиша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбида, баъд аз мурданаиш манаҳашро баст, ба обу такфӣ ва азодорнаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиноиша ба мазористон, дар рӯ ба рӯи Гулбибӣ нишаста ба ӯ тасалли меод, ёрмандӣ ва ҳамроҳии худро таклиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоягон ва аҳли деҳа ҷамъ шуда буданд, инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиноиша мурдаҳои худро ба ёд оварда, қадре доду фаръёд карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми ҷақ-ҷақ ва сӯхбати

хон сӯхтаи ман ба дасти ман, гӯё ки муфт медарояд. Медонӣ, ки Олина дар ҳаққи ман чӣ кӯрчамақиҳо ва рӯинатаниҳо кард ва Бибиноша чӣ беобрӯиҳо на-муд. Имрӯз фалак ба коми ман гардиш кард, ман имрӯз аз зиндан Одина ва аз мурдан Бибиноша шиги-ком мегирам.

— Ибродро чӣ кор мекунад, ӯ ба мурдан розӣ ме-шавад, аммо ба ин кор розӣ নাхоҳад шуд.

— Розӣ шудан ва розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл дорад, розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестон кунад,—гуфта Арбоб баромада рафт.

Занаш:

— Хо, мардак, ба ман нигоҳ кунед, ба ман нигоҳ кунед,—гуфта гирикунон дар хона монд.

Як ҳавлия вайронан бедевор, дар он ҷо як хонаи сакфаиш фурурафта ва як хонаи дигаре, ки як девори қачшудаширо бо тиргаке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тарафи кӯчаи ин ҳавлия ба сари роҳ калону хурди аҳли кишлоқ гун шуда сари-дупой нишастаанд.

Ба даруни хона, дар як гӯшае сари зонуи худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16—17-сола нишастааст. Аз тарҳи андоми ин духтар маълум мешавад, ки хеле соҳибчамол будааст, лекин ҳозир бо шиддати алам ва андӯхе, ки ба вай расидааст, монанди гули ҳазондлага хеле пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нола ва фарёд намеку-над, лекин аз нигоҳҳои ҳасратноке, ки гоҳо ба рӯи хона ва гоҳо ба сакфи он меандозад, таъсири як олам нолаи чоғсӯз ва фарёди чоғудозро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампири ҳафтдасолае нишастааст, ки худ ба худ мегӯяд: «Дуниё фанӣ аст, ин рӯз ба сари ҳар касе омаланист, имрӯз Биби-ноша мурда бешад, фардо мо ҳам нахоҳем монд, дер аст ё зуд ҳама бояд аз ин дуниё беравем». Ба духтар нигоҳ карда мегӯяд:

— Бачам, дили худро нигоҳ дор, ба ин мусибат худро бой надех, агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷои ӯ қабул кун, ман медонам, ки ту дар андешаи танҳои хастӣ, лекин хотирчамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хоҳӣ, ин ҷо мешинӣ, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар мехоҳӣ, ба кулбаи вайронаи ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман ғайр аз ака Шарифат дигар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифта шудааст. Қай халос шуданиш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту бекасу бечораи мусибатзадаам, ҳар ду дар як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдардӣ хоҳем кард.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбибӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Дар хотир хаст, ки ӯ барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда як ӯса равшани зард тайёр карда, дар аснои гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиноша рӯзе ба ин хона даромада бо Бибиноша шинос шуда буд. Ҳамчуноне, ки модари Шариф бадбахтии худ ва гирифтории Шарифро ба Бибиноша хикоят карда дилашро ҳолӣ намуда буд, Бибиноша ҳам ба ӯ саргузашти. Одина ва фироқномаи худро гуфта ихори ҳамдардӣ карда буд. Ин ду кампирӣ навишсе ба муносибати ҳамдардӣ монанди дугонагони дерин ба ҳамдигар ошноӣ бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳар чанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиноша намехобид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиноша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбида, баъд аз мурданиш манаҳашро баст, ба обу такфин ва азодориаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиноша ба мазористон, дар рӯ ба рӯи Гулбибӣ нишаста ба ӯ тасалли меод, ёрмандӣ ва ҳамроҳии худро таклиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоягон ва ахли деҳа чамъ шуда буданд, инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиноша мурдаҳои худро ба ёд оварда, қадре доду фаръед карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми чақ-чақ ва сӯхбати

хон сӯхтан ман ба даст ман, гӯё ки муфт мебарояд. Медонӣ, ки Олина дар ҳаққи ман чӣ кӯрчамакиҳо ва рӯннатаниҳо кард ва Бибиноша чӣ беобрӯнҳо намуд. Имрӯз фалак ба коми ман гардаш кард, ман имрӯз аз зиндан Одина ва аз мурдан Бибиноша интиқом мегирам.

— Ибродро чӣ кор мекунад, ӯ ба мурдан розӣ мешавад, аммо ба ин кор розӣ নাхоҳад шуд.

— Розӣ шудан ва розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл дорад, розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестии кунад,—гуфта Арбоб баромада рафт.

Занаш:

— Хо, мардак, ба ман нигоҳ кунед, ба ман нигоҳ кунед,—гуфта гириякунон дар хона монд.

Як ҳавли вабронан бедевор, дар он ҷо як хонан сакфаш фурӯрафта ва як хонан дигаре, ки як девори қачшудаширо бо тиргаке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тарафи кӯчаи ин ҳавлӣ ба сари роҳ қалону хурди аҳли кишлоқ гун шуда сари-дупой нишастаанд.

Ба даруни хона, дар як гӯшае сари зонун худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16—17-сола нишастааст. Аз тарҳи андоми ин духтар маълум мешавад, ки ҳале соҳибҷамол будааст, лекин ҳозир бо шиддати алам ва андӯхе, ки ба вай расидааст, монанди гули ҳаҷрондида ҳале пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нола ва фаръёд намекунад, лекин аз нигоҳҳои ҳасратнокӣ, ки гоҳо ба рӯи хона ва гоҳо ба сакфи он меаңдозад, таъсири як олам нолаи ҷонсӯз ва фаръеди ҷонгудодро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампири ҳафтодсоле нишастааст, ки худ ба худ мегӯяд: «Дуњъ фонӣ аст, ки рӯз ба сари ҳар касе омаданист, имрӯз Бибиноша мурда бешад, фардо мо ҳам нахоҳем монд, дер аст ё зуд ҳама бояд аз ин дуњъ биравем». Ба духтар нигоҳ карда мегӯяд:

— Бачам, дили худро нигоҳ дор, ба ин мусибат худро бой надех, агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷои ӯ қабул кун, ман медонам, ки ту дар андешаи танҳои хастӣ, лекин хотирчамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хоҳӣ, ин ҷо мешинӣ, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар мехоҳӣ, ба кулбаи вайронаи ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман ғайр аз ака Шарифат дигар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифта шудааст. Қай халос шуданиш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту беқасу бечораи мусибатзадаам, ҳар ду дар як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдардӣ хоҳем кард.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбибӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Дар хотир хаст, ки ӯ барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда як ӯса рағани зард тайёр карда, дар аснои гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиноша рӯзе ба ин хона даромада бо Бибиноша шинос шуда буд. Ҳамчуноне, ки модари Шариф бадбахтии худ ва гирифтории Шарифро ба Бибиноша хикоят карда дилашро холи намуда буд, Бибиноша ҳам ба ӯ саргузашти Одина ва фироқномаи худро гуфта ихори ҳамдардӣ карда буд. Ин ду кампирӣ навшинсо ба муносибати ҳамдардӣ монанди дугонагонии дерин ба ҳамдигар ошноӣ бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳар чанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиноша намехобид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиноша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбида, баъд аз мурданиш манаҳашро баст, ба обу такфин ва азодорнаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиноша ба мазористон, дар рӯ ба рӯи Гулбибӣ нишаста ба ӯ тасалли медод, ёрмандӣ ва ҳамроҳии худро таклиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоягон ва аҳли деҳа чамъ шуда буданд, инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиноша мурдаҳои худро ба ёд оварда, қадре доду фаръед карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми чақ-чақ ва сӯхбати

хон сӯхтаи ман ба дасти ман, гӯё ки муфт медаронд. Медонӣ, ки Олина дар ҳаққи ман чӣ кӯҷамакиҳо ва рӯинатаниҳо кард ва Бибноиша чӣ беобрӯнҳо на-муд. Имрӯз фалак ба коми ман гардиш кард, ман имрӯз аз зиндаи Одина ва аз мурдаи Бибноиша инти-қом мегирам.

— Ибодро чӣ кор мекунад, ӯ ба мурдаи розӣ ме-шавад, аммо ба ин кор розӣ нахоҳад шуд.

— Розӣ шудан ва розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл дорад, розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестон кунад,—гуфта Арбоб баромада рафт.

Занаш:

— Хо, мардак, ба ман нигоҳ кунад, ба ман нигоҳ кунад,—гуфта гириякунон дар хона монд.

Як ҳавли вайронан бедвор, дар он ҷо як хонан сақфаш фурӯрафта ва як хонан дигаре, ки як дево-ри қачшудаашро бо тиргаке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тарафи кӯчан ин ҳавлӣ ба сари роҳ қалону хурди аҳли қишлоқ гуи шуда сари-дупой нишастаанд.

Ба даруни хона, дар як гӯшае сари зонуи худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16—17-сола нишастааст. Аз тархи андоми ин дух-тар маълум мешавад, ки хеле соҳибҷамол будааст, лекин ҳозир бо шиддати алам ва андӯхе, ки ба вай расидааст, монанди гули ҳаҷондида хеле пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нола ва фаръёд намеку-над, лекин аз нигоҳҳои ҳасратноке, ки гоҳо ба рӯи хона ва гоҳо ба сақфи он меаилозад, тӯсири як олам нолаи ҷонсӯз ва фаръеди ҷонгудоиро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампирӣ ҳафттодсоллае нишастааст, ки худ ба худ меғӯяд: «Душмоне аст, ин рӯз ба сари ҳар касе омадааст, имрӯз Бибноиша мурда бонад, фардо мо ҳам назояем монд, дер аст ё зуд ҳама бояд аз ин душмоне барояем». Ба духтар нигоҳ карда меғӯяд:

— Бачам, дили худро нигоҳ дор, ба ин мусибат худро бой надех, агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷои ӯ қабул кун, ман медонам, ки ту дар андешаи танҳои ҳастӣ, лекин хотирчамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хохӣ, ин ҷо мешинӣ, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар мехохӣ, ба кулбаи вайронаи ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман гайр аз ака Шарифат дигар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифта шудааст. Қай халос шуданиш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту бекасу бечораи мусибатзадаам, ҳар ду дар як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдардӣ хоҳем кард.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Дар хотир ҳаст, ки ӯ барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда як ӯса рағани зард тайёр карда, дар аснои гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиноша рӯзе ба ин хона даромада бо Бибиноша шинос шуда буд. Ҳамчуноне, ки модари Шариф бадбахтии худ ва гирифтории Шарифро ба Бибиноша хикоят карда дилашро ҳолӣ намуда буд, Бибиноша ҳам ба ӯ саргузашти Одина ва фироқномаи худро гуфта ихори ҳамдардӣ карда буд. Ин ду кампирӣ навшинсе ба муносибати ҳамдардӣ монанди дугонагони дерин ба ҳамдигар ошноӣ бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳар чанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиноша намоҳобид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиноша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбида, баъд аз мурданиш манаҳашро баст, ба обу такфин ва азодорнаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиноша ба мазористон, дар рӯ ба рӯи Гулбӣ нишаста ба ӯ тасалли медод, ёрмандӣ ва ҳамроҳии худро таклиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоягон ва аҳли деҳа чамъ шуда буданд, инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиноша мурдаҳои худро ба ёд оварда, қадре доду фаръёд карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми чақ-чақ ва сӯхбати

худ шуда буданд: дар вақте ки Гулбибӣ ба дарьён андӯх ва ҳайрат фуру рафта ва модари Шариф ӯро тасалли дода истода буд, яке аз ин занон аз бад-вазъии шааҳараш, дигаре аз ноқобилии домодаш, саввумӣ аз сиеҳбахтӣи духтараш хикоят ва шикоят мекард. Чизе, ки дар он миёна ба Бибиноша ва Гулбибӣ дахлноқ гузашт, ин буд ки яке аз он занон гуфт:

— Ман гумон карда будам, ки мурдан Бибиноша дар роҳ хоҳад монд ва ҳол он ки ба ҷанозани ин ҷо бойзанон дида зиёдтар мардум гун шуданд, аз бисёрини одам тобуташ аз даст ба даст намерасид.

Дигаре ин суҳанро тасдиқ карда гуфт:

— Ба сари кӯча нигаред! Хурду калон ҳама ҷамъ шуда фотиҳахонӣ карда нишастаанд, дар рӯзи мурдан зани Орифбой нимаи ин миқдор одам гун нашуда буд.

Саввумӣ гуфт:

— Инҳо ҳама рӯи хотири Арбоб Камол аст.

— Мурдан Бибиноша ба Арбоб Камол чӣ дахл до-рад?— гуфта яке таъҷуб кард.

— Ибӣ, дугона, шумо аз дунё беҳабар бӯед, Ар-боб Гулбибиро ба писари худ номзад кард, дар ин ду-се рӯз тӯӣ ва никоҳ мешавад.

— Қай номзад шуда буд, ки то ҳол ҳеч кас на-шунидоаст?

— Ҳамин рӯз баъд аз мурдан Бибиноша.

— Мурдари мону тутхӯрӣ кун, гӯед-а?..

— Ҳоҳ тутхӯрӣ кунед, хоҳ тӯйхӯрӣ, шуднӣ шуд.

Дар ин вақт мардон хона ба хона рафтанд; аз миёни инҳо Арбоб Камол бо домӯлло-имом ба дари хона омаданд, домӯлло-имом ба занон гуфт:

— Раҳмати Бибиношаро гӯронда омадем, шумо ҳам хона ба хона равед! Духтарам, Гулбибӣ! Ту бие, ба хонаи ман пешин модарат меҳобӣ.

Занон ҷозирҳои худро ба сар гирифта рафтанд, дар хона Гулбибӣ ва модари Шариф монданд.

Домӯлло баъд аз андаке истодан:

— Зуд бие, духтарам, шом ҳам наздик расид, ман тӯро ба хонаам бурда монда ба масҷид меравам,— гуфт.

Гулбибӣ:

— . . .

— Хобӣ ё белор? Бевакт шуд, туро зуд биё, ме-
гӯям,—гуфт домулло.

— Шаби якӯми модаркалонашро нагузаронда ба
кучо меравад?—гуфт модари Шариф.—имшаб дар
ин ҷо шамъ ва ҷароғ мегиронад ва азодорӣ мекунад.

— Як духтари хурдсол дар хонае, ки мурда баро-
мадааст, ҷӣ гуна танҳо мехобад? Шамъ ва ҷароғ бо-
шад, худаш ҳам сӯхтан мегирад, барои ин ба ин ҷо ҳа
бидани Гулбибӣ хоҷат нест.

— Гулбибӣ дар ин ҷо танҳо нест, агарчи Биби-
оиша мурдааст, ман ба ҷои ӯ Гулбибиро ҷиғоҳбонӣ
мекунам,—гуфт модари Шариф.

Арбоб Камол, ки то ин вақт тамкин карда истода
буд, дигар худдорӣ карда натавониста якбора шӯри-
да ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Ин Бибиоишан тоза дар кучо буд, нав якеаш-
ро гӯронда омадем, инаш боз аз кадом мазор омад?
Худи ту кистӣ? Аз кучо ба Бибиоиша ноиб ва ба
Гулбибӣ соҳиб шуда омадӣ? Ҳозир по* шав! Вагарна
чангатро аз осмон меорам!

Ба домулло-имом нигоҳ карда:

— Шумо мешиносед, ин кист? Ман нашинохтам.

Домулло аз дари хона ба дарун нигоҳ карда, кам-
пирро дид ва ба Арбоб гуфт:

— Ин як зани сарсарӣ аст, ки ҳар рӯз дар кӯчаҳо
гадой карда мегашт, дур нест ки барои бадроҳӣ до-
дани Гулбибӣ омада бошад.

Ба хона нигоҳ карда гуфт:

— Уй, кампири ҳарҷой, ҳозир аз ин ҷо баромада
аз кучо омадӣ, ба ҳамон ҷо рав. Ту ба Гулбибӣ
маҳрам нестӣ, аз рӯи шариат занони кӯчагарди сар-
сарӣ дар ҳукми марди аҷнабӣ буда, ба занон ва дух-
тарони бономус номаҳраманд, хез дафъ шав, хез ме-
гӯям, хез!..

Домулло-имом суҳанҳои охиринашро, асон худро
са тарафи хона намоиш дода дар ҳолате мегуфт, ки
агар кампир зуд баромада намерафт, ба сари ӯ зада-
наш муқаррар буд.

* Тоҷикони кӯхистон дар мавриди бархез, дафъ шав, гу-
рез—«по шав» мегӯянд.

VIII. КАСАЛИ СОХТА

Посе аз шаб гузаштааст, хама чо торик, чунон ки атар ба замни менгаред, тахти пои худро дида наметавонед, ба осмон назар меандозед, гайр аз он, ки гиторае гоҳ-гоҳе аз паси абри даргузар намоён мегардад, чизе ба чашматон наменамояд. Дуниё хомуши гайр аз шаввос задани бороне, ки гоҳ-гоҳе аз абри даргузар меборид, садое ба ин хомуши хлал намзрасонид.

Дар ин вақти шаб Арбоб Камол аз кӯча омад. Магзр имшаб баъд аз алон намози хуфтаи бо домӯлло ӯмом чақ-чакаш барор гирифта буд, ки хеле дер мондааст, вагарна ба одати ҳаршабаанш бояд ду соат аз ин пештар меомад.

Вақте ки Арбоб ба хавлини дарун даромад, аввал ба пушти дари хонаи Ибод рафт ва охира аз тарқиши дар ба даруни хона назар андохт, дид ки дар гӯшае бар болон чароғҳои ҷубини чароғи сӯхти ҷуни афрӯхта истодааст, магар рағбани чароғ кам монда суд ӯ ин ки бисёр ба зӯри милт-милт карда месӯхт, чароғ ба андозае камрушной буд, ки даруни хона ба назар дуруст наменамуд.

Арбоб аз тарқишҳои дар ҳаму рост шуда ба ҳар тарафи хона бо диққат нигарист: Гулбиро бар тағи девор дид. Дар назарияте, ки рӯзи мурдани Биби-онша нишаста буд, нишастааст. Танҳо ин вақт ба ӯер ва боло монанди он рӯз бо ҳайрат нигоҳ наметавонад, балки ба оромии тамои сар ба зону нигоҳа, гӯе ки дар ҳоб бошад, чашманш пушидааст. Лекин мо гумон наметавонем, ки ӯро ба ин наздикҳо ҳоб бурда бошад, танҳо шиддати андӯх, гӯчти алам ва ниҳонти маъносӣ ӯро ба ҳолате овардааст, ки бинанда гумон мекунад, дар ҳоб аст.

Арбоб Камол ҳар чанд ба ин тараф-он тарафи хона назар андӯхт, Ибодро навид, аз он чо даргузашта ба хонаи худ даромад, дар он чо занаш ба халлоҷӣ кардани пахта машғул буд. Арбоб гуфт:

— Хамин рӯзи озод туро дар сари халлоҷӣ мебинам, ин қадар пахтаро чӣ мекуни?

— Барои дуруст кардани камбудҳои тӯи бемаддаи думо ман бояд бисёр вақтҳо меҳнат кунам, ҳар кас

ба хонаи мо барои келинбинӣ меояд, ман аз изо ме-
мурам, дар он вақт замин намекафад, ки дароям: ке-
лини нав, домоди нав, аммо як кӯрпачаи тоза нест,
бар тор як чома ва ё куртаи нав нест, ба девори
хона ё ба рӯи чон хоб як сӯзанӣ нест, агар шумо
ба гуфти ман мебаромадед, ҳамаи ин гуна чизҳоро
ҳамроҳи келин гирифта меовардед, акнун мани ме-
натӣ рӯзи дароз чон меканам, ки як қадар чихоз
тайёр намоям.

— Ту ҳаргиз,—гуфт Арбоб,—аз пургӯнат намондӣ,
дахонат, ки боз шуд, монанди сурнайчӣ нафас нагу-
заронида гап мезанӣ. Ту магар гумон мекунӣ, ки ин
келин ба ман муфт омадааст? Не, ин тавр нест. Мур-
даи падари Одинаро гӯрондам, ҳудахро се сол пар-
вариш кардам, ба ҳокимон пора дода ўро аз мард-
корӣ халос кардам. Дар бадали ин ҳама некиҳои ман
вай як гӯсфанди маро нобуд кард, ҳудаш аз хизматам
гурехт, сабаби ба ҳаром баромадани як гӯсфанд ва
як миқдор харочоти ман шуд. Дар охир омада мур-
даи Бибиношаро ҳам ман гӯронидам. Дар бадали ин
ҳама харочот ва ташвиш ин духтарро ба келинӣ ги-
рифтам. Ту ҳеҷ кадоми ин корҳоро мулоҳиза намекунӣ
ва то чон дорӣ, манаҳ мезанӣ. Холо ин гапҳоро мон!
Чил рӯз шуд, ки никоҳ кардем, то имрӯз маълум нест,
ки инҳо ба як чо хобида бошанд; оё айб ба келин
аст ё ба ҷувонмарги Ибод?

— Айб на ба келин аст ва на ба Ибод,—гуфт зан,—
балки айб ба худ шумо аст, ки як гадодухтари де-
вонаро келин гуфта овардед! Келин бошад, аз рӯзе
ки омадааст, то имрӯз на ба ман, на ба Ибод ва на
ба касоне, ки ба келинбинӣ меоянд, лаб во карда як
дахан гап назадааст, ҳар чанд гап мепурсам, ҷавоб на-
медихад ва ба тарафам нигоҳ ҳам намекунад. Агар
бисъёр пурсукоӣ карда танг кунам, ба ман тег ка-
шида як нигоҳ мекунад боз чашмашро ба замин
медӯзад. То ҳол чизе хӯрданашро ва хобиданашро
қасе надидааст, ҳар вақт мебинам, ки сари ду по ни-
шастааст.

— Дар ҳар кор айбро ба гардани ман мемонӣ—
гуфт Арбоб,—айб дар ту аст, ки писаратро насихат
намекунӣ: айб дар туст, ки келинро ба худ ва пи-

сари худ ром намекуни, балки то чоғ дорӣ ба вайронии миени инҳо мекӯши ва баъд аз он айбро ба мии хавсола мекуни. Ман аз наздик нашудани инҳо ба ҳамдигар бисёр дар андеша будам, лекин то ҳол ҳам намеадам ва гумон мекардам, ки худӣ ту соғорӣ хоҳӣ кард. Акнун яқин кардам, ки ту ҳеҷ кор нахоҳӣ кард. Аз ҳамин шаб сар карда худам дар пан чоран ни кор афтадам; имшаб домулло-имомро дида ӯро ба дуохонӣ фармудам; имшаб бин, ман чӣ тавр корро дуруст мекунам!

Дар ин вақт овози пии Ибод баромад.

— Ибод!—гуфта Арбоб вайро ҳеҷ зад.

— Лаббай!

— То ин вақти шаб кучо будӣ, сақалту?

— Ҳеҷ ҷо не!—гуфта Ибод ба пешии падараш даҷмад.

— Чӣ тавр ҳеҷ ҷо не, ҳозир аз беруи наомадӣ?

— Ҳеҷ ҷо не, дар сари куча бо бачагон гап зада нишаста будам.

— Одами нав хонадоршуда ин тавр намешавад, ҷиро ба хона намешинӣ, ҷаро дили бахшидавро ба даст намегириӣ, ту гумон мекуни, ки агар сари вобошамиро гириӣ, ман ба ту зани дигаре гирифта медохам? Лекин ин ҳабли хомро аз сар бадар кун, агар ҳаминро ба худ зан кунӣ—мекуни, агар накуни, ҳар дуятонро зинда ба мазор мефиристонам! Маро Арбоб Камол мегӯинд, магар ту намедонӣ?

Арбоб Камол дар вақти ин гуфтугузор ҳолате пайло карда буд, ки агар аз даҳани Ибод ягон гани инсбат ба худаш вошоштаранг мебаромад, зада сарашро мекафонд. Ибод ҳамин одатро доништа роҳи таларо пеш гирифт ва гуфт:

— Агар ман хоҳму ӯ нахоҳад, айби ман чист?

— Ман медонам, аз аввал ту намехостӣ, акнун ки шумани шум, айбро ба гардани вай мепартоӣ. Агар ту рағбат дошта бошӣ, аз дасти як зани муштипар чӣ месояд?

— Дуруст аст, аввал намехостам, аммо шуморо аз ҳар моҳини пеш доништа охири қабул кардам, лекин ҳар боре, ки ба пешани наздик мешавам, мегурезад.

агар даст дароз карда нигоҳ дорам, ҳаракатҳои ношоиста мекунад...—гуфта гирья карда сар дод.

Арбоб гуфт:

— Рав ба ҳонаат, як ҳафтаи дигар ба ту мӯҳлат, агар ром карда тавонистӣ, чӣ хубу чӣ нағз, вагарна чӣ кор карданамро худам медонам.

Ибод рафта ба хонаи худ даромад, лекин ӯ яқин медонист, ки падараш аз паси дар омада хоҳад поид. Бинобар ин хилофи одати ҳаршабааш ҷароғро накушт ва танҳо ҳамин шаб, ки шаби чилӯми никоҳ аст, ба пеши Гулбибӣ рафта хост дасташро бигирад. Гулбибӣ, ки сар бар сари зонуи худ монда, нишаста буд, якбора рост бархоста пушт ба девор такъя карда истод. Ибод наздиктар шуда, хост даст ба гарданаш андозад, Гулбибӣ ду дасти худро ба сафҳаи синаи ӯ ниҳода чунон бо қувват тела дод, ки Ибод ба рӯи хона пуштнокӣ афтод. Эҳтимол зӯри Гулбибӣ нотавон ба тела дода афтонидани монанди Ибод як ҷавони тавоно намерасид, лекин барои нишон додан ба падар сохтакорини худ Ибод ҳам ба ин кор ёри дод.

Арбоб Камол, ки дарвоқеъ аз тарқиши дар понда истода буд, тела додани Гулбибӣ ва афтодани Ибодро дида, худдорӣ карда натавониста ба даруни хона даромад ва ба Гулбибӣ гуфт:

— Уй, духтари беҳаё, ин чӣ муомилан бешармона буд, ки ба шавҳарат кардӣ!

Гулбибӣ, ки чил рӯз боз дар ин хона касе овози ӯро нашунидааст, мисли шер дар гурриш даромада гуфт:

— Беҳаё ту, золим ту, беномус ту!!

— Инак беҳаёиро аз ман бин,—гуфта Арбоб ба тарафи Гулбибӣ давид ва барои ба зерӣ по афтондан аз бозувонаш гирифт. Гулбибӣ ҳам аз риши қалони сафеди Арбоб, ки монанди як банди беда сари синаашро пур карда истода буд, бо ду даст печонда гирифта буд. Вакте ки Арбоб аз бозуи Гулбибӣ гирифта ба замин гардонда зад, аз вази афтондани Гулбибӣ як даста риши Арбоб канда шуда ба дасти вай монд.

Арбоб, ки дар асл ба шӯриш омада буд, ба сабаби қанда шудани риш, зиёдтар хашмиги шуда Гулбиби ба замини афтодаро то метавонист лагадхорӣ кардан гирифт*.

Дар ин вақт зани Арбоб галогуларо шунида ба ин хона давида омада дид, ки шаҳараш Гулбиро мезанад ва ба писараш, ки монанди сурат ба девори хона тақия карда рост истода буд, гуфт.

— Ту чӣ гуна касе ҳастӣ? Аз дасти ин эҳлим занатро халос кун!

Арбоб аз забони зани худ номи «эҳлимо» шунида Гулбиро ба холи худ гузошт ва дартоз омада занашро бардошта ба замин зад. Инро ҳам як миқдор мушт ва лагадхорӣ кард. Пас аз он занро гузошта ба тарафи писараш давид ва «ба хама ноқобилии ту сабаб аст» гуфта мехост ўро ҳам занад. Лекин Ибод фурсат надода аз дар баромада гурехт ва Арбоб ҳам ўро пеш карда баромад, лекин пини ба лой лағжида афтод ва бозгашта ба хонаи худ даромада, мисли саги сӯзанхӯрда аз алами риш «ох, воҳ» гӯён волида оқибат хобаш бурд. Аммо Гулбиби бечора, агарчи аз ҳавли ҷон бо Арбоб дастбағиребон шуда буд, баъд аз он, ки ба замини афтода аз дасти Арбоби нобахор он хама зарбу лат дид, дигар касе намедонад, ки аз ҷой бархоста бошад ё не.

Баъд аз ин воқеа ҳеле вақт Арбобро касе ба кӯча надида—аз шарии риши қандашуда худро бемор сохта берун набаромад. Баъд аз чанд рӯз, агарчи ришаш ҳанӯз тамом нарасида бошад ҳам, барои обу танфим, расмии ҷаноза ва таълиқи келинаш Гулбиби маҷбур шуд, ки берун барояд.

Ҳар кас, ки ба фотиҳазонӣ меомад, бо Арбоб вохӯрдӣ карда ба муносибати сикҳат ёфтаниш муборакбодӣ мекард. Арбоб ҳам дар ҷавоб «худо ба ман умри дигарбора дод, вагарна беморнам бисёр сахт буд.

* Ин сафтаи сикҳи зандагӣ меагустуи кӯҳистон набуд, балки то замони соқети мо дар Букиро ва атрофи он ҳамин гуна ахлоқ бисёр рӯй медид. Завал ба ризиқи ӯзони ва довод ӯзони карда, баъд аз ӯзониҷорӣ ва тақво ба эҳлим, баъди падароне буданд, ки дағво ба баста ҷорисӣ карда доданӣ калли ба дасти довод «ҷорачӯ» мекарданд.

мӯйҳои баданам тамоми рехта аз сари нав бароманд. Бубинед, асараш ҳанӯз дар ришам боқиста гӯён шукрона мекард.

IX. ДУЗД

Ҳар қадар ки Гулбӣ аз Ибод нафрат дошта бошад, Иброҳим ҳам ҳамон қадар ба Гулбӣ бедилӣ буд. Балки ӯ вола ва шайдон Гуландом буд, савдон ишқи Гуландом ӯро чунон шефта карда буд, ки на танҳо Гулбиро, балки падар, модар, хешу табор, ҳатто худро, номус ва обрӯи худро фаромӯш карда буд. Гуландом ҳам соате бе висоли Ибод ором надошт. Ба чӣ тарзе, ки пеш аз хонадор шуданиашон ин ҳар ду дилдода ҳар рӯз фурсате ёфта бо ҳам дарди дил мегуфта бошанд, баъд аз никоҳи Ибод ва Гулбӣ ва рафтани Гуландом ба дасти Амонбоқӣ ҳам, ин муносибат бурида нашуд. Ибод ҳамчун паррандае, ки ба сабаби афтодани бачааш ба хонаи дигар ҳамеша атрофи он ҷо парвоз мекунад, доимо ба даври хавлии Амонбоқӣ гаштугузор дошт, ҳамин ки фурсати муносиб ёфт шуд, ба пушти девор ё ба даруни оғил ва ё ба гӯшаи ошхона ин ҳар ду бо ҳам вохӯрда дили худро ҳолӣ мекарданд.

Амонбоқӣ аз бисёр намудор шудани Ибод ба атрофи хонаи худ дар шубҳа афтод; зотан, аз сарнафурувардани Гуландом ба худаш, дар ҳақиқи ӯ бадгумон шуда буд. Рӯзе барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол ба Гуландом гуфт:

— Ман имшаб ба хонаи фалон дӯстам ба меҳмонӣ меравам, азбаски роҳ дур ва шаб торик аст, он ҷо меҳобам, агар меҳомӣ, ту имшаб ба хонаи падарат рав ё модаратро ин ҷо оварда бо ҳам хобетон.

Гуландом гуфт:

— Хуб, ҳамчунон мекунам.

Амонбоқӣ, гӯе ки ба меҳмонӣ меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада, баъд аз соате сарсариёна ба кӯчаҳо гаштан, бозгашта ба хонаи худ омада, бӯе он ки овози ӯе барорад, аз девор ба хавлии фурумада ба гӯшаи коххона пинҳон шуд ва мунтазири дарёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст.

Мохн ҳафтрӯза ба фуру рафтаи наздик расида буд, ба таги деворҳо аз зери дарахтон сояи шабона пардан сиёҳи худро паҳн карда ба дидан ва шинохтани онҳа ва равандагон дуруст роҳ наметод. Гуландом, ки дар вақти равшани будани мохтоб ба ҳар тарафи боғча андешамандона қадам мезад, пас аз ба торикӣ рӯй овардани шаб ба нуқтае омада рост истод. Ин нуқта чое буд, ки Гуландом шабҳои шавҳараш дар хона набудан ба ин ҷо омада ишоратеро ҷашм медошт.

Интизории Гуландом бисёр дер нақашид: чормағз барии як кулӯҳча омада ба пеши пояш афтод, вай ҳам аз ду дона сангчае, ки ба дасташ ҳозир карда истода буд, якеашро ба тарафи омади кулӯҳча ҳаво дода мунтазирӣ натиҷа шуд. Як сиёҳӣ ба сари девор пайдо шуда ҳамчунон ба он ҷо часпида монд. Гуландом сангчаи дигари дар дасташ бударо ҳам ба тарафи сиёҳӣ андохт. Ин тасдиқи ишорати аввалӣ буд.

Гуландом пас аз ҳаво долани сангчаи дувиҷум дигар мунтазирӣ натиҷа нашуда, дар ҳолате, ки дилаш монанди моҳин аз об дурафтода метавид, рафта ба хонаи худ даромада дарро нимкоф монд.

Сиёҳӣ ҳам аз сари девор шорида фурумада, бе он ки қад рост кунад, тағ-тағи девор ҳазида худро ба дари хона расонида дарун даромад ва дари нимроғмонда ҳам пӯшонида шуд.

Амонбоқӣ нуқта ба нуқта ин ахлоқро аз равшани кӯхона дида истода буд. Вай Гуландом будани каси аввали ба хона даромадаро доништа бошад ҳам, ки будан ва ҷа будани сиёҳии дувиҷумро муайян карда натавонист, ҳатто агар пас аз ба хона даромадани сиёҳӣ дар пӯшонда наменшуд, ин сиёҳиро одмиқод гумон накарда, балки «сег аст, ки ба хонаи дараи болмонда омада даромад» мегуфт.

Амонбоқӣ барон ба даст даровардани ин шикори ба домлафтаи толивор тохта омада ба хона даромад. Хона торик буд, ба қядам гӯша будани сайди матлубро дидан мумкин набуд. Ба андак безҳиёти аз дар баромада гурехтани касе, ки дастер кардани ӯ матлуб аст, муқаррар буд. Бивобар ин Амонбоқӣ ба

таги дар рост истода дар паи таъин кардани нишонаи хучуми худ афтод.

Аз ду гӯшаи хона фашшос зада нафас кашидани ду кас маълум мешуд, азбаски ҳар дуи ин нафаскашандагон ҳам бо як ранг тапиши дил ва таъини шуш нафас мекашиданд, аз бегона то ошно фарқ кардан мумкин набуд.

Амонбоқӣ барои тайёр шудан ба муқобили ҳар ноомади қор ба тоқчаи пушти дари хона даст дороз карда хост шашпареро, ки ҳамеша дар он ҷо меистод, гирад. Ба ҷои шашпар ба дасташ қуттии гӯгирд вохӯрд. Чашми Амонбоқӣ ҷароғ барин равшан шуда буд.

Амонбоқӣ гӯгирд зада дар рӯшноии вай дар қадом гӯша будани сайди матлуби худро дид, ҳатто кӣ будани вайро ҳам шинохт. Амонбоқӣ монанди гурбае, ки худро ба тарафи муш андозад, худро ба он тараф ҳаво дод, сайд ба даст афтод, аммо шикори ҷавони пурқуввати 25-сола сайёди пири нотавони 50-соларо мисли бузгола ба сар бардошта ба замин зад ва худ аз дар баромада бадар рафт.

Дар вақти бо ҷавон дастбағиребон шудани Амонбоқӣ Гуландом ҳам аз хона гурехта баромада буд, вай либосҳои худро дарронида, рӯҳояшро харошида, мӯйҳояшро қанда ба хонаи падар ва модари худ рафт ва:

— Шавҳарам маро зад, қариб буд ки кушад, ба зӯр гурехта ҳалос шудам,— гуфта ба онҳо паноҳ бурд.

Амонбоқӣ дар мушкил ҳоле афтода буд. Кучо равад, ҷӣ кунад, ҳоли дил киро гӯяд? Ў ба қадом рӯй ба мардум «занам ба ман хиёнат кард» гуфта метавонист? Оре, агар ҳариф ба даст меафтод, ҷунон ки одат аст, ўро бо зани худ қушта домани номуси худро гӯё аз ин доғ пок мекард, ин ҳам нашуд. Ақнуи ҷӣ бояд кард? Ин захрро нӯшида дам даркашидан ҳам мумкин набуд, зани худро сар дода дили худро аз ҳамаи ин андешаҳо фориг кардан ҳам душвор буд; аз дузде, ки бар зани дар ҷавоби «қабул кардедаш ба занӣ» гуфтани имом бо қабул кардамаш ба занӣ» гуфтан моли ҳалоли ў гардида буд, даст дарозӣ кардааст, ниқор гирифтани дарқор буд...

Дар ин чо калиман дузд, ки аз дили Амонбоқӣ гузашта буд, ба вай ёрмандӣ кард: барои вай роҳи шикортиро кушода дод.

Амонбоқӣ миёни ба шикастан наздихрасидан худро молида-молида аз ҷой хеста берун баромад ва худро ба машаққати бисъёр ба болон бом гирифта то расидани овозаш:

— Дуздҳо намонед! — гуфта фаръёд кардан гирифт. Ғайр аз Арбоб Камол, ки ба сабаби қанда шудани ришаш худро бемор сохта ба берун намебаромад ва Шохназар, ки ба сабаби шикоятӣ духтар, аз домод дилмонда шуда буд, ҳаман аҳли деҳа калону хурд «чӣ гап, чӣ гап» гуфта ба пеши ҳаалли Амонбоқӣ гуи шуданд.

Амонбоқӣ аз бом фурумада ба пеши мардум баромад ва гуфт:

— Дастгираш накардед?

— Киро? — гуфт яке аз аҳли деҳа.

— Дуздҳо — Ибодро.

— Кадом Ибод?

— Писари Арбоб Камол.

— Писари Арбоб Камол дузд аст? Ман ҳеҷ гумон намекунам.

— Ман ҳам гумон надоштам, — гуфт Амонбоқӣ, — лекин пас аз бо чашми худ диданам ба бовар кардан мачбур шудам. Воқеа ин тавр шуд: шаб занам ба хонаи падараш рафта буд, ман танҳо хобидам, як вақт дари хона охишта кушода шуда касе ба хонаи ман даромад ва хисир-хисир карда чизҳоро гундоштан гирифт, ман аз ҷо барҷаста гӯгирд заде ҷароғро гиронда дидам, ки Ибод аст, ҳоҳтам ки харифро даст гирам, маро бардошта бар замин зад ва бадар рафт. Ин буд, ки болон бом баромада фаръёд баровардам. Ман гумон карда будам, ки мардум ӯро дастгир хоҳанд кард. Ин нашуд, шикор аз даст рафт. Ахири меронам ба шаҳр ва ба ҳоким шикоят мекунам, валеӯл оварда ӯро бандӣ карда ба шаҳр бурда, бо ӯ ба забони ҷуби мисраб гуфтушунид мекунам.

Амонбоқӣ, ба «мисраб сабр кун, ҳар чӣ кор бошад, фардо мекуӣ» гуфтани мардум гӯш налода ҳамон соат ба роҳ баромада ба тарафи шаҳр рафт.

Агарчи баъзе соддадилон сохта ва бофтаҳои Амон-бокиро бовар карда бошанд ҳам, таҷрибақорон чӣ будани ин «дуздро» донистанд. Шохназар ҳам ки баъд аз гурехта ба хона даромадани духтараш овози «дуздро намонед»-ро шунид, яқин донист ин дузд, дузди муқаррарӣ нест. Лекин барои манфиати худаш рӯ кушодани ин сирро муносиб намедид.

Вақте ки Шариф дар зиндони Қаротегин бандӣ буд, рӯзе як ҷавони 24—25-соларо ба зиндон дароварданд. Чун ин меҳмони навомада бандиёро ба гардан чел, ба по ишкел бо як ҳолати фалокатомезе дид ва манзараи тангу торики гӯрмонанди зиндонро мушоҳида кард, дар дахшат афтада гирья ва зорӣ оғоз намуд ва «ба тӯхмати ноҳақ гирифта шудам» гуфта фаръёд мекард. Яке аз бандиёнаш пурсид: «Ту аз кучой ва писари кистӣ?»

— Аз фалон деҳа, писари Арбоб Қамол ном шахс.

— Падарат зиндааст?

— Ҳо.

— Молу мулк дорад?

— Мувофиқи ҳол рамаи гӯсфанд, замини қорам, хона ва ҷой дорад, одами соҳибэътибор ва баобруӣ аст, аз дута яқини кишлоқ ба шумор меравад.

— Ин тавр бошад чаро метарсӣ? Дар зиндон абадӣ мондан, дар банди чел ва ишкел пӯсадан, ба зери ҷӯби мириғазаб ҷон додан насиби монанди мо бекасони бечора ва бечиз аст. Ту хоҳ бо тӯхмати ноҳақ афтада бошӣ, хоҳ бо тӯхмати ҳақ, зуд начот меёбӣ ва ҳам чанд рӯзе, ки ин ҷо бошӣ, монанди меҳмон ба иззат ва ҳурмат рӯз мегузаронӣ. Модоме, ки падарат пулдор ва молдор аст, ҷилави ҳама, аз ҳоким гирифта то зиндонбон, ба дасти ўст. Агар ғайри туро ба зиндон овардан, аз падарат пул рӯёнидан мумкин мебуд, туро ташвиш дода ба ин ҷо намеоварданд. Чун ба сабаби ин ҷо афтодани ту нони ҳамаи аҳли ҳукумат рағванӣ мешавад, яқдараҷа туро оварданд. Вақте ки қомашон ширин шуд, ту халос мешавӣ. Агар моро ё падарони моро ҷор пули пуччак мебуд, ба ин ҳол афтада дар ин ҷо намемондем.

Ин ҷавон агарчи аз тасалли додани ин бандӣ қадре осуда шуда бошад ҳам, ҳар гоҳ аз берун овози

ное шунавад, тарсида ба аъзон баданаш ларза меафтад, вақте ки садон кушодани кулфи дари зиндонро шунид, қариб буд, аз бим қолаб тикӣ кунад ва аз таре худро ба паси бандиён пинхон кард.

Зиндонбон дар ҳолате, ки ба дасташ дуто нон ва як чойник чой буд, даромад ва ба зиндониён:

— Бойбача кучост? — гуфта пурсид.

— Кадом бойбача? — гуфт яке аз бандиён.

Зиндонбон:

— Ибод, писари Арбоб Камол.

Ибод, ки ба дасти зиндонбон чою нонро дид, осуда, аз гайри дарақ додани бандиён, ба по бархост:

— Ман Ибод, чӣ мегӯӣ? — гуфт.

— Ҳеҷ не, ба ту чою нон овардам, худо хоҳад зуд ҳалос мешавӣ ва дар он вақт хизмати маро, албатта, фаромӯш нахоҳӣ кард.

Ва охира ба гӯши Ибод гуфт:

— Нон ва чойро ясавулбоши фиристоданд, «ҳар вақт падараш ба дидан ояд, агар маро дӯст дори, дар сарф кардани пул ҳасеӣ маку» гӯяд, вагарна ба ҳоле, ки дигар бандиён афтаданд, меафтад, — гуфтанд.

Шариф аз ин гуфтугузоро дониست, ки ин писари Арбоб Камол аст, ки модари ӯро аз хонаи Бибиноша «зани сарсарӣ» гуфта пеш карда, Гулбиби мусибатзадаро гириёну нолон гирифта бурдааст.

Шариф барои фаҳмидани оқибати кори Гулбиби робитан худро бо Ибод кавӣ карда, дар байни чанд рӯзе, ки Ибод дар он ҷо буд, ӯ тамоми воқеа ва фоҷиаҳоро доништа гирифт.

Х. ХАБАР

Вақте ки Одина дар самоворхона аз Шариф хабаре аз хонаводааш пурсид, аввал аз бими он, ки ба Одина таъсири бад хоҳад кард, бо вучуди доништанаш ин ҳаме ахволро, ба ӯ нагуфтани буд. Чун баъд аз нақли саргузашти худаш ӯро келе осуда ва оронда ёфт, ба ин ахволи ӯ фирефта шуда хонаи ин ҷоқеаҳоро, агарчи ба ин тафсил набонад ҳам, кӯтоҳ карда гуфт. Шариф дар вақте ки ин воқеаҳоро ба

Баъд аз тамои кардани ин корҳо яке пурсид:

— Одина чӣ гуна одам буд?

Дигаре ҷавоб дод:

— Одина як ҷавони фақир, ғариб, номурод буд, ки дар ҷавонӣ қурбони ғадр, хиёнат, зулм ва бедоди арбоби истибдод ва боёни бадбунъёд гардид!

Пурсандаи ин пурсиш Шохмирзо ва ҷавобдиҳанда Шариф буд. Дигарон ҳама якбора:

— Интиқоми одинаҳоро аз золимон хоҳем гирифт! — гӯён ба роҳи омадашон бозгаштанд.

Пас, маълум шуд, ки Одина баъд аз як моҳи он рӯзе, ки дар самоворхона бо Шариф сӯҳбат карда буд, вафот ёфтааст.

ХИ. ХОТИМА

Дар Кӯҳистони тоҷик, аз бозе, ки таърих нишон медиҳад, бисъёр зулм ва бедодиҳо ба қор рафт, бисъёр хунҳо рехт, бисъёр хонаводаҳо парешон шуд. Мардуми тоҷики Кӯҳистон дар таърихи ҳаёти худ нисбат ба соири мардуми Осиёи Миёна харобиҳоро бисъёртар диданд. Онҳо, ҳамчуноне, ки аз тарафи амирони Бухоро ва амалдорони худ ҷавру бедод медиданд, инчунин аз дасти расму одат ва ҳурофот низ азобҳо мекашиданд. Дар ин роҳ бисъёр одинаҳо, бисъёр шарифҳо, бисъёр шохмирзоҳо, бисъёр сангинҳо, бисъёр гулбибиҳо, бисъёр бибиношаҳо ва бисъёр гуландомҳо фидо ва қурбон гардиданд.

Агарчи революцияи соли 1920 Бухоро ҳукумати амиронро аз сари онҳо бардошт, аммо барои пайдор кардани озодӣ чандин соли дигар муборизаи хунии давом кард.

Қавми тоҷик аз ҳучуми босмачиён, ки фарзандони баркамоли амири охирии Бухоро ва дастпарвардаҳои ҷаҳонгирони хориҷӣ буданд, харобиҳоеро дид, ки мондашонро таърих кам нишон медиҳад.

Оқибат тақсими ҳудуди миллӣ, ки дар сари соли 1925 дар Осиёи Миёна ба амал омад, субҳи содиқи саодат ва озодиро аз уфуқи кӯҳистони тоҷик ҳам намоён гардонид. Ҳукумати советии Ҷумҳурияи Мухтори То-

чикистон*, ки дар натиҷаи тақсимои ҳудуди миллии барпо шуда буд, бо ёрмандии аскарони сурх ва деҳқонони фақирони тоҷик, босмаҷиёро хотима дода дар охири ин китоби фоҷиа «граммати билхайр»-ро¹⁰⁰ гузошт.

Дар ин миён Тоҷикистон на танҳо аз босмаҷиён халос шуд, балки ҳоҷагии деҳқонӣ ва ҷорводорони худро ҳам ба роҳ андохт, ба бисёр асарҳои маданӣ ноил гардид.

Имрӯз дар фазои софи кӯҳистони тоҷик аэроплатно дар парвозанд, имрӯз дар камари пурпечу тоби кӯҳҳои Тоҷикистон автомобилҳо, автобусҳо дар ҳаракатанд ва зуд аст, ки оташаробаҳо ҳам дар байни кӯҳсор дар рафтор оянд. Имрӯз на танҳо дар шаҳрҳо, балки то ба кишлоқҳои тоҷик, мактабҳо, сағирхонаҳо, беморхонаҳо, клуб, китобхона ва қироатхонаҳо боз шуда ва боз шуданинд. Имрӯз ба ҷои калламанораҳо қуллан телеграфи босим, дудкашҳои заводи пахта ва дидбонҳои роҳи оҳанро тамошо мекунед.

Одина мурд, аз мурдан ва зистани Шариф ва Шохмирзо хабаре надорем, лекин ин қадар ба мо маълум аст, ки монанди Одина, Шариф ва Шохмирзо ҳазорон фақирон ва маълумони даври собиқ, имрӯз дар роҳи таракқи ҳоҷагӣ ва маданияти советии ватани озода худ содиқона кор карда истодаанд.

Гулбибӣ ва Бибиноши на ҳазорҳо монанди инҳо қурбон шуданд, лекин ҳоло гулбибиҳо ва бибиношаҳо ба баромадаанд, ки дигар намегузоянд занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мардонӣ бемуруват шаванд. Имрӯз ҳамчунин, ки мардумони фақирони тоҷик ба қорҳои худ содиқхатиранд, инчунин занони онҳо низ содиқхуқ ва озодаанд.

Мумкин аст ҳоло ҳам дар миёни қавми тоҷик арбоб камолдо, мулло ҳокимроҳо ва мулло мардиқудони бошанд ва зинман бар зарари мардуми тоҷик кор кунанд. Лекин хотирҷамъ ҳастем, ки ҳақиқӣ меҳнатдӯсти

* Тоҷикистон аз соли 1929 боз мустаккам ба катори республикаҳои иттифоқии СССР даромада бошад ҳам, бонбар эллитети таъриқона, он на дар ин маъра дар таҳрири якуми хотима буд, ба ҳақиқӣ худан монда шуд¹⁰⁰.

сар аз чанбари зулм берункашидаи тоҷик, дигар худро ба доми найранги онҳо нахоҳанд гирифтор кард ва вучуди нопоки ҳар гуна хоинро метавонад аз дунё нест ва нобуд намояд.

Хулоса, имрӯз Тоҷикистони советӣ гул кард, фардо ба олами Шарқ меваҳон ширин хоҳад дод.

*Самарқанд,
солҳои 1924—26.*

- ¹ *Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам*. Муаллиф ин тарҷимаи ҳоли худро соли 1940 навиштааст, аммо дар он солҳо ҷоп на-шуда, бори аввал соли 1955 дар шумораҳои 7, 8, 9 журнали «Шарки Сурх» ҷоп шудааст. Матни тарҷимаи ҳол бори дув-вум бо дасти нависи муаллиф татбиқ карда шуда ва ба он тасвех ва тавзеҳи лозимӣ низ дода шуд.
- ² *Абҷад ва ҳисоби абҷад* — дар алифбон арабӣ ҳар як ҳарф қимати ададӣ дошт, чунончи: алиф—1, бе—2, чим (ҷ)—3, лом (л)—30 ва ҳоказо.
Ба ҳисоби абҷад, яъне қимати ададии ҳарфҳоро ба назар гирифта таърих гуфтаи дар адабиёти классикии тоҷик хеле маъмул буд.
- ³ «*Мақтаби кӯҳна*»—повести аввалини тарҷимаи ҳоли С. Ай-нӣ аст, ки соли 1935 навишта ва ҷоп шудааст.
- ⁴ *Бихалифа ё (шакли пуррааш) бибихалифа* — муаллими мақтаби кӯҳнаи духтаронаро мегуфтанд. Бибихалифаҳо ода-тан дар ҳавлии худ мактаб кушода духтаронро меҳонон-данд.
- ⁵ Дар ин ҷо мақсад аз Ҳофиз ва Бедил девони ғазалиёти ин шоирон аст.
- ⁶ *Мирзо Муҳаммадалӣ Соиб* (соли вафот — 1069 — 70 ҳиҷрӣ). Аз шоирони машҳури адабиёти форс-тоҷик аст, ки дар Эрон ва Ҳиндустон зиндагӣ ва эҷод кардааст. Назар ба баъ-зе маълумотҳо чанде дар Оснӣи Миёна ҳам зистааст.
- ⁷ С. Айнӣ дертар дар боран ин колхоз бо унвони «Колхози Қоммунизм» очерке навиштааст, ки соли 1934 дар шумора-

хон 3 — 4 журнали «Барои адабиёти социалистӣ» ва баъд ду бор—соле 1935 ва 1936 аз тарафи Нашриёти Давлатии Тоҷикистон нашр карда шудааст.

⁸ *Нисо-маҳдум* 1826 — 1887, яке аз шоирони назмоӣи иншаи дуҷузъи асри XIX, аз дӯстони ва муаллифони Аҳмади Дониш буд.

⁹ Дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ин шеър дар сах. 422 — 423 дарҷ гардидааст ва байти аввали он ин аст:

Ҷанг ороу биниш, шабатар иншо кун,
Дар ҳақиқат аст, ҳақиқат мӯлабӣ кун.

¹⁰ *Маҷмаъ* — дар истилоҳи адаби байти аввалии ғазал 6 қисм-да аст.

¹¹ Имплом арабии каллимаҳои «мурғ» ва «об»-у «дон» ба ҳисоб ба абҷад 40, 200, 1000, —1, —2, —4, —1, —50, —5 ва ҳамин ва рақамҳои ҳамчун кунем, 1303 (солшумори ҳафтро) мешавад, ки ба 1886 солшумори милоди мӯтобиқ аст.

¹² С. Айбӣ ва ашқари дар қисми аввали «Ғаллоқҳои» худ ба-тафсил таҳлил кардааст Наср. С. Айбӣ, «Ғаллоқҳои» қисмҳои III—IV, Сталинбод, 1954, сах. 109—114 («Хатмашукӯӣ»).

¹³ Ҷаъд аслан ба маънои равшан ва ошроқ аст; дар хатмашукӯӣ бо ҳарфҳои калон кавиштаро мегуфтанд.

¹⁴ «*Бидиъа*» — китоби дарсии аввалини грамматикаи забони арабӣ, ки ба забони тоҷикӣ тартиб дода шуда буд ва оғро одатан пеш аз таълиқи мадраса мешоиданд.

¹⁵ «*Мурқаб*» — китоби дарсии грамматикаи забони арабӣ (сарф) буд, ки ба забони арабӣ тартиб дода шуда буд ва оғро инчунин пеш аз таълиқи мадраса мешоиданд.

¹⁶ «*Дониҷӯи*» — китоби дарсии грамматикаи забони арабӣ онқад ба ҳама (синтаксис) буд, ки оғро пеш аз таълиқи мадраса мешоиданд.

¹⁷ *Аллак* — номи наҳси расми адлонтарони муллоло буд. Одатан муллоқо барои ҳалли кутубҳои баъди худашон ба ғалли мурҷиқат мекарданд.

¹⁸ *Қиссӣ* ва *қаллабӣ* — истилоҳи донишманди аст, ҳама *обе*, ки дар инҷо қисс (ноябр — декабр) ва қаллаб замонот ба забони мешоиданд.

¹⁹ *Ҷанг* — дар ашқари Бӯзоро солшумари буд, ки ба инҷо каллаб донишманди ошроқ ва дониш мурҷиқат мекард.

- ²⁰ *Бегоҳи чумъа ва душанбе*—муаллиф он раъму «дати пештараро дар назар дорад, ки пас аз вафоти касе дар бегоҳи чумъа ва душанбе аввалин ошу ноне хозир намуда аҳли маҳалларо ба хонан ӯ ба фотиҳахонӣ ва зиёфат таклиф меканд.
- ²¹ Ниг. «Дохунда», Сталинобод, 1949, сах. 48—55. («Ачина асар кардааст», «Чаноза»).
- ²² Ниг. «Ғуломон», Сталинобод, 1950, сах. 230—231.
- ²³ Ниг. ба эзоҳи шумораи 7.
- ²⁴ Ниг. «Ғуломон», Сталинобод, 1950, сах. 154—157.
- ²⁵ *Домуллои кунҷакӣ*—домуллои дараҷан дуввӯм аст, ки шоғирдон аввал дарсашонро пешӣ ӯ хонда тайёр мекунад, пас аз он ба дарсхона ба пешӣ мударрисӣ калон рафта мехонанд. (Аз қайдҳои С. Айни ба романи «Ғуломон»).
- ²⁶ *Мухаммад Шарифҷон-махдум Садрӣ Зиё* (1868 — 1931) — яке аз намояндагони интеллигенцияи пешқадами замони худ буд. Ӯ дар давраи ҳукмронии ду амири охирии Бухоро баъзе мансабҳои расмӣ ва маъмуриро ишғол менамуд. Баробари ҳамин ӯ мухлис ва тарафдори бисёр маорифпарварон (аз қиблаи Аҳмади Дониш), шоир ва нависандагони пешқадами охири асри XIX ва аввали асри XX буд. Ӯ ҳар чанд ин одамон аз тарафи амир ва навкарони хушомадгӯн ӯ таъҷиб карда мешуданд, аммо Садрӣ Зиё ҳамеша бо онҳо дӯст буд ва дар маҷлисҳои онҳо иштирок мекард. Дар тарафи Садрӣ Зиё дар боронини ҳамзамонҳои худ хотираҳои бисёре навиштааст, ки ҳаман онҳо барои омӯхтани ҳаёти адабии он давр аҳамияти калоне доранд.
- ²⁷ *Падари Шарифҷон-махдум Қозӣ Абдулшукӯр* (соли вафот 1306/1888) буд, ки чанд муддат дар Бухоро вазифаи қозиклониро иҷро мекард. Ғайр аз ин вазифа ӯ дар мадрасаҳои Бухоро дарс меод ва бо таҳаллуши *Оял шеърҳо* низ меғуфт. Ниг. С. Айни, «Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 209—210.
- ²⁸ *Мирзо Абдуллоҳиди Мунзим* (1877 — 1934) — аз дӯстони С. Айни, яке аз шоирони хуштабъ буда, дар пешани ҳаттоти ҳам маҳорат дошт. Шеърҳои Мунзим пас аз революция дар матбуоти тоҷик, аз он ҷумла дар «Овози тоҷик», «Роҳбари дониш» ҷоп мешуданд.
- ²⁹ *Аҳмад маъруфи Муҳандиси Дониш* (1827 — 1897), ки ӯро Аҳмади Қалла низ меғуфтанд, шоир, мутафаккир ва маорифпарвари бузургӣ нимаи дуввӯми асри XIX буд. Дар ташаккули афкори пешқадами Аҳмади Дониш равияи прогрессивии адабиёти форсу тоҷик ва шивосони ӯ бо Россия роли калоне бозиданд. Аҳмади Дониш дар асарҳои худ но-

расомдон он замон ва зулму истибдоди амиронро дилерона танкид намуда, омӯхтани илмҳои дунёӣ ва маданияти пешқадами русро тарғиб мекард. Фикрҳои тараққипарваронаи Аҳмади Дониш дар байни интеллигенцияи он замон таъсири қалоне дошт.

- ²⁰ С. Айӣ ҳамеша Аҳмади Донишро бо эҳтиромӣ бузург ба ҳардаст. У дар «Еддоштон» худ ҳаёт ва эҷодиёт, иҷтимоии асарӣ барҷастаи ӯ «Наводир-ул-воқеъ»-ро батафсил зикр кардааст.

Ниг. С. Айӣ «Еддоштон», қисмҳои III—IV, Сталинбод, 1955, сах. 25—40 («Аҳмад махдуми Дониш», «Тарии эҷодгони шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад-махдум», «Оби ганде ба хандак», «Шеърҳои ҳаҷии Аҳмад махдум») сах. 400—427 («Хабари вафоти Аҳмади Дониш», «Азвалии шиносони ман бо калонтарии асарӣ Аҳмади Дониш «Наводир-ул-воқеъ»»).

- ²¹ Махдум—Султон Махдуми Ғазнаӣ ва Айз номӣ гулони, ки ба забон шӯҳрат доштааст. Ба ӯ ном дар адабиёти форсу тоҷик чанд дoston навишта шудааст. Китобе, ки С. Айӣ зикр намудааст, маҷмӯаи ғазалҳост, ки аз тарафи шоири номаълуме навишта шудааст ва дар ҳар ғазал номи Махдуму Айз оварда мешавад. Ин китоб барои байтбарак дар Бухоро хеле машҳур буд.

- ²² Мулло Назруллои Лутғӣ (соли вафот — 1918) — аз ҷумлаи шоирон ва адабиётдӯстони охири асри XIX ва аввали асри XX аст. Соли 1918 пас аз зарби 75 ҷуб, ки бо фармони зикр сада шуда буд, вафот кард.

Ниг. С. Айӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 463—464.
Абдулқодири Зарфӯрон (соли вафот — 1903) — яке аз кассии фозил ва адабиётдӯсти замони худ, аз ҷумлаи шоирдони Аҳмади Дониш буд. Ба рӯдиҷии мутаассиб ва ҳуқуқсӯии мустақиди дуньявии охири дошт. Муаллифином таърихи ва худ С. Айӣ низ истифодаи баъзеи шоиронро ӯро таъриф мекунад, аммо аз охири ӯ зикр ба ҷуз чанд шӯро асарӣ дигаре маълум нест. Ниг. С. Айӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 305.

Содиқҷӯи Гулшанӣ (соли вафот — 1910) — аз шоирон ва фозилони охири асри XIX ва аввали асри XX аст. Ҷаъири, ки С. Айӣ менависад, Гулшанӣ доки Бухороро саҳлат карда баромада ба забони тоҷикӣ китоби география навиштааст. Ниг. С. Айӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 460—461.

Ҷаъиҷи Ҷаъид (соли вафот — 1910) — аз шоирон ва фозилони он замон буда чанд муддат ба дарбори эҷодгони доштааст. Аз ӯи шӯро, ки С. Айӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» (сах. 272) шӯрад, маълум мешавад, ки ӯ китоб ба зикр ва муқаррабони ӯ дуньявии доштааст.

Абдулқодири Таъриқӣ (соли вафот дар охири солҳои бист-сими) — аз шоирони аввали асри XX аст, ки муттақӣ дониши ӯ

дар Шўъбаи Шарқшиноси Академияи Ҷанубии Тоҷикистон махфуз аст.

Абдулкарим Офарини Дўзахӣ (соли вафот — 1892 — 93) — аз шоирони нимаи дуввуми асри XIX буд, ки чанд муддат ба иҷрои мансабҳои расмӣ низ маъмур буд. Аз шеърҳои ӯ хеле кам боқӣ мондаанд.

Мирзо Муҳаммад Азими Сомӣ (соли вафот—1908), дар аввалҳо Ҳиммат таҳаллуқи мекард. Дар давраи амир Музаффар ва амир Абдулаҳад Муншини (қотиби) дарборӣ буд. Дар аввали солҳои 1900-ӯм бо сабабе номаълум аз дарбор роида шуд ва ҳаёти қашшоқона ба сар мебард. Мероси шоирӣ Сомӣ дар ҳаёти адабии он давра маънаи муҳимме надошта бошанд ҳам, аммо асарҳои таърихӣ ӯ имрӯз ҳам барои мо дораи аҳамияти калон аст.

Мирзо Ҳаити Саҳбо (дар соли 1918 аз тарафи амир кушта шудааст) чанд гоҳ дар дарбори амир мансабҳои намоёнро ишғол мекард, вале азбаски рӯи оппозиционӣ дошт, дар охир бо найранге аз Бухоро берун фиристода ва ба як сураи ваҳшӣна қатл карда шуд.

²³ *Иншо ва мукотибот* — ҳар гуна қоғаз ва мактубҳои расмӣ ва қориро меномиданд. *Васоиқ* ҷамъи *васиқа* аст, ки ҳуҷҷатҳои юридикӣ замони пешро меғуфтанд.

²⁴ *Вақф*—дар луғат ба маънии водоштан ва воғузоштан. Ғайр аз ин мулкҳои ба фондани касе ё ҷамъият воғузоштан аст. Масалан, дар замони пеш молу мулкҳои худро ба сабаби набудани меросхӯрон ба хонақоҳ, мадраса ё масҷидҳои калон вақф мекарданд. Даромадҳои чунин мулкҳои вақф мебоист ба фондани талабаҳо, камбағалон, дармондагон харҷ карда мешуданд. Аммо дар амал даромади ин мулкҳо ба коми як тӯда аъёнӯ ашрофи муфтхӯр мерафт.

²⁵ *Ориятнишин* — муллоҳои мегуфтанд, ки худашон дар мадраса ҳуҷра надоштанд ва дар ҳуҷраи касоне дигар менишастанд.

²⁶ *Мутаваллиҳи мадраса*—вазифаи маъмури буд, ки қорҳои хоҷагии мадраса дар ӯҳдаи ӯ буд.

²⁷ *Амир Музаффар* — амираи Бухоро, ки дар солҳои 1860 — 1885 ҳукмронӣ кардааст.

²⁸ *Ҷанги байни Россияи подшоҳӣ ва Бухорои амирӣ* дар солҳои 1866 — 68 воқеъ шуда бо мағлубияти аморат ва имзои шудани аҳдиномаи сулҳи 23 июни соли 1868 ба анҷом расида буд.

²⁹ *Қаровулбегӣ* — мансаби расмӣ дарборӣ буд, ки одатан ба қосбонони дарборӣ назорат мекард.

³⁰ *Мирзохоҷа* — ҷое, ки дар он ҷо қотибон менишастанд. Мирзохоҷа дар назди ҳокимон, қозихо ва дарбор ташкил карда мешуданд.

над бо чопи сангӣ соли 1909 ва пас соли 1917 бори дунаум дар Самарканд нашр шуда буд.

- ¹⁰ Арк боргоҳи амирони Бухоро буд. Ҳоло музеи кишваршиносии Бухоро дар он ҷой гирифтааст.
- ¹¹ Тайная охрана. Нависанда *Охранное отделение* (шӯъбаи нигоҳбонӣ)-ро дар назар дорад, ки онро *охранка* низ мегуфтанд. Ин органи назорати мағзию полициягии Россия подшоҳӣ буд, ки соли 1881 барои таъҷибӣ сибёӣ ва мубориза бар зидди ҳаракати революционӣ ташкил карда шуда буд. Пас аз сарнагуи карда шудани царизм дар соли 1917 ин орган барҳам дода шуд.
- ¹² *Консулхонаи рус* — «Агентии сибёии императории Россия» дар назар дошта шудааст, ки онро акли Бухоро консулхона низ мегуфтанд. Ин агентӣ соли 1885 дар Бухоро (дар Қоғони ҳозира) аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ташкил карда шуда буд. Ин агентӣ дар байни Петербург ва генерал-губернатории Туркистон, аз як тараф, ва аморати Бухоро, аз тарафи дигар, идорae буд, ки маъсалан робитаҳои сибёӣ ва иқтисодиро ҳал мекард.
- ¹³ Ниг. ҳамин ҷилд, сах. 212—234 («Заводи пахта», «Одина дар ашӯда», «Корпартоӣ», «Ҳамдардон», «Февраль — марти соли 1917»).
- ¹⁴ *Агентии сибёӣ* ҳамон «Агентии сибёии императории Россия» мебошад.
- ¹⁵ *Революцияи Февраль* — революцияи буржуазӣ-демократии феврале соли 1917 аст, ки 27 феврале (12 март) ҳамон сол доқимияти мутлақаро дар Россия сарнагуи кард.
- ¹⁶ *Совети мухтасари Совети депутатҳои солдатон ва корсарон* мебошад. Ин гуна советҳо пас аз Революцияи Феврале соли 1917 дар тамоми Россия, инчунин дар Осиёи Миёна низ барпои шуда буданд.
- ¹⁷ Шурӯшҳои халқон Осиёи Миёна ба муқобили ҳукумати подшоҳӣ ба мумокинбасти марлақорғирӣ соли 1916 ба тухӯъ оғозда буданд. Ҳукумати подшоҳӣ дар вақти ҷанги ҷаҳония иқум барои кордон ақибгоҳ ва назарияи фронтӣ аз байни ақлоии мақаллаи мардиқор метрифт, ки ин бонси қадру қазаби ошман мехнаткеш гардид.
- ¹⁸ «*Новое Время*» («Замони Нав») — газетae буд, ки аз соли 1868 то октябри соли 1917 дар Петербург мебаронад. Ин газета, ки дар аввалҳо газетae муътадилли либерали буд, аз соли 1876 сар карда ба органи доиралон реакционии дворянҳо ва амалдорони бюрократ мубаддал шуд. Ин газета ва

фақат ба муқобили ҳаракати революционӣ, балки ба муқобили ҳаракати либералӣ-буржуазӣ ҳам мубориза мебард. Аз соли 1905 сар карда, яке аз органҳои гурӯҳҳои сиёҳ (черносотенцы) гардид.

- ⁶⁸ *Думаи давлатӣ* — муассисаи намоёндагоне буд дар Россия, ки онро дар вақти революцияи солҳои 1905 — 07 ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади муттаҳид намудани буржуазия ва помещикон ва фуру нишондани революция ташкил дода буд. Дар ин ҷо Думаи 4-ӯм (15 ноябри соли 1912 — 25 феврالی соли 1917) дар назар дошта шудааст.
- ⁶⁹ *Гучков Александр Иванович* яке аз роҳбарони буржуазияи империалистии Россия буд. Дар вақти революцияи буржуазӣ-демократии феврالیи соли 1917 мехост монархияро нигоҳ дорад. Дар ҳайати Ҳукумати Муваққата Вазирӣ ҳарбӣ ва баҳрӣ буд. Гучков намоёндани партиаи октябристо («Иттифоқи 17 октябрь») буд.
- ⁷⁰ *Черносотҳо* (дурусттараш *черносотенецҳо*). Дастаҳои ғоратгарӣ «гурӯҳҳои сиёҳ» буданд, ки ҳукумати подшоҳӣ барои мубориза бурдан ба муқобили революция дар солҳои 1905 — 1907 ташкил дода буд. С. Айни ин калимаро маҷозан дар сифати Гучков кор фармудааст.
- ⁷¹ *Резидент*—маънии аслиаш роҳбари махфии идораи ҳосусеи дар мамлақати хориҷӣ ё намоёндани мамлақати империалистӣ дар мустамлика мебошад. Пас аз сарнагун карда шудани ҳукумати подшоҳӣ намоёндани Ҳукумати Муваққата дар назди аморати Бухоро ҳамин тавр ном гирифта буд.
- ⁷² *Куропаткин Алексей Николаевич* генерал-губернатори охирии Туркистон буд, ки 30 марти соли 1917 аз вазифааш дур карда шуд ва бо ҳамин генерал-губернатории Туркистон низ барҳам дода шуд.
- ⁷³ *Сироҷиддин*—додари С. Айни, 9-ӯми марти соли 1918 бо як гурӯҳ касони дигар дар арки Бухоро дар «регҳона» бо фармони амир кушта шудааст. Тасвири «регҳона» ва номи ҷанде аз ин касон дар «Чаллодони Бухоро» дода шудааст. Ниг. ҳамин ҷилд, сах. 112—115.
- ⁷⁴ *Мирзо Назруллои Лутфӣ* дар назар дошта шудааст. Ниг. Кайди рақами 32.
- ⁷⁵ *Клемм В. О.* дар вақти ҳукумати подшоҳӣ ва Ҳукумати Муваққата директори департаменти саввӯми Вазорати Корҳои Хориҷӣ буд.
- ⁷⁶ *Бар вафқи*—мувофиқи.
- ⁷⁷ *Пассажи Бухоро*—иморате дар тарафи ғарбии Лаби ҳавзи деқонбегӣ, ки пеш дар он идораи ҷанд фирмаҳо ва банк ҷой гирифта буд.

- ³⁹ Инг. С. Айӣй, «Дохунда», Сталинобод, 1949, сах. 231—237.
- ⁴⁰ *Миригазоб*—қасе буд, ки аз болон иҷрон ҳукми ҷазо назорат мекард ё худ ҳукми ҷазоро ба иҷро мерасонд. Ҷунони, агар қасе ба қатл маҳкум шуда бошад, дастӣ уро ба пеш баста то қатлгоҳ мебурад.
- ⁴¹ Инг. С. Айӣй, «Ғулмон», Сталинобод, 1950, сах. 51—56.
- ⁴² Ин шахс яке аз муаллимони кӯхван Самарқанд Ризоҳои Ходилода мебошад, ки ҳоло синнаш ба 70 расида ва нафақатир аст.
- ⁴³ Ин марсиеро муаллиф моҳи августи соли 1918 яншифтааст. Бори аввал дар «Аҳғари инқилоб» ном маҷмӯан С. Айӣй (сах. 27 — 29), пас дар «Намунаи адабӣи тоҷик» (сах. 570—573), ва бори сейм дар маҷмӯан «Елғорӣ» (сах. 15—17) дарҷ шуда буд.
- ⁴⁴ «*Шӯълан инқилоб*»—журнали ҳафтагӣе буд, ки дар Самарқанд аз 10 апрели соли 1919 то моҳи декабри соли 1921 мебаронад.
- ⁴⁵ «*Мехнатқашлар товуши*» («Сазои меҳнатқашон») — газетас буд, ки дар Самарқанд дар солҳои 1918 — 1919 нашр мешуд.
- ⁴⁶ Ҷунони аз журнали «Шӯълан инқилоб» низоҳои зерини муаллиф ба мо маълум буд: «С. Айӣй», «С. М.», «К. С.», «С. Х.», «С.», «Х.», «К. А.», «С. К.», «С. А.».
- ⁴⁷ Ин очерк бо сарлавҳан «Таърихи сиксизилан манитиға, ки дар Бухоро ҳукм роидаанд» дар журнали «Шӯълан инқилоб» бо нисзи «С. М.» дар шумораҳои зерин дарҷ гардидааст. Соли 1920: № 50, 20 сентябрь; № 51, 27 сентябрь; № 52, 4 октябрь; № 53, 14 октябрь; № 56, 15 ноябрь; № 57, 18 ноябрь; № 58, 25 ноябрь; № 59, 2 декабрь; № 60, 23 декабрь; соли 1921: № 62, 1 январь; № 63, 17 январь; № 66, 10 февраль; № 68, 24 февраль; № 70, 4 апрель; № 72, 18 апрель; № 74, 2 май; № 76, 19 май; № 77, 23 июнь; № 79, 7 июль; № 82, 11 август; № 83, 22 август; № 84, 1 сентябрь; № 85, 12 сентябрь; № 87, 3 октябрь; № 88, 7 ноябрь; № 89, 17 ноябрь; № 90, 28 ноябрь.
- ⁴⁸ Революцияи халқии Бухоро дар моҳи сентябри соли 1920 ба вуқӯъ омада, ҳокимияти амрро сарнагуи кард.
- ⁴⁹ «Таърихи амрҳои манитиғаи Бухоро», Нашриёти давлатии Туркистон, Тошкент, 1923.
- ⁵⁰ Инг. С. Айӣй, «Ғулмон», Сталинобод, 1950, сах. 282—292.

- ⁹⁰ *Туркфронт*—Туркистанский фронт, яъне Фронт Туркистон—дар солхон чанги граждани барои мубориза ба муқобили душманони дохилӣ ва хориҷи давлати советӣ ташкил шуда буд.
- ⁹¹ *Ҷумҳурияти Шӯроии Халқии Бухоро* дар моҳи сентябри соли 1920 пас аз сарнагуи шудани ҳокимияти амир барпо гардид. 19-ӯми сентябри соли 1924 курултои 5-ӯм ин ҷумҳуриятро социалистӣ эълон намуд ва 20-ӯми сентябрь иродаи халқҳои Бухороро ифода карда, қарор дод, ки ба ҳайати СССР дохил шавад. Соли 1924, ба муносибати тақсими миллии Осиёи Миёна территорияи Республикаи халқии социалистии Бухоро тақсим шуда, ба ҳайати республикаҳои нав ташкилшудаи Ўзбекистон, Туркменистон ва Тоҷикистон дохил гардид.
- ⁹² *Чека*—кӯтоҳшудаи Чрезвычайная комиссия—комиссияи фавқулодда, ки дар аввали революция барои мубориза бар зидди контрреволюция ташкил дода шуда буд.
- ⁹³ Ниг. С. Айни, «Дохунда», Сталинобод, 1949, сах. 276—282.
- ⁹⁴ Ниг. С. Айни, «Ғулумон», Сталинобод, 1950, сах. 383—388.
- ⁹⁵ «*Ҷаллодони Бухоро*» соли 1922 ба забони ўзбекӣ дар журнали «Инқилоб» дар шумораҳои 3, 4, 5, 6, 7, 8 чоп шуда буд.
- ⁹⁶ «Бухоро инқилоби таърихи учун материъллар», Москва, 1926.
- ⁹⁷ *Наркомпрос* (Народный комиссариат просвещения) Комиссариати Халқии Маориф.
- ⁹⁸ *Бухгосторг* (Бухарская Государственная торговля)—идораи тиҷорати Бухоро.
- ⁹⁹ «*Овози тоҷик*» — газетая тоҷикӣ буд, ки дар Самарқанд аз августи соли 1924 то соли 1926 чоп мешуд.
- ¹⁰⁰ Муаллиф нашрҳои то соли 1940-ро дар назар дорад.
- ¹⁰¹ *Тақсими милли*—ба ҳудуди милли-давлатӣ тақсиму шудани республикаҳои Осиёи Миёна дар назар дошта шудааст, ки он дар соли 1924 ба амал омада буд. Дар натиҷаи он дар Осиёи Миёна РСС Ўзбекистон, РСС Туркменистон, РАСС Тоҷикистон ва РАСС Қирғизистон ташкил шуда буданд.
- ¹⁰² Республикаи Автономии Советии Социалистии Тоҷикистон 14 октябри соли 1924 дар ҳайати РСС Ўзбекистон ташкил карда шуда буд. 5 декабри соли 1929 РАСС Тоҷикистон ба республикаи иттифоқӣ табдил дода шуд.

102 Дар ни чо шеъри Рудаки, ки бо байти:

Бун чун мулиби ома хаме,
Еян ёри мехрубон ома хаме

— шурӯъ мешавад, дар назар дошта шудааст.

104 *Утильсырьё*—чизҳои кӯҳна; дар ни чо магазини дар назар дошта шудааст, ки чизҳои партов ва кӯҳна-колаҳоро мехарад.

105 Нашрҳои то соли 1940 дар назар дошта шудааст.

106 «*Чаллодона Бухоро*» ба забони тоҷикӣ бори аввал соли 1937 чоп шудааст.

107 Повести «*Марси судхӯр*» аввал дар шумораҳои 3 — 4, 5 — 6 (соли 1937) журнали «Барои адабиёти социалистӣ» ва пас дар шакли китоб бори нахустин соли 1939 чоп шудааст.

108 «*Едгорӣ*» соли 1935 чоп шудааст.

109 «*Аҳмади девбанд*» аввал дар журнали «Раҳбари дониш» (шумораҳои 8 — 9, 11 — 12, соли 1928), пас дар шумораи 6 (соли 1936) журнали «Барои адабиёти социалистӣ» ва соли 1939 бори аввал алоҳида чоп шуда баромадааст.

110 Романи «*Ятим*» соли 1940 аз чоп баромадааст.

111 Ин лугат чоп нашуда мондааст.

112 *Тоҷикиз*—кӯтохшудан Таджицкое Государственное Издательство—Наширӣи Давлатии Тоҷикистон.

113 *Мазлум* мешавад, ки муаллиф ни қловари дар охири соли 1948 ё аввалҳои соли 1949 навиштааст.

114 «*Чаллодона Бухоро*». Аввалин асарӣ насри бадеии навианда аст, ки соли 1920 навишта шудааст. Навианда пас аз 16 сол, соли 1936 ни повестро аз нав қор карда ба он ҷамд тағйирот даровардааст. Ин асар соли 1937 чоп шуда буд. Ба забони тоҷикӣ бори дувум соли 1949 дар маҷмуи «Асарҳои мухтаб» (сах. 190 — 274) чоп шудааст. Повесть ба забони русӣ ва ӯзбекӣ низ тарҷима шудааст.

115 *Воқеи Каласоро* муаллиф дар «Мухтасари тарҷимаи қоли худам» бо тафсил ивақ қардааст. Инг. ҳамин ҷалд, сах. 91.

116 *Ҷавонбӯзороиён* — яке аз ҷараёнҳои ҳаракати буржуазӣ-миллатчиӣ, контрреволюционӣ ҷалдӣ буд. Ҷавонбӯзороиён идеяҳои пантуркистиро таблиғ қамуда, ба Туркия тасъиб мехариданд. «*Ҷавонбӯзороиён*» (ин ном дар соли 1918 ба вуҷуд омада буд) ва «*ҷалдҳои*» дар ҷалд ивақ. Соли 1920 дар ҷа-

фай шўриши халқии Бухоро ба муқобили истиблоти амир, як гурўҳ қадидони бухорой, ки дар Тошкент буданд, расман эълон намуданд, ки ташкилоти қадидии Бухоро партияи Чавонбухоронён номида шавад. Пас аз сарнагуи қарда шудани аморат ва ташкил ёфтани Республикаи Советии Халқии Бухоро чавонбухоронён ба муқобили ҳокимияти халқ баромада ташкилотчии босмаҷиён шуданд. Дартар, як қисми чавонбухоронён ба хориҷа муҳоҷират намуд ва қисми дигари онҳо ҳосусони империализми Ғарб шуда фoš гардид.

- 117 *Лозимулқатл*—ибораи арабий, яъне қасе, ки аз нуқтаи назари шариаат қатли он зарур аст.
- 118 *Қанахона* — як навъ ҳабсхонаи амир буд, ки дар он ҷо қана, тахтақана ва монанди онҳо бисёр буда, қаси маҳбус аз ғазанди онҳо азобдон тоқатфарсо мекашид.
- 119 *Элнавқарон* — аскарони ғайри мунтазами амир (аскарони мунтазами ўро сарбоз меғуфтанд), ки танҳо дар вақти ҷанг аз байни аҳолии (аз элотҳо) ҷамъ қарда мешуданд.
- 120 *Олуқ* қалмаи ўзбекист — маблағ ё тўхфае, ки дар вақти ба мансабе таъин шудани қасе ба тариқи мубораққод фиристода ё оварда мешуд.
- 121 *Амлоқдор*—амалдоре, ки ғайр аз заминҳои вақф аз тамоми заминҳои дигар андоз меғундошт.
- 122 *Мўҳрона*—маблағе, ки дар вақти мўҳр қарда шудани ҳуҷҷатҳои гуногуни юридикӣ аз аҳолии меситониданд.
- 123 *Шабғард*—посбоне, ки дар ихтиёри миршаб буд ва шабона барои назорат қардан ба тартиб меғашт.
- 124 *Даҳбошии ҷиреб* — аз тобеони миршаб буда ба як ҷиреби (участкаи) алоҳида маъмур буд.
- 125 *Хуррият* — ба манифести амир, ки 7-ўми апрели соли 1917 дар бораи ҷорӣ намудани ислоҳот дар аморати Бухоро эълон қарда шуд, қадидон ва қасони аз паси онҳо гумроҳшуда ҳамин тавр ном дода буданд. «Хуррият» дар асл ба маънои озодӣ аст. Аммо ҷей тавре, ки С. Айний дар тарҷимаи хэли худ навиштааст, дар охир ҷей будани ваъдаҳои хушкӣ амир ва «хуррият» ба ҳамма маълум шуд. (Ниг. ҳамин ҷилд, сах. 76—83).
- 126 *Ло ҳавла ва ло қуввата* ва ҳоказо — оятест аз қуръон, ки тарҷимааш ҷунин аст: нест тарсе ва нест қуввате ба ҷуз аз худон олай ва бузург.
- 127 *Ясавул* — аз ходимони дарбори амир ё ҳоким буд, ки дар вақти сафар пеш-пешӣ онҳо ба сифати посбон меғафт. *Ясағулабашӣ* — сардори ясавулон аст.

- ¹²⁸ *Тўқсабоҳона*. *Тўқсабо*—яке аз мансабхон ҳарбӣ буд дар замони амир. *Тўқсабоҳона*—чоғе буд дар арки амир, ки он чо тўқсабоҳо менишастанд.
- ¹²⁹ *Даҳа нишастан*, яъне даҳ рӯз нишастан аст. Дар замони пеш дар моҳдон муайян қасони диндор дар Хониқоҳдо (гоҳо дар ҳавлини худ) ҳам ба пешни гушае парда кшида, даҳ рӯз ё чил рӯз (чилла нишастан) рӯи қасеро надида менишастанд ва машғули ибодат мешуданд, ки гуё савоби он қалъи будааст.
- ¹³⁰ *Одина* — повести аввалини нависанда аст, ба забони тоҷикӣ С. Айни ин повестро соли 1924 навишта буд ва худ ҳамон сол чанд порчаи он бо сарлавҳан «Саргузашти як тоҷикӣ кәмбағал ё ки Одина» дар саҳифаҳои газетани «Овози тоҷикӣ», ки дар Самарқанд чош мешуд, дарҷ шуда буд. Повести маъкур бори аввал ба шакли китоб соли 1927 бо алифбони араби нашр гардиш. Пас аз он бош чош маротиба — дар солҳои 1931, 1935, 1938, 1949 («Асарҳои мунтахаба», сах. 275—423) чош шудааст. «Одина» яке аз асарҳои барҷастани С. Айни мебошад, ки ба бисёр забонҳои халқҳои СССР ва мамлакатҳои хориҷи тарҷима шудааст.
- Дар ин чош матни асар бо қайдҳои муаллиф ва нашрҳои дигар тағбиқ карда шуд.
- ¹³¹ *Танган роҷа* — танган эътиборнок, дар харидуфурӯш ба қор раванд.
- ¹³² *Қарзулҳасана*, иборани араби буда, қарзи хуб гуфтаи аст, яъне қарзе, ки аз он фонди намегирифтанд.
- ¹³³ *Танқид* — дар истилоҳи юридикии пештари фонди, ки аз пул гирифта мешуд.
- ¹³⁴ *Рубо* — ҳамон фонди аст.
- ¹³⁵ *Солн 1333 ҳиҷри* ба солн 1915 мелоди баробар аст.
- ¹³⁶ Дар ин чо ба афсонаи машҳури «Юсуф ва Зулайхо» ишора рафтааст. Мувофиқи ин афсона Яъқуб II писар доштааст, ки аз оиди писари хурдиши Юсуфро илҳом дӯст мелаштааст. Бародарони дигари Юсуф аз ин муҳаббати фавқуллоҳии падаршон бо додари хурдишон ҳасад мебардаанд ва дар охири қарор доданд, ки алоҳе қарда Юсуфро нобуд қунанд. Рӯзе бо рӯзгати падар Юсуфро гуё ба сайри саҳро—ба шикор мебаранд ва дар он чо уро ба чош меақдоянд. Қуртан уро ба хуни сайд оида ба қони бармегарданд ва ба падаршон «Юсуфро гурӯ кӯрд» мегӯнд. Яъқуб дар гами фарзанди гумгаштави солҳои сол гами кӯрд ноҷӯи мешавад.

Байтулэхзон—ибораи арабист, ба маънии хонаи хузи. Дар ни чо мачоз аст аз манзили Яъқуб, ки ғамхона шудааст.

- ¹³⁷ *Чанги умумӣ*—муаллиф чанги чаҳони яқуми солҳон 1914—1918-ро дар назар дорад.
- ¹³⁸ *Пристав* — дар Россияи подшоҳӣ сардори полицияи участкавӣ буд.
- ¹³⁹ *Закот*—андозе, ки аз молҳои фуқаро гирифта мешуд. *Закоғҷӣ*—амалдори ҷамъкунондани закот дар соҳти ҳукумати амрӣ.
- ¹⁴⁰ *Яргу*—мусодираро меғуфтанд, яъне мусодирае, ки бо амри амир ба хазина мерафт.
- ¹⁴¹ *Маҳзар*—дар замонҳои пеш ҳуҷҷатҳои юридикиро меғуфтанд. *Маҳзари дағъӣ* ҳамон ҳуҷҷатест, ки ҷавобгар барои рад кардани дағъои дағъогар менавишт.
- ¹⁴² *Талбис* — соҳтакорӣ, қалбакикорӣ.
- ¹⁴³ *Хати иброй* — ҳуҷҷате, ки дағъогар «аз дағъоам гузаштам, дигар дағъо нахоҳам кард», гуён меод.
- ¹⁴⁴ *Валиқолмоғ*—лафзи арабист, яъне валии худо ғуфтаи аст.
- ¹⁴⁵ *Муроқаб* — ваъҷиятест, ки шайхон сари худро ба тарафи ҷани сина ҳам карда (гуё ба дилашон нигоҳ карда) хомӯшона ҳатто пичир-пичир накарда ибодат мекунонд.
- ¹⁴⁶ *Сарандеб* — ҷазираест дар ҷануби ғарбии Ҳиндустон, онро Цейлон ҳам меноманд. Дар ғуфтори табиб мазор номидани шудани Сарандеб барои нишон додани ҷаҳолати вай аст.
- ¹⁴⁷ «*Мухторияти Қўқанд*» — ташкилоти контрреволюционии миллатчиғии буржуазӣ буд, ки дар моҳи ноябри соли 1917 бо мақсади аз Россияи советӣ ҷудо кардани Туркистон ва барқарор намудани ҳукумати сифҳои истисморкунондаи худро «ҳукумат» эълон карда буд. Аммо ин «ҳукумат» дар байни халқи меҳнаткеш такягоҳе надошт, дар моҳи феввали соли 1918 аз тарафи қувваҳои демократии маҳаллӣ бо ёрии қисми Армияи Сурх торумор карда шуд ва дар Қўқанд ҳокимияти советӣ барқарор карда шуд.
- ¹⁴⁸ *Эргаш*—яке аз сардорони босмаҷиғии Фарғона ва роҳбарони «мухторияти Қўқанд» буд, ки пас аз торумор карда шудани мухторият бо дастаҳои ғоратгари худ ба муқобили ҳокимияти советӣ мубориза мебуд.
- ¹⁴⁹ *Мозода* — истилоҳи молиявии Бухорон амирӣ буда ба маънии «ҷизи барзиёдмондае аз он ҷизе, ки ба хазина супурда шудааст» мебошад.

- ¹⁵⁰ Пас аз он ки Колесов дар назди Қармина кӯшунҳои амиро шикаст дод, 25 март соли 1918 амир ба шартҳои оштинҷавӣ розӣ мешавад. Мувофиқи ин шартнома амир мебаност армияи худро пароканда кунад, товоии роҳҳои байроншудаи оҳанро диҳад, дар сӯйсаги берунии худ ба бетарафии комил риоя кунад; аз Бухоро ҳаман гвардиячиёни сафедро берун кунад.
- ¹⁵¹ Раҳимқони мангит — асосгузори сулолаи мангитиён аст, ки дар солҳои 1753 — 1758 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.
- ¹⁵² 22 рамазони соли 1171 ба 1-уми июни соли 1758 рост меояд.
- ¹⁵³ Соли 1166 ҳиҷрӣ ба 1753 мелодӣ рост меояд.
- ¹⁵⁴ Амир Донида — аз амирони сулолаи мангитиён буда, ки дар Бухоро дар солҳои 1758 — 1785 ҳукмронӣ кардааст.
- ¹⁵⁵ Амир Ҳайдар — аз амирони сулолаи мангитиён буда, дар Бухоро дар солҳои 1800 — 1826 ҳукмронӣ кардааст.
Амир Насрулло, ки ба Ботурхон ё Бақодурхон муаллақ буд, аз амирони сулолаи мангитиён буда, дар Бухоро дар солҳои 1826 — 1860 ҳукмронӣ кардааст.
- ¹⁵⁶ Нодиршоҳи Афшор — шоҳи Эрон буд, ки дар солҳои 1736—1747 ҳукмронӣ кардааст. Ӯ давлати ба мулкҳои майда ҷудошудаи Эронро муттаҳид намуда ба Хандустон, Афғонистон ва (соли 1740) ба Осии Миёна ҳуҷум карда чанд муддат ин кишварҳоро ба давлати худ тобеъ қишонид. Пас аз марги ӯ давлати бузургаш ба зудӣ аз ҳам ҷудо шуд.
- ¹⁵⁷ Мирзо Азизӣ Сомаӣ — таърихнавис ва шоири инман дуваҷҳи асри XIX ва аввали асри XX аст. «Тӯҳфаи шодӣ»-ро муаллиф дар соли 1319 (1901) навишта тамоми кардааст. Ин асар воқеаҳои таърихро аз соли 1757 сар карда то соли 1899 дар бар мегирад.
- ¹⁵⁸ Ситора-Махоса номи деҳаест дар наздикии Бухоро, ки чорбоғи амир ва қасре бо ҳамин ном дар он ҷо воқеъ буд.
- ¹⁵⁹ Тақдирати билалӣ иборати арабист, ки ашҷони нек гуфтаи аст.
- ¹⁶⁰ Ҳотима ба нашри аввали китоб навишта шудааст. Аммо қайди зери салифаро муаллиф ба нашри соли 1931 дохил кардааст.

МУНДАРИЧОТ

Аз ҳайати таҳрири	5
МУХТАСАРИ ТАРЧУМАИ ҲОЛИ ХУДАМ	7—99
ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО	101—182
Аз нависанда	103
«Ҷадида» кист?	105
Усули нави одамкушӣ	107
«Регхона»	110
Арки амир дар шаби 9-ӯми март	113
Дар хавлича	116
Миршаббобо	119
Ишкелбоғӣ (давоми «Миршаббобо»)	128
Соҳибони шарнат	132
Давоми «Соҳибони шарнат»	135
Муллои дуздъёб (давоми «Соҳибони шарнат»)	142
Во, шарнато! (Давоми «Соҳибони шарнат»)	148
Пирзода	161
Сирри мардон пӯшида (давоми «Пирзода»)	172
Машинаи торочгарӣ	180
ОДИНА	183—327
Қисми якӯм	
I. Одина	185
II. Ҳисобӣ	193
III. Фурсат	197
IV. Ҳичрон	202
V. Ҳусни табии	206
Қисми дувӯм	
I. Заводи пахта	210
II. Одина дар завод	217
III. Корпартоӣ	219
IV. Ҳамдардом	222
V. Февраль — марти соли 1917	227

Қисми сейўм	
I. Боғашт	232
II. Вазид	238
III. Мулофна	242
IV. Машарати сафар	247
V. Сафар ва ҳудон	251
VI. Таботат бо «усули юнонӣ»	255
VII. Ерманди ногаҳонӣ	260
VIII. Духтур	265
Қисми қорўм	
I. Октябрь	268
II. Соли 1918	278
III. Қудистони Бухоро	280
IV. Шаҳси ношinos	286
V. Шариф	294
VI. Гуландом	303
VII. Қелинфурорӣ	306
VIII. Қасали сохта	312
IX. Дуза	317
X. Хабар	322
XI. Ҳазон	323
XII. Хотима	325
Эзоҳот	329

САДРИДДИН АЙНИ
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ТОМ I

(на таджикском языке)

Расом П. Кранцевич
Мухаррири расмо Л. Винников
Мухаррири техники Н. Полторак
Корректор Х. Аминов

Ба матбаа супорида шуд 12/III-1968. Ба чопаш
амзо карда шуд 7/IV-1968. Формат 84×108¹/₁₆.
Чузъи чопй 10,875. Чузъи чопи шартй 17,83.
Чузъи нашрию хисобй 16,52. Тираж 8000.
Нархаш 10 с. Супориш № 2361.

Сталинобод. Комбинати полиграфии
Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон.

